

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: "Phoenix Rhetorum" Jana Kwiatkiewicza : wprowadzenie - przekład - opracowanie

Author: Iwona Słomak

Citation style: Słomak Iwona. (2016). "Phoenix Rhetorum" Jana Kwiatkiewicza : wprowadzenie - przekład - opracowanie. Warszawa : Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

**„PHOENIX RHETORUM”
JANA KWIATKIEWICZA**

WYDZIAŁ POLONISTYKI UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

STUDIA O LITERATURZE DAWNEJ
Pod redakcją Romana Krzywego

Tom V

IWONA SŁOMAK

**„PHOENIX RHETORUM”
JANA KWIATKIEWICZA**

WPROWADZENIE – PRZEKŁAD – OPRACOWANIE

Warszawa 2016

Wydano nakładem Wydziału Polonistyki
Uniwersytetu Warszawskiego
e-mail: wyd.polon@uw.edu.pl

Recenzenci
Prof. dr hab. Jerzy Styka
Prof. dr hab. Piotr Urbański

Korekta
Wojciech Kordyzon

Indeks nazw własnych
zestawiła autorka

Projekt okładki, skład i łamanie
Dariusz Górski

© Copyright by Wydział Polonistyki UW & Iwona Słomak
Warszawa 2016

ISBN 978-83-64111-43-3

Druk i oprawa
Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego. Zam. 1223/2014

Wykaz skrótów

1. Literatura antyczna

- Ael. Ar. *Orat.* – Aelius Aristides, *Orationes*
Ael. *Nat. animal.* – Claudius Aelianus, *De natura animalium*
Anth. Graec. – *Anthologia Graeca*
App. *Pun.* – Appianos, *Punica*
Arat. *Phaen.* – Aratos, *Phaenomena*
Arist. – Aristoteles
    Cael. – [Aristoteles] *De caelo*
    Mundo – *De mundo*
    Polit. – *Politica*
    Rhet. – *Rhetorica*
Aristoph. *Ach.* – Aristophanes, *Acharnes*
Ath. – Athenaeus, *Deipnosophistae*
Aus. *Epigr.* – D. Magnus Ausonius, *Epigrammaton liber*
Babr. *Fab.* – Babrios, *Fabulae Aesopeae*
Boet. *Cons.* – Anicius Manlius Severinus Boëthius, *Consolatio philosophiae*
Cap. *De nup.* – Martianus Capella, *De nuptiis Philologiae et Mercurii*
Cat. – C. Valerius Catullus, *Carmina*
Cic. – M. Tullius Cicero
    Att. – *Epistulae ad Atticum*
    Brut. – *Brutus sive De claris oratoribus*
    Cael. – *Pro Caelio*
    Catil. – *In Catilinam*
    De orat. – *De oratore*
    Div. – *De divinatione*
    Fam. – *Epistulae ad familiares*
    Fat. – *De fato*
    Hort. – *Hortensius*
    Imp. Pomp. – *De imperio Cn. Pompeii*
    Inv. – *De inventione*

- Marc. – Pro Marcello*
Mil. – Pro Milone
Nat. deo. – De natura deorum
Opt. gen. – De optimo genere oratorum
Orat. – Ad Marcum Brutum orator
Parad. – Paradoxa stoicorum
Part. – Partitiones oratoriae
Phil. – Philippicae
Pis. – In Pisonem
Planc. – Pro Plancio
Pro Arch. – Pro Archia poeta
Rep. – De republica
Sen. – Cato Maior sive de senectute
Top. – Topica
Tusc. – Tusculanae disputationes
Ver. – In Verrem
 Claud. – Claudius Claudianus
Cons. Manl. Theod. – De consulatu Flavii Manlii Theodori
Cons. Stil. – De consulatu Stilichonis
De VI cons. Hon. – De IV consulatu Honorii Augusti
Epith. Hon. – Epithalamium de nuptiis Honorii Augusti
Gig. – Gigantomachia Latina
In Eutr. – In Eutropium
Rufin. – In Rufinum
 Curt. – Q. Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni*
 D.H. – Dionysius Halicarnassensis
Dem. – De Demosthene
Th. – De Thucydide
 Dem. *De cor.* – Demosthenes, *De corona*
 Dio Cassius *H.R.* – Dio Cassius, *Historia Romana*
 Diod. – Diodoros, *Bibliotheca historica*
 Diog. Laert. – Diogenes Laertios, *Vitae philosophorum*
 Epict. *Ench.* – Epictetos, *Encheiridion*
 Eunap. *Vit. soph.* – Eunapios, *Vitae sophistarum*
 Firm. Matern. *Math.* – Iulius Firmicus Maternus, *Matheseos libri*
 Fest. – S. Pompeius Festus, *De verborum significatione cum Pauli epitome*
 Flor. *Epit.* – L. Annaeus Florus, *Epitoma de Tito Livio*
 Fronto *Ad M. Caes.* – M. Cornelius Fronto, *Epistulae ad Marcum Caesarem*
 Gel. – Aulus Gellius, *Noctes Atticae*
 Hom. – Homeros
Il. – Ilias
Od. – Odysseia

Hor. – Q. Horatius Flaccus

Carm. – *Carmina*

Ep. – *Epistulae*

Ser. – *Sermones*

Hyg. – Hyginus

Astr. – *Astronomica*

Fab. – *Fabulae*

Just. *Epit.* – M. Iunianus Iustinus, *Epitoma historiarum Philippicarum*

Juv. – D. Iunius Iuvenalis, *Satirae*

Lactantius. *Div. Inst.* – L. Caecilius Firmianus Lactantius, *Divinae institutiones*

Liv. – T. Livius, *Historiarum ab urbe condita libri*

Lucan. – M. Annaeus Lucanus, *Pharsalia*

Luc. – Lucianus

Tim. – *Timon*

Phal. – *Phalaris*

Macr. *Sat.* – A.T. Macrobius, *Saturnalia*

Manil. – M. Manilius, *Astronomica*

Mart. – M. Valerius Martialis, *Epigrammata*

Nep. – Cornelius Nepos

Ar. – *Aristides*

Di. – *Dio*

Herm. – *Hermotimos*

Phal. – *Phalaris*

Ov. – P. Ovidius Naso

Am. – *Amores*

Ars – *Ars amatoria*

Fast. – *Fasti*

Her. – *Heroides*

Met. – *Metamorphoses*

Pont. – *Epistulae ex Ponto*

Tr. – *Tristia*

Pacat. *Pan.* – L. Pacatus Drepanius, *Panegyricus Theodosio Augusto*

Paus. – Pausanias, *Graeciae descriptio*

Pers. – A. Persius Flaccus, *Satirae*

Philo Byzantius *De VII Orb. Spect.* – Philo Byzantius, *De VII orbis spectaculis*

Philostr. *Vit. soph.* – Flavius Philostratus, *Vitae sophistarum*

Plat. *Rep.* – Plato, *De republica*

Plaut. – T. Maccius Plautus

Pers. – *Persa*

Trin. – *Trinummus*

Amph. – *Amphitryon*

Curc. – *Curculio*

Plin. *Nat.* – C. Plinius Secundus, *Naturalis historia*
 Plin. – C. Plinius Caecilius Secundus
     Pan. – *Panegyricus Traiano*
     Ep. – *Epistulae*
 Plut. – Plutarchus
     Ages. – *Agesilaus*
     Alex. – *Alexander*
     An seni – *An seni respublica gerenda sit*
     Ant. – *Antonius*
     Ap. reg. – *Regum et imperatorum apophthegmata*
     Apoph. Lac. – *Apophthegmata Laconica*
     Cam. – *Camillus*
     Cat. Ma. – *Cato Maior*
     Cic. – *Cicero*
     Crass. – *Crassus*
     De capienda – *De capienda ex inimicis utilitate*
     De tranqu. – *De tranquillitate animi*
     Dio – *Dio*
     Inst. – *Institutiones Laconicae*
     Lib. ed. – [Plutarchus], *De educatione liberorum*
     Luc. – *Lucullus*
     Marc. – *Marcellus*
     Per. – *Pericles*
     Pomp. – *Pompeius*
     Thes. – *Theseus*
 Ps. Call. – Pseudo-Callisthenes, *Historia Alexandri Magni*
 Prop. – S. Propertius, *Elegiae*
 Quint. – M. Fabius Quintilianus
     Decl. maior. – *Declamationes maiores*
     Inst. – *Institutio oratoria*
 Rhet. Her. – *Rhetorica ad Herennium*
 Sal. – C. Sallustius Crispus
     Ad Caes. – [C. Sallustius Crispus], *Epistulae ad Caesarem*
     Cat. – *Coniuratio Catilinae*
     Jug. – *Bellum Iugurthinum*
 Sen. – L. Annaeus Seneca Philosophus
     Ben. – *De beneficiis*
     Brev. vit. – *De brevitate vitae*
     Cl. – *De clementia*
     Con. – *De constantia sapientis*
     Ep. – *Epistulae morales ad Lucilium*
     Her.F. – *Hercules Furens*
     Med. – *Medea*

Oed. – *Oedipus*
Prov. – *De providentia*
Tranq. – *De tranquillitate animi*
Tro. – *Troades*
 Sen. – L. Annaeus Seneca Rhetor
     Contr. – *Controversiae*
     Exc. Con. – *Excerpta controversiarum*
 Serv. – Servius Grammaticus, *Commentarii in Vergilii Aeneidos libros*
 SHA – *Scriptores Historiae Augustae*
     Heliog. – *Heliogabalus*
     Hadr. – *Hadrianus*
 Stat. – P. Papinius Statius
     Theb. – *Thebais*
     Silv. – *Silvae*
 Strab. – Strabo, *Geographica*
 Suet. – C. Suetonius Tranquillus
     Aug. – *Augustus*
     Cal. – *Caligula*
     Cl. – *Claudius*
     Dom. – *Domitianus*
     Gal. – *Galba*
     Jul. – *Iulius*
     Nero – *Nero*
     Otho – *Otho*
     Tib. – *Tiberius*
     Tit. – *Titus*
     Ves. – *Vespasianus*
     Vit. – *Vitellius*
 Suid. lex. – *Suidae lexicon*
 Tac. – P. Cornelius Tacitus
     Ann. – *Annales*
     Dial. – *Dialogus de oratoribus*
     Ger. – *Germania*
     Hist. – *Historiae*
 Ter. *Eun.* – P. Terentius Afer, *Eunuchus*
 Tzetz. *Chil.* – Tzetzes, *Historiarum variorum chiliades*
 Val. Max. – Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*
 V.Fl. – C. Valerius Flaccus, *Argonautica*
 Varro – M. Terentius Varro
     De lin. Lat. – *De lingua Latina*
     Sat. – *Saturae Menippeae*
 Veg. *Mil.* – P. Flavius Vegetius Renatus, *Epitoma rei militaris*
 Vell. Pat. – Velleius Paterculus, *Historia Romana*

Verg. – P. Vergilius Maro
Aen. – *Aeneidos libri* (przekład cyt. za: P. Wergiliusz Maro, *Eneida*, przeł.
i oprac. Z. Kubiak, Warszawa 1998)
Georg. – *Georgicon liber*
Cat. – [P. Vergilius Maro]: *Catalepton*
Xen. Cyr. – Xenophon, *Cyropaedia*

2. Literatura patrystyczna

PL – *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, t. 1-217, accurate J.-P. Migne, Parisiis 1844-1855
PG – *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, t. 1-161, accurate J.-P. Migne, Parisiis 1857-1866
Ambrosius, *De virginibus*, PL 16
Augustinus, *De civitate Dei*, PL 41
Augustinus, *De natura et gratia*, PL 44
Basilus Magnus, *Homilia V in Hexameron*, PG 29.
Bernadus Claraevallensis, *Super Cantica Sermo XLVII i XLVIII*, PL 183
Cedrenus, *Historiarum compendium*, PG 121
Clemens Alexandrinus, *Stromata*, PG 9
Ennodius Ticinensis, *Epistolarum liber*, PL 63
Ennodius Ticinensis, *Panegiricus Clementissimo Regi Theodorico*, PL 63
Fulgentius Ruspensis, *Epistola*, PL 65
Grzegorius Nazianzenus, *Oratio XLIV in novam Dominicam*, PG 36
Ioannes Chrisostomus, *Liber quod qui seipsum non laedit, nemo laedire possit*, PG 52
Tertullianus, *Liber de pallio*, PL 2

3. Literatura nowożytna

Daty w nawiasie kwadratowym oznaczają rok pierwodruku, gdy korzystano z późniejszego wydania.

Alciato, *Emblemata* – A. Alciatus, *Emblemata*, cum commentariis Claudii Minois, Patavii 1661
Aldrovandi, *Ornithologia* – U. Aldrovandi, *Ornithologia*, t. 2, Francofurti 1610
Alexander ab Alexandro – Alexander ab Alexandro, *Genialium dierum libri VI*, cum commentariis A. Tiraquelli, Lugduni 1614
Alvarez, *De institutione* – E. Alvarez, *De institutione grammatica libri tres*, Eborae 1599

- Bahusius, *Epigrammatum libri V* – B. Bahusius, *Epigrammatum selectorum libri V*, Antverpiae 1616
- Balde, *De vanitate mundi* – J. Balde, *De vanitate mundi* [1636], w: J. Balde, *Poema de vanitate mundi*, Z. Brudecki, *Sen żywota ludzkiego*, J. Libicki, *Sen żywota ludzkiego*, wyd. M. Kozłowska, Kraków 2013
- Barbosa, *Summa apostolicarum* – A. Barbosa, *Summa apostolicarum decisionum extra ius commune vagantium*, Genevae 1650
- Barclay, *Argenis* – J. Barclay, *Argenis*, ed. and transl. M. Riley, D. Pitchard Huber, Assen 2014 [1621]
- Beyerlinck, *Magnum theatrum vitae humanae* – L. Beyerlinck, *Magnum theatrum vitae humanae*, t. 4, Coloniae Agrippinae 1631
- Biderman, *Epigrammata* – J. Bidermanus, *Epigrammatum libri tres*, Duaci 1620
- Breviarium Romanum*, Roma 1632
- Buchler, *Gnomologia* – J. Buchler, *Gnomologia, seu Sententiarum memorabilium cum primis Germanicae Gallicaeque linguae, brevis et aperta, Latino carmine, inspersis rhythmis festivissimis facta descriptio*, Coloniae Agrippinae 1606
- Cardanus, *De rerum varietate* – H. Cardanus, *De rerum varietate libri XVII*, Basileae 1557
- Caussin, *De eloquentia* – N. Caussin, *De eloquentia sacra et humana libri XVI*, Lutetiae Parisiorum 1630
- Claretta, *I marmi scritti della città di Torino* – G. Claretta, *I marmi scritti della città di Torino e de' suoi sobborghi (chiese – istituti di beneficenza – palazzi – ecc.) dai bassi tempi al secolo XIX con copiose annotazioni storiche, biografiche e necrologiche*, Torino 1899
- Cornelius a Lapide, *Commentaria in Duodecim Prophetas Minores* – Cornelius a Lapide, *Commentaria in Duodecim Prophetas Minores*, Lutetiae Parisiorum 1635
- Cornelius a Lapide, *Commentarii in IV Evangelia*, t. 1, Lugduni 1638
- Cornelius a Lapide, *In Libros Regum* – Cornelius a Lapide, *In Libros Regum et Paralipomenon commentarius*, Parisiis 1642
- Cresollius, *Theatrum veterum rhetorum* – L. Cresollius, *Theatrum veterum rhetorum, oratorum, declamatorum, quos in Grecia nominabant σοφιστάς, expositum*, Parisiis 1620
- Decimator, Schindler, *Secunda pars silvae* – H. Decimator, V. Schindler, *Secunda pars silvae vocabulorum et phrasium. Continens nomina propria deorum dearumque gentilium, virorum et mulierum, urbium, regionum, insularum, provinciarum, silvarum et fluviorum*, Francofurti 1595
- Divi Leonis ... vita*, w: Divus Leo, *Opera*, Coloniae Agrippinae 1561
- Drexel, *Trismegistus Christianus* – H. Drexelius, *Trismegistus Christianus seu Triplex cultus conscientiae caelitum corporis*, Coloniae Agrippinae 1631 [1624]
- Engelgrave, *Festum tertium Paschae* – H. Engelgrave, *Festum tertium Paschae. Emblema XVIII*, w: tenze, *Caelum Empyreum non vanis et fictis constellationum monstris belluatum sed Divum Domus*, Coloniae Agrippinae 1668

- Engelgrave, *Lux evangelica* – H. Engelgrave, *Lux evangelica sub velum sacrorum emblematum recondita*, t. 1-2, [Antverpiae 1652]
- Ens, *Epidorpidum libri IV* – C. Ens, *Epidorpidum libri IV, in quibus multa sapienter, graviter, argute, salse, iocose atque etiam ridicule dicta et facta continentur*, Coloniae 1624
- Erazm, Manucjusz – Erasmus Roterodamus, P. Manutius, *Adagia quaecumque ad hanc diem exierunt...*, Venetiis 1585 (numeracja odsyła do kolumn tego wydania)
- Erasmus Roterodamus, *Apophthegmatum opus* – Erasmus Roterodamus, *Apophthegmatum opus cum primis frugiferum vigilanter ab ipso recognitum autore, e Graeco codice correctis aliquis locis, in quibus interpres Diogenis Laertii fefellerat*, Lugduni 1541
- Ferrari, *Orationes* – G.B. Ferrarius, *Orationes*, Coloniae Agrippinae 1634
- Gandutius, *Descriptiones oratoriae* – G.B. Gandutius, *Descriptiones oratoriae ex probatissimis auctoribus excerptae et suas in classes optimo ordine distributae ... in usum scholarum Parmensium*, Parmae 1661
- Gemmingen, *Varii fasciculi* – J.H. von Gemmingen, *Varii fasciculi myrrhae et aromatum ex Passione Domini collecti*, Augustae Vindelicorum 1658
- Giuglaris *Ariadne rhetorum* – A. Juglaris, *Ariadne rhetorum*, Monachii 1658
- Giuglaris, *Christus* – A. Juglaris, *Christus Iesus, hoc est Dei Hominiis elogia*, Lugduni 1642
- Giuglaris, *Pars secunda* – A. Juglaris, *Elogiorum pars secunda humana continens*, Venetiis 1658 [1653]
- Giuglaris, *Inscriptiones* – A. Juglaris, *Inscriptiones, epitaphia et elogia*, Lugduni 1645
- Guiniggi, *Allocutiones* – V. Guinisius, *Allocutiones gymnasticae auctae et recensitae*, Antverpiae 1638
- Ines, *Acroamata* – A. Ines, *Acroamatum epigrammaticum centuriae VI*, Wratislaviae 1686 [1653]
- Ines, *Lechias* – A. Ines, *Lechias principum ac regum Poloniae elogia*, b.m. 1655
- Kanon, *Oratio* – A. Kanon, *Oratio in solenni studiorum instauratione more institutoque Societatis Iesu habita in Collegii Gostomiani aula publica, ... Sandomiriae, 31 Augusti anno vagientis inter fascias Verbi 1647*, Cracoviae 1648
- Kanon, *Rosa* – A. Kanon, *Rosa inter spinas Divi Benedicti efflorescens*, Cracoviae 1648
- Kuhn, *Arcus pacis* – P. Kuhn, *Arcus pacis novo sine sanguine triumphatori Vladislao IV ... e voto Societatis Iesu religiose consecratus, w: Manipulus orationum ab eruditis viris Polonicae nationis diversis temporibus et occasionibus scriptarum*, Romae 1639
- Kwiatkiewicz, *Eloquentia reconditor* – J. Kwiatkiewicz, *Eloquentia reconditor ubi pleraque mira ab argumento varia pleraque per varia admirabilis eloquentiae specimina tractantur*, Posnaniae 1689

- Kwiatkiewicz, *Orator Marianus* – J. Kwiatkiewicz, *Orator Marianus purissimae in suo Verbiq̃ue conceptu Matri semel, Virgini semper Mariae, Divisque Marianis cultoribus per votivas panegyres sacer*, Calisii 1686 [1673]
- Kwiatkiewicz, *Meta gloriae* – J. Kwiatkiewicz, *Meta gloriae immortalis, quam sagitta Sapiehana a luctuosu obitu mortui semel, semper victuri in Patriae et Annalium memoria*, w: tenże, *Orator peripateticus per varia hactenus regum*, Calisii 1680
- Kwiatkiewicz, *Roczne dzieje kościelne* – J. Kwiatkiewicz, *Roczne dzieje kościelne od roku 1198 aż do lat naszych*, Kalisz 1695
- Kwiatkiewicz, *Suada civilis* – J. Kwiatkiewicz, *Suada civilis huius aevi genio et nostratis politiae ingenio accomodata*, Calissii 1672
- Kwiatkiewicz, *Supplex libellus* – J. Kwiatkiewicz, *Supplex libellus pro Deo ad animam peccatricem seu rationes aeternae contra hominum noxas. Item invitatio gemina et parodiae geminae, carmen de aeternitate*, [b.m.] 1687
- Labbé, *Elogia sacra* – P. Labbé, *Elogia sacra, theologica et philosophica*, Gratianopoli 1664
- Levera, *Prodromus* – F. Levera, *Prodromus universae astronomiae restitutae*, Romae 1663
- Lipsius, *Politicorum libri sex* – I. Lipsius, *Politicorum, sive Civilis doctrinae libri sex*, Antverpiae 1589
- Lloret, *Sylva allegoriarum* – J. Lloret, *Sylva allegoriarum totius Sacrae Scripturae*, Lugduni 1621 [1570]
- Lobbetius, *De sancto Francisco Xavierio* – J. Lobbetius, *De sancto Francisco Xavierio*, [w:] tenże, *Opera omnia*, t. 1, Leodii 1668
- Lohner, *Instructissima bibliotheca* – T. Lohner, *Instructissima bibliotheca manualis concinatoria*, t. 1-3, Augustae Vindelicorum et Dilingae 1732
- Manutius, *Commentarius* – P. Manutius, *Commentarius in epistolas M. Tullii Ciceronis ad T. Pomponium Atticum*, Francofurti 1580
- Mascolo, *Encomiorum tomus* – I.B. Masculus, *Encomiorum tomus alter continens encomia illustrium virorum ac foeminarum veteris historia sacrae una cum collatione exterorum, qui sub diversis imperiis, regnis ac dynastiis fuere illis synchroni*, Neapoli 1641
- More, *Epigrammata* – T. More, *Epigrammata*, Basileae 1518
- Owen, *Epigrammata* – J. Owen, *Epigrammatum libri III*, Francofurti 1614
- Pelletier, *Reginae palatium Eloquentiae* – G. Pelletier, *Reginae palatium Eloquentiae*, Lutetiae Parisiorum 1641
- Pexenfender, *Concionator historicus* – M. Pexenfender, *Concionator historicus rariorum eventum exemplis ad instructionem moralem explicatis delectans et docens*, t. 3, Monachii 1680.
- Pexenfender, *Ethica symbolica* – M. Pexenfender, *Ethica symbolica e fabularum umbris in veritatis lucem varia eruditione noviter evoluta*, Monachii 1675

- Pexenfelder, *Historia Caroli* – M. Pexenfelder, *Historia Caroli Solis Orientem et Occidentem illustrantis mirabilis umbra*, w: tenże, *Concionator historicus rariorum eventum exemplis ad instructionem moralem explicatis delectans et docens*, t. 3, Monachii 1680
- Picinelli, *Mundus symbolicus* – F. Picinellus, *Mundus symbolicus in emblematum universitate formatus, explicatus, et tam sacris, quam profanis eruditionibus ac sententiis illustratus*, t. 1, Coloniae Agrippinae 1681
- Piertasanta, *De symbolis* – S. Pietrasanta, *De symbolis heroicis libri IX*, Antverpiae 1634
- Pontanus, *Progymnasmata* – J. Pontanus, *Progymnasmatum Latinitatis, sive Dialogorum voluminis tertii pars posterior ... De variis rerum generibus*, Ingolstadii 1594
- Radau, *Orator* – M. Radau, *Orator extemporaneus sive artis oratoriae breviarium bipartitum*, Lipsiae 1664
- Ratio studiorum* – *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*, Romae 1606
- Reyher, *Mathesis* – S. Reyher, *Mathesis regia qua mathesin imperatoribus, regibus, principibus etc., etc. utilem et neccesariam esse demonstratur*, Kiliae Holstorum 1693
- Sarbiewski, *Lyricorum libri* – M.K. Sarbiewski, *Lyricorum libri IV. Epodon liber unus alterque epigrammatum*, Venetiis 1668
- Schott, *Cursus* – G. Schottus, *Cursus mathematicus sive Absoluta omnium mathematicarum disciplinarum encyclopaedia*, Francofurti 1674
- Schott, *Magia universalis* – G. Schottus, *Magia universalis naturae et artis*, Herbipoli 1658 [1657]
- Skarga, *Żywoty świętych* – P. Skarga, *Żywoty świętych Starego i Nowego Zakonu na każdy dzień przez cały rok*, t. 1-4, Kraków 1933 [1579]
- Soarez, *De arte rhetorica* – C. Soarez, *De arte rhetorica libri III*, Madriti 1597
- Sol Marianus* – J. Kwiatkiewicz, D. Pawłowski, T. Rutka, *Sol Marianus triplex*, Viennae – Norimbergae 1701
- Strada, *De bello Belgico* – F. Strada, *De bello Belgico decas prima*, Antverpiae 1649
- Strada, *Orationes* – F. Strada, *Orationes quinquaginta de Christi Domini morte habitae in die Sancto Parasceves a Patribus Societatis Iesu*, Romae 1641
- Strada, *Orationes variae* – F. Strada, *Orationes variae ad facultatem oratoriam, historicam, poeticam spectantes. Quibus accedunt quaestiones quodlibeticae habitae Lovanii anno MDCXVII*, Coloniae Agrippinae 1619
- Stratius, *Epigrammata* – A. Stratius, *Selectorum epigrammatum libri tres*, Monasteri 1611
- Tesaurus, *Elogia omnia* – E. Tesaurus, *Elogia omnia*, Venetiis 1654
- Tursellini, *De vita Francisci Xavierii* – H. Tursellinus, *De vita Francisci Xavierii*, Antverpiae 1596
- Twardowski, *Władysław IV* – S. Twardowski, *Władysław IV, król polski i szwedzki*, oprac. R. Krzywy, Warszawa 2012 [1649]

Vazquez, *Disputationes metaphysicae* – G. Vazquez, *Disputationes metaphysicae desumptae ex variis locis suorum operum*, Antverpiae 1618
Vita Caroli Spinolae – F.A. Spinola, *Vita P. Caroli Spinolae Societatis Iesu*, redd. Latine H. Hugon, Antverpiae 1630

Wulgatę cytowano według wydania: *Biblia sacra vulgatae editionis ... edita Romae ex Typographia Apostolica Vaticana MDXCIII*, edito nova auctoritate summi pontificis Leonis XII excusa, Francofurti 1826. Przekład Jakuba Wujka: *Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu*, przeł. J. Wujek, Lipsk 1898.

Wprowadzenie

Chociaż traktaty retoryczne Jana Kwiatkiewicza (1629-1703) zostały uwzględnione w kilku opracowaniach historii staropolskiej teorii wymowy¹, a sam *Phoenix rhetorum seu Rarioris Atticismi nec vulgaris eloquentiae documenta et species* został streszczony w osobnym artykule², w większości omówień staropolskiej retoryki, z reguły powstałych przed wielu laty, brak więcej niż powierzchownego rozpoznania licznych zagadnień, przy całkowitym pominięciu innych³. Ogólnikowość prezentowanych w nich sądów pozwala przypuszczać, że dzieła Kwiatkiewicza i wielu autorów łacińskich tej doby mogły być znane słabo. Złej znajomości prac Kwiatkiewicza w XIX i XX w. towarzyszyła przy tym często niedostateczna znajomość antycznej tradycji literacko-retorycznej (w tym przypadku głównie rzymskiej), siedemnastowiecznego modelu jej recepcji i ówczesnych koncepcji teoretycznoliterackich nawiązujących do dorobku antyku, jak też siedemnastowiecznej literatury łacińskojęzycznej.

---

¹ Pionierskim i bardzo cennym przekrojowym opracowaniem teorii retorycznej w Rzeczypospolitej XVII w. pozostaje praca Eugeniji Ulčinaitė *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego* (Wrocław 1984). Autorka na podstawie lektury rękopiśmiennych retoryk powstałych na terenie Polski w drugiej połowie stulecia wykazała oddziaływanie nauki Kwiatkiewicza (zob. s. 31, 43, 112-113). Pewne sądy uczonej domagają się jednak jeszcze namysłu, np. twierdzenie o „zwyrodnieniu” wymowy, jaką propagował Kwiatkiewicz, przeciwstawianej przez Ulčinaitė wymowie „procycerońskiej” i „klasycyzującej”. Rewizji domaga się też twierdzenie, iż „*Phoenix rhetorum*”, uważany za podręcznik wymowy, nie odpowiada temu określeniu, dotyczy bowiem tylko elokucji i zawiera opracowanie jednego tematu: „eloquentia non vulgaris” (tamże, s. 7, 25, 29).

² Zob. Z. Rynduch, *Jana Kwiatkiewicza „Phoenix rhetorum” jako traktat o wymowie barokowej*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego w Gdańsku” 1962, z. 1.

³ Zob. np.: K. Mecherzyński, *Historia wymowy w Polsce*, t. 3, Kraków 1860, s. 338-388; M. Janik, *Z dziejów wymowy w wieku XVII i XVIII*, „Pamiętnik Literacki” 1908, s. 268-270, 434, 449-454, 469; S. Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 1933, s. 196-212; B. Nadolski, *Wstęp*, w: *Wybór mów staropolskich*, wybrał i opracował tenże, Wrocław 2005, s. LXXXVIII-XC; Z. Rynduch, *Nauka o stylach w retorykach polskich XVII wieku*, Gdańsk 1967, s. 36-38, 47, 82-86, 97-99.

Stąd, jak można sądzić, brały się m.in. zarzuty o „beźmierną czczość treści” czy przyczynienie się do „zniszczenia rozumu narodowego”⁴ (choć większość przykładów podawana przez Kwiatkiewicza dla ilustracji wywodu zawiera naukę moralną lub propaguje wzorce postaw do naśladowania, a poglądy dotyczące powinności obywateli względem państwa są bardzo zbliżone do oświeceniowych). Stąd też mogły wziąć się zarzuty o odejście od tradycji Cyserona czy Kwintyliana⁵. Tylko powierzchowna znajomość dzieła Kwiatkiewicza mogła też być też powodem nieścisłości interpretacyjnych; przykładem może być termin *acumen* oddawany jako „dowcip” (w znaczeniu ‘żart’) czy „cięta wypowiedź”⁶.

Mając w pamięci słuszną sugestię Jakuba Zdzisława Lichańskiego, że dzieła takich autorów, jak Jan Kwiatkiewicz, Andrzej Maksymilian Fredo, Kazimierz Wijuk-Kojałowicz, Zygmunt Lauxmin czy Michał Radau, „wymagają wnikliwych badań na szerszym ogólnoeuropejskim tle”⁷, warto zwrócić uwagę również na problematykę swoistą omawianego kompendium.

Praca Kwiatkiewicza powinna zostać uwzględniona w opracowaniu dwóch w szczególności zagadnień, przy czym należałoby wziąć jednocześnie pod uwagę obszerną literaturę podmiotu:

1) zagadnienia definicji akuminu, argucji czy konceptu w refleksji siedemnasto- i osiemnastowiecznych europejskich teoretyków wymowy, poezji czy ogólnie sztuki – przy odejściu od dominującej dotychczas perspektywy ujednolicającej, a z uwzględnieniem odrębności i przemian powstających koncepcji; ma to znaczenie przede wszystkim przy badaniu literatury lokalnej: w drugiej połowie XVII wieku w Polsce teoria Emanuela Tesaura, inaczej niż jego łacińskie elogia, była prawdopodobnie nieznana (*Il cannocchiale aristotelico* wydany został po włosku i przełożony na łacinę dopiero w 1698 r.), w przeciwieństwie do ujęć Radaua czy Kwiatkiewicza⁸;

---

⁴ M. Janik, dz. cyt., s. 439. Zob. też tamże, s. 277, 434, 443, 453; K. Mecherzyński, dz. cyt., s. 383; B. Nadolski, dz. cyt., s. LXXXVIII-LXXXIX; Z. Rynduch, *Jana Kwiatkiewicza „Phoenix rhetoricum”*..., s. 11, 18, 23.

⁵ Zob. K. Mecherzyński, dz. cyt., s. 399; M. Janik, dz. cyt., s. 266, 268, 275-276; S. Bendarski, dz. cyt., s. 186-188, 190; Z. Rynduch, *Jana Kwiatkiewicza „Phoenix rhetoricum”*..., s. 21, 22; tenże, *Nauka o stylach*..., s. 38.

⁶ Zob. M. Janik, dz. cyt., s. 443, 450; Z. Rynduch, *Jana Kwiatkiewicza „Phoenix rhetoricum”*..., s. 9, 11-13, 17; tenże, *Nauka o stylach*..., s. 80, 82-84.

⁷ J.Z. Lichański, *Retoryka od średniowiecza do baroku. Teoria i praktyka*, Warszawa 1992, s. 92-93.

⁸ Na marginesie warto nadmienić, że bardzo wątpliwa była też szersza znajomość teorii Macieja Kazimierza Sarbiewskiego (znanego powszechnie, lecz jako poeta), którego rozprawka *De acuto et arguto* wydana została dopiero w wieku XX. Na nieznaną tę wskazują uwagi Ulčínaité (*Teoria retoryczna*..., s. 61-64), zarzucającej wielu siedemnastowiecznym autorom „niezrozumienie” teorii Sarbiewskiego. Taki sam wniosek można wyciągnąć z lektury artykułu Pauliny Lewin, która bardzo celnie zauważa, że w przeważającej większości ogólna definicja akuminu sformułowana przez Sarbiewskiego znana

2) zagadnienia roli tradycji retorycznej, w tym zwłaszcza tradycji ćwiczeń obejmujących m.in. tworzenie opowiadania (*narratio*), opisu (*descriptio*), dialogu (*dialogus*), amplifikacji (*amplificatio, dilatatio*), alegorii (*allegoria, metafora continuata*) czy wyrażania uczuć (*affectus*) w kształtowaniu się różnych gatunków prozy. Zachętą mogłaby tu być myśl sformułowana niegdyś, niestety bardzo lakonicznie, przez Jerzego Ziomka, dotycząca amplifikacji:

[...] później zaś, w wiekach średnich, stała się raczej „rozszerzeniem”, czyli zatrzymaniem się dłuższym mówcy (np. kaznodziei) przy uwypukleniu faktów. Amplifikacja zatem, początkowo tylko część mowy, prowadziła do wyodrębnienia klasy tekstów gatunkowo niezależnych od pretekstu przytoczenia (jak *exemplum*). W historii nowelistyki i powieści nowożytnej była to faza nader ważna, która dała początek różnym wersjom prozy fabularnej: od narracji alegorycznej do realistyczno-obyczajowej, od historycznej i mitograficznej do współczesnej, od fabuły wspartej na *opinio communis* (co można rozumieć jako „autorytet”) do narracji świadka, rozwiniętej później w narrację pierwszoosobową⁹.

Tymczasem jednak, w sytuacji braku najbardziej elementarnych ustaleń dotyczących charakteru pracy Kwiatkiewicza i jej umiejscowienia na tle tradycji retorycznej i literackiej ważnej z punktu widzenia samego autora, należało opracować dzieło na poziomie podstawowym. Należało zatem przełożyć je dla ogółu zainteresowanych dawną sztuką retoryczną, zaś na potrzeby badaczy historii europejskiej retoryki opatrzyć filologicznym komentarzem (służy on m.in. wskazaniu kanonu lektur autora, w tym również innych opracowań, z których sam korzystał). Ponadto uzasadnione okazało się omówienie ogólnej koncepcji pracy, co w przypadku *Phoenix rhetorum* musiało sprowadzać się zwłaszcza do pytania o autorskie rozumienie „attycyzmu” w wymowie łacińskiej, jak też o jego źródła oraz tło współczesnej refleksji na temat stylu „attycznego”. Zauważyć bowiem należy, że kategoria ta, odkąd tylko została sformułowana, była przedmiotem polemik związanych z jej rozumieniem, a następnie historią, i że nie ustały one aż do naszych czasów. Skłoniło to

---

była w siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów (zwłaszcza w jej wschodnich rejonach) za pośrednictwem Radaua, który zresztą, tak jak inni autorzy, pomijając akceptację wspomnianej definicji, nie podejmuje myśli Sarbiewskiego w jej najbardziej polemicznych aspektach (zob. P. Lewin, *Teoria akuminu w estetycznej świadomości wschodniej słowiańszczyzny XVII-XVIII wieku a traktat Sarbiewskiego*, w: *Literatura staropolska i jej związki europejskie*, red. J. Pelc, Wrocław 1973, s. 311-318), nie przywiązując do nich wagi, nie uznając ich bądź słabo je znając (to także jedna z ostrożnych hipotez Barbary Otwinowskiej, „*Concors discordia*” Sarbiewskiego w teorii konceptyzmu, „Pamiętnik Literacki” 1968, z. 3, 107-108). Kwiatkiewicz teorię Sarbiewskiego znał (nie kojarząc jej jednak z autorem) niemal z pewnością wyłącznie za pośrednictwem Radaua albo też pomijał ją świadomie, otwierając się z nią nie zgadzając, lecz unikając polemiki.

⁹ J. Ziomek, *O współczesności retoryki*, w: *Teoretycznoliterackie tematy i problemy*, red. J. Sławiński, Wrocław 1986, s. 103.

autorkę do ostrożności w ocenie koncepcji samego Kwiatkiewicza, który termin „attycki” umieścił wyraźnie w zbiorze ulubionych terminów. Autor nie tylko odnosił go do koncepcji wymowy „niepospolitej” opracowanej w *Phoenix rhetoricum*, ale i cytując gdzie indziej mowę (być może własnego autorstwa), określa w niej tym epitetem kaliskie kolegium, z którym był długo związany („Maioris Poloniae Attica”)¹⁰, jak też nazywa „attyckim” czytelnika idealnego („Attice simulque critice Lector”) we wstępie do wydanego przez siebie zbioru panegiryków (*Orator Marianus*, k. [4]r).

Stąd też w studium poprzedzającym przekład w pierwszej kolejności przedstawiono stan badań na temat „attycyzmu” w wymowie łacińskiej. Następnie omówione zostały szczegółowo ujęcia autorów antycznych, które dla koncepcji Kwiatkiewicza należało uznać za kluczowe, a w dalszej kolejności przedstawiono wybrane ujęcia zagadnienia „attycyzmu” pochodzące z prac łacińskojęzycznych i stąd zapewne znane wykształconej publiczności europejskiej. Ostatnie z nich pochodzi z 1737 r., powstało zatem prawie dwie dekady po ukazaniu się ósmej i ostatniej edycji *Phoenix rhetoricum* (1720). Data ta stanowi umowną granicę. Później możemy mówić o stopniowym spadku popularności dzieła Kwiatkiewicza. Wprowadzenie do przekładu kończy się omówieniem koncepcji samego autora *Phoenix rhetoricum*. Do tłumaczenia dzieła Kwiatkiewicza dołączono także przekład przywoływanego w części wstępnej listu François Vavasseura (1646), który na tyle obszernie odniósł się do kwestii „attycyzmu”, że celowe było przytoczenie dużej partii jego wypowiedzi *in extenso* (zob. *Aneks*).

W tym miejscu gorąco dziękuję obu Recenzentom pracy, profesorom Jerzemu Styce i Piotrowi Urbańskiemu, a także profesorowi Romanowi Krzywemu za wszystkie cenne rady i uwagi. Szczególnie zaś mojemu zawsze podziwianemu Mistrzowi, profesorowi Tomaszowi Sapocie.

---

¹⁰ Orację tę włączył Kwiatkiewicz do innego swojego podręcznika wymowy: *Suada civilis*, s. 11.

Z dziejów attycyzmu

Nad stanem badań

Dzieje pojęcia „attycyzmu” w europejskiej myśli krytycznostylistycznej zachowane źródła pozwalają nam śledzić od około połowy I wieku p.n.e. Niewykluczone, że wykrystalizowało się ono właśnie wówczas w środowisku rzymskich teoretyków i krytyków wymowy. Pogląd taki upowszeniają opracowania z lat siedemdziesiątych ubiegłego stulecia¹. Wcześniej datę początkową pojawienia się „attycyzmu” przesuwano o stulecie wstecz i oddawano inwencyjne pierwszeństwo Grekom, wiążąc ukształtowanie się owego ruchu ze studiami nad grecką prozą epoki klasycznej w Aleksandrii czy Pergamonie, a także nurtami filozoficznymi Akademii, Perypatu, a zwłaszcza Stoi; spośród innych ośrodków wskazywano też Ateny i Rodos². Jednak chociaż w istocie

---

¹ Zerwanie z ustalonym w XIX wieku stanem wiedzy, w dużej mierze ignorującym istniejące źródła antyczne, w których termin „attycyzm” się pojawił, bądź też bardzo dowolnie je interpretującym, jest dużą zasługą m.in. George’a Alexandra Kennedy’ego (*The Art of Rhetoric in the Roman World*, Princeton 1972, s. 241-242, 352) i Alana Edwarda Douglasa (*The Intellectual Background of Cicero’s Rhetorica: A Study in Method*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” 1973, z. 1, s. 119-127), polemisty Antona Daniela Leemana (*Orationis Ratio. The Stylistic Theories and Practice of the Roman Orators, Historians and Philosophers*, Amsterdam 1989; reprint wydania z 1963 r.). Zagadnienie „attycyzmu” Douglas omówił, podejmując temat wkładu Cyserona w dorobek antycznej retoryki. Jednak szczegółowo kwestię początków „attycyzmu” przekonująco przedstawiają dopiero Glen Warren Bowersock (*Historical Problems in Late Republican and Augustan Classicism*, w: *Le Classicisme à Rome aux Iers siècles avant et après J.-C.*, neuf exposés suivis de discussions par T. Gelzer, G.W. Bowersock, H. Flashar, D.A. Russel, F. Lasserre, W. Görler, K. Maurer, F. Preisshofen, P. Zanker, entretiens préparés et présidés par H. Flashar, Genève 1979, s. 57-75) i zwłaszcza nawiązujący do jego wniosków Jakob Wisse (*Greeks, Romans, and the Rise of Atticism*, w: *Greek Literary after Aristotle: A Collection of Papers in Honour of D.M. Schenkeveld*, ed. J.G.J. Abbenes, Amsterdam 1995, s. 65-81). Zob. też D.C. Innes, *Augustan Critics*, w: *The Cambridge History of Literary Criticism*, cz. 1: *Classical Criticism*, ed. G.A. Kennedy, Cambridge 1999, s. 245-247.

² Poglądy te wypracowali badacze w końcu XIX i na początku XX wieku, np.: Eduard Norden (*Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, 1898); Ludwig Radermacher (*Studien zur Geschichte der antiken Rhetorik*, 1899); Ulrich

nie jest możliwe, by ruch ten mógł powstać bez wcześniejszych badań nad wymową Grecji okresu klasycznego właśnie we wskazanych ośrodkach, z zachowanych źródeł greckich, które o nim wspominają, najwcześniejsze datowane są na czas pobytu w Rzymie Dionizjusza z Halikarnasu (trzy pierwsze dekady I w. p.n.e.). Autor dzieła *O dawnych mówcach* (*Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων* 1-3), chwalać attycką prozę, podupadła w Grecji po śmierci Aleksandra Macedońskiego, uznał, że odrodziła się współcześnie w rzymskich kręgach cechujących się wysoką kulturą intelektualną.

Chronologicznie najwcześniejszym świadectwem aktywności rzymskich właśnie attycystów są polemiczne wobec ich postulatów wypowiedzi Cycerona, przede wszystkim w pismach z roku 46 p.n.e.: *Brutus, sive De claris oratoribus*, *Orator* oraz *De optimo genere oratorum*. Jakkolwiek poglądy Arpinaty wielokrotnie omawiano, konieczna jest tutaj charakterystyka uwzględniająca późniejszą ich recepcję w środowisku jezuickim. O ile bowiem opracowywano już wielokrotnie zagadnienie „attycyzmu”, w tym kwestię rozumienia tej kategorii w XVI i XVII wieku, stanowiska badaczy są rozbieżne. Błędna wydaje się zwłaszcza perspektywa zakładająca możliwość wąskiego zdefiniowania stylu attyckiego w starożytnej wymowie łacińskiej, aby na tej podstawie w obrębie późniejszej teorii retorycznej i praktyki pisarskiej szukać kontynuacji tak pojętej tradycji.

Z dotychczasowych ustaleń badaczy bardzo cenne wydają się wnioski, które prezentuje Jakob Wisse. Przekonuje zwłaszcza jego postulat przyjęcia w odniesieniu do attycyzmu kategorii *movement*³; nie chodzi bowiem, jak podkreśla badacz, o zinstytucjonalizowaną i zamkniętą grupę skupioną wokół spójnej deklaracji programowej, a o zespół tendencji czy idei podzielanych przez mało zwarte grono teoretyków wymowy oraz mówców czy pisarzy, którzy przedstawiali się jako spadkobiercy wartości uznanych za dominujące w klasycznej epoce greckiej prozy. Pośród nich można wyróżnić stanowiska reprezentowane przez Gajusza Licyniusza Kalwusa, a być może także Marka Juniusza Brutusa⁴, w przypadku Rzymian, i Cecyliusza z Kale Akte (uczącego

---

von Wilamowitz-Moellendorff (*Asianismus und Atticismus*, 1900), Heinrich Heck (*Zur Entstehung des rhetorischen Atticismus*, 1917). Ich ustalenia nie budziły wątpliwości jeszcze w latach siedemdziesiątych. Szczegółowy przegląd stanowisk wraz z bibliografią prezentuje Magdalena Nowak, *Dialog „Brutus” Marka Tulliusza Cyserona jako dzieło krytycznoliterackie*, Toruń 2006, s. 46-50.

³ Zob. J. Wisse, dz. cyt., s. 70-71.

⁴ Zaliczanego do sympatyków attycyzmu zwłaszcza na podstawie listu Cyserona do Attyka: „Nasz Brutus przesłał mi swoją mowę wygłoszoną na Kapitolu i prosił, abym ją bezstronnie ocenił i poprawił, zanim ją opublikuje. Mowa zaś, jeśli chodzi o treść i formę, napisana jest tak elegancko, że nie da się bardziej. Ja jednak podejmując się tej samej sprawy, napisałbym bardziej płomiennie. Znasz jej temat i osobę mówcy. Toteż poprawić jej nie mogłem. Nasz Brutus bowiem ułożył mowę tak, że wyborniej się nie da – w odniesieniu do tego, jakiego rodzaju chce być mówcą i co sądzi o najlepszym rodzaju

w Rzymie retoryki w podobnym czasie co Dionizjusz) po stronie Greków. Dla członków tej grupy głównym wzorcem pozostawał Lizjasz. Różnili się oni od attycystów, których w Rzymie podziwiał Dionizjusz z Halikarnasu. W jego kanonie klasycznych mówców naczelne miejsce zajął Demostenes, a dalsze Lizjasz, Izokrates, Izajos, Hyperejdes i Ajschines (spośród autorów reprezentujących inne gatunki prozy szczególnie ceniony był Platon i Tukidydes⁵). Należałoby dodać, że tak obszerny i wewnętrznie zróżnicowany kanon wynikał z przekonania, że mówcę obowiązuje zasada stosowności (zob. D.H. *Dem.* 18), która wymaga, by biegłe posługiwał się różnymi stylami mowy. Koncepcja Dionizjusza wraz z jego hierarchią autorów⁶ mocno korespondują z Cyce-ronskim rozumieniem attycyzmu⁷. Trafne wydaje się umiejscowienie tego pojęcia w obrębie zagadnienia klasycyzmu⁸ i uznanie, że dla uczestników ruchu wspólna była przede wszystkim koncepcja rozwoju wymowy jako historii, w której dają się wyodrębnić trzy fazy: szczytowych osiągnięć (epoka klasyczna, która ukształtowała estetyczny kanon), upadku oraz odrodzenia. Z koncepcją tą wiąże się też identyfikacja przez odróżnienie, w tym przypadku od nurtu azjańskiego, właściwego dla okresu „upadku”⁹. Przyjęcie, że tego rodzaju myślenie o historii wymowy oraz autoidentyfikacja stanowią istotne kryterium, w odwołaniu do którego można dopiero ustalać dolną granicę czasową istnienia ruchu, pozwala odejść od nazbyt szerokiego, ahistorycznego rozumienia attycyzmu jako stylu wymowy opozycyjnego wobec estetyki zdominowanej przez dążenie do bujności czy nadmiaru¹⁰.

wymowy; ja jednakże hołdowałem innemu rodzajowi, słusznie czy niesłusznie. Chciałbym jednak, abyś przeczytał mowę, jeśli już tego nie zrobiłeś, i upewnił mnie co do twego własnego o niej sądu. Choć obawiam się, abyś kierując się swym przydomkiem nie zblądził i ferując sąd nie stał się hiperattykiem. Ale jeśli wspomnisz na Demostenesowe gromy, to zrozumiesz, że można jednocześnie mówić po attycku i z mocą” (Cic. *Att.* XV 1a-2). Douglas (dz. cyt., s. 120-121, 127-128), jakkolwiek przystaje na twierdzenie, że Brutus mógł sympatyzować z ruchem, zaleca ostrożność, jeśli chodzi o jednoznaczną jego kwalifikację jako attycysty. Zob. też G.A. Kennedy, dz. cyt., s. 364-375.

⁵ Zob. J. Wisse, dz. cyt., s. 71 (por. zwłaszcza D.H. *Dem.*, *passim*). Zob. też G.A. Kennedy, dz. cyt., s. 350-360.

⁶ Dionizjusz, charakteryzując wymowę Demostenesa w *O wymowie Demostenesa* (*Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως*), sytuuje ją na tle trzech odmian: dykcji prostej (λῆξις λιτή, ἀφελής), reprezentowanej przez Lizjasza; wzniosłej, wytwornej, niewykłej (χαρακτήρ ὑψηλός, ἐγκατάσκειος, ἐξηλλαγμένος), charakterystycznej dla Tukidydesa, oraz mieszanej (λῆξις μικτή), właściwej Izokratesowi i Platonowi. Żaden z nich, jak pisze Dionizjusz w *Demostenesie* (*passim*), nie osiągnął doskonałości, do jakiej doszedł Demostenes, potrafiący, odpowiednio do sytuacji, używać każdej dykcji.

⁷ Zob. G.W. Bowersock, dz. cyt., s. 67-70.

⁸ Zob. G.A. Kennedy, dz. cyt., 242-243.

⁹ Zob. J. Wisse, dz. cyt., s. 71-72.

¹⁰ Jak wskazuje Douglas (dz. cyt., s. 125), rozumienie takie sprowadzić można do następującego sylogizmu: attycyści wysławiali się w stylu prostym – dany autor wysławia się w stylu prostym – zatem dany autor jest attycystą.

Takie rozumienie attycyzmu prowadziło w przeszłości niejednokrotnie do uznania każdej wypowiedzi krytycznej wobec stylu wymowy nacechowanego przesadą za manifest attycyzmu, nawet gdy w wypowiedzi tej brakowało tak zasadniczego elementu, jak afirmacyjny stosunek do wielu jakości wymowy dostrzeganych u autorów objętych później (rozmaicie pojętym) kanonem attyckim, a przede wszystkim brakowało samej kategorii „attycki”¹¹.

Wisse celnie przy tym wskazał, że posługiwanie się terminem „attycyzm” w celu autoidentyfikacji stanowiło strategię służącą budowaniu pozytywnego wizerunku własnego i jednocześnie dyskredytacji zwolenników odmiennej estetyki¹² – w tym przypadku w odwołaniu do mocno zakorzenionych stereotypów Ateńczyka i Azjaty (podobna myśl występuje już u Kwintyliana¹³). Odrodzenie ideałów klasycznych, co widać w wypowiedziach różnych autorów deklarujących się jako attycyści, było w rzeczywistości ich tworzeniem. Każdorazowo nawiązywali oni do istniejącego dziedzictwa, które poddane było selekcji według arbitralnie przyjętych kryteriów, i w tej dopiero postaci fundowało nowe szkoły estetyczne, nobilitując je zarazem¹⁴.

Przekonuje również argumentacja umiejscawiająca początki ruchu w środowisku Rzymian, w okresie między 60 a 50 r. p.n.e. – ze względu na ważną rolę, jaką odegrał w jego propagowaniu Licyniusz Kalwus, jedyny attycysta nazwany w ten sposób w Cyceronowym *Brutusie*. Równie prawdopodobna wydaje się wstępnie opracowana hipoteza, motywująca późniejsze zainteresowanie się dialektem attyckim i prozą epoki klasycznej wśród Greków, mieszkańców rzymskiej prowincji, ożywionymi wzajemnymi kontaktami środowisk rzymskich i greckich intelektualistów (w przypadku tych ostatnich chodzi

---

¹¹ Zob. J. Wisse, dz. cyt., s. 74-76. Wisse przywołuje m.in. przykład Eduarda Nordena (jako autora studium *Die antike Kunstprosa...*), który przyjął wizję historii literatury jako dziejów zmagania się dwóch przeciwstawnych żywiołów: attyckiego i azjańskiego. Koncepcję Nordena podjął w Polsce Tadeusz Zieliński (*Proza artystyczna i jej losy*, w: tenże, *Po co Homer? Świat antyczny a my*, wybór i posłowie A. Biernacki, Kraków 1970). Jeśli chodzi o dwudziestowieczne opracowania stylistyki rzymskiej prozy, w których szeroko definiowane kategorie „attycyzm” i „azjanizm” pełnią ważną funkcję w procesie porządkowania materiału, wymienić trzeba zwłaszcza pracę Antona Daniela Leemana (dz. cyt., s. 142-143). Leeman datował początek attycyzmu na II wiek p.n.e. i uznał, że inspiracje rzymskich attycystów płynęły z Grecji, jakkolwiek wskazał też, że prostota czy bezpośredniość środków wyrazu uznawane za wyróżnik attycyzmu cechowały też tradycyjną rzymską wymowę, która w stadium poprzedzającym I wiek p.n.e. miała być polem ścierania się dwóch przeciwnych tendencji: preferowania prostoty oraz okazałości czy pompatyczności.

¹² Wisse (dz. cyt., s. 72) podejmuje tu myśl Ulricha von Wilamowitza-Moellendorffa z jego artykułu *Asianismus und Atticismus...*

¹³ Zob. niżej, s. 55.

¹⁴ Ze względu na tę umowność rzymskiego attycyzmu Kennedy (dz. cyt., s. 242) proponuje zamiennie termin „neoattycyzm”.

zasadniczo o gramatyków i retorów trudniących się w Rzymie nauczaniem w schyłkowym okresie Republiki i później)¹⁵.

Wątpliwe natomiast wydaje się uznanie, że Kalwus był nie tylko ważnym propagatorem ruchu, ale także jego inicjatorem¹⁶. O ile pierwsze twierdzenie wynika z ustępu dialogu *Brutus*: „Kalwus zarówno sam trwał w błędzie, jak i skłaniał do niego innych” (Cic. *Brut.* 82,284), o tyle drugie jest wnioskiem, którego przesłanki nie są wystarczające. Do nazwisk Kalwusa i Brutusa należałoby poza tym dodać jeszcze jedno, pomijane zwykle w opracowaniach, a wymienione w cytowanym przez Kwiatkiewicza liście Cyncerona z 54 r. p.n.e. Idzie tu o Westoriusza, puteolańskiego bankiera Arpinaty, o którym wielokrotnie wspomina w swojej korespondencji¹⁷. Wzmianka o „rzymskim attycyzmie” Westoriusza, której ton jest dość lekceważący (zob. objaśn. 1 na s. 76), zapewne nie wskazuje na jego przynależność do omawianego ruchu, może natomiast sygnalizować, że wyrażenie „rzymski attycyzm”, przynajmniej w obrębie wąskiej grupy dyskutantów, miało już w okresie powstania listu charakter utartego zwrotu.

Jeśli chodzi o pozostałych sympatyków ruchu, dysponujemy źródłami, które mogą być jedynie podstawą mniej lub bardziej uzasadnionych interpretacji. Należą tu wypowiedzi Cyncerona, który nie wskazuje imiennie (i nie robi tego nikt inny) żadnego innego attycysty poza Kalwusem. Badacze odwołują się także do analiz stylu autorów greckich patronujących rzymskim attycystom i stylu domniemanego antenata rzymskiego, jakim był Katon Cenzor. Uwzględnia się też uwagi Kwintyliana, Seneki Retora, Tacyta, Aulusa Gelliusza, Korneliusza Frontona, a z autorów greckich Dionizjusza z Halikarnasu. Na podstawie wzmianek w ich dziełach tworzy się pojemną i nie wolną od sprzeczności roboczą definicję attycyzmu, która służy wyłonieniu hipotetycznych przedstawicieli ruchu, tj. mówców i pisarzy stylistycznie mieszczących się, przy licznych zastrzeżeniach, w mało wyrazistych ramach. Panujący nieład próbowano porządkować, wyodrębniając w obrębie attycyzmu nurty na podstawie kryterium naśladowanego wzorca: stąd mowa o „lizjańskim” czy też „nietukidydesowskim” attycyzmie autorów tak odmiennych, jak Marek Kalpidiusz, Licyniusz Kalwus, Juniusz Brutus czy Gajusz Juliusz Cezar, oraz „attycyzmie tukidydesowskim”¹⁸.

Zachowane wypowiedzi przekonują jednak, że tego rodzaju klasyfikacja ma słabe podstawy, zwłaszcza że odwołuje się ona do wąskiej definicji attycyzmu jako kultuwowania stylu prostego w prozie (nie zaś ruchu, którego uczest-

---

¹⁵ Zob. J. Wisse, dz. cyt., s. 73-80. Tutaj bibliografia dająca przegląd wcześniejszych stanowisk poddanych rewizji.

¹⁶ Zob. tamże, s. 77.

¹⁷ Zob. Cic. *Att.* IV 6,4; IV 14,1; IV 16,4; V 2,2; VI 2,3 i 10; X 13,2; XIII 12,4; XIII 46,3-5; XIV 9,1; XIV 12,3; XIV 14,1; XV 4,3; Cic. *Fam.* VI 11,2; VIII 8,1.

¹⁸ Zob. A.D. Leeman, dz. cyt., s. 155-165.

ników łączyłby udział w debacie o najlepszym rodzaju wymowy, połączonej z próbą autoidentyfikacji w odniesieniu do wzorców wymowy klasycznej epoki greckiej). Definicja ta staje się następnie podstawą kwalifikacji poszczególnych autorów jako attycystów lub azjanistów. Tymczasem Seneka Retor podaje (w polemice z Cyceronem), że Kalwus, jeden z głównych propagatorów ruchu, jako mówca potrafił przemawiać z pasją (*violentus, concitatus, nihil in illa [scil. compositione] placidum, nihil lenē est, omnia excitata et fluctuantia*), podbiegając do ławy oskarżonych¹⁹. Pewne zastrzeżenia stosują się także do Brutusa²⁰. Kwalifikacja Kallidiusza (o którym wiemy, że wypowiadał się wytwornie, ozdobnie, w sposób zrytmizowany, a jedynie nie potrafił w sytuacjach, które tego wymagały, apelować do afektów słuchaczy) oraz Cezara (na podstawie wiadomości o jego zainteresowaniach gramatycznych i dbałości o poprawność językową) jako attycystów, przy zastosowaniu wskazanej wyżej definicji oparta jest o bardzo nikłe przesłanki²¹.

W przypadku przedstawicieli rzymskiego attycyzmu reprezentujących styl tukidydesowski argumentacja jest zdecydowanie słaba. Za odrębnego i zasługującego na szczególną uwagę jej przedstawiciela Leeman uznał Azyniusza Polliona. Do swych wniosków doszedł, przyjmując, że Cyцерon, wskazując współczesnych sobie, nieokreślonych bliżej zwolenników dykcji Tukidydesa, musiał mieć na myśli kogoś z najbardziej liczących się mówców. Na podstawie kanonu rzymskich mówców sformułowanego przez Kwintyliana w traktacie *Kształcenie mówcy (Institutio oratoria)* i Tacyta w *Dialogu o mówcach (Dialogus de oratoribus)*, odrzuciwszy pisarzy zaliczanych do innej grupy attycystów (np. Sulpicjusza Rufusa ze względu na jego mierne osiągnięcia w dziedzinie wymowy), uznał, że Cyцерon musiał mieć na myśli wspomnianego Polliona. Badacz zaliczył go do grupy attycystów na podstawie wypowiedzi świadczących o jego krytyce Cyцерońskiego stylu (Gel. XVII 1,1), uwag o braku płynności wypowiedzi („compositio salebrosa”, „ubi minime expectes, relictura”, Sen. *Ep.* 100,7), jego pedantyzmu w doborze słów i opinii mówcy wypowiadającego się bez wdzięku, a nawet sprawiającego wrażenie archaicznego (Quint. *Inst.* X 1,113; Tac. *Dial.* 21,7). Autor *Orationis ratio* nie uwzględnił, należy nadmienić, kanonu z listu Pliniusza do Tacyta²². Pliniusz zaproponował inny dychotomiczny podział, którego kryterium stanowi obfitość wysłowienia,

¹⁹ Zob. Sen. *Contr.* VII 4,6-8 (podobnie Quint. *Inst.* X 1,115). Zob. też M. Nowak, dz. cyt., s. 62-64.

²⁰ Zob. M. Nowak, dz. cyt., s. 56.

²¹ Zob. tamże, s. 58-60, 65-69; A.E. Douglas, dz. cyt., s. 120, 124. Ostrożny jest tu nawet sam A.D. Leeman, dz. cyt., s. 156-158. Wizerunek Cezara jako mówcy przestrzegającego poprawności językowej, a jednocześnie wystawiającego się ozdobnie przedstawiony przez Cycerona w dialogu *Brutus* (72,252-75,261) zwolennicy tezy o Cezarze jako attycyście uznali za celowo zniekształcony.

²² Zob. też uwagi François Vavasseaua w liście *Do wykształconego Czytelnika (Aneks,* s. 349, 351).

a mówcy wzorujący się na Lizjaszu oraz Grakchach i Katonie (wzorzec ten autor listu odrzuca) przeciwstawieni są mówcom ceniącym sobie bardziej pojemne formy wypowiedzi: Demostenesowi, Ajschinesowi i Hyperejdesowi w Grecji oraz Pollionowi, Cezarowi, Celiuszowi i Cyceronowi w Rzymie (zob. Plin. *Ep.* I 20,1-23).

Słabość koncepcji Leemana, opartej głównie na domysłach, wynika również z tego, że wyróżniając tukidydesowski nurt attycyzmu, podzielił go na dwa odłamy. Uznał przy tym, że pierwszy, ceniony bardziej w starożytności, reprezentuje Pollion, w którego wymowie brak właściwego stylowi Tukidydesa nasycenia wypowiedzi metaforą czy figuratywności²³ (w tej sytuacji nazywanie tego odłamu tukidydesowskim wydaje się mało zasadne). Drugi odłam attycyzmu tukidydesowskiego miałby reprezentować Anneusz Cymber, pretor z 43 r. p.n.e., którego wedle Kwintyliana dotyczył złośliwy, ganiący archaizację wiersz Wergiliusza (zob. Quint. *Inst.* VIII 3,28; Verg. *Cat.* 2). Innym reprezentantem miałby być Gajusz Sallustiusz Krispus, zaliczony do tej grupy także ze względu na tendencję do archaizowania (czyli wzorowania się na języku prozy Katona), jak również z powodu silnej kondensacji treści i metaforyki w jego prozie ze szkodą dla przejrzystości²⁴.

Tym autorom, których zaliczenie do grupy attycystów tukidydesowskich budziłoby stosunkowo mniej kontrowersji, Leeman zarzuca jednak wypaczenie attyckiego ideału. Głównym powodem miałyby być właśnie ich wierność wobec Tukidydesowego wzorca, obejmującego m.in. tendencję do archaizacji, którą Leeman nazywa koniem trojańskim attycyzmu. Pierwszy odłam tukidydesowskiego attycyzmu w tym ujęciu wygląda zatem na mało tukidydesowski, drugi – na mało attycki.

Podział ten, zakładający, że początek attycyzmu archaizującego przypada na czas pisarskiej aktywności trójki wymienionych wyżej autorów, był już przedmiotem obiekcji z innego powodu. Wskazywano mianowicie, że obecność pism Katona w kanonie rzymskich wzorców stylistycznych poświadcza już anonimowy autor *Retoryki dla Herenniusza* (*Rhetorica ad Herennium* IV 5,7), toteż dolną granicę czasową pojawienia się rzymskich archaistów, których tradycję w II wieku n.e. podjęli Aulus Gelliusz i Marek Korneliusz Fronton, należałoby odpowiednio przesunąć wstecz²⁵. Jednak zasadniczą wadą tego

---

²³ Zob. A.D. Leeman, dz. cyt., s. 159-163. Należałoby z drugiej strony podkreślić, że Dionizjusz uznał styl wymowy Tukidydesa za wzniosły czy gwałtowny, traktując go jako różny od stylu Demostenesa głównie ze względu na wadę zawilżności (zob. D.H. *Dem.* 10; D.H. *Th.* 53-55).

²⁴ Zob. A.D. Leeman, dz. cyt., s. 159-165, 187.

²⁵ Szczegółową argumentację przemawiającą za takim rozwiązaniem, opartą m.in. o wypowiedzi z Cyceronowego *Brutusa* (16,63-18,69; 85,293-294), które pozwoliły postawić tezę o braku zainteresowania ówczesnych attycystów stylistyką Katona, przedstawia Gualtiero Calboli w studium *Cicerone, Catone e i neoatticisti*, w: *Ciceroniana. Hommages à Kazimierz Kumaniecki*, par A. Michel, R. Verdière, Leiden 1975.

podziału zdaje się rozróżnienie attycyzmu lepszego i gorszego, które daje wyobrażenie o subiektywnych preferencjach estetycznych autora pracy, jednakże przesłania złożoność starożytnej debaty na temat attycyzmu jako formy sporu o kanon wymowy.

Leemanowska kwalifikacja powrotu do archaizowania w II wieku n.e. wynika z założeń, które uprzednio przyjął. Tendencja ta w okresie panowania Hadriana, admiratora literatury i kultury greckiej, przejawiała się w zainteresowaniu dialektem attyckim oraz dorobkiem attyckich autorów i wiązała z aktywnością wybitnych przedstawicieli drugiej sofistyki, takich jak Polemon, Herodes Attyk czy Eliusz Arystydes. Leeman, oceniając ten ruch, pisze o aberracji attycyzmu, uznając, że ponieważ jego uczestnicy zawężili dawne, żywe w okresie schyłku republiki, literacko-językowe zainteresowania do zagadnień głównie stylistycznych, ma on wszystkie cechy azjanizmu (definiowanego w opozycji do wąsko rozumianego attycyzmu), a nawet intensyfikuje je w nieznanym wcześniej stopniu. Tendencja ta dotyczyła przy tym zarówno greckiej, jak i rzymskiej literatury. Spośród autorów łacińskich nadal ceniono dykcję Cyserona czy archaizujący i „epigramatyczny” styl Sallustiusza, jednak sięgano raczej po starsze wzorce, jakich dostarczało pisarstwo Celiusza Antypatra, Katona Cenzora czy Enniusza²⁶. Gelliusz i Fronton dawną literaturę rzymską traktowali przy tym jako źródło niezwykłości stylistyczno-językowych, które mogą wzbogacić ekspresję słowną. Według Leemana zgodna z postulatami attycystów miała być ich szczególna dbałość o język, a oddalało od nich, zbliżając do azjanizmu, dążenie do niezwykłości wystąpienia, osiąganego dzięki erudycji i stałym wysiłkom w wyszukiwaniu słów archaicznych, niepospolitych i wyspecjalizowanych znaczeniowo²⁷.

Należy także odnieść się do stanowiska Morrisa Williama Crolla, którego prace poświęcone attycyzmowi ukazały się drukiem między 1914 i 1929 r. Mimo że reprezentują częściowo zdezaktualizowaną perspektywę, ich wagę potwierdzają jednak późniejsze wznowienia z lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku, w przekładzie i w krytycznym opracowaniu wydawców²⁸; stanowią one

---

²⁶ Ich kanon pojawia się w jednym z listów Frontona: „Dlatego dość nieliczni dawni pisarze zdecydowali się na ten wyteżony trud i ryzyko szczególnie starannego doboru słów, wśród mówców, odkąd świat światem, jeden tylko M. Porcjusz i jego pilny naśladowca G. Sallustiusz, wśród poetów zwłaszcza Plaut, a już szczególnie Kw. Enniusz oraz jego gorliwy rywal Celiusz, do tego Newiusz, Lukrecjusz, także Akcjusz oraz Cecyliusz i Laberiusz. Oprócz tych wymienionych powinienes zwrócić uwagę na Nowiusza, Pomponiusza i im podobnych, znakomitych w wąskim zakresie, to znaczy w wiejskiej gwarze i wyrażeniach żartobliwych czy dowcipnych, Attę jeśli chodzi o język kobiet, Sisennę w słowach frywolnych, Lucyliusza, gdy o chodzi o wyrażenia właściwe dla każdej dziedziny wiedzy i dla każdego z zajęć” (Fronto *Ad M. Caes.* IV 3,2).

²⁷ Zob. A.D. Leeman, dz. cyt., s. 365-373. Zob. też Fronto *Ad M. Caes.* IV 3,3.

²⁸ M.W. Croll, „*Attic*” and *Baroque Prose style. The Anti-Ciceronian Movement*, ed. J.M. Patric, R.O. Evans, J.M. Wallace, Princeton 1969.

też istotne źródło informacji dla jedyne go, jak dotąd, polskojęzycznego opracowania zagadnienia attycyzmu w wieku XVII²⁹. Cennym wkładem Crolla w stan badań jest omówienie szeregu szesnasto- i siedemnastowiecznych wypowiedzi autorów zachodnioeuropejskich, zabierających głos w debacie na temat stylu i sytuujących własne pisarstwo w nurcie attycyzmu, jak i zwrócenie uwagi na wyraźną obecność interesującej nas kategorii w ówczesnym dyskursie krytycznystylistycznym. Wśród zaprezentowanych autorów znaleźli się na przykład Mark-Antoine Muret, Justus Lipsjusz, Michel de Montaigne i Francis Bacon. Croll słusznie też przyjął, że odziedziczoną po antyku kategorię „attycki” rozumieć można zarówno jako etykietkę definiującą geograficzne miejsce aktywności danego autora, jako określenie wskazujące na pewne walory stylu definiowanego w opozycji do azjanizmu oraz jako określenie zasadniczo pozytywnie, lecz w sposób mało rzeczowy waloryzujące czyjś styl wymowy w nawiązaniu do sławy Aten z okresu ich świetności³⁰.

Kontrowersje budzą jednak główne założenia autora. Większość zarzutów sformułowali już wydawcy studiów Crolla, którzy zauważyli, że jego twierdzenie o antyretorycznym i antycycerońskim charakterze siedemnastowiecznego attycyzmu, rozumianego jako faworyzowanie *genus humile* w wymowie, nie zgadza się z poczynionymi przezeń obserwacjami. Nieprzekonujące jest również utożsamienie attycyzmu jako stylu z cechami stylistycznymi dyskursu filozoficznego Seneki, jak też przeciwstawienie ze względu na kryterium ozdobności stylu Seneki i Cyserona³¹. Dodać do tego należałoby, że błędy Crolla wynikały m.in. z nierozpoznania źródeł i ahistorycznego wyróżnienia dwóch stylów: „retorycznego” i „eseistycznego”, których opozycyjność miała rzekomo od czasów starożytności dzielić teoretyków elokucji na dwa przeciwstawne obozy. Styl „retoryczny” miałby być tożsamy z *genus grande* i polegać na wykorzystaniu głównie figur słownych („gorgiańskich”); styl „eseistyczny”, utożsamiany z *genus humile*, cechować miałaby predylekcja do figur myśli i tropów³².

Zaletą wspomnianego opracowania Barbary Otwinowskiej było natomiast zaprezentowanie polskiemu odbiorcy szerokiej panoramy autorów zabierających głos w sporze pomiędzy zwolennikami naśladowania stylu Cyserona oraz Lipsjusza. Jej perspektywa zależna jest jednak w dużej mierze od ustaleń Crolla. Przedmiotem uwagi badaczki był styl attycki w dwu odmianach. Pierwsza miałaby postać aforystyczną czy sentencjonalną – charakteryzowałyby ją asymetria i urywany tok zdań przy efekcie osłabienia logicznego związku

---

²⁹ Zob. B. Otwinowska, *Modele i style prozy w dyskusjach na przełomie XVI i XVII wieku*, Wrocław 1967; rozdział „Attycyzm” XVI i XVII wieku.

³⁰ Zob. M.W. Croll, „Attic Prose” in the Seventeenth Century, w: tenże, „Attic” and Baroque Prose style..., s. 52-53.

³¹ Zob. J.M. Wallace, *Foreword to Essay Two*, w: tamże, s. 45-50.

³² Zob. tamże, s. 54-56, 59-61.

między nimi i myślowej zawilości (reprezentantem tej odmiany w starożytności miałyby być Seneka Młodszy czy Tacyt, a następnie m.in. Michel de Montaigne we wczesnym okresie twórczości oraz Lipsjusz). Drugą odmianę cechować miałyby naśladowanie swobodnego toku myśli, który wyrażałby się poprzez wahanie i niekonsekwencje bądź efekt braku widocznej kompozycji (jako przedstawicieli wskazała autorka Tacyta, Pliniusza czy Plutarcha oraz François Rabelais'go, Montaigne'a, Francisca Bacona czy Blaise'a Pascala). Odmiany te częstokroć miałyby występować łącznie, stąd przynależność niektórych autorów do jednej i drugiej grupy³³.

Ujęcie Otwinowskiej nie uwzględnia starożytnych wypowiedzi na temat attycyzmu: brak w jej wywodzie odniesień do Cyserona, Kwintyliana czy Dionizjusza z Halikarnasu. Wskazani przez nią autorzy, bardzo dowolnie posługujący się terminem „styl attycki”, także nie uzasadniają owego arbitralnego użycia poprzez odwołanie się do starożytnych źródeł (motywacja taka występuje tylko u wspomnianego tu Puteana, do czego wrócimy). Podczas lektury odnosi się wrażenie, że przywoływani autorzy nowożytni albo starożytnych źródeł traktujących o attycyzmie nie znali bezpośrednio, albo znali je wyrywkowo: tylko w ten sposób wyjaśnić można utożsamienie tego aspektu stylu attyckiego, co do którego w starożytności panowała zgoda, tj. obowiązku zachowania takich cech mowy, jak *perspicuitas*, *subtilitas*, *puritas*, *elegantia* czy *acumen* (w znaczeniu przenikliwości), z efektem „swobodnego toku myśli”. Wymienione jakości, włącznie z zasadą *brevitas* dla stylu prostego (*humilis*), mogły być uzyskiwane dzięki świadomości retorycznej, nie zaś – jak twierdzi badaczka – poprzez jej odrzucenie, zatem sporym nieporozumieniem jest utożsamianie owej prostoty, zwięzłości i nieozdobności z brakiem retorycznej i intelektualnej dyscypliny. Z kolei odmianę wymienioną jako pierwsza można by wywodzić (ze względu na ów rwany tok i zawilość) od attycyzmu tukidydesowego, przy czym szłoby tu o naśladowanie tych jego cech, które w starożytności (także w późniejszej ocenie Leemana) uchodziły za wady.

Inaczej jeszcze wygląda kwestia rozpatrywanego przez autorkę stylu elogiarnego opartego na akuminie czy argucji, zaliczanego do tradycji attyckiej i przeciwstawianego stylowi cyserońskiemu³⁴. Główna wątpliwość wiązałaby się z zasadnością takiego dychotomicznego ujęcia, nieopatrzonego w tym wypadku niezbędnymi zastrzeżeniami.

Na uznanie zasługuje natomiast, że autorka poszerzyła perspektywę m.in. o dwie wypowiedzi z rękopiśmiennych retoryk powstałych na terenie Polski w latach dziewięćdziesiątych XVII oraz w połowie XVIII w., których autorzy unikali owej dychotomicznej redukcji. Wyróżnili oni mianowicie style m.in. ze względu na źródło naśladowania (*stylus Ciceronianus*, *Lipsianus*, *Plinianus*

³³ Otwinowska (dz. cyt., s. 207-210) rozszerza tu propozycje Crolla.

³⁴ Kwalifikacja taka budzi pewne zastrzeżenia Crolla (dz. cyt., s. 68-70) i Otwinowskiej (dz. cyt., s. 196-200, 206-207) z uwagi na zjańskość wskazanych środków ekspresji.

czy *Senecianus*), ze względu na rodzaje (*stylus oratorius*, *poeticus* i *historicus*), ze względu na kompozycję i środki stylistyczne (np. *stylus planus*, *tropologius*, *Laconicus*) czy gatunki (m.in. *stylus epistolaris* i *elogiaris*)³⁵. W książce znalazło się również krótkie omówienie rękopiśmiennej retoryki szkolnej z Kalisza z 1674 r. (*Proteus oratorius*), spisanej, jak twierdzi Otwinowska, „przez ucznia Kwiatkiewicza”, jednak „z większym dystansem, mniej manifestacyjnie niż to uczynił Kwiatkiewicz, dokonujący wyraźnego wyboru na rzecz «eloquentiae admirabilis»”³⁶. Autor rzeczywiście z rewerencją wspomina dzieło Kwiatkiewicza i jego samego, traktując go jako autorytet, jednak określenie *Professor* należałoby tu może potraktować grzecznościowo i właśnie w odwołaniu do aktualnego zawodu Kwiatkiewicza. Autor *Proteusza* podaje bowiem, że swojego profesora poznał przed trzydziestu laty, tj. gdy Kwiatkiewicz miał około 15 lat³⁷, zatem chodzi tu raczej o (ewentualnie starszego) kolegę z lat szkolnych.

Proteus oratorius varias eloquentiae parandae formas metamorphosi Tulliana indutus. Volentes Athenarum Calissiensiū neoretōres meditatis oratorum extemporaneis muniis formaturus, warto nadmienić, zawiera usystematyzowane wiadomości z zakresu inwencji, dyspozycji i elokucji, a także wiele twierdzeń (wyrażonych w podobnej lub identycznej formie) znanych z *Phoenix rhetorum* i *Suada civilis*, zaś autor, jeśli idzie o wybory estetyczne, niewiele się od Kwiatkiewicza różni. W *Proteus oratorius* podzielił style ogólnie na *sumum*, *medium* oraz *infimum* (za Cyceonem, do którego pism częstokroć odsyła), następnie odimiennie na *Asiaticus*, *Ciceronianus*, *Atticus sive acutus* oraz *Laconicus sive Senecianus*, a także ze względu na dominujące środki wyrazu na *stylus historicus*, *eruditus*, *sententiosus*, *allegoricus*³⁸. Otwinowska zwraca uwagę na to, że w ujęciu tym *stylus Atticus sive acutus* nie pozostał tożsamy ze *stylus Laconicus*, lecz występuje w różnych odmianach, co wyjaśnia, dlaczego styl lipsjański zaliczany bywa gdzie indziej do jednej lub drugiej odmiany³⁹. W istocie błędem w odniesieniu do wieku XVII jest sprowadzanie stylu opartego na akuminie do stylu lipsjańskiego, przede wszystkim ze względu na rozmaite definicje samego akuminu (do czego powrócę niżej).

Pewną komplikację powodować zdaje się osobne omówienie w przywołanej retoryce *stylus Asiaticus* i zbliżonego do niego *Ciceronianus* oraz *Atticus sive acutus*. Uważna lektura pozwala jednak dostrzec logikę takiego rozróżnienia: kate-

³⁵ Tamże, s. 167-170.

³⁶ Tamże, s. 165. Zob. też E. Ulčinaitė, *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, Wrocław 1984, s. 116-118.

³⁷ Zob. *Proteus oratorius...*, rkps Biblioteki PAN i PAU w Krakowie, sygn. 1332, k. 4r.

³⁸ Tamże, k. 65r-68v. Por. uwagi Kwiatkiewicza w *Phoenix rhetorum* na s. 324, 339-341 niniejszego przekładu (dalej odesłania do stronik z compendium odsyłają do załączanego tłumaczenia). Zob. też B. Otwinowska, dz. cyt., s. 166-167.

³⁹ Zob. B. Otwinowska, dz. cyt., s. 166.

goria „bujności” nie jest tu (podobnie jak w *Phoenix rhetorum*) pejoratywnie nacechowana, sam zaś *stylus amplius* uznany został za charakterystyczny dla mów Arpinaty⁴⁰. Ponieważ dysponujemy przykładami różnych stylów podanymi przez Kwiatkiewicza (zob. s. 339-341), możemy stwierdzić, że kategoria *stylus amplius* odsyła do określonych cech wypowiedzi w warstwie stylistyczno-składniowej: o wyrazistości jej architektoniki decydują konstrukcje złożone podrzędnie, cechujące się symetrią członów (*compar*) – można sądzić, jakkolwiek nie na podstawie podanego przez Kwiatkiewicza przykładu, że także obecnością antytez – i występowaniem *similiter cadentes* (zob. objaśn. 6 na s. 151 i 4 na s. 305). Natomiast *stylus acutus* wyróżniany jest ze względu na akumen, a zatem ze względu na kryteria inne niż składniowe; przy czym akumen może wystąpić zarówno w stylu lakońskim, jak i „bujniejszym” (cycerońskim czy azjańskim). Kategorie „azjański” i „attycki” nie są tu zatem antonimami, ale wskazują na zbiory cech posiadające część wspólną. W retoryce nadmienia się ponadto, że także Ciceron, używając figur słów i myśli, wykorzystywał akumen i że sam jego stosowanie zalecał⁴¹. Podobny argument, tj. że wymowa Cicerona posiada wszystkie zalety wielkich (faktycznie: w większości ateńskich) stylistów, w tym akumen (*maiestas* Platona, *suavitas* Izokratesa, *vis* Demostenesa⁴², *subtilitas* Lizjasza, *acumen* Hyperejdesa, *lenitas* Ajschinesa, *elegantiae* Teofrasta i *myrothecia* Demetriosa), pojawia się w *Eloquentia reconditior* Kwiatkiewicza jako replika na argumentację hipotetycznych przeciwników stylu cycerońskiego, a orędowników lakońskiego, który nazwany jest właśnie *acutus* ze względu na swą attyckość (dyskutant dowodzi, że Sparta leży bliżej Aten niż Arpinum⁴³).

Chociaż w istocie w siedemnastowiecznym myśleniu o akuminie czy argucji w stosunku do ich rozumienia u Cicerona dokonały się zmiany – możemy to zaobserwować choćby porównując odpowiedni ustęp z Arpinaty (także z uwzględnieniem szesnastowiecznego komentarza Viperana, o czym niżej) z odpowiednimi definicjami u Kwiatkiewicza i, przykładowo, u Emanuela

---

⁴⁰ Utożsamienie stylu mów Cicerona ze stylem bujnym znajduje uzasadnienie także w świetle dzisiejszych badań, choć podkreśla się też konieczność uwzględnienia zmian zachodzących w poszczególnych fazach jego działalności oratorskiej. Jak podkreśla Walter Ralph Johnson (*Luxuriance and Economy. Cicero and the Alien Style*, Berkeley – Los Angeles – London, s. 1-2, 59-60 i *passim*), który w badaniu stylu mów Cicerona za najbardziej miarodajne przyjął właśnie kryterium składniowe, w stylu tym stopniowo, a szczególnie w ostatniej fazie politycznej aktywności Arpinaty (w latach 40.), pojawiła się tendencja do częściowej rezygnacji ze stosowania misternie zbudowanych periodów, tak charakterystycznych dla wcześniejszych okresów.

⁴¹ *Proteus oratorius...*, k. 68v.

⁴² Inspirowany zapewne słowami Kwintyliana, zob. Quint. *Inst.* X 1,108; por. też z Cic. *Att.* II 1,1; Cic. *Orat.* 31,110.

⁴³ Zob. Kwiatkiewicz, *Eloquentia reconditior*, s. 707, 692-710.

Tesaura⁴⁴ – to właśnie tego rzymskiego mówcę traktuje się wówczas jako jeden z najważniejszych autorytetów w tej dziedzinie. Ówczesne definicje akuminu różnią się między sobą, jakkolwiek związanie tej kategorii z dziedziną *ingenium*⁴⁵, a nie z zagadnieniami składniowymi, nie podlegało wątpliwości. Tesauro, jeden z najbardziej znanych europejskich teoretyków argucji, omawia akumen, argucję, *conchetto* czy *sales* jako kategorie odnoszące się do jednego złożonego zjawiska, częstokroć odwołując się także do Cyclerona⁴⁶.

Kwiatkiewicz, który w *Feniksie retorów* obficie cytuje elogia Tesaura, do jego *Il canocchiale aristotelico* się nie odwołuje⁴⁷. Polski autor zdaje się oddzielać akumen w znaczeniu poważnym od lekkiego, właściwego epigramatom, czy też od właściwego żartu, wyróżniając przy tym dwa pokrewne zjawiska z pogranicza inwencji i elokucji: 1) zdumiewające myśli / spostrzeżenia

---

⁴⁴ Pomijam w tym miejscu prace innych znanych europejskich teoretyków akuminu czy argucji, np. *Delle acutezze che altrimenti spiriti* (1639) i *Fonti dell'ingegno ridotti ad arte* (1650) Matteo Pellegriniego; *Considerazioni sopra l'arte dello stile e dell dialogo* (1646) Sforzy Pallavicina; *Ars nova argutiarum* (1649) Jakoba Masena; *Arte de ingenio* (1642) Balthazara Gracjana; *Tesaurus eloquentiae sacrae et profanae* (1669) Alberta de Alberto; *Les Entretiens d'Ariste et d'Eugene* (1671) i *La Manière de bien penser dans les ouvrages d'esprit* (1687) Dominique'a Bouhoursa; *Commentatio de disciplina argutiarum* (1693) Daniela Georga Morhofa. Różnorodność ich koncepcji, tradycje, do których się odwoływali, oraz pewne zbieżności nadal wymagają komparatystycznych badań (uwzględniających także stanowisko Kwiatkiewicza) zorientowanych nie na ujęcie generalizujące, a na uchwytenie różnic.

⁴⁵ Por.: „Istnieje taki boski płód umysłu, którego wygląd jest dla nas lepiej znany niż początki. W każdym stuleciu wzbudza on u wszystkich ludzi taki wielki podziw, że nawet ci, którzy do tej pory o nim nie wiedzieli, w momencie kiedy go ujrzą lub usłyszą, przyjmują z wielkim entuzjazmem i uznaniem niby cudo z obcych stron. Jest to rodzaj wymowy oparty na argucji, źródło wszystkich błyskotliwych myśli, najczystsze światło oratorskiego i poetyckiego wyśłowienia, żywy duch martwej litery, najśłodsza przyprawa życia towarzyskiego, szczytowe osiągnięcie ludzkiego rozumu, ślad boskości w człowieczym umyśle. Nie ma potoku słów na tyle słodkiego, by miał odpowiedni smak i wdzięk bez tej słodczy, nie ma na Parnasie takiego wybujałego kwiatu, który by nie był sadzonką pochodzącą z tych ogrodów, nie ma takiej siły w retorycznym entymemacie, żeby bez tego akuminu nie wydawał się tępy i niezdatny do użycia w sporze, żadne plemię nie jest na tyle dzikie i nieludzkie, by ujrawszy tak powabne Syreny, nie rozjaśniło i nie rozpogodziło posępnej twarzy wdzięcznym uśmiechem; sami aniołowie, natura i Bóg najwyższy, komunikując się z ludźmi, odsłanili za pomocą argucji czy to słów, czy symboli, głęboko ukryte sekrety największej wagi” (E. Tesauro, *Idea argutae et ingeniosae dictionis ex Principiis Aristotelicis sic eruta, ut in universum arti oratoriae et inprimis lapidariae atque symbolicae inserviat*, Francofurti et Lipsiae 1698, s. 1, przeł. I. Słomak, K. Kardas).

⁴⁶ Zob. tamże, s. 4-10.

⁴⁷ Co tylko potwierdza uwagi wydawcy łacińskiego przekładu *Il canocchiale aristotelico* z 1698 r., że dzięki niemu praca, dotychczas wydawana w języku narodowym, stanie się szerzej znana (tamże, k. A3v).

(*sensus admirabiles*); 2) akumen (*acumen, argutia*)⁴⁸. Kategoria akuminu odnosi się do powiedzenia mającego sentencjonalny charakter, a przy tym będącego przejawem inteligencji / bystrego umysłu (*ingenium*), który cechuje nadzwyczajna przenikliwość, odkrywczość, zdolność dostrzegania na ogół nieoczywistych związków między rzeczami (zob. s. 150). Sentencjonalność akuminu należy przy tym rozumieć zarówno w odniesieniu do starannej formy wypowiedzi, jak i jej uniwersalizmu, który nie musi jednak wynikać z gramatyczno-logicznej budowy zdania, natomiast może ujawniać się w wypowiedzi formalnie dotyczącej przypadku jednostkowego (wniosek taki można wywieść na podstawie uwag i przykładów Kwiatkiewicza dotyczących samych sentencji, zob. s. 138-147). „Zdumiewające spostrzeżenia” z akuminem łączyłaby z kolei nadrzędna rola *ingenium*, którego są przejawem, i podobny zestaw *loci communes*, a nie dotyczyłby ich wymóg sentencjonalności; związane są ponadto w większym stopniu ze sferą intelektualną niż formalną wypowiedzi (inaczej niż akumen, który też należy do toposów „zdumiewających spostrzeżeń”).

Kolejna różnica związana jest z kategorią ważkości, obligatoryjną dla „zdumiewających spostrzeżeń”. W przypadku akuminu Kwiatkiewicz dopuszcza możliwość wyrażania błahych treści. Tej jego odmiany, spotykanej, jak zaznacza, w epigramacie raczej niż w omawianych przezeń gatunkach, w *Phoenix rhetorum* nie charakteryzuje, jakkolwiek podaje pewne jej przykłady (zob. s. 148-149). Wziąwszy pod uwagę rozważania prowadzone w *Eloquentia reconditor*, można stwierdzić, że dla owej „lżejszej” odmiany akuminu, o jakiej autor *Phoenix rhetorum* tylko wzmiankuje⁴⁹, przyjął później termin *eutrapelia* (*εὐτραπεία*) oznaczający ‘dowcip’, ‘wesołość’⁵⁰ (zagadnienie

⁴⁸ Zob. odpowiednio s. 83-111 i 148-222.

⁴⁹ Dwa z przykładów podanych w *Eloquentia reconditor* (s. 333, 338) wymienione zostały wcześniej w *Phoenix rhetorum* (s. 148, 149) właśnie z podkreśleniem lekkości czy błahości – stąd niestosowność włączania ich do poważnej mowy. Z kolei jeden powtarza się bez tego zarzutu, choć wyrażnie z zaznaczeniem jego poetyckiego charakteru (zob. s. 159 i *Eloquentia reconditor*, s. 333).

⁵⁰ Wyróżnia (*Eloquentia reconditor*, s. 345-384) sześć jej odmian: 1. **Zabawne opowieści** (*festivae narrationes*), czyli wszelkiego rodzaju facecje, w tym także zabawne opowiadki z morałem, jak również „eutrapelie krwawe” (historie rozpoczęte wesoło, a zakończone tragicznie, oraz historie smutne, posiadające niespodziewanie wesoły koniec). Jako źródło przykładów wskazany jest zbiór Jakoba Pontana *Attica bellaria*, o którym niżej, oraz dziełko z 1640 r. Jakoba Bidermana *Utopia Didaci Bemardini, seu Iacobi Bidermani sales musici, quibus ludicra mixtim et seria litterate ac festive denarratur* (wznowienia: 1640^{II}, 1649, 1670, 1691, 1714, 1668, polskie tłumaczenie: *Utopia Didaka Bemardina, czyli Jakuba Bidermana Societatis Iesu żarty uczone, w których rzeczy śmieszne i poważne dowcipnie i uciechnie opisane*, Lublin 1756). 2. **Poezję**, w tym epigramatyczną i epicką (wzorem jest tu przypisywana Homerowi *Batrachomyomachia*). Przykładów mają dostarczyć tacy autorzy, jak Jakob Balde (autor, który uprawiał różne gatunki poezji i prozy, pozostawił m.in. kilka różnej długości utworów i zbiorów o charakterze ludycznym; Kwiatkiewicz bardzo ogólnie

jej ogólnego podziału i topiki opart w dużej mierze na uwagach z *De oratore* Cyserona (II 61,248-71,287)⁵¹. Stosuje wobec niej synonimicznie takie terminy, jak *sal*, *iocus*, *ludicrum*, a z drugiej strony, wzmiankując w innym miejscu o akuminie, odsyła do ujęcia z *Phoenix rhetorum*⁵², co wskazuje, że z czasem skłonny był rezerwować nazwę *acumen* dla bardziej poważnej jego odmiany.

Z pewnością zatem kategoria ta w ujęciu Kwiatkiewicza (i innych autorów) zachowuje znaczenie stwierdzenia dającego wyraz przenikliwości, w którym pojawia się u Cyserona. W *Phoenix rhetorum* wyróżnia się przy tym cztery odmiany prozy zbudowanej z zastosowaniem akuminu: oratorstwo, dialogi, elogia oraz inskrypcje (zob. s. 179-222), przy czym tylko w przypadku dwu ostatnich Kwiatkiewicz zalecał *stylus Laconicus*⁵³. Brak opozycyjnych przeciwstawień *stylus Ciceronianus* – *stylus Lipsianus* / *Atticus* we wskazanych

---

wskazuje może na jego *Antagathysus, sive Apologia pinguium adversus Agathysum, sive exultantem Congregationem Macilentorum* z 1643 r. albo dwa zbiory: *Ode dicta Agathysus de solatio Macilentorum* bądź *Ode dicta Agathysus de solatio Macilentorum et certamen Parvi et Magni*, Bernard Bauhusius (autor m.in. *Epigrammatum libri V*, wydanych w 1615 r.), Antonius Stratius (autor *Epigrammatum libri tres* z 1637 r.), Albert Ines (autor przywoływanego także w *Phoenix rhetorum* zbioru *Acroamatum epigrammaticorum centuriae septem*) oraz wspomniany Biderman (był również autorem zbioru epigramatów *Epigrammatum libri tres* z 1620 r.). 3. **Oracje**, w przypadku których eutrapelia służy czy to urozmaiceniu, czy skutecznej walce z przeciwnikiem za pomocą środków innych niż merytoryczne. 4. **Dialogi**, zwłaszcza te, w których ważną rolę odgrywa umiejętność celnej i prędkiej riposty. Spośród gatunków literackich autor wskazuje zwłaszcza komedię, odsyłając także do zbiorów gromadzących krótsze dialogi czy apoftegmaty, jakie wydali wspomniani Pontanus, Johann Peter Lange (chodzi tu o jego zbiór *Democritus ridens sive campus recreationum honestarum cum exorcismo melancholiae* z 1649 r., wydawany zwykle anonimowo) i Gaspar Ens (Kwiatkiewicz zapewne ma na myśli różne zbiory Ensa, wydawane często pod nagłówkiem *Epidorpidum libri*). 5. **Popisowe opracowania tematów** (tj. służące rozrywce i wykazaniu się talentem), co do których nikt nie spodziewałby się, że warte są pióra. Kwiatkiewicz wskazał różne przewrotne pochwały (np. łysiny, podagry, komara itp.) pisane przez autorów starożytnych i współczesnych, wymienił po raz kolejny Pontana jako autora gromadzącego ich przykłady. 6. **Żartobliwe opracowania tematyki religijnej** (dosł. *eutrapelia sacra* – ‘eutrapelia święta’), o ile dopuszcza je zasada *decorum*. Jako źródło przykładów wskazany został zbiór *Pia hilaria* (1617), którego autorem jest Angelin Gazet. Szczegóły na temat wznowień dzieł wielu spośród wymienionych autorów podają A. i A. de Backer, dz. cyt., t. 1.

⁵¹ Zob. Kwiatkiewicz, *Eloquentia reconditor*, s. 330-345.

⁵² Tamże, s. 662.

⁵³ Tamże, s. 710. Jednocześnie trzeba wskazać, że nie jest to potwierdzeniem słuszności (por. B. Otwinowska, *Modele i style prozy...*, s. 164) podziału stylu „attyckiego”, jakiego dokonuje Croll (por. wyżej); mówiąc o bardziej zwięzłej oraz obszerniejszej i okresowej odmianie stylu nazwanego *acutus*, zarówno autor *Proteusza*, jak i Kwiatkiewicz nie ma w drugim przypadku na myśli stylu naśladowanego „swobodny tok myśli”, ale oratorstwo czy dialogi.

przez Otwinowską retorykach rękopiśmiennych jest też być może wynikiem popularności myśli Kwiatkiewicza.

Ostatnim zagadnieniem pojawiającym się u Crolla i Otwinowskiej, do którego należy się obszerniej odnieść, jest kwestia przyczyn i efektów pojawienia się w XVII stuleciu sygnalizowanej już wyżej tendencji do odchodzenia od myślenia o stylu w kategoriach opozycji. Jej początków wskazani badacze upatrują w pierwszej połowie wieku. W roku 1618 ukazała się po raz pierwszy retoryka Nicolasa Caussina *De eloquentia sacra et humana libri XVI*⁵⁴, a w 1631 pisemko François Vavasseura *Pro vetere genere dicendi contra novum*⁵⁵. W obu daje się zauważyć skłonność do akceptacji wielu odmiennych stylów: ich autorzy zastrzegają jedynie, że mają odmienne przeznaczenie ze względu na tematykę, okoliczności czy predyspozycje mówcy bądź pisarza.

Tendencję tę Croll uznał za zapowiedź szerszych zmian, polegających na stopniowym wyzwalaniu kultury intelektualnej spod kurateli autorytetów i podporządkowaniu jej krytycznemu myśleniu. Główną inspirację dla tych przemian dostrzega badacz w ruchu antycycerońskim, reprezentowanym zwłaszcza przez Lipsjusza w Belgii, Bacona, Josepha Halla i Henry'ego Wottona w Anglii, Montaigne'a we Francji oraz Francisca de Quevedo i Baltazara Graciana w Hiszpanii⁵⁶. Podać w wątpliwość należałoby przede wszystkim tezy dotyczące rzeczywistej nowości wskazanych perspektyw, wielkiej wagi inspiracji mających płynąć ze strony antagonistów Cyserona oraz zmiany stosunku do autorytetów, która miałaby nastąpić wraz z akceptacją szerszego niż wcześniej kanonu autorów. Croll, poświęcając nieco uwagi jezuickiej sztuce wymowy, pomija zagadnienie literacko-retorycznej edukacji jezuickiej (zwyfikowała to ujęcie w pewnej mierze Otwinowska).

Ostatniej kwestii nie można lekceważyć, chodzi bowiem o środowisko naukowe i dobrze zorganizowaną sieć placówek kształcących na poziomie szkolnictwa średniego i wyższego we wszystkich katolickich regionach Europy. Przegląd nielicznych zachowanych zaleceń, które stanowią uzupełnienie *Ratio studiorum* z 1599 r., dotyczących obowiązkowych i dodatkowych lektur szkolnych, pozwala stwierdzić, że jakkolwiek w zakresie lektur antycznych na poziomie *trivium* zdecydowanie dominowały pisma Cyserona, to od początku

---

⁵⁴ A. i A. de Backer (dz. cyt., t. 1, s. 178) notują czternaście wydań: Flexiae 1619; Lutetiae Parisiorum 1618, 1623, 1629, 1630, 1636, 1643, 1648; Coloniae Agrippinae 1626, 1634, 1681; Lugduni 1643, 1651, 1657. Korzystam z wydania paryskiego z 1630 r.

⁵⁵ Korzystam z edycji w: F. Vavasseur, *Opera omnia*, Amstelodami 1709, s. 201-209.

⁵⁶ Zob. M.W. Croll, *Justus Lipsius and the Anti-Ciceronian Movement at the end of the 16th and the Beginning of the 17th Century*, transl. J.M. Patrick, w: M.W. Croll, „Attic” and Baroque Prose style..., s. 32-43. Zob. też B. Otwinowska, dz. cyt., s. 82-83. Zauważyć jednak należy, że wpływ Vavasseura na te przemiany w świetle jego wstępu do zbioru mów, w którym znajduje się wymienione pismo, nie wydaje się wcale taki oczywisty.

wieku XVII pojawił się wybór autorów tworzących w odmiennych rejestrach stylistycznych.

W klasie retoryki czytano niemal wszystkie (tj. jeden lub dwa tytuły rocznie; w kolejnych latach następowała rotacja, tj. wymiana jednego tytułu na inny z listy lektur dla danej klasy – dotyczyło to także pozostałych dzieł wymienionych w katalogach) pisma krasomówcze Arpinaty: *De inventione*, *De oratore*, *Partitiones oratoriae*, *De claris oratoribus*, *Orator* i *De optimo genere oratorum*. W klasie retoryki i *humanitas* obowiązywała także lektura obszernego wyboru mów Arpinaty. Na poziomie *humanitas* i w najwyższej klasie gramatyki do lektur obowiązkowych należały jego wybrane pisma filozoficzno-moralne: *De officiis*, *Quaestiones Tusculanae*, *De divinatione*, *De senectute*, *Paradoxa stoicorum*, *De amicitia*, *De finibus bonorum et malorum* oraz *Somnium Scipionis*. W klasach gramatyki czytano także w obszernym wyborze listy Cyserona⁵⁷.

Następne zachowane spisy, pochodzące z lat trzydziestych i pięćdziesiątych XVIII w., są mniej liczne i stąd mniej reprezentatywne. Ogólne wskazania zalecają naukę retoryki w oparciu o pisma krasomówcze Cyserona (w zaleceniach z lat pięćdziesiątych w spisie wymienia się tylko *Partitiones oratoriae*). Jako wprowadzenie zaleca się także, podobnie jak w poprzednim stuleciu, podstawowy, jeśli chodzi o naukę retoryki w kolegiach, podręcznik Cypriana Soareza *De arte rhetorica libri tres* (1566), a także wydany już w wieku XVIII zbiór reguł reprezentujących ujęcie cyserońskie wraz z obszernym materiałem egzemplifikacyjnym z różnych źródeł: Gabriel François le Jay, *Bibliotheca rhetorum praecepta et exempla complectens* (1725).

Ważnych wskazówek dostarczało też dzieło Josepha de Jouvancy'ego *Christianis litterarum magistris de ratione discendi et docendi* (1692), które na mocy uchwały XIV Kongregacji *Societatis Iesu* (1703) stało się oficjalnym programem studiów humanistycznych w kolegiach zakonu. Spośród autorów rzymskich przeznaczonych do najważniejszej, porannej lektury, kompendium przewiduje w pierwszym roku nauki czytanie *Epistulae ad familiares* Cyserona w pierwszym semestrze, a w następnym jego dialogów: *De amicitia*, *De senectute*, *Quaestiones Tusculanae*, *De oratore*, *De officiis* i in. W roku drugim w pierwszym semestrze lekturę Terencjusza, Horacego i w dalszym ciągu Cyserona, a drugim – Cezara, Neposa, Kurcjusza i Liwiusza. Na trzeci rok przewiduje się mowy Cyserona, w następnym poświęca się uwagę deklamacjom (semestr pierwszy) i tragediom Seneki (semestr drugi), a w godzinach popołudniowych Wergiliuszowi, Horacemu, Owidiuszowi, Klaudianowi,

---

⁵⁷ Zob. *Catalogus perpetuus* [na lata 1604-1608 i 1628-1634], w: G.M. Pachtler, dz. cyt., s. 6-12, 25-29; *Catalogus triennalis* [na lata 1616-1622], w: *Ordinationes Praepositorum Generalium, Provincialium, Visitatorum et Responsa Romana Provinciae Polonae et Lituaniae saeculis XVI-XVII data*, rkps Archivum Societatis Iesu Cracoviense, sygn. 496, s. 911-919.

Lukanowi, Lukrecjuszowi, Juwenalisowi, Persjuszowi czy Marcjalisowi). W roku piątym i szóstym należało pogłębić wiedzę oraz umiejętności z zakresu poezji i wymowy⁵⁸. W zakresie kształcenia języka i stylu pierwsze miejsce bezwzględnie przyznane zostało Ciceronowi, ceniono poza tym Cezara, Neposa, Pomponiusza Mele, Kolumellę, Kurcjusza, Frontinusa, Pliniusza Młodsze, dosyć Pliniusza Starszego, Kwintyliana, Florusa, Swetoniusza, Justunusa, nieco mniej Paterkulusa i Maksymusa; Liwiusza stawiano nad Sallustiusza, broniono Tacyta⁵⁹.

Gdy zatem mowa o nauce stylu, od początku XVII do przynajmniej połowy wieku XVIII nie nastąpiły w ogólnych wskazaniach zasadnicze zmiany⁶⁰. Jakkolwiek zatem w XVIII stuleciu za wzorcowy uznaje się styl mów oraz pism filozoficzno-moralnych Cicerona, zaleca się również styl dzieł wybranych historyków, zwłaszcza Cezara, Sallustiusza, Liwiusza i Kurcjusza Rufusa⁶¹. Od początku XVII w. do lektur obowiązkowych należały zatem dzieła tych samych autorów, a jedynie okazjonalnie spośród autorów, których popularyzację Croll przypisuje szesnasto- i siedemnastowiecznym antagonistom Cicerona, wymieniany jest też Tacyt⁶². Jego prace (m.in. *De causis corruptae eloquentiae*) uwzględnione są w spisie lektur nadobowiązkowych, przeznaczonych na czas wakacji szkolnych. W tych samych spisach figurują też tytuły wybranych pism filozoficznych Seneki: *Epistolae selectae* (zapewne spośród *Epistolae morales ad Lucilium*), *De ira*, *De beneficiis* i *De consolatione* (bez wyszczególnienia)⁶³. Rzecz charakterystyczna, że w wykazie zalecanych wydań i komentarzy do lektur wskazuje się na opracowanie autorstwa tego samego André Schotta⁶⁴, który jako autor *Tullianarum quaestionum de instauranda*

---

⁵⁸ Zob. J. de Jouvancy, *Christianis litterarum magistris de ratione discendi et docendi*, Lugduni 1692, s. 132-140.

⁵⁹ Tamże, s. 33-43, 46-50.

⁶⁰ Do podobnych wniosków można dojść, porównując jezuickie zbiory gromadzące wzorcowe słownictwo i frazeologię, przy czym wśród tych wypisów wyróżnić należy zbiory reprezentujące stanowiska bardziej liberalne, jak *Promptuarium Latino-Germanicum* (1618) oraz *Apparatum eloquentiae* (1630) Wolfnganga Schoensledera czy *Gradus ad Parnassum* (1680) w redakcji Paula Alera (jest to nowa wersja wcześniejszego zbioru *Epithetorum et synonymorum thesaurus* z 1652 r. – zob. A. i A. de Backer, dz. cyt., t. 1, s. 11). Ale jeszcze Franz Wagner w zbiorze *Universae phraseologiae Latinae corpus* (1718) wyrażał przekonanie, że należy wzorować się tylko na łacinie autorów złotej doby.

⁶¹ Zob. *Lektionsplan der oberdeutschen Provinz* [1736], w: G.M. Pachtler, dz. cyt., s. 32-34.

⁶² Zob. *Catalogus perpetuus* [na lata 1604-1608 i 1628-1634], w: G.M. Pachtler, dz. cyt., s. 9-11, 25-28; *Catalogus triennalis* [na lata 1616-1622], w: *Ordinationes praepositorum generalium...*, s. 911-919.

⁶³ Zob. *Catalogus perpetuus* [na lata 1604-1608], w: G.M. Pachtler, dz. cyt., s. 3.

⁶⁴ Chodzi o łączone wydanie dzieł wszystkich Seneki Retora i Seneki Filozofa uwzględniające istniejące komentarze: M. Annaeus Rhetor, *Suasoriae*, *Controversiae*, *Declamatoriumque excerpta* ab Andrea Schotto ad veterum exemplarium fidem castigata, Graecis

Ciceronis imitatione libri (1610) uznany został przez Otwinowską za przedstawiciela „XVII-wiecznego renesansu cyceronianizmu”. Jest to, jak pisze autorka, „cyceronianizm trzymający się pewnych dyrektyw stylistycznych, w leksyce rezygnujący z tego rygoryzmu, jaki go cechował na przełomie XVI i XVII wieku, przystosowany do życia, a równocześnie stwarzający wspólną bazę językową i dydaktyczną w pedagogice i życiu wreszcie sprzymierzonego z humanizmem kościoła”⁶⁵.

Stanowisko Schotta, który podnosił wartość dorobku wydanych autorów i chwalił jednocześnie przedsięwzięcia swych rodaków: Lipsjusza, za trud opracowania filozofii stoickiej (m.in. Seneki Młodszego⁶⁶) oraz Martina Antonia del Rio, wydawcy tragedii Seneki z komentarzami⁶⁷, należałoby może rozważać jako paradygmatyczne dla myślenia o kanonie literackim i stylistycznym w szkołach jezuickich. Od początku XVII w. czytano także obowiązkowo większość (tj. jedną rocznie, z uwzględnieniem corocznej rotacji) tragedii Seneki. Jako lektury pomocne przy objaśnianiu tekstów i służące pogłębieniu erudycji zaleca się także listy i *Panegyryk* Pliniusza Młodszego.

Biorąc pod uwagę powyższe spostrzeżenia, być może zatem w odniesieniu do środowiska jezuickiego stuleci XVII i XVIII – a chodzi tu o organizację mającą badać największy udział w europejskim szkolnictwie – powinniśmy mówić o swoistym cyceronianizmie, który od początku szedł w parze z mniejszą lub większą akceptacją pluralizmu w zakresie różnych dykcji. Stanowisko Kwiatkiewicza, wyrażone w koncepcji *Phoenix rhetorum*, to przykład tego rodzaju środowiskowej postawy, którą *explicite* zadeklarował teoretyk

---

etiam hiatibus expletis, notis curisque secundis explicata, item annotationibus Ioan[nis] Petreii Toletani et coniecturis Iusti Lipsii; L. Annaeus Seneca Philosophus, *Opera*, a M[arco] Antonio Mureto correcta et notis eius illustrata, ut etiam Fr[ancisci] Iureti, ac Florentis Christiani, [Heidelberg] 1603. Dzieło miało następnie liczne wznowienia (zob. A. i A. de Backer, dz. cyt., t. 1, s. 712-713).

⁶⁵ B. Otwinowska, dz. cyt., s. 45.

⁶⁶ Lipsjusz wydał *De constantia libri duo, qui alloquim praecipue continent in publicis malis* (Antverpiae 1584), a następnie *Manuductionis ad stoicam philosophiam libri tres* (Antverpiae 1604), *Physiologiae stoicorum libri tres*, L. Annaeo Senecae aliisque scriptoribus illustrandis (Parisiis 1604), a także dzieła filozoficzne Seneki Młodszego: L. Annaeus Seneca Philosophus, *Opera, quae extant omnia* (Antverpiae 1605).

⁶⁷ Por. *Clarissimo Doctissimoque Viro Iusto Lipsio [Iuris] C[onsulto] et Historico Regio And[rea] Schottus Antverp[ianus] de Societ[at]is Iesu*, w: L. Annaeus Rhetor Suasoriae..., k. a₃v-a₄r. Wskazane wydanie tragedii (*In L. Annaei Senecae Cordubensis, poetae gravissimi, tragoedias decem, scilicet „Herculem Furem”, „Herculem Oeteum”, „Medeam”, „Hippolytum”* [obecnie: *Phaedra* – I.S.], „*Oedipum*”, „*Thebaidem*” [obecnie *Phoenissae* – I.S.], „*Thyestem*”, „*Troades*”, „*Agamemnonem*”, „*Octaviam*”, *amplissima adversaria, quae loco commentarii esse possunt*, Antverpiae 1576 (wiele wznowień – zob. A. i A. de Backer, dz. cyt., t. 1, s. 256-257) wymienione było także w zaleceniach uzupełniających jezuicką ustawę szkolną. Zob. *Catalogus perpetuus* [na lata 1604-1608], w: G.M. Pachtler, dz. cyt., s. 15.

w podsumowaniu włączonej do *Eloquentia reconditior* dyskusji na temat wyższości jednego z dwóch stylów: *amplus* oraz *Laconicus*. Uznał mianowicie obydwu, przy czym drugi przeznaczał do takich gatunków, jak elogium czy inskrypcja⁶⁸. Postawę tę można wprawdzie tłumaczyć wpływem szkoły Lipsjusza, być może jednak jezuici, opracowując program nauczania, od początku przejawiali skłonność do faworyzowania Cicerona przy jednoczesnej akceptacji pluralizmu.

W przypadku Schotta trudno powiedzieć, na ile jego postawa była efektem przyjaźni z Lipsjuszem (jego wpływ można brać pod uwagę w odniesieniu do Seneki), a na ile wynikała m.in. z lektury Kwintyliana (wspomnianego w dedykacji do wydania tragedii) czy Tacyta, którego *Dialogus de oratoribus* Schott, o czym sam pisze, omawiał wcześniej jako wykładowca⁶⁹. Nie należy bowiem zapominać, że Kwintylian (X 1,20-131; 2,23-26) proponował szeroki kanon autorów i zalecał, by naśladować różne style, a u Tacyta (*Dial.* 18,2; 19,1-23,4) pojawia się myśl o potrzebie uwzględnienia zmian, jakm nieustannie podlega norma stylistyczno-językowa (jest to idea dominująca w refleksji o kanonie i attycyzmie u Kwiatkiewicza). Stąd też ryzykowne wydaje się wspomniane twierdzenie Crolla o zależności między poszerzeniem się w wieku XVII kanonu czytanych autorów (już to uogólnienie jest trudne do przyjęcia) a wzrostem krytycyzmu w stosunku do autorytetów.

Przywołaniu szkolnego kanonu pism krasomówczych Cicerona powinno towarzyszyć omówienie jego definicji attycyzmu. W opracowaniach Crolla i Otwinowskiej brak (u polskiej badaczki poza wskazanym wyżej odwołaniem do dzieła ucznia Kwiatkiewicza) wzmianek o jej recepcji, choć powinno się o niej wspomnieć choćby właśnie w związku z nazwiskiem Vavasseura. Charakterystyka ujęcia Arpinaty na podstawie źródeł, które Kwiatkiewiczowi były znane, wydaje się konieczna dla właściwego zrozumienia jego koncepcji wymowy attyckiej.

Źródła antyczne

Zasadniczo dla niniejszych rozważań ważne są pisma *Orator*, *De optimo genere oratorum* oraz *Brutus*, sive *De claris oratoribus* – czytane w kolegiach jezuickich przynajmniej do połowy XVIII stulecia. Ze względu na przyjętą perspektywę należało też uwzględnić model ich lektury w XVI i XVII wieku, w czym pomocne są zwłaszcza trzy komentarze zalecane w kolegiach: 1) Melchiora Junga [Iuniusa] *In oratorem M. Tulii Ciceronis ad M. Brutum scholae* z 1585 r. (dalej jako Iun. *Com.* z numerem karty); 2) Giovanniego Antonia

⁶⁸ Zob. Kwiatkiewicz, *Eloquentia reconditior*, s. 692-718. Na temat konstruowania obu gatunków oraz egzemplifikacji zob. s. 194-208.

⁶⁹ Zob. *Clarissimo Doctissimoque Viro...*, k. a₂r.

Viperana *In M. T[ullio] Cicerone De optimo tenere oratorum commentarius* z 1581 r. (dalej jako *Vip. Com.* z numerem strony); 3) Sebastian Corrada *Commentarius, in quo M. Tullii Ciceronis De claris oratoribus liber* z 1552 r. (dalej jako *Cor. Com.* z numerem strony)⁷⁰. Jeśli chodzi o rozumienie attycyzmu, prezentują one stanowisko zdecydowanie procycerońskie: komentarz stanowi parafrazę opatrzoną szeregiem erudycyjnych uwag zasadniczo wybytych elementów polemiki, stąd też odwołania do szczegółowych objaśnień pojawiają się tu jedynie w miejscach tego wymagających.

Spośród wymienionych prac Cycerona zwłaszcza *Orator* i *De optimo genere oratorum* poświęcone są w dużej mierze zagadnieniu wymowy attyckiej. Charakteryzuje się ją w opozycji do stanowiska „attycystów” rzymskich, którzy, jak pisze Arpinata, pretendują do miana mówców attyckich i chcą mówić po attycku, nie mają jednak wystarczająco zobiektywizowanego sądu na temat wymowy, ponieważ w jej ocenie kierują się własnymi predyspozycjami. Tymczasem ich wzorem, mówi Cyceron, powinien być przede wszystkim Demostenes, od którego „same Ateny nie były bardziej attyckie” (*Orat.* 7,23). Można następująco streścić tok wykładu Arpinaty, który, uznawszy rzymskich „attycystów” za uzurpatorów, przedstawia własną koncepcję attyckiej wymowy (*Cic. Orat.* 7,24):

1. Mówcy zawsze dostosowywali się do smaku swoich słuchaczy, stąd różnice pomiędzy nimi, odpowiadające różnicom między słuchaczami ateńskimi, greckimi, rodyjskimi czy azjatyckimi (tj. mieszkańcami Frygii, Myzji i Karii). Pierwszych cechuje największy rozsądek oraz krytycyzm (*prudens sincerumque iudicium*), toteż cenią wymowę wytworną i pozbawioną wad (*incorruptum, elegans*), a ganią taką, która zawiera choćby jedno przesadne czy nieprzyjemne słowo (*insolens, odiosum*). Podobni są do nich mówcy i słuchacze greccy czy rodyjscy, natomiast mowę Azjatów, mających najmniej oglady, cechuje przesada (*opimum quoddam et tamquam adipate dictionis genus*), pretensjonalna śpiewność, będąca zwłaszcza efektem monotonnych klauzul (*inclinata ululantiq[ue] voce canunt; epilogus paene canticum; omnia fere concludebant uno modo*), redundancja słowna, która jest skutkiem nadmiernego dążenia do rytmizacji i zbytniego rozczłonkowania zdań (*infringendis concidendisque numeris*) (*Orat.* 8,24-27; 18,57; 69,230-231). Jung w komentarzu do tego ustępu mocno podkreśla zależność walorów, jakimi cechuje się wymowa, od rozsądku (*prudentia*), wiedzy (*doctrina*) i przyrodzonej bystrości czy przenikliwości (*ingenium acutum*). Stąd też mieszkańcy Attyki, posiadający te cechy, aprobują tylko to, co jest wyrazem uczoności, rozsądku, przenikliwości, wytworności i finezji (*quod eruditum, quod prudens, quod acutum, elegans, ingeniosum*, *Iun. Com.* 23v-25v).

2. Chcąc mówić po attycku, należy dostosować się do smaku właściwego mieszkańcom Attyki. Nie jest przy tym błędem sądzić, że wybornym mówcą

---

⁷⁰ Zob. *Catalogus commentariorum* [z roku 1604], w: G.M. Pachtler, dz. cyt., s. 13-14.

attyckim był Lizjasz (uznawany za wzór przez rzymskich „attycystów”); nie dlatego jednak, że mówił prosto i niezdobnie (*tenuis, inornatus*), ale ponieważ w jego mowie nie było żadnej przesady i nedorzeczności (*insolens, ineptum*), cechowała ją natomiast subtelność i wytworność (*subtilis, elegans*). Błędem jest z kolei naśladowanie w dziedzinie wymowy polityczno-sądowej (*oratio civilis / forensis / publica*) stylu Tukidydesa, pisarza attyckiego, celującego jednak w narracji historycznej, która cechuje się powagą (*gravitas*), przy jednoczesnej zawilości myślowej (*obscurae abditaque sententiae*), niedopuszczalnej na forum; pseudoattycyści nie wzorują się przy tym na Tukidydesie w zakresie ważkości jego myśli, ale w zakresie toku mowy – nieskładnego i rwanego (*mutila quaedam et hiantia locuti*). Cechą wymowy attyckiej jest ponadto ozdobność, siła czy obfitość (*ornate, graviter, copiose*), inaczej attyckim mówcą nie byłby Perykles, Ajschines i zwłaszcza Demostenes, celujący we wszystkich wskazanych tutaj jako attyckie sposobach wymowy (*Orat.* 9,29-32; por. *Iun. Com.* 25v-30v).

3. W rozważaniach nad właściwym stylem wymowy należy uwzględnić odrębny charakter różnych jej dziedzin. Wymowę filozofów może cechować słodycz i powaga (*suavitas, gravitas*), jak zwłaszcza w przypadku Platona, pozbawiona jest jednak „ostrza” (*aculeus*) właściwego mowie stosowanej na forum. Służy ona raczej opanowywaniu namiętności, nie zaś ich rozbudzaniu (*sedare quam incitare*), nauce, a nie pobudzaniu audytorium (*docendi causa non capiendi*). „Jest spokojna [...] i skromna, pozbawiona myśli i wyrażen obliczonych na aprobatę ludu, nie związana rytmem, lecz bardziej swobodna; brak w niej złości, zawiści, gróźb, zabiegów o wzbudzenie współczucia, przebiegłości” (*Orat.* 19,64). Różni się od niej wymowa sofistów, której właściwe są wszystkie ozdoby stosowane w oratorstwie polityczno-sądowym, w odróżnieniu od niego jednak służy nie tyle wzruszaniu i przekonywaniu (*perturbare animos, persuadere*), ile łagodzeniu uczuć i zjednywaniu podziwu (*placare, delectare*), a przy tym robi to w sposób jawny; więcej dba się w niej o efekt estetyczny niż o zdobycie zaufania, dopuszcza się ekskursy, wtrącanie opowiadań fikcyjnych, bogate słownictwo, symetryczną budowę członów, antytezy, jednakowe klauzule (*Orat.* 19,65). Najbliższa tej odmianie jest wymowa historyków – ozdobna i zawierająca opisy miejsc i bitew, także mowy czy zachęty, cechująca się jednak wolnym tokiem, nie zaś zwartym i prędkim, jak tamta (*Orat.* 20,66). Wymowa przeznaczona na forum powinna się różnić zarówno od wymienionych odmian prozy, jak i od poezji (por. *Iun. Com.* 63v-69v).

4. Istnieją trzy powinności⁷¹ mówcy: dowodzenie, sprawianie przyjemności, nakłanianie (*probare, delectare, flectere*) i odpowiednio do nich, w zgodzie

---

⁷¹ Douglas (dz. cyt., s. 115-119) dowodzi, że teoria trzech stylów odpowiadających trzem powinnościom mówcy (*docere, permovere, delectare*), którą zawiera Ciceronowy *Orator*, została stopniowo (jej początki są ledwie zaznaczone w *De oratore*: II 29,128-129; III 45,177; III 52,199) doprowadzona do tak wyrazistej formy przez samego Arpinatę

z zasadą stosowności (*decorum*), trzy style wymowy: prosty (*subtilis*) dla dowodzenia, umiarkowany (*modicum*) dla wzbudzania przyjemności i gwałtowny (*vehemens*) dla nakłaniania. Doskonały mówca potrafi posługiwać się każdym stosownie do okoliczności, co osiągnął Demostenes, w którego mowach znaleźć można zarówno subtelność (*subtilitas*) Lizjasza, dowcip i przenikliwość (*argutiae et acumen*) Hyperejdesa, lekkość i wspaniałość (*levitas et splendor verborum*) Ajschinesa, a także powagę / moc (*orationes graves*) (*Orat.* 21,70-22,74; 29,100-102; 31,110-111). Niektórzy sądzą, że styl prosty / przyziemny (*summissus, humilis*) jest stylem attyckim i nie myślą się, o ile nie twierdzą, że kategoria ta przysługuje jedynie temu stylowi. Naśladuje on codzienną mowę, brak w nim zrytmizowania i szczególnego doboru słów – i stąd właściwa jest mu pewna wystudiowana niedbałość. Cechuje go poprawność językowa (*sermo purus et Latinus*), przejrzystość, zrozumiałość (*dilucide, plane*), szybki tok rozumowania i treściwość (*acutae crebraeque sententiae*), oszczędne zastosowanie tropów oraz figur słów i myśli. Znajduje tu zastosowanie – w granicach stosowności – dowcip (*sales*), zarówno w postaci wesołych (*facetiae*), jak i uszczypliwych żartów (*dicacitas*) (*Orat.* 23,75-26.90). Dla stylu pośredniego (*modicum, temperatum*), wywodzonego ze szkół filozoficznych, jak też od sofistów, cechującego się największym wdziękiem (*suavitas*), przewidziane jest w największym stopniu zastosowanie tropów oraz figur słów i myśli. Przeznaczony jest dla obszernych a erudycyjnych wywodów czy traktatów na tematy ogólne (*latae eruditaeque disputationes, loci communes*) (*Orat.* 26,91-27,96). Trzeci styl cechuje wzniosłość, obfitość, siła i ozdobność (*amplus, copiosus, gravis, ornatus*). Służy on porwaniu czy poruszeniu słuchaczy, doprowadzeniu ich do zmiany przekonań. Styl ten jednak dla najlepszego efektu powinien być łączony z pozostałymi (*Orat.* 28,97-99; por. *Iun. Com.* 70v-104r).

Z innych uwag Cicerona dotyczących idealnej attyckiej wymowy należałoby, mając stale na uwadze traktat Kwiatkiewicza, w szczególności wymienić:

5. Stosowność rozpoczynania mowy w sposób umiarkowany (*principia verecunda*), bez używania patetycznego słownictwa, na które jest miejsce w dalszych częściach. Jest to natomiast właściwy moment, by posłużyć się

---

w ramach jego koncepcji attycyzmu właśnie jako polemiczna odpowiedź na ataki ze strony tzw. rzymskich attycystów. Dla porównania, w *Rhetorica ad Herennium* (IV 11,16-13,18), w której w przypadku schematu zalet wymowy widoczne są pewne paralele z nauką Teofrasta, jest mowa o trzech stylach (*genus grave, mediocre i adtenuatum*) i trzech jakościach wymowy: 1) *elegantia*, którą tworzą zalety takie jak *Latinitas* i *explanatio* (u Teofrasta odpowiednio Ἑλληνισμός i σαφήνεια); 2) *compositio*; 3) *dignitas* osiągnięta za pomocą figur słów i myśli – Teofrast poza dwoma wymienionymi jakościami wylicza jeszcze stosowność (πρέπον) i ozdobność (κατασκευή), na którą składa się odpowiedni dobór słów (ἐκλογὴ ὀνομάτων), kompozycja (ἁρμονία) i figury (σχήματα). Zob. komentarz w: *Ad C. Herennium de ratione dicendi*, with an English translation H. Caplan, London 1964, s. 268-269, a ponadto: J. Stroux, *De Theophrasti virtutibus dicendi*, Lipsiae 1912, s. 22-23, 64-67.

pełnymi przenikliwości spostrzeżeniami ([*principia*] *acuta sententiis*), które służą zaatakowaniu przeciwnika bądź zaleceniu samego siebie (*Orat.* 36,124).

6. Konieczność przywiązywania wagi do dwóch szczególnie podziwianych ozdób (*admirabilis ornatus*) mowy: a) sformułowania tezy ogólnej (*universi generis questio*; *ῥῆσις*), która pozwala rozważać jednostkową sprawę w sposób uniwersalizowany; b) amplifikacji – przydatnej zwłaszcza w dowodzeniu (*in media argumenta*) i zakończeniu (*in perorando*), pozwalającej mówcy osiągnąć każdy zamierzony efekt (*nil est quod non perficere possit oratio*) (*Orat.* 36,125-127).

7. Dwa inne zalecane środki, które sprawiają, że mowa budzi podziw (*admirabilem eloquentiam faciunt*), to afekty – łagodne (*quod ῥηθικὸν vocant*) oraz gwałtowne (*quo παθητικὸν nominant*) (*Orat.* 37,128-38,133)⁷².

8. Retor zalecał również przyozdobienie mowy za pomocą tropów oraz figur słów i myśli (*Orat.* 39,134-40,139), a także odpowiedniego szyku słów i rytmizacji zdań (z zastrzeżeniem, że w przypadku rodzaju sądowego należy unikać ostentacji i jednostajności, które obniżają wiarygodność mówcy i tłumią uczucia). Należy ograniczyć rytmizację do partii mowy poświęconych pochwie, zawierających amplifikacje, albo do zakończenia, stosując poza tym nie obszerne periody, ale krótsze człony zdaniowe (*membra*) i jednowyrazowe lub niewiele większe ich części (*incisa*) (*Orat.* 43,147-71,236; por. *Iun. Com.* 120v-145r; 145r-202v).

Z wykładem na temat attycyzmu w *Oratorze* koresponduje wstęp Cicerona do zaginionego przekładu polemicznych mów Demostenesa i Ajschinesa w sprawie wniosku o przyznanie Demostenesowi wieńca za zasługi. Arpinata dowodzi, że inaczej niż w przypadku poezji istnieje tylko jeden rodzaj wymowy, której najdoskonalsza postać wymaga uwzględnienia zasady *decorum* i wypełnienia trzech powinności mówcy (*docere, delectare, permovere*) odpowiednio do oczekiwanego efektu. Doskonały mówca powinien być biegły zarówno w wymowie prostej, jak i porywającej (*Opt. gen.* 1,1-4,10; por. *Vip. Com.* 5-25, 33-35, 42-43). Najdoskonalszym pod tym względem mówcą był, zdaniem Arpinaty, Demostenes, zatem jedynie naśladując go, można mówić jednocześnie najlepiej i po attyku (*Opt. gen.* 4,13).

Reguły mowy najdoskonalszej, a zatem attyckiej, podaje retor w dużym uogólnieniu, wyróżniając w jej obrębie dwie dopełniające się warstwy: słów i treści / myśli (*verba i sententiae*) (*Opt. gen.* 2,4). *Sententiae*, które Viperano

---

⁷² Ich nazwy u Cicerona nabierają wyspecjalizowanego znaczenia, odbiegającego od znaczeń tych samych terminów w filozofii perypatetyckiej, gdzie *ῥῆσις* było synonimem charakteru i oznaczało nacechowaną moralnie postawę mówcy, a jako afekt – uczucie trwałe, będące rezultatem nawyku; *πάθος* oznaczało z kolei nastrój, w jaki należało wprawić słuchacza, i odpowiednio nastrój wyrażany przez mówiącego w celu wywarcia pożądanego efektu u odbiorcy; w odróżnieniu od *ῥῆσις*, było też uczuciem chwilowym. Zob. J. Styka, *Estetyka stosowności (decorum) w literaturze rzymskiej*, Kraków 1997, s. 14-16, 27.

objaśnia, wskazując na intelektualny wymiar wypowiedzi (*animi sensa, quae videlicet animo et mente quisque concipit atque intelligit*, Vip. Com. 25), odpowiednio do powinności mówcy dzielą się na przenikliwe / celne / przekonujące (*acutae*) dla efektu *docendi*; finezyjne (*quasi argutae*) dla efektu *delectandi*; ważne (*graves*) dla efektu *commovendi* (Opt. gen. 2,5). Viperano objaśnia je kolejno jako *acutae* – *perspicaces et quae facile in animum penetrant et inhaerent*; *quasi argutae* – *cum sollertia lenes* (Vip. Com. 27-28).

Jeśli chodzi o warstwę słowną, domaga się Ciceron poprawności językowej, stosowania odpowiednich wyrazów o znaczeniu literalnym i celnych przenośni (Opt. gen. 2,4, por. Vip. Com. 25-27).

Wskazuje też na konieczność odpowiedniej dyspozycji, pamięciowego opanowania mowy, jak też odpowiedniego wygłoszenia (*actio*) (Opt. gen. 2,5, por. Vip. Com. 29-32).

Tym, co najbardziej oddala mowę od attyckiej doskonałości w warstwie myślowej, jest niedorzeczność, niespójność, brak przenikliwości i pewna niesmaczność (*absurdum, alienum, non acutum, subinsulsum*); w warstwie słownej – brak czystości, niedbałość i niestosowność wysłowienia, niefortunna metafora (*inquinatum, abiectum, non aptum, durum, longe petitum*, Opt. gen. 3,7-8; por. Vip. Com. 36-37).

Wyrażając się krytycznie o mówcach azjańskich, gani ponownie przesadę (Opt. gen. 3,8; por. Vip. Com. 35); zaleca na koniec swój przekład jako wzorzec dla mówców aspirujących do miana attyckich (Opt. gen. 7,23; por. Vip. Com. 61-62).

Przywołane wypowiedzi Cicerona potwierdzają sformułowaną wyżej tezę, że mówiąc o attykości, retor miał na myśli model, który określa pewne formalne jakości mowy, dopuszczane przy tym w różnych wariantach, jak też sposób rozumowania, który ma być przejawem krytycyzmu i przenikliwości. Nie szło zatem o dialekt attycki i wyłącznie o formalną stronę wypowiedzi. W tych właśnie koncepcjach mógł znaleźć oparcie Kwiatkiewicz, pisząc o „wyprowadzaniu z Attyki nowych akweduktów” i jednocześnie mocno podkreślając, że ma na myśli o attycyzm łaciński (zob. s. 80).

Zagadnienie attycyzmu w *Brutusie*, chronologicznie najwcześniejszym z omawianych pism⁷³, występuje na marginesie przedmiotu dialogu (analizowana kategoria nie służy tu zasadniczo charakterystyce poszczególnych mówców), jakkolwiek w dziele pojawia się kilka istotnych z naszego punktu widzenia uwag. Pomijając kwestię waloryzacji wybitnych attyckich mówców⁷⁴

---

⁷³ Z punktu widzenia późniejszej recepcji w środowisku szkolnym kolejność ta nie ma większego znaczenia.

⁷⁴ Należałoby w tym miejscu dodać, że u Cicerona „attycki” znaczy tyleż co „ateński”. Właśnie mieszkańcom Attyki przypisał retor miejską ogładę (*urbani*), przy czym granice wyznaczał nie pomiędzy miastem i prowincją, ale pomiędzy samymi krainami / prowincjami (zob. Cic. Brut. 46,170-171).

(opinię najdoskonalszego ma Demostenes, zob. *Brut.* 9,35; 84,285-290; por. *Cor. Com.* 53-55, 413-420), należałoby zwrócić uwagę na uzasadnienie szczególnie pochlebnego sądu o smaku mieszkańców Attyki w dziedzinie wymowy. Ciceron twierdzi, że właśnie w Atenach po raz pierwszy na tyle doceniono wagę wymowy, że zaczęto ją spisywać (*Brut.* 7.26, por. z *Cor. Com.* 33-35), a retoryka zyskała tam popularność jak nigdzie w Grecji (*Brut.* 13,49-50; por. *Cor. Com.* 81-83). Z kolei ganiąc wymowę mieszkańców Azji, gdzie attycka wymowa miała ulec zepsuciu, wymienia te same wady, co w późniejszym *Oratorze*, wskazując jednak, że potoczystość tej wymowy i jej bujność (*celeritas, copia*) same w sobie nie są wadami (*Brut.* 13,51; por. *Cor. Com.* 83-85).

Odnosił ponadto, że istnieją dwie odmiany wymowy (*genera dictionis*) azjańskiej: pierwsza jest pełna finezji i o sentencjonalnym toku; o potoczystości drugiej odmiany decyduje dobór słów, a przy tym cechuje ją ozdobność i daje ona wyraz poczuciu humoru mówcy (*Brut.* 95,325). Arpinata wyraża się poza tym w słowach pełnych uznania o azjańskich mówcach, którzy odznaczali się we wskazanych odmianach mowy, zauważa jedynie, że przystożą one raczej ludziom młodym. Z drugiej strony przyznaje, że Hortensjusz, mówca energiczny i płomienny (*acer, incensus*), który ze względu właśnie na te cechy stanowił dlań wzór do naśladowania, stosował obie odmiany. Ciceron wspomina też, że jego własną wymowę za młodu cechowały nadmierna rozwlekłość i obfitość (*redundans, supra fluens*; Corrado w tym miejscu komentarza wspomina o zarzutach azjanizmu, z jakimi spotkał się Arpinata), które nie szły w parze z jego słabą w tym czasie kondycją fizyczną, jednak wad tych pozbył się dzięki pobytowi u Molona na Rodos (*Brut.* 91,316-92,317; 95,325-327; por. *Cor. Com.* 438-443, 452-453).

Drugim źródłem, istotnym z punktu widzenia późniejszej recepcji pojęcia „attycyzmu” w łacińskiej teorii wymowy, są wypowiedzi Kwintyliana. Inaczej niż w przypadku dzieł Arpinaty, *Institutio oratoria* w czasie szkolnych zajęć poświęconych lekturze i objaśnianiu tekstu miała pozostać bezpośrednio nieobecna. Zgodnie z ogólnymi dyrektywami jezuickiej *Ratio studiorum* w klasie *humanitas* w teorię oratorstwa wprowadzał podręcznik Cypriana Soareza, który opierał się m.in. na pracy Kwintyliana. W klasie retoryki rozszerzano tę wiedzę poprzez lekturę pism krasomówczych Cicerona i łacińskiego przekładu *Retoryki* Arystotelesa⁷⁵. Wybrane księgi z *Institutio oratoria* zalecane były do lektury szkolnej w kolegiach przed 1599 r., tj. w okresie formowania się ustawy szkolnej⁷⁶

⁷⁵ Zob. *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*, Romae 1606, s. 112, 122-123.

⁷⁶ Zob. np.: J. Lesdema, *Ordo septem classium Collegii Romani ex consensu communi constitutus anno 1564*; *De ratione et ordine studiorum Collegii Romani annis 1564-65*, w: *Monumenta paedagogica Societatis Iesu*, t. 2, ed. L. Lukács, Romae 1965-1992, s. 518, 533; *Sex capita quae extra volumen de ratione studiorum ad provincias missa sunt* (1586), tamże, t. 5, s. 198.

i należałoby założyć, że mogły być znane wykładowcom kolegów jezuickich także wiek później⁷⁷.

W dziele Kwiatkiewicza trzykrotnie pojawia się nazwisko Kwintyliana jako autora *Institutio oratoria* oraz cytowanych tu *Declamationes* (zob. s. 81, 309, 333-334), co nie dowodzi rzeczywistej znajomości jego dzieł, jakkolwiek ujęcie wybranych zagadnień w *Phoenix rhetorum* mogłoby na lekturę *Institutio oratoria* wskazywać (niewykluczone jednak, że pośredniczyły tu inne opracowania), zwłaszcza gdy chodzi o zagadnienie improwizacji, ćwiczeń polegających na argumentacji „za i przeciw”, potrzeby biegłego posługiwania się różnymi stylami (zob. s. 311-312, 325-341) czy zastosowania sentencji, które o ile celnie ujmują problem i nie są zbyt długie, łatwo, jak pisze Kwintylian, trafiają do przekonania, zapadając w pamięć właśnie dzięki zwięzłości i temu, że sprawiają przyjemność (*Inst.* XII 10,48)⁷⁸.

Autor *Institutio oratoria* ewidentnie przejął Cyceroński sąd o ateńskich mówcach: Lizjaszu, Izokratesie, Hyperejdesie, Ajschinesie czy Demetriosie z Faleronu, najwyżej stawiając Demostenesa⁷⁹. Retor podkreśla, że łączyła ich przenikliwość i klarowność sądu (*iudicium acre tersumque*), a jednocześnie dzieliła indywidualność talentów (*Inst.* XII 10,20). Podobnie jak Cyceon, Kwintylian wyraża się krytycznie o rzymskich „attycystach”⁸⁰, dowodząc, że uzurpują sobie oni tę nazwę, „kryjąc się w cieniu wielkiego imienia” (*Inst.* XII 10,15), będąc „jałowi, oschli i bezkrwiści” (*aridi et exsuci et exsanguis*, *Inst.* XII 10,14). Parafrazuje również definicję wymowy attyckiej swego poprzednika⁸¹, a także, przywołując też (*Inst.* X 1,39) opinię Liwiusza zalecającego dwa wzory wymowy do naśladowania: Demostenesa i Cycerona⁸², uznaje Arpinatę za jedyne rzymskiego mówcę posiadającego najlepsze zalety

---

⁷⁷ Nazwisko Kwintyliana pojawia się m.in. w przywoływanej kilkakrotnie przez Kwiatkiewicza mowie Andrzeja Kanona, będącej pochwałą wieku erudycji, wygłoszonej podczas inauguracji roku szkolnego w kolegium sandomierskim 1647 r.: *Oratio in solenni studiorum istauratione more istitutoque Societatis Iesu habita in Collegii Gostomiani aula publica a P. Andrea Kanon, eiusdem Societatis professore rhetoricae. An ferendum sit Polono equiti, erudito saeculo, rudem esse?*, Cracoviae 1648, k. B₂v.

⁷⁸ Regułem tworzenia sentencji i wprowadzania ich do tekstu poświęca Kwiatkiewicz cały podrozdział w rozdziale II części I *Phoenix rhetorum*. Zob. s. 138-147.

⁷⁹ W zasadzie jedynie ocena Demetriosa jest u Kwintyliana mniej entuzjastyczna (*Inst.* X 1,76-80; por. też XII 10,21-24).

⁸⁰ Zob. Quint. *Inst.* X 2,17; por. też XII 10,14-15.

⁸¹ Por.: „hunc [Demosthenem – I.S.] si qui imitetur, eum et Attice dicturum et optime, ut, quoniam Attici nobis propositi sunt ad imitandum, bene dicere id sit Attice dicere” (Cic. *De opt.* 4,13); „Attice dicere esse optime dicere” (Quint. *Inst.* XII 10,26)

⁸² Wskazuje na ich podobieństwo w zakresie inwencji, dyspozycji, przygotowania czy dowodzenia, natomiast odróżnia ze względu na wysłowienie, u Cycerona mające cechować się większą ozdobnością. Przypisuje im też różnice w sposobie walki: Demostenes okazuje więcej bystrości i staranności, Cyceon – impetu i naturalności (*Inst.* X 1,106).

Ateńczyków: siłę (*vis*) Demostenesa, bogactwo wyrazu (*copia*) Platona i wdzięk (*iucunditas*) Izokratesa (*Inst.* X 1,108). Podobne stanowisko zajął na temat zasady *decorum* i związanego z nią zalecenia, by posługiwać się różnymi stylami mowy, odpowiednio do celu czy okoliczności (*Inst.* X 2,23; XI 1,4; XII 10,58-72).

Ważny z punktu widzenia późniejszej recepcji jest też obszerny ustęp, w którym Kwintyliian wyprowadza tezę o swoistości wymowy attyckiej z charakteru narodowego Ateńczyków: zdyscyplinowanych, wytwornych, pełnych zdrowego rozsądku i ogłady (*pressi, emuncti, integri, limati*). W odróżnieniu od nich Azjaci mieli być pyszałkowaci, próżni i pełni przesady (*inflati, inanes, tumidiores, iactantiores*). Ustosunkowuje się poza tym do przywołanej za nieznanym źródłem alegorii wymowy attyckiej jako sadzonki, która wyrosła pod attyckim niebem, a przeniesiona następnie na Rodos miała się częściowo zdegenerować, tworząc rodzaj pośredni, który w wymowie reprezentowałby Ajschines. Autor *Institutio oratoria* dystansuje się od takiej interpretacji i zalicza Ajschinesa do mówców attyckich (*Inst.* XII 10,16-23).

Na koniec należałoby wspomnieć o niejasnej kwalifikacji ziemi attyckiej jako urodzajnej – o jej jałowości wspominał Tukidydes (I 2), jednak inne źródła utrwalają literacki obraz Attyki jako płodnej żywicielki (np. Plat. *Menex.* 237-238) czy przedmiotu rywalizacji bogów (np. Cic. *Flac.* 26,62); Kwintyliian z kolei, ironizując na temat rzymskich „attycystów”, zarzuca im, że gotowi byłiby odmawiać attyckiej ziemi jej miana, gdyby wydała bujniejszy plon (*Inst.* XII 10,15).

Zasadnicza różnica pomiędzy twierdzeniami Cyserona i Kwintyliiana o wymowie attyckiej jako najlepszej (w jej rozmaitych wariantach) polega na odmiennym zakresie pojęcia attyckości. Według Kwintyliiana obejmuje ono także czysto językowe walory dialektu attyckiego⁸³. O ile swadę łacińską pod względem inwencji, dyspozycji czy potencjału intelektualnego można uważać się za pochodną wymowy greckiej, o tyle w zakresie wysłowienia naśladowanie jest prawie niemożliwe głównie ze względu na piękne brzmienie i większe bogactwo wyrażen dialektu attyckiego, nieobecnych w języku łacińskim. Toteż rywalizacja mogła polegać jedynie na zastąpieniu attyckiej precyzji bogatszą metaforą (*Inst.* XII 10,27; X 1,100). Być może zatem do tej koncepcji Kwintyliiana odnoszą się nieco zagadkowe słowa wstępu, w którym Kwiatkiewicz podkreśla, że nie chodzi mu o taką pochwałę attycyzmu, jaką sformułował Kwintyliian (s. 81). Czytelnika, który nie pojął aluzyjnej gry oraz

---

⁸³ Cyseron w definicji attycyzmu nie podnosi kwestii trudności translacji z greki na łacinę czysto językowych walorów dialektu attyckiego. Zlekceważenie tej istotnej, co potwierdza stanowisko Kwintyliiana, kwestii byłoby dodatkowym argumentem za słusznością hipotezy, że wśród zarzutów stawianych rzymskim „attycystom” (jak wzorowanie się na jednym tylko stylu wymowy czy archaizowanie) znajdował się także zarzut hellefilii. Zob. G. Calboli, dz. cyt., s. 81-82 (tamże dalsza bibliografia).

Cycerońskiej, a po części także Kwintylijanowej koncepcji łacińskiego attycyzmu, odsyła zatem autor do prostszej definicji retoryki Kwintyliana ako *ars bene dicendi* (*Inst.* II 17,38). Temu, który i jej nie zrozumie, pozostaje dzieło spalić.

Ostatnią kwestią, o której w związku z *Institutio oratoria* trzeba wspomnieć, to krytyka stylu Cyserona. Kwintylijan występuje jako apologeta Arpinaty, jednak właśnie m.in. dzięki jego obronie dowiadujemy się więcej o zarzutach stawianych przez innych Cyseronowi, oskarżanemu zarówno o brak energii czy jałowość (*ieiunus, aridus*), jak i zbytnią wybujałość czy kwiecistość (*nimiis floribus et ingenii adfluentia*, *Inst.* XII 10,13).

Wiek XVI-XVIII – wybrani autorzy

Aby właściwie oddać krytycznoliteracki kontekst ujęcia attycyzmu w *Phoenix rhetorum*, należy odwołać się także do funkcjonującej ówczesnie frazeologii, której znajomość jest niezbędna również dla zrozumienia koncepcji Jakoba Pontana, autora popularnego zbioru *Attica bellaria*, znanego Kwiatkiewiczowi (zob. s. 80, 112). Z drugiej strony konieczne jest przybliżenie definicji attycyzmu z także znanego Kwiatkiewiczowi zbioru Puteana *Suada Attica* oraz definicji Schotta w omawianych *Tullianarum quaestionum ... libri*. Dwa pierwsze tytuły Otwinowska tylko wymienia, jednakże zwłaszcza koncepcje Puteana i Schotta, różniące się w założeniach od propozycji Kwiatkiewicza, powinny być omówione i to z uwzględnieniem tradycji antycznej. By poszerzyć ten kontekst, przypomniane zostaną dwie prace powstałe już w wieku XVIII, z których jedna inspirowana była ujęciem zaprezentowanym w *Phoenix rhetorum*.

W pierwszej kolejności przywołać należy zbiór adagiów Erazma z Rotterdamu, w poprawionej i wielokrotnie wznawianej edycji Paola Manuzia z 1585 r. Zarówno Pontanus, jak i Kwiatkiewicz zapewne korzystali z jednego z wznowień tej edycji (wcześniejsze są znacznie uboższe i mniej starannie opracowane niż późniejsze, także jeśli chodzi o interesujące nas artykuły hasłowe).

Znalazły się w kompendium m.in. następujące przysłowiowe wyrażenia i zwroty: *Atticus lepos*, *Attica eloquentia* i *mel Atticum* („Spośród pozostałych ludów Grecji mieszkańców Attyki do tego stopnia cechuje pewien wdzięk i powab, niejako przyrodzony i im właściwy, że aż przeszło to do przysłowia: «attycki powab» i «attycka wymowa», czyli «najlepsz»”; „Jest zaś w Attyce pasmo górskie Hymet, słynące z wyrobu miodu, stąd mówi się «miód attycki» i «miody Hymetu»”⁸⁴); *Attica bellaria* („o zbytłownych przysmakach; można to odnieść do wszystkiego, co jest przesadne, nad miarę słodkie i przyjemne”⁸⁵);

⁸⁴ Erazm, Manucjusz 148.

⁸⁵ Tamże, 809-810. W tekście nawiązanie do ustępu z *Państwa* Platona (*Rep.* 404d), gdzie mowa o konieczności wyrzeczenia się tego rodzaju zbytłków.

Attica musa („Na określenie wymowy pełnej wdzięku i powabu; spośród różnych odmian wymowy przede wszystkim chwali się bowiem attycką. [...] Stąd też nazwa «attyckiej wymowy» i «attyckiego wdzięku»”⁸⁶; podaje się również, m.in. za Diogenesem Laertiosem, że przydomek ten przysługiwał Ksenofontowi, słynącemu ze zdumiewającego wdzięku w wymowie; o wymowie Ksenofonta, pełnej słodyczy, *melle dulcior*, i stąd nienadającej się na forum, wspomina też Cyceon, *Orat.* 9,32); *Atticus testis* (w znaczeniu całkowicie wierzytelnego i nieprzekupnego świadka; możliwe jest jednak także użycie ironiczne), *Attica fides* (w znaczeniu nieposzlakowanej uczciwości); *Atticus miles* (w znaczeniu ‘dzielnego mężczyzny’, ale także ironicznie); *Atticus advena* (na określenie gwałtownych i srogich sąsiadów); *Atticus in portum* (o ludziach przechwalających się dzielnością, gdy nic im nie grozi); *Atticus aspectus* (na określenie beczelności) czy *Atticus moriens porrigit manum* („Mieszkaniec Attyki nawet umierając nadstawia dłoń” – zwrot stanowi metonimię chciwości⁸⁷).

Zestawienie to można porównać z wyrażeniami przysłowiowymi zgromadzonymi w późniejszym kompendium retorycznym Veraniego, który podobnie jak Manuzio objaśnia wyrażenia *Attica eloquentia*, *Attica musa* i *Attica bellaria*, przy dwóch ostatnich dodając, że nazywa się tak wszystko, co jest pełne słodyczy i sprawia przyjemność. Wprowadza też inne lub obszerniej definiowane określenia, jak *Atticae opes* (na nazwanie wspaniałych ozdób, np. kosztownych tkanin, kobierców czy szat), *mel Atticum* (przenośne określenie erudycyjnych i pełnych wdzięku opowiastek), *Attici sales* (metonimiczne określenie opowiadań skracających się dowcipem). Jeśli jednak chodzi o objaśnienie do *Attica* i *Graeca fides*, Verani podaje, że określa się w ten sposób nieuczciwość⁸⁸.

Można zatem przyjąć, że w okresie między XVI a XVIII wiekiem przymiotnik *Atticus* w zwrotach przysłowiowych miał ogólnie bardzo pozytywną konotację w odniesieniu do sfery wymowy, jedzenia czy ubioru i przedmiotów luksusowych, a dość ambiwalentną w odniesieniu do obyczajów, w czym można dostrzec wpływ rzymskiego stosunku do kultury greckiej⁸⁹. Zapewne skutkiem tego wpływu jest także niejednoznaczny stosunek Kwiatkiewicza wobec kultury, do której zabytków odwołuje się z podobną rewerencją co Cyceon, ale i z pewnym lekceważeniem, mówiąc o „Grekach czy też krukach albo sowach ateńskich” (s. 81). Tylko częściowo można to wyjaśnić intencją błyskotliwego schlebienia ambitnemu i próżnemu polskiemu czytelnikowi. W przypadku natomiast pierwszej grupy wyrażen jest widoczne, że ze słowem *Atticus* kojarzone są takie jakości, jak wdźwięk, słodycz, wykuint, dostatek,

⁸⁶ Tamże, 514-515. Por. też Diog. Laert. 2,57.

⁸⁷ Erazm, Manucjusz 483, 545, 592, 669, 965, 1939. Ostatnie z przysłów zostało użyte przez Kwiatkiewicza (zob. s. 304).

⁸⁸ C.F. Veranius, *Pantheon argutae elocutionis et omnigenae eruditionis selectiori extructum Atticismo*, t. 1, Augustae Vindelicorum – Francofurti 1712, s. 190, 212.

⁸⁹ Wyrazistym przykładem tej ambiwalencji była chociażby postawa Katona Starszego. Zob. Plut. *Cat. Ma.* 2,22-23.

a nawet luksus i zbytek, nienależące lub należące marginalnie do zbioru jakości propagowanych przez tzw. rzymskich attycystów.

Wszystkie te wyrażenia o zabarwieniu pozytywnym przywołał w przedmowie objaśniającej nagłówek swojego zbioru Jakob Pontanus (Spanmüller). *Attica bellaria* publikowane były kilkakrotnie: część pierwsza w 1616 r., część druga w 1617 r., obie wraz z częścią trzecią w latach 1620 i 1634, a trzyczęściowe wydanie ukazało się ponadto w 1644 r.⁹⁰ Autor przekonuje, że wybitnie pozytywne zabarwienie przymiotnika *Atticus* bierze się z dobrej sławy, jaką cieszyły się obyczaje, pomysłowość, wiedza i roztropność mieszkańców Attyki, a także właściwości ziemi attyckiej (*a moribus, sollertia, doctrina, prudentia, agrique circumiecti ingenio praestabili*).

Znaczenie wyrażenia *Attica bellaria* objaśnił, odnosząc je do takich przysmaków podawanych na ucztach w porze deseru, jak ciastka (*crustula*), kołaczki (*liba*), ciasta serowe (*scriblitae*), jabłka (*poma*), gruszki (*pira*), orzechy (*nucēs*), figi (*ficus*), winogrona (*uvae*), delikatny ser (*molle caseum*), słodczyce na miodzie (*melitomata*), a nawet bardziej jeszcze wyszukane potrawy, na które składają się jajka, kwiczoły, tusze zajęcy i miodowe placki (*ova cum turdis, et leporinis carnibus, placentisque mellitis*). Nazwę owych przysmaków, które, jak pisze, „odżywiają ciało”, uznał za metaforę odpowiadających im przysmaków „karmiących umysł” zgromadzonych w dziele⁹¹.

W pierwszym tomie zawiera ono: 1) krótkie opisy różnych wydarzeń historycznych czy też przykłady dotyczące zarówno dawnych, jak i nowszych dziejów, które służą urozmaicaniu prac historycznych (*historiae*); 2) przypowieści albo bajki alegoryczne (*apologi seu fabellae*), które w oracjach mają służyć efektownemu i zapadającemu w pamięć wyrażaniu wybranych treści; 3) powiedzenia albo sentencje (*apophthegmata*); 4) opisy pogańskich i chrześcijańskich zwyczajów i rytuałów (*prisci ritus*); 5) żartobliwe anegdoty i epigramaty (*sales*); 6) oratorskie i poetyckie opisy (*descriptiones seu ecphrases*); 7) krótkie listy i wybrane dialogi z komedii Plauta (*epistoliae et scenae Plautinae*); 8) opisy różnych niezwykłych przypadków (*mira mirorum*); 9) zbiór krótkich utworów poetyckich (*poematia*); 10) „różności” (*miscella*), w tym pochwały i nagany *in utramque partem*, a także inne mowy oraz ciekawostki.

W tomie drugim, poza rozdziałami poświęconymi podobnej tematyce oraz uzupełnieniami, znalazła się także część z odpowiedziami na kwestie o różnej tematyce (*quaestiones*), wypisy z dzieł ojców Kościoła (*ex patribus anthologia*), dialogi o tematyce poważnej i zbiór filologicznych uwag (*variae lectiones*)⁹².

⁹⁰ Zob. A. i A. Backer, dz. cyt., t. 1, s. 584-588.

⁹¹ J. Pontanus, *Attica bellaria, seu Literatorum secundae mensae, ad animos ex contentione et lassitudine studiorum lectinculis exquisitis, iocundis ac honestis relaxandos: syntagmatis decem explicatae*, t.1, Monachii 1616, s. 5-6.

⁹² Tenże, *Attica bellaria, seu Literatorum secundae mensae*, cz. 2, Augustae Vindelicorum 1617.

Do części trzeciej, oprócz uzupełnień, włączono m.in. zbiór not dotyczących sławnych autorów greckich i łacińskich, rozdział z przykładami etopei, ejdopei i prozopei czy żartobliwy utwór prozą *Bellum grammaticum*⁹³.

Jak widać, Pontanus koncepcji swoich *Attica bellaria* nie wywodzi z antycznych definicji attycyzmu, które były przedmiotem polemiki w starożytności i w czasach mu współczesnych, ale z istniejącej frazeologii i związanych z nią wyobrażeń, mających także źródło w literaturze Greków i Rzymian. Nie odpowiadają one wyobrażeniom o attycyzmie, które można wypreparować z wypowiedzi rzymskich teoretyków.

Można sądzić, że publikacja Pontana ośmielała do tworzenia koncepcji odwołujących się przede wszystkim do ujęcia Cicerona, jak w przypadku Kwiatkiewicza, który terminem „attycyzm” objął dobrą (tj. skuteczną i budzącą podziw) wymowę, utrzymaną zależnie od potrzeb zarówno w bujnym, jak i lakońskim stylu. Jego dzieło uznać należy o tyle za zamierzenie komplementarne względem *Attica bellaria*, że autor, odsyłając także czytelnika do zbiorów Pontana, sam zajmuje się szczegółowymi objaśnieniami dotyczącymi wprowadzania do tekstów i wykorzystywania różnego rodzaju wiadomości, nawiązań, cytatów czy parafraz dających wyraz erudycji, jak też samodzielnemu tworzeniu przedstawień alegorycznych, sentencji, opisów, celnych spostrzeżeń czy akuminów.

Ciekawie prezentuje się stanowisko Schotta, jakkolwiek jego definicja stylu attyckiego wygląda mało precyzyjnie – stąd też ostrożna uwaga Otwinowskiej, która uznała, że autor dokonuje rozróżnienia na styl lakoński i attycki, ten ostatni rozumiejąc „w perspektywach historycznych, zarówno greckich, jak i rzymskich. Widzi w nim mianowicie również Demostenesa i Ajschinesa, a nawet i Cezara”⁹⁴. W istocie Schott omawia zagadnienie stylu attyckiego w rozdziale poświęconym trzem rejestrom stylistycznym: niskiemu (*humile*), wysokiemu (*grande*) i pośredniemu (*mediocre*), zapowiadając, że zestawi je ze stylami, które, jak pisze, „mówcy nazywają” attyckim (*Atticum*), lakońskim (*Laconicum*) i azjańskim (*Asiaticum*). Jednak w efekcie pewnej niedbałości wywodu (nazwa „styl lakoński” w ogóle się w nim nie pojawia) czytelnik dowiadyuje się jedynie, że nazwę „styl azjański” odnosi się do stylu wysokiego w postaci skrajnej, a stąd karykaturalnej. Na podstawie uwagi z listu dedykacyjnego do dzieła można się jednak domyślić, że nazwa „styl lakoński” przysługuje skrajnej postaci stylu niskiego. Z kolei styl attycki utożsamia autor ze stylem niskim, ale reprezentatywna ma być dla niego także wymowa Demostenesa i Ajschinesa⁹⁵, co nakazywałoby jednak identyfikować go także ze stylem wysokim.

---

⁹³ Tenże, *Attica bellaria, seu Literatorum secundae mensae, ad animos ex contentione et lassitudine studiorum lectinculis exquisitis, iocundis ac honestis relaxandos ac syntagmatum omnium et ante hac tribus partibus ditorum libri tres*, Francofurti 1644.

⁹⁴ B. Otwinowska, dz. cyt., s. 80.

⁹⁵ Zob. A. Schott, *Tullianarum quaestionum de instauranda Ciceronis imitatione libri IV*, Antverpiae 1610, s. 48-50.

Niejasności biorą się tu prawdopodobnie stąd, że wspomniane kategorie były mało precyzyjne i częściowo już zdezaktualizowane. Schott przyjął bowiem, że koncepcja stylu niskiego, wysokiego i pośredniego, podobnie jak trzech odmian wymowy: azjańskiej, attyckiej i lakońskiej, jest grecka (autor, tak jak późniejsi badacze z końca XIX oraz zwłaszcza pierwszej połowy XX w., nie mógł jednak znaleźć oparcia dla takiej hipotezy w zachowanych źródłach), natomiast Rzymianie przejęli ją i ulepszyli. W czasach późniejszych, jak pisze, uznano, że jest tylko jeden rodzaj wymowy, któremu przysługuje miano najlepszego (*optimum*) – jest to wymowa Cyserona⁹⁶. Można uznać, że taka ocena oratorstwa Cyserona wynikała z tego samego względu, dla którego on sam za najlepszego z dawnych mówców, i przez to attyckiego, uznał Demostenesa, tj. ze względu na sprawne posługiwanie się trzema stylami wymowy. Sam Schott takiego wniosku jednak nie wyprowadza, a jego wypowiedź dowodzi, że współcześnie i nieco później kategoria stylu attyckiego pozostawała nader niejasna.

Warto nadmienić, że i Caussin w swojej obszernej charakterystyce różnych stylów nie wyszczególnił attyckiego w osobnym podrozdziale, jakkolwiek poświęcił uwagę zagadnieniu wymowy attyckiej, zaznaczając (na podstawie *De optimo genere oratorum* Cyserona), że istnieje wiele jej odmian, podobnie jak wielu było świetnych ateńskich mówców⁹⁷. U Kwiatkiewicza (zob. s. 324), w podręczniku poświęconym w całości „fundamentom i odmianom” attycyzmu, również pojawia się kategoria „stylu attyckiego” przeciwstawionego azjańskiemu, jednak, jak się wydaje, funkcjonuje tu raczej jako etykieta nie wskazująca na nic konkretnego (autor nie dał żadnej egzemplifikacji dla stylu attyckiego, jak to uczynił w odniesieniu do stylu prostego, bujnego, alegorycznego i in., zob. s. 339-341), ale raczej służąca mocniejszemu wyartykułowaniu sądu, że istnieją różne odmiany dykcji i należy umieć posługiwać się każdą. Raz pojawia się natomiast egzemplifikacja dla stylu „przeniesionego do Azji”, przy czym nie chodzi tu o etykietkę nacechowaną negatywnie (zob. s. 236)⁹⁸.

---

⁹⁶ Tamże, k. *3r.

⁹⁷ Zob. Caussin, *De eloquentia* I 13,101-102.

⁹⁸ Można przywołać tutaj także świadectwo z początku XVIII w., wskazujące, że rozróżnienia pomiędzy stylem azjańskim i lakońskim dokonywano także na podstawie kryteriów czysto formalnych, przy czym same kategorie nie były postrzegane jako wartościujące. Przykładu może dostarczyć typowa *silva rerum*, zatytułowana *Orator Asiaticus. Copia rerum et verborum. Laconicus allegorica et ingeniosa rerum combinatione ad rostra sacra et profana instructus* (rkps Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. 3276 I). Spisana została, jak inne podobne zbiory, bardzo starannie (różnymi rękoma) w oprawionym brulionie, z dbałością o kompozycyjną przejrzystość, pozwalającą odnaleźć poszukiwane informacje w działach tematycznych (pomiędzy nimi pozostawiono kilka czystych kart, zapewne na późniejsze uzupełnienia). Retoryka zawiera kolejno: opracowanie antycznej mitologii z dodatkiem dotyczącym innych legend czy historii biblijnych (od k. 2r); różne

Rozróżnienie zastosowane przez polskiego teoretyka można próbować też objaśniać, odwołując się do ujęcia w *Proteus oratorius*, zwłaszcza że u Kwiatkiewicza akumen stanowi jeden z wyróżników attycyzmu, jakkolwiek nie jest on jedyny. Ważniejsza jako pryncypium wydaje się, według słów samego Kwiatkiewicza (zob. s. 308), zasada *decorum*, zaś sama definicja wymowy attyckiej ma postać: *bene / optime dicere*. Wszystkie te obserwacje po raz kolejny skłaniają, by propozycję Crolla, który utożsamia styl attycki ze stylem postulowanym przez siedemnastowiecznych antagonistów cyceronianizmu, potraktować z dystansem.

Ze znanych Kwiatkiewiczowi dzieł dotyczących attycyzmu wspomnieć na koniec trzeba o *Suada Attica* Erycjusza Puteana (Heinrich van der Putten), ucznia Justusa Lipsjusza, po którym objął katedrę w Lowanium. Oprócz wspomnianego zbioru gromadzącego mowy, wydane go czterokrotnie (1615, 1623, 1640, 1644), pozostawił też wielką liczbę listów i pism o tematyce filologicznej, filozoficznej, historycznej, religijnej, politycznej i astronomiczno-matematycznej. Wśród jego uczniów znalazło się wielu Polaków, m.in. Krzysztof Opaliński, Jerzy Ossoliński, Albrecht Stanisław Radziwiłł, Jerzy Lubomirski (którego inskrypcja nagrobna pojawia się jako jeden z przykładów w *Phoenix rhetorum*) czy Kazimierz Lew Sapieha⁹⁹, wielokrotnie w *Phoenix rhetorum* wspominany, bohater panegiriku pośmiertnego ofiarowanego przez Kwiatkiewicza jego synowi.

Autor *Feniksa retorów* wspomina o Puteanie kilkakrotnie, także jako o jednym z autorów godnych naśladowania pod względem stylu (zob. s. 80, 208, 324, 339). Na podstawie wyzbytego akcentów polemiki tonu, w jakim mówi o nim Kwiatkiewicz, można by się spodziewać, że reguły wymowy attyckiej wyłożone w jego retoryce będą zasadniczo zgodne z tymi, do których stosował się w swych mowach Puteanus, a sama definicja attycyzmu nie będzie odbiegać zasadniczo od ujęcia autora *Suada Attica*. Jednak jego własne rozumienie attycyzmu różni się od Puteanowskiego (nie co do głównych jakości wymowy określanej jako attycka, ale co do przyjętego kanonu literackiego, na którym funduje swój klasycyzm), przy czym brak otwartej polemiki ze strony

---

wiadomości na temat świętych Kościoła (od k. 111r); słownik onomatopei łacińskich (od k. 139v); wypisy z dzieł św. Hieronima (od k. 147r); frazy i miejsca wspólne służące wymowie sądowej (od k. 157r); opisy cudów Franciszka Ksawerego (od k. 161r); mowy poselskie (od k. 169r); opracowanie geografii Polski w perspektywie historycznej (od k. 177v), na której pojawia się też miejscowość i data roczna: Kalisz 1702); różne miejsca wspólne (od k. 286r). W brulionie, zapisanym do k. 332r, brak, poza nagłówkiem, nawiązań do wspomnianego podziału, toteż możemy się jedynie domyslać, że podstawowe było w tym wypadku kryterium składniowo-kompozycyjne.

⁹⁹ Zob. J. Papy, *In Praise of the Omnipresent Egg: Erycius Puteanus' Ovi Encomium, „Humanistica Lovaniensia”* 2000, s. 318; A. Borowski, *Erycius Puteanus and the Polish Literary Culture of the 17th Century*, tamże, s. 193-200. Korzystam z czwartego, amsterdamskiego wydania *Suada Attica* z 1644 r.

Kwiatkiewicza można tłumaczyć zapewne względami, jakie należało okazać wpływowym polskim uczniom Puteana i członkom ich rodzin.

Puteanus deklaruje się jako antycyconianin, a definiując attycyzm przyjmuje perspektywę, której historyczne uzasadnienie można znaleźć m.in. we wzmiankach Kwintyliana o krytyce stylu Arpinaty w środowisku tzw. rzymskich attycystów. We wstępie do *Suada Attica* podaje odpowiadający jego stanowisku zarys historii wymowy, wykazując, że od czasów jej pojawienia się jedni mówcy zdobywali uznanie dzięki zwięzłości i powściągliwości, u innych z kolei podziwiano przepych elokucyjny. Stąd wykształciły się dwa nurty wymowy: zwolennicy jednego pozbyli się wszelkiego nadmiaru, nabierając wytworności i ogłady w duchu attyckim, a zwolennicy drugiego upodobnili się w wymowie do Azjatów. Przyczyną wad wymowy w przypadku pierwszych była taka oszczędność środków wypowiedzi („ściesnienie”), że stali się oschli i „bezkrwieści”, w przypadku drugich ich „rzeka tak wezbrała”, iż „wylała poza brzegi” i „straciła pęd”¹⁰⁰.

Autor przyjmuje, że rzymskimi attycystami byli Scypion, Leliusz i Katon – zwięzli i wymowni, podejmujący dziedzictwo Lizjasza. Kiedy na forum zastąpił ich Cycon, mówiący kwieciście i rozlewnie, *Rostra* zostały owładnięte przez azjanizm, ponieważ pozostali mówcy, idąc za przykładem Arpinaty, nadużywali „płomieni”, „piorunów” czy „gwałtownych potoków” do tego stopnia, że słuchając ich, można się było „obawiać pożaru albo katastrofy morskiej”¹⁰¹. Dopiero po śmierci Cycona możliwy stał się powrót do attycyzmu: zastąpiono nadmierną wybujałość (*moles*) ważkością (*pondus*), siłę (*robur*) akuminem (*acumen*), dokładano starań, aby mowa dawała wyraz żywej, przenikliwej myśli, przy jednoczesnej zwięzłości (*brevitas*), nie zaniechano też dbałości o zrytmizowanie mowy (*numerus*)¹⁰². On sam, zapewnia Puteanus, stara się kontynuować tradycje attyckie, łącząc dostojeństwo (*maiestas*) z erudycją (*eruditio*) i korzystając z retorycznych środków (*color*)¹⁰³. Należy podkreślić, że Puteanus swoją teorię attycyzmu wzmacnia, odwołując się do autorytetu Kwintyliana, a zwłaszcza do wyjętego z kontekstu ustępu *Institutio oratoria*, w którym mowa o utrwalonym w tradycji stereotypie mieszkańców Attyki jako pełnych ogłady, wytwornych, powściągliwych, opanowanych w przeciwstawieniu do pyszałkowatych, próżnych, chełpliwych czy skłonnych do przesady Azjatów¹⁰⁴. Kwintylian, jak zaznaczono, wspomina o tradycji przenoszenia owych właściwości charakterów na cechy wymowy (*Inst.* XII 10,17), odnosząc się jednak krytycznie, wzorem Cycona, do możliwości utożsamiania wymowy attyckiej ze stylem lizjańskim. Trudno stwierdzić,

¹⁰⁰ E. Puteanus, *Suada Attica*..., k. *2v-*3r.

¹⁰¹ Tamże, k. *3v-*4r.

¹⁰² Tamże, k. 4r.

¹⁰³ Tamże, k. 4v-5r.

¹⁰⁴ Tamże, k. 8v.

czy przemilczenie opinii Kwintyliana przez Puteana było w tym przypadku świadome czy raczej motywowane wyrówką znajomością *Institutio oratoria*. Podobna wątpliwość dotyczy jego znajomości pism krasomówczych Arpinaty, ocenianego przezeń bardzo krytycznie: po cytacie z *Institutio oratoria* Puteanus umieścił bowiem ustęp zaczerpnięty z *De nuptiis Philologiae et Mercurii* Marcjana Capelli, przedstawiającego alegorię Retoryki, którą czytelnik Cyserona powinien by natychmiast skojarzyć z jego koncepcją wymowy najlepszej / attyckiej jako stosującej się do zasady *decorum* i w związku z tym łączącej w sobie trzy style:

Wchodzi znakomita niewiasta, nadzwyczaj pewna siebie, odznaczająca się nader smukłą sylwetką i pięknym obliczem, przyodziana w hełm i z głową w nimbie królewskiego majestatu; w rękę, migocąc niby błyskawica, połykskiwał oręż, którym zwykła się czy to bronić, czy zadawać przeciwnikom rany. Na szatę odsłaniającą ramiona miała zaś narzucony rodzaj płaszcza, który spowijał barki na sposób rzymski [toga, pozostawiając prawe ramię odkryte, zarzucona była na lewe – I.S.]; mienił się on blaskiem wszystkich figur, które wyobrażał. Piers zaś zdobiły klejnoty najwyborniejszych barw. Gdy krocząc wstrząsnęła orężem, rzekłbyś, że jakby wśród grzmotów burzowej chmury i rozchodzącego się łoskotu trzaskały pioruny: wierzono wszak, że była zdolna ciskać gromy na podobieństwo Jowisza. Bowiem niczym wszechmocna władczyni świata każdy ludzki tłum mogła zarówno pędzić, dokąd chciała, jak i – od czego chciała – odwozić, i wywoływać lzy, i rozbudzać wściekłość, a do tego odmieniać nastroje i poglądy – zarówno miast, jak i armii w boju. Podobno u Rzymian podbiła nawet senat, mównice i sądy, w Atenach zaś do swej woli nagięła Areopag, gimnazjony i teatry, zatrzęsłszy dogłębnie całą Grecją. Kiedy się odezwała: jakież oblicze i brzmienie głosu, jakaż znakomitość i wzniosłość w mowie! Warto było, aby i bogowie posłuchali, cóż to za umysł, gdy chodzi o inwencję, jakie bogate wystąpienie, jak pojemny skarbiec pamięci. Jakaż kompozycja, jakże celna modulacja w trakcie wypowiedzi, jaka gestykulacja i ruchy, co za głębia konceptu! Wreszcie pełna prostoty w sprawach małej wagi, w pośrednich przystępna, w uniesieniu płomienna¹⁰⁵.

Na zakończenie rozważań w tym podrozdziale warto przypomnieć prace poświęcone zagadnieniu attycyzmu wydane już po ukazaniu się dzieła Kwiatkiewicza. Przede wszystkim trzeba zwrócić uwagę na bardzo obszerną, kompilatorską pracę włoskiego teatyna Veraniego (Gaetano Felice Verani), profesora wymowy i teologii w Messynie¹⁰⁶. Jego cytowany już *Pantheon argutae elocutionis et omnigenae eruditionis selectiori extructum Atticismo*, do którego włączył, w postaci dosłownych cytatów różnej długości oraz parafraz, obszerne partie pracy Kwiatkiewicza, ukazał się w 1712 r. jako dwutomowe

¹⁰⁵ Cap. *De nup.* V 426-428. Por. E. Puteanus, *Suada Attica...*, k. 9r-v.

¹⁰⁶ Zob. A.F. Vezzosi, *I scrittori de' cherici regolari detti teatini*, t. 2. Romae 1780, s. 462.

kompendium, obejmujące zagadnienia retoryki i poetyki. Adnotacja na stronie tytułowej wskazuje, że jest to trzecie wydanie dzieła. Podręcznik Veraniego po raz pierwszy ukazał się w 1670 r. w jednym tomie pod tytułem *Pantheon argutae elocutionis omnia politioris litteraturae genera complectens*. Dzieło Kwiatkiewicza opublikowane zostało dwa lata później, więc autor nie mógł go uwzględnić. Druga edycja pracy Veraniego, być może wydana wówczas po raz pierwszy w dwóch tomach, ukazała się prawdopodobnie w 1684 r. we Frankfurcie¹⁰⁷. Późniejszy kształt tytułu, a także w ogólnych zarysach sąd na temat attycyzmu, był zapewne inspirowany lekturą *Phoenix rhetorum*, a być może także pogłębiającą lekturą Cyserona.

Ze względu na zagadnienie attycyzmu celowe jest prześledzenie różnic pomiędzy publikacjami z roku 1670 i 1712 pod kątem zmian w rozdziale poświęconym stylowi. W wersji wcześniejszej Verani swoje ujęcie oparł w dużym stopniu na *De eloquentia sacra et humana* Caussina¹⁰⁸, podsumowując je wskazaniem optymalnego stylu: ma on cechować się przejrzystością (*claritas*), obecnością akuminu czy też przenikliwością (*mentis acumina*), ozdobnością (*elegantiae flores, elegantiarum deliciae*) przy jednoczesnym wymogu poprawności merytorycznej i dyscypliny wywodu (*ut a veritate non aberret, nec argumenta enervet*), „gęstości myśli” (*crebrae sententiae*) oraz zwięzłości (*brevitas, laconismus*). Styl ten łączy dostojeństwo (*maiestas*) wymowy Platona z mocą (*energeia*) Cyserona, słodyczą (*suavitas*) Izokratesa, siłą (*vis*) Demostenesa, prostotą (*subtilitas*) Lizjasza, wdziękiem (*venustas*) Hyperejdesa, elegancją (*elegantia*) Teofrasta, piękną budową periodów (*periodum rotunditas*) św. Leona czy językowymi grami (*allusiones*) Tertuliana. Miał on występować u Greków (Verani nie używa w tym miejscu kategorii „attyki”), a jego spadkobiercami mieli być Seneka, Sallustiusz, Pliniusz Młodszy, Tacyt, św. Leon, Zenon z Werony i późniejsi autorzy¹⁰⁹.

W wydaniu późniejszym wskazany tutaj fragment znalazł się poza właściwą częścią na temat różnych stylów¹¹⁰, w rozdziale poświęconym kanonowi lektur. Wyliczywszy te same nazwiska autorów (z pominięciem Tertuliana i św. Leona), których zalet, jeśli chodzi o styl wymowy, należy szukać w pracach późniejszych, poddając je selekcji, Verani wskazał na potrzebę różnorodności (*auctorum omne genus*). Dodaje też, że należy mieć świadomość różnicy między wymową attycką (*Atticae orationes*) i lakońską (*Laconicae*). Jako przykład attyckiej podał te mowy Cyserona, które, jak pisze, cechuje inwencyjna

¹⁰⁷ Wydanie to, nieznanne mi z autopsji, odnotowuje Vezzosi (dz. cyt., s. 462-463), który nie wymienił natomiast edycji z roku 1712.

¹⁰⁸ C.F. Veranius, *Pantheon argutae elocutionis omnia politioris litteraturae genera complectens*, Messanae 1670, s. 32-39. Por. N. Caussin, dz. cyt., s. 77-102; II 1-13.

¹⁰⁹ Zob. C.F. Veranius, dz. cyt., s. 40-41.

¹¹⁰ Zob. tenże, *Pantheon argutae elocutionis et omnigenae eruditionis selectiori extructum Atticismo*, t. 1, Augustae Vindelicorum – Francofurti 1712, s. 74-81.

i amplifikacyjna swoboda (*fusior inventio, laxior amplificatio*), obfitsze nagromadzenie figur (*figurae cumulatiores*) i dźwięczniejsze periody (*periodi sonoriores*). Do autorów lakońskich, z ich charakterystyczną zwięzłością i „gęstością” myśli, zaliczył Sallustiusza i innych historyków. Za dzieło reprezentujące wymowę „w pełni jej sił” uznał z kolei *Panegiryk* Pliniusza Młodszego¹¹¹.

Oprócz rozróżnienia *Atticus* – *Laconicus* w kompendium pojawia się również opozycja *Atticus* – *Asiaticus*, przy czym, zarówno w przypadku pierwszej, jak i drugiej opozycji, każdy jej człon jest zasadniczo pozytywnie wartościowany¹¹². Autor przyjmuje bowiem, że w błędzie są zarówno ci, którzy uważają się za attycystów, pisząc jałowo i bezkrwicie (*ieiunum, exsangue*), jak i ci, którzy sądzą, że są mówcami azjańskimi, jeśli stosują niedorzeczne dygresje, przesadnie cyzelowane opisy, wybujałe figury i ostentacyjnie wyszukane słownictwo. Styl, który jest doskonały (*optimus*), jest bowiem dostosowany do przedmiotu mowy, prosty dla tematów przyziemnych, umiarkowany dla pośrednich i poważny w sprawach wielkiej wagi (*humilia subtiliter tractat, magna graviter, mediocria temperate*), każdorazowo jasny, poprawny i ozdobny (*perspicue, terse, floride*), podobający się zarówno ze względu na walory estetyczne, jak i treść (*ut simul aures mulceat, et animos delectet*). Jak pisze, sam Tulliusz (traktowany z najwyższym uznaniem), potrafiąc się kiedy indziej upodobnić do „azjatów”, do Attyka pisał po attycku (*Attice*)¹¹³.

Tylko dla zarysowania szerszego kontekstu dyskusji wokół zagadnienia wymowy attyckiej w wieku XVIII i dla wskazania kolejnego, innego niż dotychczas omówione, wariantu jej ujęć omówimy na koniec treść rozprawki *De Atticismo* autorstwa Johanna Gottfrieda Hauptmanna, wydanej jako zapowiedź publicznej nad nią dysputy w dniu 16 kwietnia 1737 r. na uniwersytecie lipskim. Autor, który utożsamia attycyzm z attycką kulturą intelektualną i kulturą wymowy, charakteryzuje ową wymowę jako dającą wyraz poważnym sądom przy jednoczesnym wdzięku, naturalnym i pełnym finezji pięknie oraz zwięzłości i jednoczesnej zasadności zastosowanych środków wyrazu¹¹⁴. Twierdzi, że tradycja pozwala w trojaki sposób uzasadnić owe szczególne zalety attyckiej umysłowości i wymowy: 1) jałowością ziemi attyckiej i rozrzedzonym powietrzem¹¹⁵ (uzasadnienie to odrzuca); 2) oddziaływaniem attyckiego ducha czy też geniuszu (*genius*), co aprobeuje z dystansem; 3) wrodzonym temperamentem (*sanguinea constitutio*) Ateńczyków, będącym źródłem ich wdzięku

¹¹¹ Tamże, s. 41-42.

¹¹² Verani wspomina wprawdzie, że styl azjański zbliża się do nadętego (*inflatus*) ze względu na nadmierne nagromadzenie słów i treści, wskazuje też jednak, że nie musi to być wadą, jeśli obfitość ta jest uzasadniona charakterem danej sprawy, a mowa jest energiczna (*nervosa*). Zob. tamże, s. 75.

¹¹³ Tamże, s. 79.

¹¹⁴ J.G. Hauptmann, *De Atticismo incluti Philosophorum Lipsiensium Ordinis permissu et auctoritate*, Lipsiae [1737], s. 4.

¹¹⁵ W nawiązaniu do wzmianki u Cyserona (*Fat.* 4,7).

i dowcipu. Ostatnią z podanych przyczyn uznał za najbardziej prawdopodobną, dodając, że równie decydujący był tu wpływ ateńskiej edukacji. Powód upadku owej wymowy upatruje z kolei w nadmiernej dbałości o stronę formalną wypowiedzi kosztem treści¹¹⁶.

Autor wyróżnił trzy fazy rozwojowe attycyzmu. Pierwszy, wstępny, miał trwać od czasów homeryckich do wojny peloponeskiej, po której następował okres szczytowy, a następnie upadek rozpoczynający się wraz ze śmiercią Aleksandra Wielkiego. Oparł się w tej periodyzacji, jednak tylko połowicznie, na ujęciu autora *Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων* (zob. wyżej), uznaje bowiem, że upadek attycyzmu dokonał się wraz z nastaniem imperium rzymskiego¹¹⁷. Przyjął poza tym, że kategorię „attycyzm” można odnosić do kultury dialektu attyckiego oraz ogólnie do kultury umysłowej / kultury wymowy, która polega na dbałości o walory formalne i treściowe wypowiedzi¹¹⁸.

Ostatni ustęp rozprawki poświęcony został polemice z opinią o wymowie attyckiej jako cechującej się przede wszystkim klarownością, przy jednoczesnej oszczędności w stosowaniu środków wyrazu. Hauptmann jako kontrargument przywołuje opinię o mieszkańcach Attyki jako ludziach dowcipnych i pełnych finezji. Tę część wyводу oparł w znacznej mierze na uwagach Cyserona (omawiając *sales*, odwołuje się głównie do wyводу z *De oratore*¹¹⁹, podobnie jak Kwiatkiewicz w *Eloquentia reconditor*) oraz Kwintyliana. Rozprawka jest ciekawa o tyle, że sprawia wrażenie mocno opartej na materiale źródłowym (wywód obudowano obszernymi przypisami), a stąd obiektywnej i przedstawiającej temat wyczerpująco. Łatwo zauważyć jednak, że owe źródła (w tym zwłaszcza pisma Cyserona, Kwintyliana i Dionizjusza z Halikarnasu) znane są autorowi co najwyżej wyrywkowo, skoro w żaden sposób, nawet polemicznie, nie odnosi się do zagadnienia rzymskiego attycyzmu.

Ujęcie Kwiatkiewicza

Phoenix rhetorum Kwiatkiewicza po raz pierwszy ukazał się w 1672 r. w Krakowie. O jego popularności świadczy duża liczba wydań w krótkim przedziale czasu: odrębne edycje wyszły kolejno w Kaliszu (1682) i Pradze (1690), a oprócz nich pięciokrotnie, we Wrocławiu (1679, b.r.), w Kolonii (1697, 1720) oraz Pradze (1708)¹²⁰, ukazało się też wydanie łącznie z innym

---

¹¹⁶ J.G. Hauptmann, dz. cyt., s. 5-6, 10.

¹¹⁷ Tamże, s. 8-10.

¹¹⁸ Tamże, s. 14-23.

¹¹⁹ Tamże, s. 24-26.

¹²⁰ Podaję na podstawie własnej kwerendy. Estreicher (*Bibliografia polska*, t. 20, Kraków 1898, s. 426-427) nie znał wydania z 1720 r., wymienia natomiast za Józefem Brownem (*Biblioteka pisarzów asystencji polskiej Towarzystwa Jezusowego*, przeł. W. Kiej-

podręcznikiem wymowy autora (*Suada civilis huius aevi genio et nostratis politiae ingenio accomodata*)¹²¹. Z bezpośrednich świadectw dobrej znajomości dzieła, poza wspomnianym kompendium Veraniego, można wymienić dwie drukowane prace: Carla Desideriusa de Royer (*Florilegium oratorium complectens synonyma, adiuncta, sive Epitheta ex Cicerone aliisque probatissimis auctoribus collecta, item phrases, amplificationes et descriptiones elegantissimas* (Moguntiae 1727, s. 85) oraz *Dissertatio rhetorica de acumine eiusque in oratoria usu* Heinricha Ludwiga Schrevena (Regiomonti 1700, s. 25).

Poza wymienionymi kompendiami Kwiatkiewicz opublikował jeszcze jedną obszerną pracę poświęconą wybranym problemom sztuki wymowy (*Eloquentia reconditor ubi pleraque mira ab argumento variora pleraque per varia admirabilis eloquentiae specimina tractantur*)¹²², a także m.in. prace rekolekcyjne i polemiczne, zbiory utworów okolicznościowych i religijnych oraz polskojęzyczną kontynuację dwunastotomowego opracowania kardynała Baroniusza (Cesare Baronio)¹²³ *Roczne dzieje kościelne od roku 1198 aż do lat naszych* (Kalisz 1695) i *Suplement Rocznych dziejów kościelnych* (wydany pośmiertnie w 1706 r., b.m.).

Dodać też należy, że retor dysponował szerokimi możliwościami ustnego propagowania swej myśli jako nauczyciel retoryki (we Lwowie 1658/1659, 1662/1663; w Lublinie 1663/1666, Kaliszu i Jarosławiu 1660/1662), filozofii (w Sandomierzu 1666/1668), etyki (w Kaliszu 1668/1669), teologii polemicznej i moralnej (w Kaliszu 1684/90), a także prefekt studium pedagogicznego (w Kaliszu, Poznaniu, Jarosławiu, Sandomierzu), instruktor probantów III stopnia (w Jarosławiu 1677/1680, 1690/1693), rektor (w Sandomierzu 1681/1684 i Jarosławiu 1696/1700) oraz prepozyt domu profesów (w Krakowie 1693/1696, 1700/1703)¹²⁴.

Świadectwem nieostrości terminu „wymowa attycka” w świadomości współczesnych Kwiatkiewicza są słowa, w których autor uzasadnia własne przedsięwzięcie. Jak pisze w przedmowie do czytelnika (s. 80), wynika ono

---

nowski, Poznań 1862, s. 248) niedatowaną edycję wrocławską, której autorce nie udało się odnaleźć.

¹²¹ Według Estreichera (dz. cyt.) *Suada civilis* ukazała się ogółem jedenastokrotnie, a jako samodzielne wydanie wyszła drukiem w Kaliszu (1672, 1682, 1689, 1697) i w Pradze (1690, 1718). Bibliograf za Brownem (dz. cyt., s. 248) wymienia także odrębną edycję kolońską z 1720 r., być może myląc ją ze wspomnianym wydaniem łączonym z *Phoenix rhetorum*.

¹²² Wydane dwukrotnie: w Poznaniu (1689) i Pradze (1698).

¹²³ C. Baronius, *Annales Ecclesiastici a Christo ad annum usque 1198*, Romae 1588. Zob. A. Clarke, *A bibliographical dictionary ... in all departments of literature, which have been published in Latin, Greek, Coptic, Hebrew, Samaritan, Syriac, Chaldee, Aethiopic, Arabic, Persian, Armenian etc.*, t. 1, Liverpool 1802-1804, s. 164-165.

¹²⁴ Zob. L. Grzebień, *Słownik jezuitów polskich 1564-1990*, t. 6, Kraków 1993, s. 140-141.

z potrzeby systematycznego wykładu na temat reguł attycyzmu nieobecnego u autora *Suada Attica*. Na podstawie lektury dzieła Kwiatkiewicza można wnosić, że termin ten musiał wzbudzać kontrowersje, nie pozwalając na łatwe zdefiniowanie w kontekście ideowo-stylistycznej tradycji retorycznej, albo też funkcjonował w pewnych utartych znaczeniach, jednak wynikały one, przynajmniej częściowo, z powierzchownej refleksji. Można by bowiem oczekiwać, że autor traktatu o wymowie niepospolitej i opartej na akuminie zaprezentuje zaskakujący punkt widzenia, dając wyraz swej przenikliwości, zwłaszcza że uwaga Kwiatkiewicza deklaratywnie i faktycznie skupia się na dziedzinie pisarstwa / wymowy, która stanowiąc duże wyzwanie dla *ingenium*, poprzez jego manifestację ma zdobyć uznanie odbiorcy. Powinno to gwarantować czytelnikowi, że autor dzieła będzie stronić od wszelkiej pospolitości i oczywistości.

W dwu ostatnich rozdziałach kompendium retor scharakteryzował ogólnie przedmiot podręcznika, przeciwstawiając wymowę niepospolitą, zdumiewającą i zarazem uczoną (*non vulgaris, admirabilis, scholastica*) swadzie obywatelskiej (*civilis*), której poświęcił całą wydaną w tym samym roku *Suada civilis*. W ogólnym podziale wymowy autor przyjął poza tym dwojaką dystynkcję: zwyczajna – niezwykła oraz obywatelska – uczona, w *Phoenix rhetorum* gromadząc reguły inwencyjne, dyspozycyjne i elokucyjne wymowy niezwyklej i uczonej, ale faktycznie także wymowy obywatelskiej w jej „niezwykłej” postaci, omawianej nie systematycznie według gatunków (jak w *Suada civilis*), z uwzględnieniem poszczególnych reguł gatunkowych, erudycji, sentencji, miejsc inwencyjnych czy wybranych przykładów, ale ze względu na zagadnienia inwencyjne, dyspozycyjne i elokucyjne podzielone na dziesięć „fundamentów” (zob. s. 82-308), a także ze względu na zagadnienie improwizacji, stylu oraz strategii argumentacyjnych przydatnych w różnego rodzaju oratorskich agonach (zob. s. 309-341).

Wiemy, jakie gatunki prozy Kwiatkiewicz obejmował kategorią swady obywatelskiej, ponieważ sam je wymienił. Należą tu mowy poselskie, parlamentarne, obozowe czy bitewne, powitalne i pożegnalne, powinszowania, mowy dziękczynne i pogrzebowe (zob. s. 190, 344). Wykaz ten w przypadku wymowy okolicznościowej można uszczegółowić, odwołując się do autorskiej dystrybucji treści w *Suada civilis*, w której wyróżniono: powinszowania z okazji świąt obchodzonych w kręgu kultury katolickiej (Bożego Narodzenia, święta Trzech Króli, Nowego Roku, świąt Wielkanocnych, imienin); powinszowania zaszczytnych godności, mowy powitalne, pożegnalne, dziękczynne, dedykacje, mowy pogrzebowe, urodzinowe oraz weselne¹²⁵.

W kompendium tym omówiono ponadto wiele gatunków piśmiennictwa usytuowanych wyraźnie poza korpusem zagadnień swady obywatelskiej. W pierwszej *Prolusio* Kwiatkiewicz wyróżnił: 1) pisma o tematyce poważnej

---

¹²⁵ Zob. Kwiatkiewicz, *Suada civilis*, s. 102-298.

(*litterae graves*), podejmujące zagadnienie dobra publicznego lub prywatnego, o charakterze doradczym, postulatycznym czy zalecającym, traktujące o wybranym problemie albo zbliżone formą do przyjacielskiej rozmowy, tj. poruszające różne kwestie bez wyraźnego porządku; 2) pisma związane z powinnościami uczestników życia towarzyskiego (*litterae officiosae*), które mają dawać wyraz dobremu wychowaniu, realizując czasem funkcję powinszowania, przyjacielskiej prośby czy zaproszenia – pod względem formalnym występując w dwóch wymienionych wyżej postaciach (dopuszcza się w nich większą finezję stylu, żart czy gry słowne); 3) pisma zawierające różne relacje (*litterae nuntiatoriae*; chodzi tu o gatunki zaliczane obecnie do dziennikarskich), które cechować powinna zwięzłość, prawdomówność i przejrzystość; oprócz partii faktograficznych mogą zawierać interpretację zdarzeń, a nawet jakiś wytworny żart, do powinności pisarskich należy w tym rodzaju wypowiedzi określenie, czy relacja pochodzi z pierwszej, czy z drugiej ręki, oddzielenie wiadomości pewnych od powszechnych mniemań czy cudzego sądu; jeśli chodzi o objaśnianie przyczyn danego zdarzenia czy domysły na temat faktów, należy się wzorować na dziełach historyków (Kwiatkiewicz wymienia Tacyta), trzeba też dostosować odpowiednio styl wypowiedzi do charakteru wydarzeń uroczystych, poważnych czy tragicznych; 4) pisma w różny sposób podwójnie kodowane (w efekcie zastosowania alegorii, przysłówia, erudycji czy właściwego szyfru (*litterae aenigmaticae*))¹²⁶.

Przykłady większości wymienionych gatunków pojawiają się także w *Phoenix rhetoricum*. Cały podrzdział, nie licząc rozproszonych uwag w całym dziele, poświęcony został zagadnieniu akuminu w oracjach zaliczanych gatunkowo do swady obywatelskiej (zob. s. 190-194). Przy sposobności omawiania różnych zagadnień podawane są przykłady wstępów do ksiąg czy też dedykacji (przy czym chodzi tu wyłącznie o rozprawki logiczne czy filozoficzne; zob. s. 110, 193-194, 232, 273, 279, 291, 336-339); są one adresowane do wąskiej grupy odbiorców cechujących się wysoką kulturą intelektualną, były więc, jak się zdaje, postrzegane jako miejsce szczególne odpowiednie dla wykazania się talentem i retorycznymi umiejętnościami technicznymi. Omawiane są też wybrane zagadnienia dotyczące m.in. pisarstwa historycznego, takie jak erudycja i zagadnienia kompozycji, akumen, opis czy amplifikacja; samo pojęcie „historii” jest u Kwiatkiewicza rozumiane nader szeroko, obejmując częściowo (na co wskazują przykłady) także tę odmianę żywotopisarstwa, jaką był panegyryk czy elogium (zob. np. s. 129-130, 235-239, 267-268), dwa gatunki najobszerniej reprezentowane w *Phoenix rhetoricum*. Trzeba przy tym pamiętać, że dla gatunku elogium konstytutywne są pewne cechy formalne (zob. s. 194-198), nie zaś sama pochwała: niektóre z przytaczanych elogiów Tesaura czy Alberta Inesa to nagany. Przykłady, które mieszczą się pojęciu szkolnych swasorii czy kontrowersji (zob. np. 93-96, 101-103, 247-249, 251-252), jak też

---

¹²⁶ Tamże, s. 6-28.

bardzo liczne krótkie egzemplia, które najcelniej opisywałaby kategoria *colores*¹²⁷, dadzą się odnieść do różnego rodzaju gatunków moralistycznych, w tym m.in. wymienionych wyżej pism o tematyce ważkiej czy też moralistyki filozoficznej. To samo można powiedzieć o dialogach nawiązujących do tradycji diatryby cynickiej (zob. 209-222).

Mając na uwadze przyjętą przez Kwiatkiewicza perspektywę, należy koniecznie zestawzić ją z założeniami Cyserona z jego *Oratora*, w którym scharakteryzował wymowę idealną, czyli attycką. Cyseron, wymieniając liczne gatunki prozy, zawęził przedmiot swojego zainteresowania do wymowy politycznej i sądowej (*Orat.* 11,37):

Ale ponieważ gatunków wymowy jest więcej niż jeden i różnią się one wzajemnie pod względem formalnym, nie ujmę tymczasem reguł tworzenia pism pochwalnych, historycznych i doradczych tego rodzaju, jakich przykładem jest *Panegiryk* [4 – I.S.] Izokratesa i pisma wielu innych, nazywanych sofistami, ani reguł pozostałych pism dotyczących spraw, które nie są przedmiotem zmagania na forum, ani też całego tego rodzaju nazywanego przez Greków epideiktycznym, który przeznaczony jest jak gdyby do tego, by mu się przyglądać dla przyjemności.

Arpinata wskazuje, że początek tego rodzaju stworzyli sofisci, tacy jak Trzymach z Chalcedonu, Gorgiasz z Leontinoj czy Teodor z Bizancjum, a do doskonałości doprowadził Izokrates, otrzymujący od Cyserona bardzo wysoką notę, popartą przywołaniem pochlebnej opinii Sokratesa czy Platona. Podkreśla jednocześnie, że jakkolwiek rodzaju tego, odpowiedniego dla rozrywki, na różnego rodzaju uroczyste okoliczności oraz ćwiczenia i popisy krasomówcze, nie omawia obszerniej, odpowiednio go jednak doceniając (*Orat.* 11,37-12,38):

[...] nie dlatego, że można go zlekceważyć; jest to bowiem jak gdyby mamka tego mówcy, którego chcemy przedstawić i o którym staramy się powiedzieć coś szczególnie godnego uwagi. Rodzaj ten dostarcza zapasu wyrażań, którym pod względem budowy i zrytmizowania przysnaje się cokolwiek większą swobodę. Dozwolone są tu kunsztownie zbudowane sentencje oraz finezyjne i wyeksponowane, „krągłe” okresy; starannie i nie ukradkiem, a otwarcie i wprost dokłada się starań, aby słowa odpowiadały słowom, jak gdyby odmierzone i równe, aby następowały zbiegi przeciwieństw i antytezy, aby jednakowo się kończyły i miały takie same, gdy chodzi o brzmienie, spadki; co częstokroć w praktyce sądowej czynimy rzadziej i z pewnością bardziej się z tym kryjąc.

Przedmiotem uwagi autora *Phoenix rhetorum* jest zatem w pierwszym rzędzie rodzaj epideiktyczny oraz zagadnienia sztuki wymowy stanowiące o jego swoistości, które mogą być przydatne dla autorów wymienionych wyżej

---

¹²⁷ Zob. objaśn. 1 na s. 84.

gatunków prozy, włączając w to wymowę polityczno-sądową (mieszczącą się w kategorii *civilis*), w przypadku której Kwiatkiewicz nade wszystko odsyła czytelnika do pism z dziedziny historii i polityki (zob. s. 344). Jednak część omawianych w kompendium zagadnień ma bardziej uniwersalny charakter (jak zagadnienie „zdumiewających myśli” czy akumen) bądź nawet stosuje się zwłaszcza do dziedziny oratorstwa sądowo-politycznego (jak amplifikacja i afekty).

Ujęcie Kwiatkiewicza – należy podkreślić – wydaje się komplementarne względem *Oratora* Cyserona, co przejawia się w ogólnym respektowaniu jego założeń i postulatów. Niewątpliwie też w dziele rzymskiego mistrza należy szukać źródeł koncepcji rozdziału pierwszego, poświęconego „zdumiewającym spostrzeżeniom”, oraz trzeciego, w którym mowa o akuminie, jakkolwiek niepoślednią rolę w ich kształtowaniu odegrały prądy myślowe epoki. Jednocześnie do dzieł Cyserona i Lipsjusza odsyła Kwiatkiewicz, wskazując przykłady zastosowania sentencji (zob. s. 289), o których traktuje w drugim rozdziale traktatu. Za wywodzący się ogólnie z Cyserońskich inspiracji (przy uwzględnieniu retoryki Caussina) można uznać rozdział o afektach (VI), o amplifikacji (VII; w tym przypadku ujęcie Kwiatkiewicza jest w dużej mierze autorskie), o tropach i figurach (IV), jak też zwłaszcza, co podkreśla sam Kwiatkiewicz (s. 305), o zasadzie *decorum* i rytmiczności mowy (X), nie licząc uwag dotyczących sprowadzania tematu mowy do ogólnej tezy (s. 235, 237-239, 265-266, 314, 319). Zasługi postawienia owych „fundamentów” wymowy łacińskiej współcześni Kwiatkiewicza przypisali właśnie Cyseronowi, identyfikując je mocno z jego dykcją (zob. Vav. *Lect.* 183-184). Co ważne, właśnie z myśli Cyserona wywieść można przekonanie, że doskonały, attycki mówca, stosujący się do zasady *decorum*, nie pozostanie przy jednym stylu mowy, ale będzie go zmieniał, wzięwszy pod uwagę okoliczności związane ze sprawą oraz oczekiwania odbiorcy¹²⁸.

Na podstawie lektury *Phoenix rhetorum* można uznać, że najwyżej w hierarchii oczekiwań wykształconych i bystrych czytelników, do których autor głównie adresował dzieło, mieściła się kategoria nowości, zaskakującego punktu widzenia, zdumiewającego uzasadnienia rzeczy i zdarzeń czy też przenikliwości myśli przy jednoczesnym ujęciu jej w efektowną i zapadającą w pamięć formę (zob. s. 80-81, 83-84, 148, 150, 342), a także erudycji (zob. s. 112)¹²⁹.

---

¹²⁸ Kategorię *decorum* u Kwiatkiewicza, który omawiając ją krótko, jako swoje źródło wymienia właśnie *Oratora* Cyserona, należy rozumieć w odniesieniu do tego traktatu i w zastosowaniu do dziedziny wymowy, tj. jako służącą efektowi estetyczno-perswazyjnym. Brak natomiast u polskiego retora odwołań do pojęcia *decorum* w aspekcie etycznym, przez Arpinatę omawianego głównie w *De officiis* (dzieło to było lekturą obowiązkową w kolegiach jezuickich). Obszernie na temat *decorum* w aspekcie retoryczno-estetycznym oraz moralnym u Cyserona pisze J. Styka, dz. cyt., s. 25-41.

¹²⁹ Krótka pochwała erudycji u Kwiatkiewicza, który zasadniczo skupił się na problematyce różnorodnych rozwiązań przy wprowadzaniu jej do tekstu odpowiednio do

Zarazem autor podkreśla, że są to jakości robiące wielkie wrażenie na szerokiej publiczności (traktowanej zresztą z pewnym odcieniem lekceważenia, zob. s. 81, 345) – i stąd też ich waga jako środków perswazji.

Z pism Cyserona wywieść można wreszcie zachętę do potraktowania attycyzmu jako kanonu reguł i autorów do naśladowania, który powinien mieć przede wszystkim nachylenie pragmatyczne. Arpinata przyjął bowiem, że termin „attycyzm” jest metonimią (motywowaną powszechnie wysoką oceną wymowy i kultury attyckiej), odnosząc ją do sztuki wypowiedzania się i jednocześnie rozumowania w sposób jak najlepszy z uwzględnieniem zasady *decorum*. Kanon ten zatem powinien być odpowiednio otwarty, a w naśladowaniu należy brać pod uwagę nie tyle wszystkie partykularne cechy wymowy poszczególnych wzorowych autorów, ile pewne jakości estetyczne ich wymowy oraz kultura intelektualna, którą reprezentują.

W istocie Kwiatkiewicz, podnosząc kwestię imitacji i wymieniając autorów, których warto nauczyć się naśladować (wymienia Cyserona, Pliniusza, Senekę, Lipsjusza, Puteana, więc autorów znacznie się od siebie różniących), traktuje tego rodzaju imitację jako tylko jedną z szeregu możliwości wypowiedzania się w sposób efektywny, przyjąwszy wobec niej zasadniczo pragmatyczną postawę. Kanon pozostałych autorów, których cytuje czy przywołuje ich nazwiska, jest bardzo obszerny, obejmujący zarówno mówców bądź pisarzy starożytnych, jak i współczesnych, reprezentujących różne style i gatunki. Nie jest to kanon autorów attyckich (w kompendium pojawiają się jedynie wzmianki o Demostenesie czy Izokratesie, których mowy czytane były w kolegiach jezuickich¹³⁰), bo też w przypadku Kwiatkiewicza klasycystyczna trójfazowa koncepcja rozwoju wymowy odnosi się przede wszystkim do reguł. Reguły te składają się na model attycyzmu, jakim go ujmuję przede wszystkim Cyseron, choć mogłyby także znaleźć oparcie, jak w przypadku Pontana, w warstwie wyobrażeń na temat Attyki (w szczególności jej wymowy, sztuki kulinarnej czy pewnych naturalnych bogactw), których nośnikiem był język.

Tego rodzaju attycyzm stanowi według Kwiatkiewicza źródło, z którego wywodzi attycyzm współczesny, odrodzony po okresie upadku, przez autora *Phoenix rhetorum* utożsamianego, jak się zdaje, przede wszystkim ze stagnacją, petryfikacją sposobów myślenia i wymowy (zob. s. 81, 345-346), a zatem nie z wypaczeniem wzorców stylistycznych wzorcowej epoki. Na tle tradycyjnego klasycystycznego schematu jest to innowacja. Takie ujęcie jednak tłumaczy, dlaczego odrodzenie polega u Kwiatkiewicza przede wszystkim na inspiracji attycyzmem, a nie na imitacji jednego autora czy też wąskiej grupy

---

funkcji, jaką ma spełniać (zob. rozdział II części I traktatu), jest echem przeświadczenia, które znalazło wyraz m.in. w cytowanej kilkakrotnie przez Kwiatkiewicza mowie Kanona.

¹³⁰ Zob. *Catalogus perpetuus* [na lata 1604-1608 i 1628-1634], w: G.M. Pachtler, dz. cyt., s. 6-9, 25-29; *Catalogus triennalis* [na lata 1616-1622], w: *Ordinationes Praepositorum Generalium...*, s. 911-919.

klasycznych autorów reprezentujących określony styl. Przyjąwszy taki punkt widzenia, słusznie autor sugeruje, że *Suada Attica* Puteana nie może zastąpić opracowania reguł attycyzmu (mowy te, napisane w „stylu Puteana”, stanowią jedynie wariant realizacji owych reguł).

Zastrzec należy, że trudno ustalić, jacy autorzy reprezentowaliby ów okres upadku. Najsluszniej byłoby przyjąć, że dla Kwiatkiewicza są to jego potencjalni adwersarze, o których wspomina we wstępie i zakończeniu traktatu. Na podstawie ich hipotetycznych zarzutów można scharakteryzować ich jako przeciwników tych jakości w wymowie, które miałyby być szczególnie cenione przez współczesnych: oprócz erudycyjności byłaby to obecność w mowie „zduławiających spostrzeżeń” oraz akuminu – chodzi zatem o zwolenników utartych sposobów mówienia, nie wiadomo jednakże, czy będących orędownikami, czy też przeciwnikami stylu Cyncerona, lecz prawdopodobnie oponentów Lipsjusza czy Puteana. Sam Kwiatkiewicz każdego z tych autorów włączył do swego kanonu, podobnie jak w przypadku szeregu innych, których dzieła służą ilustracji zbioru reguł wymowy attyckiej.

Na uznanie w Kwiatkiewiczowej koncepcji wymowy attyckiej zasługuje fakt, że odwołując się do Cyncerńskiego rozumienia attycyzmu jako sztuki *bene / optime dicendi*, wykazał się jednocześnie bardzo dobrą znajomością pism Arpinaty i umiejętnością ich uważnej lektury. Jakkolwiek nie wypowiedział się obszerniej wprost na temat rozumienia attycyzmu, jak Schott, Puteanus czy Vavasseur, to wypowiedź taką zawarł *implicite* w obszernym i systematycznym wykładzie na temat jego podstaw i odmian. Można w związku z tym stwierdzić – z tym większym przekonaniem, że właśnie obszerność wykładu pozwala na wnikliwsze obserwacje – iż Kwiatkiewiczowi udało się w swym zbiorze reguł nie zawrzeć niczego, co w sposób istotny nie zgadzałoby się z raz przyjętą definicją (*Attice dicere est bene / optime dicere*) i komentarzem do niej zawartym w pismach *Orator*, *De optimo genere oratorum* oraz *Brurus*. Także rozróżnienie pomiędzy attycyzmem / wymową attycką a wąsko pojętym stylem attyckim czy azjańskim, które daje się wyczytać z tekstu, można wyprowadzić z pism Cyncerona.

Należy nadmienić, że Kwiatkiewicz w swych wywodach nawiązał do określonej tradycji, adaptując do niej własny ideał sztuki wymowy na tyle finyzyjnie, że trudno postawić mu poważniejszy zarzut co do trafności wyboru teorii, którą uznał za klasyczną, i poprawności jej interpretacji. Tradycja ta w środowisku teoretyków i praktyków wymowy powinna być doskonale znana, stąd nazwanie przez autora prezentowanej sztuki wymowy attycką, co z założenia stanowi akumen, mogłoby budzić wątpliwości. Jak się jednak okazuje, znajomość ta nie była aż tak oczywista, a lektura starożytnych autorów bywała także nie zawsze dość przemyślana. Jak wykazano, Puteanus albo nie znał dobrze Kwintyliana, od którego zaczerpnął tę samą definicję (*Attice dicere est optime dicere*), po którą sięgnął później Kwiatkiewicz, albo celowo pominął treści dla siebie niedogodne. Zapewne także nie zdawał sobie sprawy,

że definicja ta jest parafrazą słów zganionego Cyncerona. Także Schott, miłośnik Arpinaty, nawiązał bardzo pobieżnie do Cyncerońskiej koncepcji.

Z kolei Vavasour, jakkolwiek wykazuje dobrą orientację w wypowiedziach Cyncerona na temat attycyzmu, całkowicie pominął zarówno wspomnianą definicję, jak i jej powiązanie z koncepcją trzech stylów oraz zasadą *decorum*, a w konsekwencji rozróżnienie pomiędzy tym attycyzmem, który Cynceron ganił, a tym, który aprobował. I chociaż chciałoby się wskazać paralełę pomiędzy jego hipotezą, iż Cynceron attycki rodzaj wymowy ze względu na cechującą go elegancję i przenikliwość przeznaczyłby do szkół, a koncepcją podręcznika Kwiatkiewicza, omawiającego m.in. reguły wymowy szkolnej / uczoney, podobieństwo to jest przypadkowym efektem odmiennych założeń: 1) Vavasour przyjął, że wymowa attycka jest faktycznie tożsama z *genus humile* (Vav. *Lect.* 185); 2) Kwiatkiewicz natomiast, że wymowa attycka jest reprezentatywna dla ludzi starannie wykształconych, o bystrym umyśle i wyrobionym smaku; stąd jej szczególne miejsce w ich środowisku, jakkolwiek jej „fundamenty” powinny leżeć u podstaw każdego gatunku mowy – odpowiednio do jego wymogów i zgodnie z zasadą *decorum*.

Wszystko to skłania, by koncepcję autora *Phoenix rhetorum* potraktować jako w głównych założeniach oryginalną i starannie przemyślaną pod kątem jej klasycystycznego wymiaru, w którym przy podkreśleniu wielkiego zadłużenia wobec tradycji należy odpowiednio uwzględnić retoryczny potencjał wszystkiego, co ma walor nowości. O potrzebie przyjęcia przez doskonałego mówcę postawy jednocześnie erudyty świadomego wagi antycznego dziedzictwa oraz bystrego wynalazcy mówi autor w obrębie całego dzieła, a także, za pośrednictwem alegorii i erudycyjnego nawiązania, w nagłówku (przywołując symbol feniksa), wykorzystując motto (które zachęca do podjęcia tradycji „łacińskiego attycyzmu” i jednocześnie zaleca wynalazczość, zob. s. 76). Również na wstępie listu do czytelnika, gdzie przywołuje cyncerońsko-kwintylianską definicję attycyzmu, sięga po metaforę „wyprowadzania nowych akweduktów”, „niezagrodzonej drogi do dawnych źródeł”, szkodliwości „tylekroć jedzonej kapusty” oraz konieczności należytej aparycji wodza, który chce kierować tłumem (s. 80-81). Podobnie w zakończeniu dzieła, w którym chwali „arystokrację Lacjum” w przeciwieństwie do „motłochu” oraz ponownie zaleca nowatorstwo, posiłkując się przykładem reakcji widowni teatralnej oraz rzymskiej mody na zimowe róże (zob. s. 345-346).

Tę samą postawę wobec antycznego dziedzictwa i jednocześnie wymóg nowatorstwa Kwiatkiewicz z pewnością propagował jako wykładowca retoryki. Wynika to z notatek jego ucznia, Krzysztofa Kazimierza Ossowskiego, powstałych w roku 1664 (gdy Kwiatkiewicz wykładał retorykę w Lublinie): *Novus orator, seu Eloquentia saeculo nostro accomodata*¹³¹. Poświęca się tu wiele

---

¹³¹ Jest to jeden z wewnętrznych tytułów brulionu. Zob. rkps Biblioteki Kórnickiej, sygn. 1295, k. 103r.

miejsca m.in. zagadnieniom omawianym w *Phoenix rhetorum* (zwłaszcza akuminowi czy erudycji), toteż notatki te z pewnością są świadectwem procesu kształtowania się pracy opublikowanej w 1672 r. Sam traktat, propagujący reguły attycyzmu, którego zasadnicza koncepcja pochodziła od Cyserona, a jej twórcze rozwinięcie i uszczegółowienie wynikało z inwencji autora *Phoenix rhetorum*, funkcjonował w obiegu czytelnicznym jeszcze w latach dwudziestych XVIII wieku. Po raz ostatni wydano go w Kolonii w 1720 r. – po tej umownej dacie, jak można przyjąć, kończył się okres największej popularności dzieła i możliwości silniejszego oddziaływania na odbiorców.

Wybrana literatura przedmiotu

- Bowersock G.W., *Historical Problems in Late Republican and Augustan Classicism*, w: *Le Classicisme à Rome aux Iers siècles avant et après J.-C.* Neuf exposés suivis de discussions par Thomas Gelzer, G.W. Bowersock, H. Flasher, D.A. Russel, F. Lasserre, W. Görler, K. Maurer, F. Preiss-hofen, P. Zanker, entretiens préparés et présidés par Hellmut Flashar, Genève 1979.
- Calboli G., *Cicerone, Catone e i neoatticisti*, w: *Ciceroniana. Hommages à Kazimierz Komaniński*, red. A. Michel, R. Verdière, Leiden 1975.
- Croll M.W., „*Attic*” and *Baroque Prose Style. The Anti-Ciceronian Movement*, ed. J.M. Patric, R.O. Evans, J.M. Wallace, Princeton 1969.
- Douglas A.E., *The Intellectual Background of Cicero’s Rhetorica: A Study in Method*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” 1973, vol. 3.
- Innes D.C., *Augustan Critics*, w: *The Cambridge History of Literary Criticism*, 1: *Classical Criticism*, ed. G.A. Kennedy, Cambridge 1999.
- Johnson W.R., *Luxuriance and Economy. Cicero and the Alien Style*, Berkeley – Los Angeles – London.
- Kennedy G.A., *The Art of Rhetoric in the Roman World*, Princeton 1972.
- Leeman A.D., *Orationis Ratio. The Stylistic Theories and Practice of the Roman Orators, Historians and Philosophers*, Amsterdam 1989.
- Nowak M., *Dialog „Brutus” Marka Tulliusza Cyserona jako dzieło krytyczno-literackie*, Toruń 2006.
- Otwinowska B., *Modele i style prozy w dyskusjach na przełomie XVI i XVII wieku*, Wrocław 1967.
- Wisse J., *Greeks, Romans, and the Rise of Atticism*, w: *Greek Literary after Aristotle: a Collection of Papers in Honour of D.M. Schenkeveld*, ed. J.G.J. Abbenes, Amsterdam 1995.

Uwagi do przekładu

Tłumaczenie *Phoenix rhetorum* opiera się na pierwodruku z 1672 r. (z uwzględnieniem dołączonej do niego erraty), skolacjonowanym z późniejszymi wydaniem z lat 1682-1720. Zachodzą między nimi różnice, których nie zaznaczono w przekładzie i komentarzu, jeśli wynikły one z niezastosowania się typografów do poprawek zawartych w erracie, są efektem ewidentnej pomyłki czy, jak można sądzić, celowego skrótu. Zachowano oryginalny podział na rozdziały i podrozdziały, ujednolicając numerację poszczególnych podrozdziałów czy podpunktów albo wprowadzając dodatkową numerację i podtytuły (w nawiasach kwadratowych), aby pomóc czytelnikowi w lepszej orientacji, jeśli chodzi o dyspozycję treści.

Kursywę, w oryginale stosowaną bardzo niekonsekwentnie, zachowano tylko dla oznaczenia tytułów. Wszystkie fragmenty, które w wywodzie służą ilustracji twierdzeń, opatrzone cudzysłowem, jakkolwiek w wielu przypadkach nie udało się odnaleźć źródła przytoczenia (można jednak z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że są cytatami bądź autocytatami albo też parafrazami utworów, których nie udało się zidentyfikować). Skrót „itd.” (zamiast łac. „etc.”), który częstokroć je zamyka, oddzielano regularnie przecinkiem, ponieważ najczęściej zdanie bezpośrednio poprzedzające skrót ma skończoną postać, a zdanie lub zdania pominięte (zastąpione skrótem) nie musiały w stosunku do zdania poprzedzającego pozostawać w relacji współrzędności (taką relację mogłyby sugerować brak znaku przestankowego). W przypadku przykładów oracji zbudowanych z mikrocytatów wyróżnionych przez autora italiem zastosowano znak wewnętrznego cudzysłowu.

Nie utrzymano, poza zwrotami adresatywnymi o charakterze grzecznościowym, oryginalnej pisowni wielką literą. W podstawie daje ona nieraz wyraz zabarwieniu emocjonalnemu (jak np. w słowie „Pater” – ‘ojciec’) albo wynika z ówczesnej konwencji (jak np. w słowie „Orator” – ‘mówca’, w znaczeniu ogólnym, a zatem nie jako antonomazja), które dziś nie motywuje użycia majuskuły. Dużą literę zastosowano natomiast w odniesieniu do upersonifikowanych alegorii.

Pozostawiono oryginalne retoryczne terminy łacińskie, które zdomowiły się polszczyźnie (jak *decorum*), lub greczyzmy, które w łacińskiej teorii

retorycznej stosowane były w wyspecjalizowanym znaczeniu, a ich odpowiedniki polskie byłyby mało precyzyjne (jak *protasis* – ‘poprzednik’, *apodosis* – ‘następnik’). W innych sytuacjach retoryczne terminy oryginalne podawano w nawiasach kwadratowych, z dodatkowymi objaśnieniami w przypisach, jeśli było to konieczne. Ze względu na preferencje terminologiczne autora zachowano spolszczony termin „annominacja” (*annominatio*) w miejsce przyjętego we współczesnej poetyce „paronomazja”.

Nie przekładano terminu tak mocno związanego z rzymskim systemem wartości moralnych, a pozbawionego w polszczyźnie odpowiednika, jak *pietas* (rzymska ‘pobożność’ realizująca się w okazywaniu czci i spełnianiu należitych powinności względem ojczyzny, rodziców i członków rodziny¹). Jeśli wymagały tego względy stylistyczne, a odcień znaczeniowy nie budził wątpliwości, tłumaczono słowo *virtus*, w innych pozostawiając je bez tłumaczenia, zwłaszcza gdy użyte zostało w szerokim znaczeniu, w jakim występowało w łacinie (‘cnota, obejmująca cnoty zaliczane do kardynalnych’, ‘ideał postawy obywatelskiej i ludzkiej’ albo ‘męstwo’, ‘dzielność’²). Pozostawiono spolszczone nazwy „akumen” i „argucja”, które stosowane są w dziele jako synonimy, natomiast przymiotniki i przysłówki *acutus*, *acute* czy (rzadziej) *argutus*, *argute* przełożono zgodnie ze znaczeniem, w jakim zostały użyte: „finezyjny”, „finezyjnie”, „celny”, „celnie”.

Objaśniając erudycje, które nie były cytatami, odsyłało w pierwszej kolejności do tych źródeł, które zostały wykorzystane przez Kwiatkiewicza w innym miejscu albo znajdowały się w spisie obowiązkowych i ponadobowiązkowych lektur szkół jezuickich, a w dalszej kolejności do innych źródeł, które mogły być znane autorowi. W przypadku gdy erudycje najprawdopodobniej zostały przywołane za pośrednictwem innego źródła, podano oba adresy bibliograficzne – jeśli udało się je ustalić. W komentarzu zrezygnowano z odesłań do zalecanych w szkołach jezuickich kompendiów wiedzy mitologicznej³, przyjmując, że autor jako wykładowca szkolny dzieła antyczne, z których pochodzić mogły tego rodzaju erudycje, znał w większości w oryginale, co oczywiście nie wyklucza, że z kompendiów tych korzystał.

Jeśli było to możliwe, starano się oddać w polszczyźnie gry słowne, podając także ich oryginalną postać w objaśnieniach.

Dążono także do zachowania specyfiki składni poszczególnych zdań łacińskich, jeśli było to istotne dla ilustracji wykładu, jednak nie kosztem estetyki

---

¹ Zob. na ten temat J. Korpanty, *Z dziejów rzymskiej „pietas”, „Meander”* 1975, z. 1. U Kwiatkiewicza kategoria ta pojawia się we wszystkich wspomnianych znaczeniach.

² Zob. tenże, *Z dziejów rzymskiej „virtus”, „Znak”* 1975, z. 6.

³ Mam na myśli popularne i często wznawiane kompendia zalecane w szkołach jezuickich (zob. *Catalogus perpetuus* [na lata 1604-1608], w: G.M. Pachtler, *Ratio studiorum et Institutiones scholasticae Societatis Iesu per Germaniam olim vigentes, collectae, concinnatae, dilucidatae*, t. 4, Berlin 1894, s. 18); Natale Conti, *Mythologiae, sive Explicationum fabularum libri decem* (1568); Giglio Gregorio Giraldi, *De deis gentium varia et multiplex historia* (1548).

tekstu polskojęzycznego – w takich przypadkach, gdy było to zdecydowanie niezbędne, sygnalizowano problem w komentarzu.

Zrezygnowano całkowicie z próby oddania w przekładzie łacińskich klauzul rytmicznych, podając wersję łacińską w objaśnieniach i opatrując komentarzem. Partie wierszowane przełożono z uwzględnieniem odpowiednich miar wierszowych przyjętych w tradycji polskiej, jednak nie stosując rymów, z wyjątkiem miejsc, w których występują w oryginale.

Redagując spis treści dzieła zastosowano oryginalną dyspozycję, dokonując korekt służących przejrzystości i usuwając niekonsekwencję (jak w opisie rozdziału poświęconego amplifikacji).

W przekładzie pominięto jako niestanowiące składników dzieła aprobacje cenzorskie:

[1.] Pozwolenie Wielebnego Ojca Prowincjała Towarzystwa Jezusowego Prowincji Polskiej

Skoro dziełko zatytułowane *Feniks retorów albo nader rzadko spotykanego attycyzmu fundamenty* zostało przez ojca Jana Kwiatkiewicza z Towarzystwa Jezusowego ukończone, należało, by kilku ojców z owego Towarzystwa do tego przeznaczonych zbadało je i potwierdziło, że może zostać wydane. Na mocy uprawnienia nadanego mi przez Wielce Czcigodnego Naszego Ojca Jana Pawła Oliwę, prepozyta generalnego wspomnianego Towarzystwa Jezusowego, udzielam pozwolenia, aby zostało oddane do druku, jeśli ci, których to dotyczy, tak uznają. Dla potwierdzenia wydałem ten dokument podpisany własną ręką i poświadczony służbową pieczęcią w Krakowie, na św. Barbary, 27 czerwca roku Pańskiego 1671.

Aleksander Lorencowicz

[2.] Zgoda

Jako że to dzieło retoryczne przyniesie w przyszłości niemały pożytek i będzie służyć pomocą dla studiujących elokwencję, tych zwłaszcza, których cieszy attycka mowa i szczególnie wypielęgnowany styl, udzielam pozwolenia, aby zostało rozpowszechnione i aby je wydrukowano.

20 marca, roku Pańskiego 1672.

Jacek Liberiusz, doktor świętej teologii,
przeor klasztoru Najświętszego Bożego Ciała, cenzor ksiąg

**Feniks retorów
albo
nader rzadko spotykanego attycyzmu
jak też i niepospolitej wymowy
fundamenty i odmiany,
przedstawione przez Jana Kwiatkiewicza
z Towrzystwa Jezusowgo
na użytek mówców**

„I trzeba na nowo, po przerwie, spróbować owego łacińskiego attycyzmu”¹.
(Cic[ero], *De claris oratorib[us]*)

„Mało co cieszy, toteż łaskawiej wita się nowości”².
(Mart[ialis] IV 22)

---

¹ Motto zaczerpnięte z: Cic. *Att.* IV 19,1. We wskazanym jako źródło dialogu *Brutus, sive De claris oratoribus* Cyceon rzeczywiście podejmuje zagadnienie attycyzmu (zob. *Z dziejów attycyzmu*, s. 45–46). Zacytowany fragment listu Cyceona do Tytusa Pomponiusza w nowszych opracowaniach, z uwagi na wprowadzone zmiany w redakcji tekstu (por. *Att.* IV 17,1: „nam Vestorio dandi sunt dies et ille Latinus Ἀττικισμὸς ex intervallo regustandus” [M. Tullius Cicero, *Scripta quae manserunt omnia*, vol. 2, pars 3, rec. R. Klotz, 1859]; oraz *Att.* IV 19,1: „an Vestorio dandi sunt dies et ille Latinus Ἀττικισμὸς ex intervallo regustandus?” [D.R. Shackleton Bailey, *Cicero's letters to Atticus*, vol. 2, Cambridge 2004]), ma charakter pytania retorycznego z domyślną odpowiedzią „nie”. W starszych redakcjach, a co ważne, również w komentarzu do *Epistulae ad Atticum* zalecanym dla szkół jezuickich w XVII w. słowa te wyglądają na zachętę (zgodnie z uwagami Paola Manuzia, Cyceon, wyrażając nadzieję, że przyjaciel prędko powróci do Rzymu, z aprobatą wskazuje, że po drodze słusznie spędzi nieco czasu z Westoriuszem, aby „spróbować owego łacińskiego attycyzmu” (Manutius, *Commentarius*, s. 185). Pomyłka w podaniu źródła jest raczej przypadkowa (w obrębie całego dzieła zdarza się kilkakrotnie). Gdyby było inaczej, mogłaby zawierać ukrytą wskazówkę naprowadzającą na rozróżnienie Cyceona pomiędzy „łacińskimi attycystami”, którym zarzucił uzurpację, a własnym rozumieniem attycyzmu. W konsekwencji motto (zwłaszcza gdy uwzględnimy macierzysty kontekst cytatu) można by rozumieć jako zachętę do porzucenia jednej definicji attycyzmu i przyjęcia innej, Cyceońskiej. Możliwość takiej interpretacji byłaby do przyjęcia zwłaszcza wówczas, gdy założylibyśmy, że także pomyłka w adresie bibliograficznym następnego motta nie jest przypadkowa (zob. objaśnienie).

² Motto zaczerpnięte z: Mart. IV 29. Epigramat Kwiatkiewicz zacytował jeszcze raz w zakończeniu (s. 346), budując rodzaj klamry. Lokalizacja wskazana przez autora odsyła do utworu o treści erotycznej, którego tematem jest pozorne ukrywanie się jako element gry miłosnej. Być może w owej „pomyłce” i w rezultacie podwójnym odwołaniu do Marcialisa kryje się zachęta skierowana do dociekliwego czytelnika-erudyty (tylko taki dostrzeże błąd), aby szukał rzeczy tylko pozornie ukrytych, a jednocześnie pełnych uroku – jak wymienione u Marcialisa: dziewczyna w wodzie, lilie w szklanym naczyniu czy róża w pączku (por. Mart. IV 22). Stanowić to może zachętę do wynajdywania zaskakujących myśli i akuminów. Należy wykluczyć inną niż dziś przyjętą numerację epigramatów Marcialisa w dziele, z którego mógł korzystać Kwiatkiewicz, nie odbiegała ona bowiem wówczas od obecnej.

**Prześwietnemu i Szlachetnie Urodzonemu Panu
Stefanowi z Leszna Leszczyńskiemu,
synowi Najjaśniejszego Pana Krajczego Koronnego¹,
autor**

W tym upływającym wieku i w orlim gnieździe także rodzą się feniksy, Prześwietny Panie, aby Arabii czy naturze nie zarzucano bezpłodności. Także gimnazja feniksów płodzą pod dostatkiem, jakkolwiek Wschód wydaje na świat nie więcej niż jednego z owej niby-macicy spopielonego, jakże wonnego drzewa². Żeby nie szukać długo: lyncejski wiek³ i Liceum Arystotelesa⁴ wiele z feniksa dostrzegają także w Tobie, skoro przypadły ci w udziale pałające żagwie nieprzeciętnego umysłu, a do nich szlachetny blask purpury⁵ rodzin-

---

¹ Stefan Leszczyński (prawdopodobnie po 1656-1722), późniejszy wojewoda kaliski (1715), to syn Wacława (między 1632 a 1638-1688), podczaszego królewskiego (1656), krajczego koronnego (1658), rotmistrza królewskiego (1661), wojewody podlaskiego (1673), i Konstancji z Czarnieckich. Stefanowi dedykowany jest również zbiór *Plinius Polonicus* (zob. objaśn. 1 na s. 343). Poniższa dedykacja obecna tylko w pierwszym wydaniu dzieła.

² Zgodnie z jedną z legend, przytaczaną przez popularnego w okresie staropolskim Pliniusza (*Nat. X 2*), feniks, ptak o złotym upierzeniu w okolicach szyi i różowo-błękitnym ogonie, a poza tym barwy purpurowej, pochodził z Arabii i występował zawsze w pojedynczym egzemplarzu: gdy zestarzał się po 540 latach życia, budował sobie stos z gałązek drzew kadzidlanych i na nim umierał. Z jego kości rodził się kolejny feniks, który, sprawiając rodzicowi pogrzeb, całe gniazdo (czyli kadzidlany stos ze zwłokami przodka) zanosił w okolice mitycznej Panchai, gdzie składał je na ołtarzu w mieście Słońca.

³ *lyncejski wiek* – tutaj: czasy bystrości, wiek, w którym ludzkie umysły osiągnęły szczyt rozwoju. Lynceusz – jeden z Argonautów o wyjątkowo bystrym, „rysım” wzroku (*lynx* – ‘rys’), stąd przymiotnik *Lynceus* oznaczał człowieka bystrego (zob. np. Cic. *Fam.* IX 2,2; Hor. *Ep.* I 1,28; Hor. *Ser.* I 2,90-91; zob. też Erazm, Manucjusz 659-660).

⁴ Liceum Arystotelesa – nazwa szkoły, której kierownikiem był Arystoteles, tutaj określa zapewne metonimicznie kurs filozofii wraz z jego zapleczem instytucjonalnym. W szkołach jezuickich, w których następował on po kursie ogólnohumanistycznym, zakończonym klasą retoryki, przewidziany był na trzy lata (na tym etapie nauki omawiano przede wszystkim filozoficzno-logiczne pisma Arystotelesa). W czasie pisania dedykacji adresat uczęszczał zapewne na wspomniany kurs albo go ukończył.

⁵ Purpura – tu: metonimicznie o władzy (symbolizowanej tradycyjnie przez purpurową barwę szat), w której udział mieli członkowie rodu adresata, piastujący świeckie lub kościelne godności.

nego domu. Piętnem feniksa naznaczyły Cię poza tym rzadkie zalety ducha (które w młodym Cyrusie tym prędzej ujawniają wybitną wielkość¹) i szczerły charakter, przynoszący Niebu niemały zysk. Nic tak bowiem nikomu nie dodaje splendoru tego ptaka, jak obfitość niezwykłych i wybornych cech. Pokrewne feniksowi jest wszystko, co spragnione pochwał dobyło się na świat i na oklaski.

Niespotykany gdzie indziej jest ten świetny tłum dostojników Kościoła czy arystokracji, który czuwa przy ołtarzach i ogniskach domowych, przepędzając samotność feniksa z dala od twego rodu². Wszak skromna liczba też wiedzie na pogranicze hańby, kiedy ktoś płodzi wielu wnuków, a żadnego bohatera. Toteż i Tur Leszczyńskich³, szczerą ofiarą dostojenstwa⁴, nie tylko Fortuny Kapitol zbudował na swojej głowie⁵.

A skoro rodowa Fortuna tak się o Feniksa⁶ troszczy, zatem i ja w Twoje, Feniksie, dłonie składam *Feniksa* młodzieży Lechitów. To *Feniks retorów*, co nie zna czy, że skoro ci umysł okrzesał Arystoteles, ciebie nie dotyczy. Ten feniks talentów wraz z Oracją, przyjaciółką racjonalności⁷, doleciał bowiem też na *Rostra*⁸, kiedy pouczał retora w *Teodektesie*⁹. Zapewne było warto po utrapieniach

---

¹ Cyrus II (ok. 590-530), władca perski (559-530). Zapewne odwołanie do historii przytaczanej m.in. przez Justynusa (*Epit.* I 4-5): Cyrus jako niemowlę został skazany na śmierć z polecenia dziadka, któremu sen zapowiadał, że wnuk odbierze mu władzę. Ocalał dzięki pasterzowi trzody królewskiej, który ulitował się nad nim i przygarnął go. Jeszcze nie znając swojego pochodzenia, chłopiec okazywał tak wyjątkową dumę i władczy charakter podczas zabaw z rówieśnikami, że w efekcie zwrócił na siebie uwagę króla, który go rozpoznał i przywrócił do praw. O wyjątkowej roztropności i umiarkowaniu Cyrusa jako chłopca pisze z kolei obszernie Ksenofont (*Cyr.* I 3-4).

² Mowa o reprezentantach rodu Leszczyńskich, przodkach adresata dedykacji, którzy bądź piastowali godności kościelne, bądź zapewniali rodowi trwanie.

³ Mowa o herbie Wieniawa, którym pieczętowali się Leszczyńscy: na tarczy herbowej głowa żubra z kołem w nozdrzach.

⁴ *szczerą ofiarą dostojenstwa* – tj. należna nagroda za dostojenstwo, za czyny przodków.

⁵ *nie tylko Fortuny Kapitol zbudował na swojej głowie* – przenośnie: nie tylko korzysta z darów losu, lecz sam zapracował na swą wielkość. Kapitol w starożytnym Rzymie był miejscem, gdzie znajdowały się świątynie najważniejszych bóstw, również Fortuny. W oryginale łacińskim annominacja: „in capite” (‘na głowie’) i „Capitolium” (‘Kapitol’).

⁶ Tj. adresata, porównywanego wcześniej do feniksa.

⁷ W oryginale łacińskim annominacja: „amica rationi Oratio”.

⁸ *doleciał ... na Rostra* – tj. trafił na mównicę. *Rostra* – główna mównica w Rzymie znajdująca się na Forum Romanum; zdobiły ją dzioby zdobycznych okrętów (stąd jej nazwa: *rostra* – ‘dzioby’).

⁹ w „*Teodektesie*” – w retoryce Teodektesa, zaginionym piśmie retorycznym, autorstwa Arystotelesa bądź jego ucznia, Teodektesa. Wspomniane jest w *Retoryce* Stagiryty (por. Arist. *Rhet.* 1410b) i przez Waleriusza Maksymusa (Val. Max. 8,14 ext. 3), który poświadcza, że Arystoteles ofiarował jej Teodektesowi.

poważniejszych prac poszybować ku Elizjum Attyków¹ i przy miłszym zajęciu podreperować siły poważnie nadwątłone w Perypacie². Mojemu *Feniksowi* z pewnością wystarczy to do chwały, gdy po twierdzeniach przenikliwej nauki, choćby przypadkiem, Prześwietny Filozofie, obdarzysz go uwagą.

---

¹ *poszybować ku Elizjum Attyków* – przenieść się do szczęśliwej krainy attyckiej, tj. zająć się o wiele przyjemniejszą retoryką.

² Nazwa szkoły filozoficznej Arystotelesa (od metody dysput odbywających się podczas przechadzek: περιπατέω – ‘przechadzam się’); tu: ponownie metonimicznie o kursie filozofii, na który uczęszczał adresat.

Do życzliwego, a nawet i niechętnego Czytelnika autor

Każda epoka wiele zawdzięcza czasom attyckim¹, kiedy to wymowa doszła do władzy w osobie Peryklesa, a z Demostenesem dotarła na sam szczyt². Aż tak dalece nie tylko miód z Attyki, ale i miodopłynny mowy rozszedł się czar³. Spodobało mi się wyprowadzić z tego źródła nowe akwedukty i wywieść attycyzm poza Grecję i Ateny, aby nie tylko *Noce attyckie* Gelliusza⁴ widziały światło dzienne i nie tylko *Attyckie smakołyki* Pontana⁵ zaostrzały bystrym umysłem apetyt. Przecież Puteanus⁶ Belgii, a nawet całemu Lacjum⁷ zaprezentował *Swadę attycką*, lecz nie zamieścił tam żadnych reguł, za pomocą których pozwala się ona opisać nawet w tutejszym królestwie

---

¹ *czasom attyckim* – epoce, w której największa kulturotwórcza rola w świecie hellenistycznym przypadła Attyce i Atenom.

² Perykles (ok. 495-429), wybitny polityk i mówca ateński, który odegrał wielką rolę w kształtowaniu się ustroju demokratycznego Aten, a w efekcie także ich kulturalnego rozkwitu; Demostenes (384-322), wybitny polityk i najsławniejszy mówca ateński (zob. *Z dziejów attycyzmu*, s. 23, 27, 41-44, 46-47). W szkołach jezuickich sławę obu mężów stanu jako mówców utrzymywała zwłaszcza lektura *Brutusa* Cyserona (*Brut.* 7,28; 11,44; 37-38, 141-142; 84,289-290), zalecana w klasie retoryki. Podobnie bardziej elitarna lektura *Żywotów równoległych* Plutarcha, z którymi zapoznawano się wówczas w przekładzie łacińskim. Mowy Demostenesa w oryginale czytano obowiązkowo w klasie retoryki.

³ Wyrażenia „attyckie miody” i „attycka wymowa” miały charakter przysłowiowy. Zob. *Z dziejów attycyzmu*, s. 49-50.

⁴ Aulus Gelliusz (po 123 – po 165), rzymski pisarz, autor antykwarycznego dzieła w dwudziestu księgach *Noctes Atticae*, gromadzącego informacje z zakresu języka, literatury, retoryki, historii i filozofii. Zob. też *Z dziejów attycyzmu*, s. 27-28.

⁵ Jakob Pontanus (Spanmüller, 1542-1626), jezuita, nauczyciel wymowy; oprócz *Attica bellaria* (zob. *Z dziejów attycyzmu*, s. 51-52) wydał m.in. funkcjonujące w obiegu szkolnym *Poeticae libri tres*, *Progymnasmata*, *Floridorum libri octo*, *Symbolarum libri XVII*.

⁶ Erycjusz Puteanus (Heinrich van der Putten, 1574-1646), Belg, nauczyciel wymowy w Mediolanie, a następnie profesor literatury i wymowy na uniwersytecie w Lowanium, autor m.in. zbioru mów *Suada Attica*. Zob. też *Z dziejów attycyzmu*, s. 54-56.

⁷ *Lacjum* – tu: w Italii (oracje zebrane w *Suada Attica* zostały wygłoszone w Mediolanie) bądź przed całą publicznością łacińskojęzycznej Europy.

wolności¹. Propagując je nie pośród Greków czy też kruków² lub sów ateńskich³, ale w kręgu polskich orłów, zwłaszcza tych, co mają lotny umysł, staram się o aprobatę znudzonego pokolenia, które stopniowo ogarnia obrzydzenie i wstręt do staroci, a przy tym nie smakuje strawa nieokraszona i nieprzyprawiona po attycku. Jednocześnie nie zagradzam przez to drogi do dawnych źródeł, lecz rozbudzam pragnienie i głód nowego wysłowienia (aby coś już przestarzałego i tylekroć jedzona kapusta nie doprowadziły niektórych niemal do śmierci z przesyty⁴). Niech nadto królowa umysłów, Wymowa, ujrzy się w nowym szyku i nie nakłada na siebie jednej tylko szaty, na dodatek starej i wytartej od długiego noszenia, niechże purpurowy płaszcz naczelnego wodza, utkany po mistrzowsku, wyniesie ją nad pospólstwo: majestat w bramowanej purpurą todze unika bowiem pospolitego wyglądu – dotyczy to zarówno przywódcy, jak i mowy.

I niechaj nie razi tytuł nadany książeczce. Nazwaliśmy ją *Feniksem*, ponieważ odmianę attyckiej wymowy spotyka się ponoć bardzo rzadko, podobnie jak owego ptaka Arabów. Nie dlatego iżby jak „feniks, ptak zawsze jedyny”⁵, mowa tego rodzaju nie mogła występować częściej, ale ponieważ jest udziałem garstki. Zatem pochwal tę rzecz, która wyszła na świat, i o ile tylko nie żywisz odrazy do obfitości talentów, broń jej przed złośliwymi zarzutami, jeśli się takie znajdują. A przy tym nie zabiegam o taką pochwałę attycyzmu, jak owa Kwintyliana, który stwierdził z zazdrością, że mówić po attycku to mówić najlepiej⁶. Już dostatecznie odwdzięczyłeś się za niesolidną pracę, jeżeli to, co powszechnie znamy pod nazwą retoryki, zdefiniowałbyś choćby nie jako sztukę najlepszego, to jednak dobrego mówienia⁷. Jeśli zaś i tego u ciebie nie wyjedna, przynajmniej – niechże sprostą tytułowi *Feniksa* – przeznacysz go na spalenie i popiół (taki koniec jest feniksowi pisany).

---

¹ *w tutejszym królestwie wolności* – w Rzeczypospolitej, której szlachta chlubiła się republikańską wolnością.

² *Greków czy też kruków* – w oryginale annominacja: zbieżność brzmieniowa słów „Greaculos” (pogardliwie o Grekach) i „graculos” (‘kawki’).

³ *sów ateńskich* – tj. mędrców ateńskich; „ateńskie sowy” („Athenarum noctuas”) to dowcipnie zniekształcony tytuł dzieła Geliusza (*Noctes Atticae*).

⁴ Parafraza wersu Juwenalisa: „Occidit miseros crambe repetita magistros” (Juv. 7,154), w którym mowa o tym, że ciągle powtarzanie materiału („odgrzewanie kapusty”) gubi nauczycieli.

⁵ Ov. *Am.* II 6,54.

⁶ Quint. *Inst.* XII 10,26.

⁷ Por. definicję retoryki Kwintyliana: „rhetoricon esse bene dicendi scientiam” (*Inst.* II 15,38).

CZEŚĆ PIERWSZA

FUNDAMENTY NIEPOSPOLITEJ WYMOWY

Każdy bez wyjątku gmach pewniej osiada na swych fundamentach, przywiera do nich mocniej, gdy nie chce, jak śpiewa poeta liryczny:

[...] by dał się znów słyszeć złowieszczy
odgłos Ikarowego upadku¹.

To właśnie czeka zwieńczenie, jeżeli nie wzrasta od podstaw – bowiem cokolwiek pod niebem idzie inną drogą, zmierza do zagłady. Odmiennej od pospolitej wymowy także nie zawiodą fundamenty, które ją wspierają i dźwigają na wyżyny. Należy je wyróżnić, i to szczególnie, na tle pozostałych umocnień gmachów, ponieważ ktokolwiek należycie je postawił, już wyszedł na podziwianego mówcę, którego: „I palcem można by wskazać, i powiedzieć: to ten”².

Fundamenty te niebawem położy się staranniej, toteż prezentuję je krótko. Oto one:

1. Zdumiewające spostrzeżenia;
2. Zastosowanie niepospolitej erudycji;
3. Niezwykły akumen;
4. Zadziwiające opisy;
5. Niepospolite afekty;
6. Zadziwiająca ozdoba stylu polegająca na zastosowaniu alegorii i co znakomitszych figur;
7. Zdumiewające połączenie spraw i okoliczności;
8. Zastosowanie oryginalnej amplifikacji;
9. Różnorodne i zaskakujące sposoby dowodzenia;
10. Okres retoryczny i godne podziwu *decorum*.

---

¹ Parafraza fragmentu pieśni Horacego. W oryginale mowa nie o upadku Ikara, a o odgłosie italskiej („hesperyjskiej”) zagłady słyszany przez Medów. Por.: „Testatur auditumque Medis / Hesperiae sonitum ruinae” (Hor. *Carm.* II 1,31-32).

² Parafraza wersetu z satyry Persjusza (1,28). Por.: „At pulchrum est digito monstrari, et dicier: hic est”.

Rozdział I

Pierwszy fundament niepospolitej wymowy: zdumiewające spostrzeżenia

Rozumiem przez to spostrzeżenia nieoczywiste, będące jakby znakomitym płodem światłego umysłu, finezyjnym, zupełnie niespodziewanym i dzięki swej wadze sprawiającym, że temat skądinąd pośledni staje się doniosły. Skoro jednak bez wysiłku nie można spodziewać się takiej Pallady z głowy każdego Jowisza¹, talent, jeśli go posiadasz, trzeba uformować, aby powstało owo świetne dziecię.

Zatem niezwykle spostrzeżenia wyprowadza się albo z paradoksów i co znakomitszych hiperboli, albo z uroczej niezgody słów i rzeczy, albo z twierdzeń dojrzałych i poważnych oraz z zapadających w pamięć sentencji, albo z niezwyklego akuminu, albo z erudycji zadziwiająco celnie dobranej do spostrzeżenia, albo z uzasadnień użytych w sposób bystry a zaskakujący, albo z myśli utajonych i głębokich. Wszystko to objaśnię na przykładach.

Podrozdział 1

Niepospolite myśli oparte na finezyjnie dobranych uzasadnieniach

Ludzie w epoce talentów² nie ociągają się, lecz trdzą i idą w zawody, dopóki nie stworzą – niełatwych do przewidzenia – uzasadnień rzeczy i zdarzeń, tj. nie spłodzą szczególnie bystrego dziecięcia ze wszech miar zadziwiającego. Rozumiem przez to trojakie uzasadnienia: 1) przede wszystkim bystre same przez się i już na pierwszy rzut oka; uzasadnienia te biorą się albo ze zřęcznie użytej erudycji, albo z pełnego wdzięku i zaskakującego przeciwstawienia, albo z wynalezienia opartego na argucji wniosku, jaki wypływa z owego przeciwstawienia, albo ze źródeł akuminu, o których mowa będzie w rozdziale III; 2) znane wprawdzie i oczywiste, niepozabawione jednakże wyszukanego

---

¹ *nie można spodziewać się takiej Pallady z głowy każdego Jowisza* – tj. nie można oczekiwać, by każdy zaskakiwał przenikliwością od razu, jak Atena, która w jednej z wersji mitu wyskoczyła z głowy Jowisza jako dorosła kobieta w pełnym rynsztunku bojowym.

² *w epoce talentów* – tj. w czasach szczególnego rozkwitu talentów; tak autor postrzegał epokę, w której żył.

zabarwienia [*color*]¹; 3) w postaci poważnej i zapadającej w pamięć sentencji, powiązanej z jakąś wypowiedzią lub zdarzeniem poprzez to, w jaki sposób się coś uzasadnia.

Tu masz przykłady pierwszej i drugiej odmiany:

Z tego źródła bierze się niezwykłość owego powiedzenia Pliniusza o cesarzu Nerwie: „Tym droższy wszystkim i nieodżałowany, że miał dołożyć starań, by nie odczuwano jego braku”². I to o Nazjanzeńczyku³, który wyjechał do Aten na studia: „Wyruszył do Aten, aby porwać Minerwę”⁴ (która tam, mianowicie, otoczona była wyjątkowym kultem). I o św. Grzegorzu Cudotwórcy: „Narodzony pod zimnym niebem, aby je rozpaść”⁵.

I przeciwnie, o Neronie: „Podpałił ojczyznę, aby ją zgasić”⁶. I o Faetonie: „Faeton dodał blasku mitom, podpalając świat”⁷. I owo o Wespazjanie: „Aby

---

¹ Termin *color* od starożytności po czasy współczesne Kwiatkiewiczowi używany był przez teoretyków wymowy w szerokim znaczeniu, toteż bez kontekstowej wskazówki należy uwzględnić każde z nich. Seneka Retor (zob. np. *Contr.* I 1,17-18) stosuje ten termin zasadniczo w znaczeniu argumentacyjnej (a nie stylistycznej) strategii retorycznej pozwalającej przedstawić sprawę w korzystnym dla danego mówcy świetle. Stąd też Caussin (*De eloquentia* XII 31: s. 803) używa tej kategorii m.in. w omówieniu teorii jakościowego zależnego stanu sprawy (*status qualitatis assumptiva*), definiując *color* jako wszystko to, co służąc odparciu zarzutów, zmienia postrzeganie danego czynu, podobnie jak to się dzieje w przypadku zafarbowania wełny purpurą. Kwintyliian (*Inst.* IV 2,88-100) podaje, że kategoria *color* oznacza odmianę zwodniczego przedstawienia sprawy (*falsa expositio*) w ten sposób, by dodać sobie wiarygodności (podobnie Dionizjusz z Halikarnasu definiuje *χρῶμα* jako metodę celowo skromnej autoprezentacji mówcy w celu pozyskania zaufania słuchaczy i nasyceniu mowy elementami, które nadają jej pozór szczerości, zob. *Ars rhet.* 8,2-3). U Kwintyliana termin *color* oznacza także zabarwienie stylistyczne (np. *Inst.* XII 10,71; VI 5,5) czy ogólne wrażenie, jakie mowa sprawia w całości (np. *Inst.* VI 3,107; VIII 5,28-29). Podobnie Caussin (*De eloquentia* II 26: s. 131).

² Por. Plin. *Pan.* 10. Mowa o Marku Kokcejuszu Nerwie, cesarzu rzymskim w latach 96-98, ocenianym jako dobry cesarz. Bezdzietny Nerwa przed śmiercią adoptował Trajana, adresata Pliniuszowego *Panegiryku*, przekazując mu władzę.

³ *Nazjanzeńczyku* – św. Grzegorz z Nazjanu (330-390), patriarcha Konstantynopola, poety i doskonałym mówcy (nazywanym „chrześcijańskim Demostenesem”). W Atenach studiował w latach 352-359.

⁴ Nieznacznie zmieniony pod względem szyku cytat z *Elogium* Grzegorza z Nazjanu autorstwa Giuglarisa (*Inscriptiones*, s. 119; *Pars secunda*, s. 179). Luigi Giuglaris (Aloysius Juglaris), poeta jezuicki, konceptysta, profesor retoryki (1603-1653).

⁵ Giuglaris, *Gregorii Thaumaturgii elogium* (*Inscriptiones*, s. 116; *Pars secunda*, s. 176). Jak podaje tradycja, Grzegorz Cudotwórca (zm. 273) przyszedł na świat w Neocezarei (płn. Azja Mniejsza), a po odbyciu studiów został ustanowiony biskupem w rodzinnym mieście i nawrócił większą część mieszkającej tam ludności.

⁶ Tesauro, *Elogia in XII Caesares Suetonii* (*Elogia omnia*, s. 246). Neron, cesarza rzymskiego w latach 54-69, obwiniano o wywołanie pożaru w Rzymie. Zob. Suet. *Nero* 38; Tac. *Ann.* XV 39-43.

⁷ Faeton, syn boga słońca, powożąc słonecznym rydwanem, zboczył z drogi, wywołując pożar na ziemi. Zob. Ov. *Met.* I 755 – II 336.

zamknąć bramy Jerozolimy, otworzył bramy świątyni Janusa; aby wydać na świat pokój, poślubił Bellonę – zapisał swe imię, wymazując owo miasto z map”¹.

Kogóż z kolei nie zadziwiłoby i nie przekonało uzasadnienie wypędzenia św. Fulgencjusza z Afryki? „Wygnyany na Sycylię, ponieważ żaru dwóch słońc Afryka by nie zniosła”². I to o wielce uczonym mężu, który otrzymał godność kardynalską: „Powołany został do grona purpuratów, ojców Rzymu, aby Merkuremu nie brakowało jego czapki” (poeci mianowicie uznali tę ozdobę głowy za atrybut Merkurego)³.

Można zebrać i więcej tego rodzaju uzasadnień. O św. Tomasz Akwinanie: „Pochłonął leżącą na ziemi kartkę, zwiastunkę zbawienia, aby podsycała w nim dobrą skłonność. Nie należy się dziwić, że mądrość dojrzała prędzej niż wiek – tamtą bowiem po kropelce razem z mlekiem wyssał, tę zaś jednym haustem połknął i od razu zdobył”⁴.

O św. Cyprianie: „Zrodzony w Afryce, aby podwoić jej żar, dał także Kartaginie jej własnego Tulliusza, żeby, przestawszy orężnie współzawodniczyć z Rzymem, próbowała go prześcignąć w wymowie”⁵.

---

¹ Cytaty z drobnymi zmianami zaczerpnięte z elogiów Flawiusza Wespazjana i Tytusa Wespazjana (cesarzy rzymskich w latach 69-79 i 79-81) autorstwa Tesaura (*Elogia omnia*, s. 258, 261). Flawiusz Wespazjan jeszcze za panowania Nerona objął dowództwo nad trzema legionami rzymskimi z zadaniem stłumienia powstania żydowskiego. Spacyfikował Judeę, nie zdobywszy jednak Jerozolimy, od której oblężenia odwołał go wypadki wojny domowej, objęcie władzy cesarskiej i konieczność wyjazdu do Rzymu. Oblężenie Jerozolimy pozostawił Tytusowi, który ją ostatecznie zdobył i zburzył.

² Fragment *Fulgentii Ruspensis elogium* Giuglarisa (*Inscriptiones*, s. 112; *Pars secunda*, s. 171). Mowa o Fulgencjuszu (zm. ok. 532), biskupie Ruspe, mającym opinię cnotliwego i pobożnego, wygnanym na Sycylię, jak podaje tradycja, wskutek intryg przedstawicieli arian. Imię Fulgentius jest tu podstawą gry słownej, znaczy bowiem ‘świecący’, stąd tutaj ‘słońce’ (od *fulgere* – ‘błyszczeć’, ‘lśnić’, ‘świecić’).

³ *aby Merkuremu nie brakowało jego czapki* – tj. aby mąż o przymiotach Merkurego nosił też jego atrybut. Szerokie rondo nakrycia głowy Merkurego – w odniesieniu do cienia, jaki rzucało na twarz tego, kto je nosił – miało symbolizować wymowność i zarazem przebiegłość (zob. Pexenfelder, *Ethica symbolica*, s. 604). Takiż kapelusz (*galerus*) purpurowej barwy jako insygnium kardynalskie wprowadzony został przez Innocentego IV w XIII w.

⁴ Por.: „[...] w kąpielii bowiem, nie wiedzieć skąd, karty dostało dziecko, którą mocno, ile mogło, ściskając, wyrzucił jej sobie nie dopuściło. A gdy wydarta jemu była, pozdrowienie Bogarodzicy na niej się pokazało. Której tak zasię płakaniem dostać chciał, iż się utulić nie dał, aż mu przywrócona była. I skoro ją dostał, w ustka ją włożywszy, połknął” (Skarga, *Żywoty świętych*, t. 1, s. 410-411).

⁵ Wybrane wersy z *Cypriani Carthaginiensis elogium* Giuglarisa (*Inscriptiones*, s. 99; *Pars secunda*, s. 155). Św. Cyprian (zm. 258), który otrzymał staranne wykształcenie, był cenionym nauczycielem retoryki w Kartaginie. Imię Cyclerona „Tulliusz” znaczy tu ‘znakomity mówca’ (używano go w tym sensie już w czasach Kwintyliana, zob. *Inst.* X 1,112).

„Aby zbierać plon cnót, kosił wady; aby umacniać prawdę, do gruntu podważał fałsz; wzbraniał się wydać wyrok na niewinnego Atanazjusza, aby przy tym nie wydać wyroku na siebie”¹; „nic nie wiedział o błędach, chyba że po to, aby je naprawiać; starał się poznać wszystkie udręki, aby je ukoić”².

Oto znakomite spostrzeżenia oparte na uzasadnieniach podanych w sposób niepospolity!

Podobne nagromadzenie uzasadnień jest w tym przykładzie o Janie Kazimierzu: „Sława, przemierzając krokiem współzawodnika granice wytyczone przez Władysława, wstępowała w wielkie ślady i nic nie mogło powstrzymać ducha, co zawsze był nieugięty i wytrwały, toteż Konstancja nie miała wątpliwości, że urodziła cię dla sierot³. Wnet ojczyzna powierzyła ci władzę, aby tak wielkie cnoty książęce nie chodziły bez korony – na żadnej przecież głowie korona nie leży lepiej niż na tej, którą pierwiej ukoronowały jej zasługi⁴; na berło zasługuje ręka dobrze nawykła do żelaza, a na głowie częstokroć uciskanej hełmem ciężar władzy nad ziemią spoczywa nader miękko”⁵.

Tu też należy to krótsze i szczególnie zapadające w pamięć stwierdzenie: „Aby nie tylko Apollo szczycił się swymi wyroczniami, u ciebie także zabiega się o opinię, skoro ilekroć mówisz, przemawiasz trafnie”. I to: „Owych wodzów, którzy źle używali mitry i hełmu, wiele razy rozpędzał, aby nie zginęli naraz”.

Powiedziałem w punkcie trzecim, że w funkcji znakomitego uzasadnienia stosuje się zapadającą w pamięć sentencję, co widać zarówno na przykładach powyżej, jak i w tym o królu Antiochu: „Lecz Antioch, aby nie grzeszyć nieporządnie, w zbrodniach, których się dopuszcza, zachowuje ład. Okrutny cykl zaczyna od starszego z synów. Męczennikowi, który wzdraga się przed występkiem, nakazuje uciąć język. Bowiem tyran przede wszystkim obawia się języków. Po języku męczennik wyciąga obie ręce prędzej niż mu rozkazano – i to jest rzecz tyрана: bać się rąk jako następnych po językach”⁶.

¹ Giuglaris, *Eusebii Vercellensis elogium (Inscriptiones, s. 105; Pars secunda, s. 162)*. Mowa o św. Euzebiuszu z Vercelli (zm. 371), który na synodzie mediolańskim (355) podjął się obrony skonfliktowanego z arianami św. Atanazego (zm. 373), biskupa Aleksandrii. Ze względu na tę obronę Euzebiusz sam został skazany na wygnanie.

² Giuglaris, *Remigii Remensis elogium (Inscriptiones, s. 104; Pars secunda, s. 160)*. Mowa o św. Remigiuszu (ok. 436-533), biskupie Reims.

³ *dla sierot* – tj. dla osieroconych po śmierci poprzedniego króla obywateli Rzeczypospolitej.

⁴ Fraza z panegiryku Kwiatkiewicza (*Meta sagittae, s. 508*).

⁵ Woryginalie łacińskim gra słów: „constantia” – ‘stałość’, ‘wytrwałość’, ‘śmiałość’. Jan Kazimierz Waza (1609-1672), syn Zygmunta III i Konstancji Habsburżanki, objął tron w styczniu 1649 r. po śmierci przyrodniego brata Władysława IV (zm. 1648).

⁶ Por. Tesauro, *Mater Machabea martyr. Ex Levi (Elogia omnia, s. 188)*. Mowa o królu Antiochu IV Epifanie (zm. 164/163), który po zajęciu Jerozolimy nakazał m.in. torturować (przez odcięcie języka i rąk) oraz stracić siedmiu braci wraz z ich matką, ponieważ nie chcieli zjeść wieprzowiny, zakazanej Żydom prawem religijnym. Jeden z braci miał sam bohatersko wyciągnąć język i podać katu ręce. Zob. 2 Mach 7,1-42.

Nie ustępują temu owe słowa o innym wodzu, zaczerpnięte z tego samego źródła: „Jeden ze słoni przyodziany w królewskie pancerze sprawiał wrażenie, że dosiada go król. Nasz wódz czyni zeń cel dla twojego męstwa. Tak to jest z ludźmi – spogląda się na to, co okazałe. Lecz wróg wystawił na pociski zbroję pustą w środku. Oto zwyczaj tyranów: noszą oręż, nie ducha – boją się, kiedy budzą lęk”¹.

Takie samo to o Tytusie: „Szczodrośliwość wyćwiczył twardą selekcją, aby dawać dobra, a nie rozrzucać. Miał bowiem nierozważne rozdawnictwo za haniebną szkodę”².

W ten sposób o św. Franciszku Ksawerym, który wzbraniał się wziąć zaopatrzenie na drogę z Europy: „Odrzuciwszy pomoc, puszcza się w nader długą drogę po nieprzebytym morzu. Bowiem pośród morskich niebezpieczeństw ubóstwo z największą łatwością utrzymuje się na powierzchni, wystarczając obciążone jednym tylko Bogiem”³.

Podrozdział 2

Spostrzeżenia wywiedzione z paradoksów i co znakomitszych hiperboli

Po pierwsze, zdumiewające spostrzeżenie powstaje za sprawą niezwyklego paradoksu. Ten zaś bierze się przede wszystkim z niespotykanego dotąd połączenia przeciwieństw albo z zamiany jednego przeciwieństwa na drugie; podobnie gdy coś wiarygodnego przedstawia się za pośrednictwem czegoś niewiarygodnego. Widać to na poniższych przykładach. Stąd wywodzi się owo spostrzeżenie o wybornym mówcy: „Nawet milcząc wielce jest wymowny; nigdy nie chciało się go słuchać chętniej, niż kiedy dłużej się go już posłuchało”⁴.

---

¹ Parafraza fragmentu *Eleazar Ionathae frater* Tesaurusa (*Elogia omnia*, s. 203). Włoski autor nawiązał do starotestamentowej relacji z bitwy pod Bet-Zacharia między wojskami Judy Machabeusza i Antiocha V, który użył w bitwie słoni. Jeden z wojowników Machabeusza, Eleazar, ujrawszy słonia większego niż inne i sądząc, że dosiada go król, poświęcił życie, zabijając zwierzę. Pomimo swojej pomyłki przyczynił się do zwycięstwa, bowiem jego desperacja i napór wojsk Machabeusza skłoniły armię napastnika do wycofania się. Zob. 1 Mach 6,33-47.

² Ostatnie zdanie jest parafrazą słów Seneki (*Ben.* IV 10,3). Zob. też niżej, s. 156. Mowa o cesarzu rzymskim Tytusie Wespazjanie.

³ Por. Ferrari, *Oratio XXIV (Orationes)*, s. 141). Giovanni Battista Ferrari (1602-1653), pisarz jezuicki z Sieny, autor licznych mów, jak też pracy poświęconej hodowli kwiatów ogrodowych (*De florum cultura*), wykładowca Collegium Romanum. O braku bagażu przy Franciszku Ksawerym (1506-1552), jednym z pierwszych towarzyszy Ignacego Loyoli, podczas drogi do Indii wspomina Skarga (*Żywoty świętych*, t. 4, s. 562).

⁴ Giuglaris, *Ambrosii Mediolanensis elogium (Inscriptiones)*, s. 97). Mowa o św. Ambrozym (ok. 340-397), jednym z czterech doktorów Kościoła zachodniego, biskupie Mediolanu, autorze licznych pism o tematyce moralno-ascetycznej i katechetycznej oraz cenionym mówcy.

A ten paradoks o Klaudiuszu czy nie zapada w pamięć? „Najpierw o nim nie słyszano, ponieważ się ukrywał. Władając, stał się niesławny, ponieważ się nie krył. W przyszłości błyszczałby bardziej, gdyby wcześniej był mniej widoczny”¹. „Niechże cię zadziwi i ten paradoks o świętych: „O światła szczęsnej wieczności, w obfitej ulewie pobożnych łez wypłynęłyście wyżej i zajaśniałyście piękniej! W istocie łatwo łaza rozplomienia się w gwiazdę, będąc likworem Amora – z niego też wschodzi długowieczność, która nigdy nie zajdzie: szczęście to bowiem zachodu nie zna, wschodząc, i to jakże rozległe, dzięki jednej tylko nędznej stróżce spływającej łzy”².

I o biskupie Paulinie Nolańskim: „Zdawałoby mu się, że jest najniezszczęśliwszy z ludzi, jeśli byłby szczęśliwszy od kogokolwiek. Nigdy nie czułby się bardziej szczodry niż wówczas, gdy nie miałby już nic, co mógłby rozdać”³. „Nigdy świetniejszy niż w ciemnościach więzienia, im ciaśniej skrępowany, tym swobodniej ulatywał ku niebu; wówczas dopiero uważałby się za zwycięzcę, gdyby nie miał już kogo zwyciężać”⁴.

Także temu paradoksowi nie brak czegoś zdumiewającego: „Nie tylko walka przynosi laury: niekiedy piękniej triumfuje ucieczka, a co więcej, lepiej chronią nogi niż ręce – triumfatorzy na Kapitol zmierzają zarówno zaprzęgiem, jak i pieszo. Nikt nie mógłby sobie poczytać za ujmę ucieczki przed wadami. Unikasz ich? Zwyciężyłeś. I zwycięzcy piękniejszy nie ozdabia laur niż ciebie, zbiega. Ale i ludzie waleczni nie mają na wojnie ucieczki za hańbę. Widzisz Partów: nigdy się ich nie lękaj, chyba żebyś spostrzegł, że są w rozsypce. Ucieczka splata im laurowe wieńce, ucieczka daje trofea – zdają się nie tyle uciekać, ile zmierzać do zwycięstwa pod pozorem ucieczki. Dotąd jeszcze Mantuańczyk obawia się Maura i Parta, triumfującego dzięki ucieczce i strzałom, którymi zasypuje wroga”⁵.

---

¹ Por. Labbé, *Epistola Septima (Elogia sacra*, s. 358). Zob. też niżej, s. 156, 241. Pierre Labbé (1594-1680), francuski pisarz jezuicki. Cesarz Klaudiusz (10 p.n.e. – 54 n.e.) władał od 41 r. Swetoniusz wystawia mu świadectwo człowieka z natury okrutnego, podatnego całkowicie na wpływ ulubionych wyzwolenców i żon, wykazującego się często brakiem rozsądku. Zob. Suet. *Cl.* 10, 14-15; 17; 28-29; 34; 41-42. Szczególne negatywny obraz Klaudiusza, przede wszystkim jako głupca, upowszechnił satyryczny utwór Seneki *Divi Claudii apocolocyntosis (Udymienie Boskiego Klaudiusza)*. Por. niżej, s. 92, 241.

² Ferrari, *Orationes*, s. 93-94.

³ Por. Giuglaris, *Paulini Nolani elogium (Inscriptiones*, s. 98-99; *Pars secunda*, s. 154). Św. Paulin z Noli (zm. 431), biskup Noli, poeta.

⁴ Trzy wersy z *Aloysii Tolosani elogium* Giuglarisa (*Inscriptiones*, s. 113; *Pars secunda*, s. 172). Bohaterem elogium Giuglarisa jest Luis d'Anjou albo Luis de Tolouse (1274-1297), święty, franciszkanin.

⁵ Paradoks autorstwa Kwiatkiewicza (sparafrazowany w jego panegiryku poświęconym Stanisławowi Kostce, w którym mowa o chwalebnej ucieczce świętego (zob. *Sol Marianus*, s. 263-264; utwory Kwiatkiewicza zgromadzone w tym zbiorze wydane zostały wcześniej jako *Orator Marianus*, Calissii 1673, 1686; zob. też niżej, s. 146-147, 282-283). W cytacie mowa o taktyce walki stosowanej przez Partów, polegającej na pozorowaniu ucieczki,

Po drugie, niezwykle spostrzeżenie powstaje dzięki co znakomitszym hiperbolom. Nie owym poetyckim: „Prędszy od gromu”¹ czy „Prędszy i od wiatrów, i od szybkiej jak wiatr strzały”², lecz panegirycznym i zawierającym paradoks, jednak innego rodzaju, nie taki jak wyżej: mianowicie kiedy coś niewiarygodnego przedstawia się za pośrednictwem czegoś wiarygodnego, co zwiększa siłę pochwały albo pomniejszenia.

Taka właśnie jest hiperbola dotycząca świetnego bohatera: „Ojczyzna dzięki tobie pała nie mniejszym blaskiem niż pomniejsze ciała niebieskie rozświetlone przez pierwszą z gwiazd”.

Podobnie hiperboliczne i jeszcze piękniejsze są te oto słowa o Władysławie IV: „Inni uznaliby te boje za szczyt osiągnięć, ale dla ciebie to początki; innym zabrakłoby tyle wieków, ile tobie starczyło dni, żeby zwyciężyć. Innym tak niewiarygodne wydawało się udźwignięcie takiego gmachu wojny, jak dla ciebie było łatwo ten gmach obrócić w gruzy. Cokolwiek przerosło ludzkie siły, jeszcze nie dorównało twoim. Ludzka potęga przemocą tego dotąd nie sprawiła, co sama sława twej waleczności – bez przemocy. Lecz nie tak prędkie jest nasze pióro, jak twój miecz, którym w ciągu niewielu lat spisałeś historię tylu wieków, a przy tym mała objętość książeczki nie pozwala oddać całej tej chwały, którą, jak się zdaje, z trudem pomieściłoby niebo”.

Wiele wdzięku ma także ta hiperbola dotycząca świętych: „Niebo odzyskuje swych Lucyferów dzięki naszej śmierci, przez co rodzi się im tyle gwiazd przerastających niebo, którego są częścią, a mniejszych tylko od Boga”³.

Podobnie ta: „Gdy z niewzruszoną pogodą przyjmował chmurnego i grzmiącego ojca, można było odnieść wrażenie, że wielkością umysłu przerasta Olimp”⁴.

I ta, o czyjejś szczodroblewości: „Całą sławę zagarnąłeś dla siebie, tak zżywszy się z patronem dobroczynności, że jeśli Tytus nie zmarnował dnia, to ty i godziny⁵. Oceanem jesteś rozpostartym, bezmiernym rozlewiskiem łask.

---

aby zasypać wrogów gradem strzał – do ciekawostki tej odwoływali się liczni autorzy starożytni (zob. np. Ov. *Fast.* V 591; Sen. *Oed.* 118-119), w tym Wergiliusz (*Georg.* IV 313-314), stąd też być może słowa „dotąd Mantuańczyk” oznaczają tyle co: „dotąd mieszkańcy Mantui, podobnie jak Wergiliusz” (nazywany „Mantuanus vates”). Sławę Maurów jako świetnych łuczników rozpowszechnił zwłaszcza Horacy (*Carm.* I 22,2-4).

¹ Verg. *Aen.* V 319.

² Por. Verg. *Aen.* X 248.

³ W starożytności słowo „Luciferus” (‘niosący światło’) oznaczało Gwiazdę Zaranną (Wenus). W piśmiennictwie chrześcijańskim odniesiono tę nazwę do przywódcy upadłych aniołów, których utratę, jak twierdzi Kwiatkiewicz, zrekompensować mają niebiosom święci. Por.: Iz 14,12-13: „Jako żeś spadł z nieba, Lucyferze, któryś rano wschodził? Upadłeś na ziemię, któryś zranił narody, któryś mówił w sercu twoim: «Wstąpię na niebo, nad gwiazdy Boże wywyższę stolicę moję»”.

⁴ Por. Giuglaris, *Alexandri Bertii ... elogium (Pars secunda, s. 197)*.

⁵ Aluzja do słów Tytusa Wespazjana, którymi skwitować miał okoliczność, że przez cały dzień nie wyświadczył nikomu żadnej przysługi: „Amici, diem perdidit” („Przyjaciele, straciłem dzień”, Suet. *Tit.* 8).

Dary twe płyną strumieniami liczniejszymi od ujść egipskiej rzeki albo tebańskich bram, a wciąż jeszcze Nil twojej łaskawości nie może się wyczerpać”¹.

A czy te hiperbole, dotyczące cnotliwości pewnego przedwcześnie dojrzalego młodzieńca, nie niosą zdumiewającego spostrzeżenia? „Jego chłopięca szata górowała nad togami wielu dorosłych. Zawsze dając bardzo wiele, obiecywał więcej. W samej jutrzence wieku objawił południe, a kiedy inni wchodziłi w porę wiosenną, on zapowiadał jesień. I dotąd zapewne nie wiesz, czy jego cnotliwość wzięła się z wychowania, czy z matczynego łona, skoro pijąc ją z mlekiem, wzmacniając w miarę dorastania, sprawił, że stało się wątpliwe, czy cnotliwość nie leżała w jego naturze”. „Ostatecznie nigdy nie okazał po sobie nic z chłopca, oprócz wieku”².

Podrozdział 3

Niepospolite spostrzeżenia w oparciu o pełen uroku spór czy też niezgodę słów i rzeczy

Z trudem znalazłoby się coś bardziej zdumiewającego niż zgodna niezgoda myśli czy przeciwieństw, i to wiodących między sobą spór, albo też rozkosznie spleciona wielość lub zespolenie przeciwieństw pozornych, jak tutaj: „Uciążliwy dla dworu, gdyż nie wiedział, co to lekkomyślność³, człowiek w każdym calu złoty, gdyby nie to, że nie znajdował uznania chciwych”⁴. W oparciu o przeciwieństwa wywodzi się i opowiada⁵ także to o Augustynie: „Prawdziwą radość rozpoczął od szlochu. Wydając na świat mroki swojej duszy, oświecił – nigdy słońcu, jak wiadomo, nie było wstyd, że wzeszło z mroku. Był szczęśliwy, obracając wniwecz cudze błędy, a bez skazy, gdy nie ukrywał własnych”⁶.

Nie mniej godne podziwu jest także to o znakomitym wodzu: „Nikt tyle nie sprawił dobytym mieczem, ile ty ukrytym w pochwie. Wstępna nauka wojowania to dla ciebie triumfy. Jeśli nazywam kogoś weteranem przez wzgląd na jego biegłość, to ty nigdy nie byłeś rekrutem. Wcześniej udzielałeś lekcji walki, niż się jej nauczyłeś. Biłeś się, wspierany tylko przez cnotę męstwa,

---

¹ Nieco zmieniony fragment z panegiryku z 1659 r. dla podkanclerzego litewskiego Kazimierza Lwa Sapiehy (1609-1656) pióra Kwiatkiewicza (*Meta sagittae*, s. 534).

² Giuglaris, *Athanasii Alexandrini elogium* (*Inscriptiones*, s. 114; *Pars secunda*, s. 173). Mowa o św. Atanazym (ok. 295-373), biskupie Aleksandrii.

³ Giuglaris, *Thomae Cantuariensis elogium* (*Inscriptiones*, s. 106; *Pars secunda*, s. 163). Por. niżej, s. 153. Mowa o św. Tomaszu (ok. 1118-1170), biskupie Canterbury.

⁴ Fragment *Ioannis Chrysostomi elogium* Giuglarisa (*Inscriptiones*, s. 116; *Pars secunda*, s. 175). Por. niżej, s. 147.

⁵ W oryginale annominacja: „ducuntur” (tu: ‘wywodzi się’) i „dicuntur” (tu: ‘opowiada [się]’).

⁶ Centon z wersów *Augustini Hipponensis elogium* Giuglarisa (*Inscriptiones* s. 96). U Giuglarisa m.in. nie „deleteret” (‘obrać w niwecz’, ‘wymazywał’), ale „retegeret” (‘odślaniał’, ‘ukazywał’ – w opozycji do „tegeret” z kolejnego zdania). Fragment stanowi nawiązanie do autokatartycznego wymiaru *Wyznań* św. Augustyna z Hippony.

sকoro jeszcze nie miałeś żadnego wsparcia ze strony sławy. Każdy miesiąc czyniąc marcem, nawet styczeń zmusiłeś, by stał się porą dogodną do wojowania¹. Zaś w górach doświadczony nie mniej niż w polu, dowiodłeś, że o wyniku wojen rozstrzyga męstwo, nie właściwości terenu. Nigdzie jednak nie zaznałeś większej ciasnoty niż w miejscu, gdzie na łaskawość nie było miejsca. Raz tedy okazawszy srogość, żeby nie musieć stale, zgubiłeś garstkę, przestrzegając resztę, że lepszy jest twój przyjazd w gości niż najazd².

I to o Eliaszu: „Śmiertelnicy nie widzieli niczego smutniejszego niż niebiosa pogodne od trzech lat. Rozweseliłeś ziemię, uczyniwszy niebo smutnym – osuszyłeś łązy, spuszczać deszcz³”, itd.

Z tego samego źródła⁴ biorą się owe słowa o Ambrozym: „Słodszy od swego imienia, miód pierwszej miał w ustach niż słowa. Świetny dzięki sławie przodków, świetniejszy dzięki własnej, zaczął być chrześcijaninem, zanim jeszcze mógł się nim stać. Tak nawiedzał nieszczęśników, że pozostawiał ich szczęśliwymi – tak napominając zbyt szczęśliwych, że czynił z nich nieszczęśliwców. W tym straszny, że nikogo się nie lękał. Często w opresji, aby dźwignąć zaprzępaszczoną sprawę. Dla uczciwych stał się azylem, dla niegodziwych biczem, schronieniem dla pokornego, rafą dla winowajcy. Na koniec zostawił miasto o tyle lepsze, o ile gorszym je był zastał. Nigdy więcej nie łąknął trudu, niż gdy się trudził nad miarę⁵”.

Tak samo o Ludwiku z Tuluzy: „Przez to, że posunął się w latach, nie stał się mniej niewinny. Nigdy nie zapominał o innych, często nie pamiętając o sobie. Aby przedłużyć cudze życie, skrócił własne – co z niego ujął, to dodał do zasług⁶”.

---

¹ Miesiąc marzec był poświęcony bogu wojny Marsowi od czasów Romulusa, który ówczesny pierwszy miesiąc roku miał nazwać „Martius” na cześć swego ojca, boga Marsa (zob. Macr. *Sat.* I 12,3-5). Zimą na ogół przerywano działania wojskowe.

² Centon z *Inscriptio VIII i IX* (dla Vittoria Amadea I de Savoia, księcia Sabaudii, żyjącego w latach 1587-1637) Giuglarisa (*Pars secunda*, s. 100-102). W oryginale anominacja: „hospitem” (‘gościa’) i „hospem” (‘wroga’).

³ Mowa o deszczu, który dzięki rytualnym obrzędom proroka Eliasza miał spaść w Samarze po trzech latach suszy. Zob. 1 Krl 17,1-7; 18,1 i 41-46.

⁴ z tego samego źródła – tj. w oparciu o tę samą regułę.

⁵ Centon z wersów *Ambrosii Mediolanensis elogium* Giuglarisa (*Inscriptiones*, s. 96-97). Według tradycji, kiedy św. Ambroży był niemowlęciem, wokół jego głowy zebrał się rój pszczoł, które wchodząc mu do ust pozostawiały w nich miód. Biskupem nazwany został przez bezimienne dziecko, a następnie przez lud, kiedy dzięki swemu talentowi krasomówczemu załagodził spór trwający w kościele (był wówczas zaledwie katechumenem i długo wzbraniał się przed chrztem i przyjęciem biskupiej godności). Następnie niejednokrotnie narażał się na niebezpieczeństwo, m.in. broniąc dóbr kościelnych przed arianami, cieszącymi się poparciem władzy świeckiej. Na jego prześladowców miały spadać nagłe nieszczęścia, zasłynął także dzięki swej szczodrości.

⁶ Centon z wersów *Aloysii Tolosani elogium* Giuglarisa (*Inscriptiones*, s. 113). Ludwik z Tuluzy (zm. 1297), syn króla Sycylii Karola II, wyrzekł się swojego dziedzictwa,

Stąd też bierze się to o Tyberiuszu: „Własnym piórem dał świadectwo czynom przodków, a swoje czyny wnukom zostawił na przekleństwo. Raz triumfował, nigdy nie walczył¹. Będąc przy władzy miał wszystko, prócz władzy. Ośmiokrotnie był konsulem, rozsądku nie okazał ani razu². Unikając miecza, zdobył berło. Jeśli nie znał występku, nauczył się go panując, kiedy swawola była mu nauczycielką”³.

I owo o chwalebnie poległym: „Kto tak padł, wyniesiony na wyżyny chwały, upadając, wzniósł się wyżej – zaczął żyć, ginąc w ten sposób, wzeszedł, tak zachodząc. Sama na koniec śmierć włączyła go do grona nieśmiertelnych”.

Także św. Augustyn stosuje tę metodę, mówiąc: „Po to chcą być nieszczęśliwi, aby nie stali się nieszczęśliwymi. Łotr, aby nie być nieszczęśliwym, jest zły, i przez to, że jest zły, staje się jeszcze nieszczęśliwszy”⁴.

Podrozdział 4

Spostrzeżenia oparte o ważne stwierdzenia i sentencje

W dziedzinie tej, podobnie jak w przypadku wyżej podanych sposobów, trudzą się usilnie umysły współczesnych. Spostrzeżenia [*sensus*] wielkiej wagi odróżniam od doniosłych sentencji i przysłów [*sententiae et gnomae*], mogą się one bowiem obyć bez gnomy lub sentencji, byleby tylko różniły się od pospolitych stwierdzeń doniosłością, udzielającą się im w przypływie przenikliwej bystrości, rozwagi i wiedzy. Z kolei sentencje wielkiej wagi

---

wstępując do zakonu franciszkanów. Okres między 14 i 21 rokiem życia spędził w Katalonii jako dobrowolny zakładnik, aby uchronić przed straceniem swojego ojca, wziętego do niewoli. Przez całe życie, włącznie z czasem pobytu w więzieniu, miał dawać przykład nadzwyczajnej pobożności, obyczajności, pracowitości i skłonności do wyrzeczeń.

¹ Dwa wersy zaczerpnięte z *Claudii elogium* Tessaury (*Elogia omnia*, s. 243).

² W oryginale gra słów: „*consul sine consilio*”.

³ Cesarz Tyberiusz (panował w latach 14-37) jako dziewięcioletek miał wygłosić mowę na cześć swojego zmarłego ojca, Nerona Klaudiusza, a także na cześć zmarłego Oktawiana Augusta, który go adoptował. Napisał także poemat *Conquestio de morte L. Caesaris*. Odbył triumf w 13 r. po zwycięskim powrocie z Germanii i wcześniejszym podbiciu Ilirii, wsławiwszy się walecznością, stąd też zdanie „Unikając miecza, zdobył berło”, źródłowo dotyczące cesarza Klaudiusza, tutaj niefortunne. Istniały podejrzenia, że matka zapewniła Tyberiuszowi władzę, którą później nieformalnie dzieliła z synem. Według Swetoniusza był pięciokrotnie konsulem. Przyjmuje się, że szczególną rozwiążłość i okrucieństwo zaczął przejawiać po dojściu do władzy. Zob. Suet. *Tib.* 6; 9; 20; 26; 50-51; 42-62; 70; *Aug.* 100. Niewykluczone jednak, że autor ma tu na myśli właśnie Klaudiusza, bratanka Tyberiusza (obaj nosili to samo imię i nazwisko: Tiberius Claudius), choć w innym miejscu (zob. s. 88, 241) nazywa go, jak my dzisiaj (dla odróżnienia), Klaudiuszem. Cesarz Klaudiusz był autorem m.in. kilku prac historycznych (wszystkie jego dzieła zaginęły), konsulat sprawował 5 razy, triumf po zwycięstwie nad Brytanią odbił w 44 r. Na tron dostał się wydobyty z kryjówki po zamachu na Kaligulę.

⁴ Parafraza fragmentu *Enarratio in Psalmum XXXII* św. Augustyna (PL 36,293).

wymagają krągłego i wdzięcznego ujęcia rzeczy i myśli, tak by miały bardziej uniwersalny charakter.

Oto poważna i wypełniona doniosłymi spostrzeżeniami *Mowa do Attyli w obronie Rzymu*:

„Że nazywają cię niezwykłym mianem Bożego bicz, domyślasz się, wodzu. Stąd Rzym wita cię jako bicz Boży i lęka się. Jesteś jedynym narzędziem niebian, co chcą poskromić nadmierne powodzenie miasta. I cóż, zgubisz Rzym? Ale nie dostrzegasz, od jakiej winy tak wielki zbawia go upadek. Niechby był winny, lecz korzy się. Spójrz, jakie to miasto uniża się przed tobą pokornie i od jakiej winy już je wybawiłeś. Choćby brakło innych, zostaje zasadniczy powód, aby okazać łaskę: pokornie błagający Rzym. Nie słyszano dotąd takiej pochwały: «Okazał łaskę Rzymowi». Przeraził on niegdyś wojska Hannibala, lecz miał wówczas Fabiusza Kunktatora, który skruszył dumę Punijczyków¹.

Teraz, odziany w togę, nie w armii szuka oparcia, lecz w niebiosach² i w twojej łaskawości. Bądź pewien, że gdy wkraczasz z armią do miasta i mury zrównujesz z ziemią, to już przeminęło twoje imię razem z imieniem miasta, a jego prochy je przykryją. Nie unikniesz odrazy potomnych, ciesząc się z upadku takiego miasta – tylekroć staniesz się ofiarą nienawiści, ilekroć będą słuchać i czytać o twej zbrodni. Wraz z padającym przez ciebie Rzymem ginie twoja sława, a zadając mu rany, zabijasz siebie.

I nie kieruj swymi siłami oraz wojskiem tak, jakbyś nie obawiał się odmiany losu. Kto wielu napawa strachem, ma jeszcze czego się lękać. Mars nie zna sojuszy³ i temu daje laur, dla kogo wcześniej zasadził żałobne drzewka cisowe: «Nieraz zlekceważony wróg unicestwił połowiczne triumfy»⁴.

Zatem okaż łaskę, biczu z łaski Bożej niewypróbowany, okaż łaskę niewinnemu, okaż łaskę korzącemu się Rzymowi, a jako zwycięzca na długo zaskarbisz sobie jego względy – i nawet wody Tybru czynu tego z pamięci nie wypłuczą. Jeśli jednak co innego powziąłeś w duchu – to dalej, wodzu, niszczyć miasto i bezceść wszystkie świętości, profanuj. Niewinnego nie opuści mściciel zbrodni, Bóg»⁵.

---

¹ Kwintus Fabiusz Maksymus (ok. 280-203), z późniejszym przydomkiem Kunktator, dowodząc wojskiem rzymskim jako konsul w 209 r. p.n.e., po klęsce zadanej Rzymianom nad Trebią, Trazymenem i pod Kannami, zdołał znacząco osłabić siły wodza kartagińskiego Hannibala (247-183) stosując strategię unikania walnej bitwy. Zob. np. Flor. *Epit.* I 22,12-32.

² W oryginale annominacja: „armis” (‘w armii’) i „astris” (‘w gwiazdach’, ‘w niebiosach’).

³ Przysłowie (*Mars communis*) notowane też w: Erazm, Manucjusz 1647.

⁴ Por. Sarbiewski, *Lyricorum libri*, oda IV 6,30-33. Por. też ustęp z mowy Hannibala do wojska przed bitwą nad Tycynem: „częstokroć zdarzało się, że zlekceważony wróg wydawał krwawą bitwę i w jednej chwili pokonywano słynne narody i królów” (Liv. XXI 43,11).

⁵ Mowa to *suasoria* ułożona w oparciu o ogólne argumenty, które pojawiły się w apokryficznej mowie papieża (w latach 440-461) Leona I (zamieszczonej w jego żywocie)

Nader brzemienna w sens i bardzo piękna jest mowa Eleazara odmawiającego, wbrew radzie przyjaciół, spróbowania nieczystego pokarmu¹. Szczególnie zaś doniosłe spostrzeżenia znajdują się w tej oracji u Tesaura:

„Przyjaciele radzą to, co wróg – w dobrej wierze prosicie na ucztę, którą gotuje tyran! Miałbym więc pogwałcić prawo tymi ustami, którymi go nauczam? A zatem umrę? Stary kat grozi nieuniknionym w jednym i w drugim przypadku złem. Trzeba zdać tę pracę żywota, bo gdy ją kto przewleka, śmierci pożyczka na procent, umierając długo. Kto uważa, że jestem prędszy niż śmierć, zapomina o brzemieniu moich lat.

Zatem przepiękną sztukę życia zepsuję w ostatnim akcie? Bez pożytku to oblicze poorał czas, jeśli nie zbieram żniwa laurów. Na to powstajemy, żeby chwalebnie paść – godzi się umierać wtedy, gdyś niegodzien śmierci. Dlaczego nie miałbym znieść razów, będąc rówieśnikiem tyrana, który może je zadawać? Okrucieństwo jest tak samo sprzeczne z obyczajami starości, jak męstwo. Wstyd, jeśli przyrodzoną słabość rekompensuje się występkiem, a nie cnotą [*virtus*]. Dawno w tym celu wyświęcono mnie na kapłana. Mym zadaniem jest przelewać krew, niekoniecznie zwierząt. Dokądże to sprawować mam pomniejsze ofiary jak lichy kapłan? Złożyłem tyle ofiar, że wiem, jak być ofiarą. Więc prowadź na śmierć, tyranie, mam dobrą gwarancję, że nie wszystkich umrę. Dobądź różeg! Wzbijają jedynie pył, a to niewielka strata”².

Spójrz, na ile spostrzeżenia wielkiej wagi podnoszą doniosłość tej sentencji „Mściwość to cecha podłego charakteru”³, która synonimicznie oddana jest następująco: „Ktoś ci wyrządza krzywdę? – Wytrzymaj, aby zawziętość nie dokazała więcej aniżeli *virtus*. Niech doświadczy na tobie cudza niegodziwość, kto potrafi więcej – ona ranić czy ty znosić⁴. Strzeż się mówić, żeś dzielny, skoro, skrzywdzony, szukasz ratunku w zemście i *virtus* nie dość cię chroni.

---

do Attyli (406-453). Zgodnie z legendą Leon I w towarzystwie senatorów i jednego z konsulów miał w rejonie rzeki Mincio zająć drogę wodzowi Hunów zdążającemu w stronę Rzymu, by nakłonić go do odwrotu. Gdy wygłaszał mowę, u jego boku w cudowny sposób pojawili się apostołowie Piotr i Paweł, trzymający nad jego głową obnażone miecze (zob. *Divi Leonis ... vita*, k. **r-v). Zgodnie z opinią dzisiejszych historyków, Attyla po opanowaniu kilku miast italskich wycofał się z zamiaru zdobycia Rzymu po otrzymaniu okupu i zapewnieniu, że jego wojsko nie będzie niepokojone w drodze powrotnej.

¹ Eleazar – jeden z pierwszych uczonych w Piśmie, męczennik Starego Testamentu, który z powodu odmowy zjedzenia wieprzowiny skazany został na śmierć przez zasieczenie podczas prześladowań Żydów za panowania Antiocha IV Epifanesa w Antiochii Syryjskiej i Jerozolimie. Eleazar nie dał się nakłonić do kompromisu nawet przez przyjaciół, którzy doradzali mu, aby symulując jedzenie oszukał tyrana. Zob. 2 Mach 6,18-31.

² Mowa stanowi centon z wersów *Eleazar Protomartyr ex Levi* Tesaura (*Elogia omnia*, s. 184-186).

³ Sentencja zgodna z założeniami stoicyzmu w ujęciu autorów chrześcijańskich.

⁴ W oryginale antonomazja: „ferire” (‘ranić’) i „ferre” (‘znosić’).

Nadmiernie ona słabnie, gdy komu duch upada pod dowolnym ciosem. Nie jesteś Atlasem, jeśli pod tym niebem, ile by nie ważyło, niepoważnie wzdychasz. Nie dość szczelna łódź, jeśli ją w zderzeniu z tymi rafami pochłonać mogą fale oraz obrócić *virtus* we wrak. Wszak obelgami nie odpowiadać na obelgi, za występki nie odpłacać występkiem – to dopiero jest heroizm. I także to jest cudownym znakiem, że chmury nie rodzą czy nie zsyłają gromów”.

Przypatrz się też pochvale starości: „Nie wąż się nienawidzić starości, skoro się rozkochałeś w nadmiernie długim życiu. Każdy ze śmiertelników, który nienawidzi śmierci, zmierza do starości. A wszak nienawiść ta żyje w tobie, jak długo żyjesz. Poza tym starość to przybytek rozsądku. Dojrzały owoc namysłu zwiesza się z tego pochylonego drzewa. Stoi ono i obficie niż Alkinoos żywi całą ojczyznę płodami roztropności”¹.

W ten sposób Klaudian o Stilichonie: „Niczym zbytecznym się nie zajmować i wypowiadać słowa godne przyszłych kronik”; „Gniew porzucasz prędzej, niż mógłby cię ogarnąć”². I to: „Zły nawyk sprowadził myśl na manowce”³. Cóż dopiero Lukan?⁴ On tu panuje niepodzielnie.

Dodam, że wskazane wyżej spostrzeżenia wykorzystuje się nie bez wdzięcznego efektu także w części narracyjnej mowy [*narratio oratoria*] poprzez włączenie do niej sentencji wielkiej wagi. W ten sposób autor *Lechiady* mówi o Mieszku: „Łagodnego skądinąd Mieszka purpura rozdrażniła, dostojeństwo czyni bowiem gorszym, kogo zastaje złym. Toteż wielu władza przywiodła do zbrodni, pomyślność losu do występu”⁵.

Podobnie o Przemyśle II: „Zasłużwszy na wieczność, na tronie przepędził niespełna siedem miesięcy. Rzadko wszak zdarza się coś dobrego, co byłoby trwałe. Pierwszym jego zadaniem było rozprawić się z zawiścią dorównującą wielkiemu powodzeniu. Wielkiej pomyślności wszędzie bowiem towarzyszy zawiść i nie ma tak umiarkowanego szczęścia, żeby go ona nie kasała. Rzeczpospolita, pełna zamętu przez niezgodę władców, niemało odpoczęła, a mogła złapać pełny oddech, jeśliby nie wyzionął ducha. Ech, że też każdej pięknej pogodzie zagraża burza! Poraziła tak wielka pogoda branderburskie głowy! Chcesz wiedzieć, skąd nienawiść? – To przez powodzenie, dla wielu toż-

---

¹ Alkinoos to król Feaków, który podjął gościna Odyseusza. Posiadał niezwykle ogród, w którym drzewa, zarówno w porze letniej, jak i zimowej, stale owocowały. Zob. Hom. *Od.* VII 112-128. Zastosowana we fragmencie argumentacja utrzymana w duchu Cyce-ronowego *Cato Maior, sive De senectute*.

² Zob. Claud. *Cons. Stil.* I 42-43 i II 18-19. Klaudian Klaudiusz (zm. 404), poeta późnorzymski, nadworny twórca cesarza Honoriusza.

³ Claud. *Rufin.* II 48.

⁴ Rzymski poeta Lukan (39-65), został tu przywołany jako autor ceniony za bogactwo celnych spostrzeżeń i z tego względu zalecany jako wzór do naśladowania dla mówców właśnie już przez Kwintyliana (*Inst.* X 90).

⁵ Ines, *Miecislaus Senex* (*Lechias*, s. 159). Albert Ines (1619-1658), jezuita, poeta polsko-łaciński. W cytacie mowa o księciu Mieszku III Starym (1122/1125-1202).

same z winą”¹. Liczne takie przykłady znajdziesz zarówno u tego autora, jak i u innych.

Mieszczą się tu również słowa wypowiedziane na pogrzebie znakomitej bohaterki: „Jednak blask rodu nie opromieniał jej tak, żeby jej własny nie bił mocniej. Uznała, że okopcone portrety błyszczałyby skąpo, a po pogrzebie czarne ją opasały żagwie, gdyby nie uwydatniła jej i nie wyniosła złota zacność. Sądziła, że przystoi, by księżycowi towarzyszył orszak gwiazd, a bohaterce *virtus*”².

Podrozdział 5

Spostrzeżenia w oparciu o zdumiewający akumen albo rzucone tu i ówdzie argucje

O akuminie czy argucjach oraz o ich źródłach mówi się obszernie dalej – idź tam, a obficie z nich zaczerpniesz, otrzymując wielką liczbę zdumiewających myśli. W tym miejscu, nie rozwodząc się, pokażę tylko, jak zadziwiający styl pozwalają osiągnąć celne argucje [*acutae argutiae*].

Jakże bowiem piękne i celne jest owo powiedzenie Waleriusza Maksymusa: „Czyż z jego ran nie wypłynęło więcej chwały niż krwi?”³ Podobnie Mascolo o Józefie patriarsze: „Dla ciebie nawet sucha studnia trysnęła źródłem chwały”⁴. Celne jest również to o św. Janie: „Nie lękałeś się zimna z piersią rozpaloną aż nazbyt tęgim żarem. Skały bardzo twardej użyczyły ci poduszki, lecz łzami, które wylałeś w nocy, zmiękczyłeś je aż nadto”. I to o Jozuem: „Nie wcześniej zniknęło słońce niż wrogowie. Im dłużej jaśniał dzień, tym liczniejszym odebrałeś życie wraz z widokiem światła”⁵. I to o Enochu u Mascola: „Ponownie raj przyjął człowieka, ale przecież bezpieczny, skoro już bez kobiety”⁶.

Dowodzą tego i owe słowa o pajęczynie, cudownie rozpostartej dla ochrony przed wrogiem za św. Feliksem⁷: „Imię nazywa cię Szczęsnym, ale stało się

¹ Wybrane wersy z elogium *Premislaus II Inesa (Lechias*, s. 194-195). Mowa o Przemyśle II (1257-1296), który nieco ponad siedem miesięcy po koronacji na króla Polski (1295) został zamordowany podczas próby porwania z inspiracji margrabiów brandenburskich.

² Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 514. Mowa o żonie Kazimierza Lwa Sapiehy, Teodorze Krystynie z Tarnowskich (ok. 1625-1652).

³ Val. Max. III 2,14. Pochwała dotyczy samobójczej bohaterskiej śmierci Marka Porcjusza Katona Młodszego (95-46).

⁴ Parafraza fragmentu *Encomion 20 (Iosephus, filius Iacobi)* Mascola (*Encomiorum tomos*, s. 67). Giovanni Battista Mascolo (Ioannes Baptista Masculus, 1583-1656), włoski jezuita, profesor filozofii.

⁵ Parafraza fragmentu *Encomion 27 (Iosues, dux Hebreorum)* Mascola (*Encomiorum tomos*, s. 110-111).

⁶ Parafraza fragmentu *Encomion 9 (Enochus, Lamelii filius)* Mascola (*Encomiorum tomos*, s. 44).

⁷ Imię znaczące: Felix – ‘szczęśliwy’. Według tradycji za św. Feliksem z Noli (zm. 255), uciekającym przed prześladowcami, pająk utkał sieć, dzięki której nie został odkryty w swojej kryjówce.

ono jeszcze bardziej szczęsne dzięki pajęczynie, pod której osłoną umknałeś przed włóczyniami¹ wroga. O tak, pajęczyna ukrywa szczęśliwego! Szczęśliwcem był on nawet wówczas, gdy mógł się wydać nieszczęśnikiem. Owa zasłona jest tym, czym pokrył swój obraz boski Apelles – cudowny osiągając efekt”², itd.

Tego samego dowodzą i owe słowa o biskupie Myrry³, ofiarującym datkę w złocie na posag dla ubogich: „Nastał dziś wreszcie dziś złoty dzień, a raczej złoty wiek zajaśniał. Mikołaj wszystko, nawet dzień, przemienia w złoto – lepiej od Midasa. Doprawdy łatwo złota myśl staje się złotym Paktolosem⁴, co pieni się złotą falą tak, by skorzystali wszyscy – nie toczy piasku, ale złote bryłki i wcale nie ustając, kieruje się do biednych. Ale to złoto płynie na podporę cnoty [*virtus*], dla trzech przepięknych panien, które obsypane zostały po równi dowodami łaski⁵, aby tak wielkiemu darowi nie zabrakło Gracji⁶. Można by już skończyć z opowiadaną wszędzie bajką o runie Fryksosa⁷, jeśliby częściej pasterze w ten sposób ogrzewali stado złotym runem”.

Tak samo wówczas, gdy słuchacz może i powinien dopatrzeć się w twoich słowach czegoś ukrytego, jak u Pliniusza: „Należało pokazać prowincjom, że była to podróż Domicjana, a nie władcy”⁸.

Celne jest także to Pliniusza: „Przedstawiam wszystko bez wyboru. Zapowiedziałem wszak, że pochwałę władcę, nie czynię władcy, bowiem także złi

---

¹ W oryginale gra słów: „tela” (‘zasłona’) i „tela” (‘pociski’).

² Pliniusz podaje, że Apelles wynalazł rodzaj czarnego werniksu, który sprawiał, że kolory stawały się intensywniejsze, chronił też obraz przed kurzem, a jednocześnie malunek można było dostrzec dopiero z bliskiej odległości. Zob. Plin. *Nat.* XXXV 97.

³ Mowa o św. Mikołaju, legendarnym biskupie Myrry w Azji Mniejszej (obecnie Demre), który miał obdarować pewnego ubogiego człowieka złotem, dzięki czemu jego córki, już zamierzające podjąć się uprawiania nierządu, mogły wyjść za mąż.

⁴ Paktolos – złotonośna rzeka w Lydii; według podań Bachus nakazał obmyć się w niej Midasowi, chcącemu pozbyć się otrzymanego wcześniej daru przemieniania wszystkiego w złoto. Zob. Ov. *Met.* XI 134-145.

⁵ W oryginale gra słów: „quae impares numero” (dosłownie: „nieparzyste bądź nierówne co do liczby”) oraz „pari cumulantur beneficio”.

⁶ W oryginale „Gratiae” – stąd dwuznaczność zdania, które można tłumaczyć również następująco: „aby tak wielkiemu darowi nie brakło wyrazów wdzięczności”.

⁷ Mityczny Fryksos uciekł przed prześladowaniem macochy na latającym baranie o złotym runie, który zaniósł go na Kolchidę i tam został złożony w ofierze Jowiszowi. Jego runo Fryksos powiesił w gaju Marsa, gdzie było strzeżone przez smoka. Zob. Hyg. *Fab.* 2.

⁸ Por. Plin. *Pan.* 20. Autor, sławiąc łaskawość adresata, porównuje jego powrót z okolicznościami powrotu Domicjana (cesarza rzymskiego w latach 81-96) z wyprawy wojennej, podczas której wszystko na swej drodze palił i pustoszył. Intencją cytowanego zdania jest uwydatnienie różnicy między Domicjanem a idealnym władcą, do czego dochodzi gra słowna: „domitare” – ‘poskramiać’, ‘ujarzmiać’ i „dominus” – ‘pan’, ‘władca’, ale i – w perspektywie wartości republikańskich – ‘tyran’. Pliniusz Młodszy (ok. 61-113), rzymski pisarz, ceniony jako wybitny stylista (zob. *Z dziejów attycyzmu*, s. 38, 57-58), autor *Panegyryku dla Trajana* i zbioru listów.

wiele robią w sposób chwalebny, ale tylko ktoś najlepszy może być chwalony ze względu na siebie samego”¹.

Podrozdział 6

Spostrzeżenia oparte o ukryte myśli

Mówca okaże się godzien podziwu, jeśliby rzecz wyrażona została za pośrednictwem spostrzeżeń zawoławanych i pełnych głębi, jak też dowodzących uczoności. Tego zaś rodzaju spostrzeżenia biorą się albo z połączenia treści w niespotykany dotąd sposób, albo tak żeby kłóciło się to z powszechnym doświadczeniem, przekonaniem i tym, co się na ogół mówi, czy też aby w konfrontacji z czymś takim wychodziło zwycięsko; albo też z jakiejś analogii treści czy wzajemnej pomiędzy nimi zależności [*sympathia*], sprzyjającej finezyjnemu połączeniu. Z tego źródła pochodzi to o Mojżeszcu: „Lud spotwarza świętego przewodnika, jak gdyby ten go zwodził. Do tego to stopnia nawet zacni nie są bezpieczni w obliczu bezceństwa”². Przydało się Mojżeszowi pasterstwo – nauczył się żyć z bydłami”³.

Podobnie o poległych w boju: „Widzisz tu tych, którzy zginęli z ręki niezwyciężonego wodza. Nie wiedziałbyś, że żyli, gdyby nie mogiły, które zdławiły te imiona i potęgi”⁴. I o królu Ezechiaszu: „Pierwszego roku panowania otworzył świątynię, która oprócz króla nie widziała prawie niczego świętego”⁵. I o mogile człowieka pysznego: „Odmówiono mu rodzinnego grobu i pochowano na polu, które uprawiał. Do tego stopnia jego przodkowie, choć zmarli, lękali się pysznych sąsiadów”. I o Świętych Młodziankach: „Ledwie odbili od portu matczynego łona, potonęli w swojej własnej krwi. O tak, również i to czerwone morze, zgodnie ze swym zwyczajem, topi!”⁶

A także o zwycięzcy i myśliwym: „Bezgwiazdne noce rozjaśnił zwycięstwami liczniejszymi niż gwiazdy”⁷. Na polowaniach nie tyle za dziczyzną, ile za spoczynkiem gonił”⁸. I owo: „Uległ dopiero losowi, pod żadnym ciężarem nie

¹ Plin. *Pan.* 56.

² W oryginale annominacje: „ductorem” (‘przewodnika’) i „seductorem” (‘zwodzicielem’); „probi” (‘zacni’) i „probris” (tu: ‘bezceństwa’).

³ Por. Tesauro, *Moses, Levi nepos (Elogia omnia, s. 78)*. Por. Lb. 14,1-4. U Kwiatkiewicza „cum brutis” (tu: ‘z bydłami’), u Tesaura „cum Brutis”, a zatem: ‘z Brutusami’ i obocznie ‘z bydłami’.

⁴ Por. Cic. *Pro Arch.* 24.

⁵ Tesauro, *Ezechia, Achasi filius (Elogia omnia, s. 138)*. Z inicjatywy króla Ezechiasza (VIII/VII w.) oczyszczono zamkniętą podówczas i zbezczeszczoną świątynię jerozolimską. Zob. 2 Krl 29,1-36.

⁶ Ferrari, *Oratio VII (Orationes, s. 44)*.

⁷ Giuglaris, *Inscriptio VIII (Pars secunda, s. 101)*. Bohaterem utworu źródłowego jest Vittorio Amadeo I de Savoia (zob. objaśn. 2 na s. 91).

⁸ Giuglaris, *Elogium XXVIII (Pars secunda, s. 64)*. Utwór oryginalny poświęcony Ludwikowi XIII zwanemu Sprawiedliwym (1610-1643), królowi Francji i Nawarry panującemu w latach 1609-1643.

uginając się bardziej niż pod ciężarem swych własnych zasług. Nigdy nie wierzone, że jest śmiertelnikiem, dopóki nie spostrzeżono, że naprawdę zmarł”¹.

D o d a t e k

Sposoby na to,

by spostrzeżenia błahe i oczywiste uczynić doniosłymi

Jest wiele takich sposobów, ja podam osiem.

Pierwszy sposób polega na zastosowaniu jednego z sześciu przedstawionych wyżej środków uzyskiwania zadziwiających spostrzeżeń, kiedy mianowicie albo wykorzystuje się paradoksalną myśl, albo splot jakichś niezgodnych treści itd. Pokażę to na różnych przykładach:

Po pierwsze, za pośrednictwem paradoksalnej myśli. Jeśli chciałbyś na przykład wyrazić w sposób zadziwiający to, że ktoś długotrwale i w cudowny sposób powstrzymuje się od jedzenia, mógłbyś powiedzieć coś na kształt paradoksu: „Apetyt zaostrzony głodówką”, albo: „Urządził post wśród przysmaków, głodówkę pośród zbytków, nawykły do tego, by z suto i wykwintnie zastawionego stołu nie uszczknąć niczego, oprócz zwycięstwa nad samym sobą”, itd.

Podobnie jeśli chciałbyś w sposób szczególnie efektowny wyrazić to, że św. Aleksey chwalebnie skrył się w przedsionku ojcowskiego domu, mógłbyś, stosując paradoks i antytezę, powiedzieć: „Świetny cień”, jak też, że dzięki ukryciu się tym więcej mógł zajaśnieć; także: „Nawet ciemności, których szukałeś w domu, ciebie jeszcze, Aleksey, uświatniają i nie ma dla ciebie lepszej nad inne drogi do światła, skoro także dzień nadciąga po nocy – znalazłbyś się w większym mroku, gdybyś tak nie znienawidził blasku. Prawdziwa *virtus*, nie znośząc publiki, szuka wszak ciemności i nie mniej unika oczu niż słońce. Tak samo blask pereł natura skryła w muszlach, a migotliwe złoto zataiła w skalnych żyłach!”

Podobnie jeśli chciałbyś wyrazić w sposób bardziej efektowny to, że często z niepowodzeń wynikają wielkie korzyści, mógłbyś powiedzieć: „Zwykle pomaga, co szkodzi. Nie tylko szczęście rodzi szczęsnych, lecz także słodycz miesza się z goryczą, a szkoda z pożytkiem. Nie ma takiej zagłady i ruiny, czyhających zewsząd, ażeby po nich niby po stopniach nie dało się wejść jeszcze wyżej. W niepowodzeniach częstokroć kryje się pociecha, a chmury kryją słońce. Jądro chowa się w łupinie, z lichej muszli dobywa się perły, a morskie fale pochłaniają statki, lecz sypią klejnotami², wichura miesza szyk chmur, z których gotowe już bić pioruny”.

W ten sposób o św. Helenie pozbywającej się posagu Wenus: „Daje się wówczas słyszeć nowa wieść, że Helena jest wrogiem Wenery”³.

¹ Giuglaris, *Gregorii Thaumaturgii elogium (Inscriptiones, s. 117; Pars secunda, s. 177)*. Zob. objaśn. 5 na s. 84.

² Woryginałe „unionēs” – perły o podłużnym kształcie.

³ Koncept wykorzystuje zbieżność imienia Heleny Trojańskiej i św. Heleny (248/250-330/337), matki Konstantyna Wielkiego, która szukając miejsca ukrzyżowania

Po drugie, zdumiewające spostrzeżenie w miejsce prostego i przewidywalnego uzyskuje się za pośrednictwem pełnego wdzięku nagromadzenia przeciwieństw. Jest na przykład taka myśl, prosta i oczywista: „Surowość jest chwalebna bez względu na czas”. Mógłbyś to z kolei wyrazić w sposób bardziej zadziwiający: „Nie zawsze surowość kary szkodzi sławie łagodności”. Podobnie ową prostą myśl: „Nikt nie jest bez zarzutu”, wyrazisz w sposób bardziej zdumiewający, wzorując się na Pliniuszu: „Dotąd nie wiadomo o nikim, kogo cnotom nie zaszkodziłoby sąsiedztwo wad”¹. Należy tu i to Klaudiana:

[...] to, co spryskuje wszystkich,
plynie w sobie mieszane, a choćby na części podzielone,
przynosi szczęście. Ty masz całość².

I to tego samego autora:

W polityce ma szczęście,
w życiu prywatnym mniejsze, itd.

Kogo zdobi oblicze,
szpecą zwyczaj; szwankuje na ciele
mając pięknego ducha; wyróżnia się w walce,
ale bezcześci pokój, ulegając wadom, itd.

Każdego coś uświetnia na prawie wyjątku³.

Podobnie to proste stwierdzenie: „Śmierć łatwiej znieść nieszczęśnikom niż ludziom szczęśliwym”, mógłbyś przedstawić w sposób bardziej zdumiewający: „Nieszczęście jest swego rodzaju szczęściem”.

Po trzecie, myśl oczywista staje się donioślejsza i wypada bardziej efektowniej dzięki dorzuceniu stosownego uzasadnienia. W ten sposób dodaje się doniosłości owej prostej myśli: „Na twym dworze wszyscy są zacni i bogobojni” – „Kto by ujrzał powściągliwe obyczaje twego dworu, rzekłby, że to królestwo Numy⁴, w którym Zacność zbudowała siedzibę, aby pod panowaniem *Virtus* niższa służba nie czekała u bram. Zaprosiłeś do swej siedziby *Pietas*, którą inni wyjęli spod prawa, mając za pustynię miejsce, z którego wygnano Cnoty [*Virtutes*] i gdzie wałęsają się Występki”⁵.

Chrystusa, nakazała zburzyć wzniesioną na nim świątynię Wenus i jej posąg. W micie natomiast Helena była posłuszna bogini miłości.

¹ Plin. *Pan.* 4.

² Por. Claud. *Cons. Stil.* I 33-35.

³ Por. Claud. *Cons. Stil.* I 26-31.

⁴ Zgodnie z tradycją za panowania Numy Pompiliusza, legendarnego następcy Romu-lusa, w Rzymie królować miały *pietas* i sprawiedliwość. Zob. Liv. I 21,1.

⁵ Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 532.

Podobnie: „Także i twórców literackich nie pozbawiłeś Nilu swej szcudroblowości, aby pod panowaniem Augusta niejednego miał świat Mecenasa”¹.

Drugi sposób zmiany myśli prostej w zdumiewającą polega na zastosowaniu wypracowanego retorycznie porównania. Taką postać ma proste spostrzeżenie: „Występki się plenią, jeśli się ich nie gani”; dzięki porównaniu zostaje jednak wyrażone w sposób bardziej efektowny: „Winorośl i wady² mają jednaką naturę: krzewią się bujnie, gdy nie czują kosy”.

Podobnie ową prostą myśl: „Ten człowiek ma znakomite pochodzenie”, efektowniej wyraża się przez porównanie: „Zmroź oczy, potomności nienawykła do takiego światła! Nie da się patrzeć bezkarnie na blask Sapieżańskiego świtu³. Uwierz, to południowe słońce, na które nikt nie rzuciłby okiem, żeby nie odczuć głęboko w żrenicy karzącego światła, jak gdyby niebo nie mogło znieść nawet i umiarkowanego korzystania z takiego blasku, nie domagając się podatku z łez”⁴. Tak samo te słowa Aarona: „Byk Falarisa swojego twórcę udręczył mniej niżli mnie mój cielec. Tamten zaryczał raz, ja zawsze”⁵. Zatem porównanie może być także erudycyjne, o czym niebawem.

Trzeci sposób przemiany myśli prostej w zdumiewającą polega na wprowadzeniu synonimicznych spostrzeżeń czy też zastosowaniu pełnego wdzięku nagromadzenia podobnych myśli. W ten sposób wyżej, w podrozdziale IV, za pośrednictwem synonimicznych myśli przyozdobiono tę prostą sentencję: „Chęć zemsty to własność podłego charakteru”. W ten sposób i tutaj, na pierwszy sposób, przyozdabia się ów paradoks: „Pomaga, co szkodzi”.

W ten sam sposób wyraża się również ową myśl Sallustiusza: „Nikt, kto był leniwy, nie stał się nieśmiertelny”⁶ – „Dotychczas nie wiadomo o nikim, kto by dotarł na szczyt nieśmiertelnej sławy oddany tylko lenistwu. Znajduje się on przecież zbyt wysoko, ażeby dostał się nań taki żółt; ani Alpy dla Hannibala⁷, ani co bardziej strzeliste górskie łańcuchy sławy nie stanęły otworem dla nikogo, kto się nie napocił. Niełatwo zasłużyć z miękkim charakterem na nieśmiertelne imię – płaci się za nie drogo. Sława nie znosi lenistwa, a tak

---

¹ Antonomazja w odwołaniu do postaci Oktawiana Augusta (cesarza rzymskiego w latach 27 p.n.e. – 14 n.e.) i jego przyjaciela, Gajusza Cylniusza Mecenasa (70 p.n.e. – 8 n.e.). W gronie poetów, którym patronował Mecenasa i którzy rozstawili jego imię, znajdowali się m.in. Wergiliusz, Horacy czy Propertjusz.

² W oryginale *annominacja*: „vitibus” (‘winorośl’) i „vitiis” (‘wady’, ‘błędy’).

³ *na blask Sapieżańskiego świtu* – tj. na świetne początki rodu Sapieżów.

⁴ Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 479.

⁵ Autor zestawia byka Falarisa, słynącego z okrucieństwa tyrana Sycylii (na jego zlecenie wykonano miedzianego byka, z którego dobywające się głosy palonych żywcem (pierwszy zginął Perillos, twórca byka), przypominały ryk wołu, zob. Luc. *Phal.* I 11-12) ze złotym cielcem, wykonanym na polecenie brata Mojżesza, Aarona (zob. Wj 32).

⁶ Nawiązanie do myśli Sallustiusza (por. *Cat.* 1-2).

⁷ Hannibal zdecydował się przejść z Hiszpanii do Italii, forsując Alpy, co zapewniło mu uznanie nawet wśród Rzymian.

cennego klejnotu nie poleruje się należycie rękoma próżniactwa. Trzeba się napocić, bowiem droga do tego Lacjum nieprzemijającej sławy pełna jest niebezpieczeństw. Musisz się wyzbyć słabości i znieść sprzysiężone zastępy wiatrów¹, zanim uchwycisz się tego jakże szczęsnego brzegu. Bez skrzydeł zasług nie wzniosłbyś się z pewnością do nieba nieśmiertelnych. Ci, co uciekli w beczynność i rozplynęli się w próżniactwie, dotąd jeszcze leżą pokryci pleśnią zapomnienia. Tak oto nieśmiertelność leniwym nigdy w udziale nie przypadła, skoro, wydelikaceni rozkoszami Kampanii², kiedyś do tego dopuścili, żeby *virtus* osłabła w rozpuszcie sybarytów”³.

Podobnie, czerpiąc z tegoż źródła, dodaje się nadzwyczajnej ozdoby tej prostej myśli: „Skąpcem jesteś i sknerą” – „Dalej gromadzisz złoto, nigdy na wspólny pożytek nie rozdając? Zalewa cię złoty potok Fortuny, a nie zalewasz brzegów? Udomowiony cię Ganges i «niezmącenie piękny ozłaca strumień»⁴. Czy jednak rozchodzi się on wśród gromady nieszczęśników, żeby się nie zamienić w ołów? Zatem zasobną masz szkatułę i ubogiego ducha! I ja miałbym cię wpisać na listę bogaczy, choć nie masz nic w dłoni, czym mógłbyś obdarować? Miałbym nazwać majątnym kogoś, kto w żadnej mierze z majątku ani z potęgi⁵ nie korzysta, by przegnać cudzy niedostatek? Poezja wylicza tylko trzy Parki, czwartą jest twa dłoń⁶. Dopóki przychodzi brać, ledwie by ci mogły nastarczyć ręce Briareosa⁷ – gdy trzeba rozdawać, to brak ci rąk. Oto nowa figura sędziego, jakiego chcieli Tebańczycy!⁸

---

¹ Nawiązanie do ustępu *Eneidy*, w którym mowa o nawałnicy morskiej rozpetanej za sprawą Junony, która skłoniła Eola, trzymającego pieczę na wiatrami, by wypuścił je ze swej jaskini na zgubę floty Eneasza. Zob. Verg. *Aen.* I 64-123.

² Uważano, że decyzja Hannibala, aby po wygranej walce pod Kannami i wielu wcześniejszych spektakularnych zwycięstwach nie ruszyć bezpośrednio na Rzym, ale skierować siły do Kampanii i Tarentu, była jego wielkim błędem strategicznym, ponieważ pozwoliło to Rzymianom zorganizować na nowo linię obrony, a samo wojsko Hannibala, niezwykćzone dopóki musiało zdobywać się wciąż na najwyższy trud, pozwalając sobie na wypoczynek w najżyźniejszym rejonie Italii o przyjemnym klimacie, straciło impet bojowy do tego stopnia, że Kapuę (miasto w Kampanii) nazywano wręcz „Kannami Hannibala”. Zob. Flor. *Epit.* I 22, 10-27.

³ O zbytkownym trybie życia mieszkańców miasta Sybaris, który później stał się przysłowiowy, pisze obszernie Atenajos (XII 518c-521d).

⁴ Sarbiewski, *Lyriconum libri*, oda IV 34,3-4.

⁵ W oryginale gra oparta na pokrewieństwie i tradukcja: „opulentum” (‘majątny’), „opis” (tu: ‘majątku’) i „opum” (tu: ‘potęgi’).

⁶ W oryginale gra słów, odwołująca się do znaczenia czasownika *parcere* (m.in. ‘skąpić’) bądź przymiotnika *parcus* (‘oszczędny’, ‘skąpy’). Trzy Parki, tj. Kloto, Lachesis i Atropos, sprawujące władzę nad ludzkim losem.

⁷ Briareos – sturęki tytan.

⁸ Temat jednego z emblematów Andrei Alciata (*Emblemata* 145): wyobrażenia tebańskich sędziów, pozbawionych rąk, symbolizować miały ich nieprzekupność (tutaj nawiązanie ironiczne).

To dopiero jest być stróżem majątku, a nie dziedzicem! Oto właśnie skazywanie majątku na ciemnicę, którego wyjątkowo pilnujesz, żeby nie ujrzał światła”.

Podobnie synonimiczne myśli dodają doniosłości tym słowom: „Pokonaj swą chciwość, bądź szczodry” – „Pohamuj już wreszcie chciwość, masz pod dostatkiem bogactw. Lubisz trofea, to zdobądź je na samym sobie i jako pierwszą zdobycz prowadź w okowach skąpstwo. Twoim jedynym wrogiem niechaj będzie chciwość. Pokonując ją, najpiękniej zatriumfujesz. Gdzie indziej zostawia się po sobie ślad, rozbijając wrogie szyki, tu natomiast – przez rozrzucanie¹ bogactw. A nawet mniej haniebne jest dać się pokonać orężem niż szczodrobliwością. Przy tym gdy ktoś nie może żelazną, niech walczy srebrną włócznią – jak to robił Filip². Niechaj zwycięża złotem, gdy nie potrafi żelazem. Dłoni do triumfu wojna jest niekonieczna: jak w walce obala wroga zbrojnie, tak kiedy indziej wspomaga złotem nędzę”³.

Krótsza jest ta synonimiczna peryfraza w miejsce sentencji: „Bez zapłaty żołnierz słabnie” – „Gdy żołnierski krwiobieg ustał w regeneracji sił, waleczność wojowników zwiędła. Nie prędzej też władanie żelazem straciło uznanie, niż kiedy żelazo przestało być w cenie. Tępi się miecz nieostrzony złotem, a męstwo bez nagrody zostaje bez rywala”.

Czwarty sposób zmiany myśli oczywiście w zadziwiającą polega na wykorzystaniu erudycji albo zastąpieniu nazw pospolitych imionami własnymi. W ten sposób w miejsce tego: „Uczeń przy nauczycielu”, powiedziano pięknie: „Przy drugim Chironie chrześcijański Achilles⁴. Nie zgadłbyś, czy więcej nauczył czy też się nauczył”⁵.

W ten sam sposób przyozdabia się słowa: „Poeta zaszył się w ogrodzie”, oddając rzecz następująco: „Od Apollina zboczył ku Alkinoosowi, od Pallady ku Pomonie, od Muz ku góskim i źródlanym nimfom”⁶, itd.

Podobnie mógłbyś opisać czyjs wyróżniający się charakter: „Cyrus wśród pasterzy”⁷, albo pochwalić rzadko spotykane zdolności intelektualne:

¹ W oryginale antonomazja: „fundere” (tu: ‘rozbijając’) i „effundere” (tu: ‘przez rozrzucanie’).

² Nawiązanie do przepowiedni, którą miał otrzymać Filip Macedoński (382-336), ojciec Aleksandra Wielkiego, od wyroczni Apollina. Nakazała ona władcy „walczyć srebrnymi włóczniami”, tj. przekupywać, jeśli nie można przeciwnika pokonać w walce. Przepowiednia stała się źródłem przysłowia. Zob. np. Erazm, Manucjusz 964. Por. też niżej, s. 256, 301-304.

³ W oryginale aliteracja i *similiter cadens*: „sicut **ibi** **hostem** armis opprimit, sic **auro alibi** sublevat aegestatem”.

⁴ Chiron – centaur, wychowawca Achillesa.

⁵ Giuglaris, *Athanasii Alexandrini elogium (Inscriptiones*, s. 114; *Pars secunda*, s. 173). Zob. objaśn. 2 na s. 90.

⁶ Imiona Alkinoosa, Pomony (bogini sadów i ogrodów) oraz nimfy podkreślają sielski charakter poetyckiego ekskursu.

⁷ Zob. objaśn. 2 na s. 78. Zob. Just. *Epit.* I 4-8.

„Anacharsis pośród Scytów”¹. Tak samo: „Mając tyleż lat, co Herkules, utrudził swymi pracami niejednego Eurysteusa”². Podobnie owo Strady o Belgii: „Tyle dziesięcioleci szturmowano tę Troję, a jej nie zdobyto”³.

Z tegoż źródła owo o Leszku Białym: „Urodzony z matki Heleny, jednak nie potrafił być Konstantynem”⁴. I owo Guiniggiego: „Większość, gdy przyjdzie przemawiać, korzysta z cudzej swady, reszta własnym Apollinem i własną zadowala się Minerwą”⁵. Tak samo o dobrym następcy: „Masz w miejsce Nerwy Trajanów, masz w miejsce Wespazjanów”⁶.

Podobnie ową myśl: „Łatwo się wzbogacić na uprawie roli i na wełnie”, pewien dzisiejszy autor oddaje następująco: „Ceres i Jazon nierzadko płodzą Plutusa”⁷. Podobnie słowa: „Polskie szkoły cieszą się z twego przybycia”, w sposób erudycyjny przedstawia się następująco: „Tak wielkie światło pobudza zarówno sowę Minerwy, jak i młodsze orły”⁸, nawykłe do promieni słońca – wdzięcznie lgną do blasku, jaki pada od twego rodu”.

---

¹ Anacharsis, współczesny Solona, pochodził z barbarzyńskiego plemienia Scytów. Przybywszy do Aten, dał się poznać jako wybitny filozof. Podany przykład dobrze koresponduje z antyczną anegdotą. Anacharsis miał odpowiedzieć komuś, kto drwił z jego pochodzenia, że jest to dlań hańbiące miejsce urodzenia, jego rozmówca zaś przysparza hańby własnej ojczyźnie. Zob. Diog. Laert. I 8,101-105.

² Eurysteus to król Myken, który zlecił Herkulesowi 12 prac. Jego przewaga nad Herkulesem wynikała z wyroku Zeusa, który zapowiedział, że władzę w Mykenach obejmie ten z nich, który pierwszy przyjdzie na świat. Eurysteus, chociaż wskutek interwencji Junony urodził się wcześniej, stale obawiał się potęgi Herkulesa.

³ Wedle tradycji Homerowej Troję oblegano przez 10 lat, nim ją zdobyto podstępem. Autor ma na myśli wieloletnie wojny w Niderlandach (chodzi o wojnę osiemdziesięcioletnią 1568-1648), porównywane do wojny trojańskiej ze względu na długość, zaangażowanie w nie całej niemal Europy (podobnie wojna trojańska angażowała siły całej Hellady) i knowania różnych stronictw dążących do podporządkowania sobie tego regionu. Oba oblężenia zestawiał Famiano Strada (1572-1649), jezuita, włoski historyk, w pracy *De bello Belgico decas prima* (Antverpiae 1649, s. 3). Por. Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 517.

⁴ W oryginale gra słów: „Constantinus” – „Fatorum inconstantia”. Centon wersów z *Lesco Albus Inesa* (*Lechias*, s. 171). Matka księcia Leszka Białego (zm. 1227), podobnie jak cesarza Konstantyna Wielkiego (zm. 337), miała na imię Helena.

⁵ *własnym Apollinem i własną zadowala się Minerwą* – metonimicznie: korzysta z własnej inwencji. Por. Guinisiusz, *Allocutiones*, s. 13. Vincenzo Guinigi (Vincentius Guinisiusz, 1588/1589-1653), historyk i poeta włoski, jezuita.

⁶ Trajan (cesarz rzymski w latach 98-117), którego rządy rozślawił zwłaszcza *Panegyryk* Pliniusza, stawiany był za wzór władcy. Był on następcą cesarza Nerwy, który panował w Rzymie po Wespazjanach: Tytusie Flawiuszu i jego synu tegoż imienia, a następcę Domicjanie.

⁷ Według niektórych podań Cerera, bogini urodzaju, miała spłodzić z Jazjonem Plutusa, który był bogiem bogactw; jak się wydaje, Kwiatkiewicz utożsamiał Jazjona z Jazonem, który wywiózł z Kolchidy złote runo.

⁸ *zarówno sowę Minerwy, jak i młodsze orły* – peryfrastycznie: zarówno uczonych, jak i młode umysły szlacheckie.

Nie wiem, czy nie najpiękniejsze jest owo powiedzenie Marcjalisa, wywodzące się z tego samego źródła, kiedy w miejsce sentencji: „Wraz z nadejściem pewnej śmierci, miejsce zdrowsze jest tak samo zgubne jak niezdrowe”, mówi on:

[...] kiedy śmierć
się przybliży, Sardynia leży wśród Tiburu¹.

(Tibur jest uroczy i korzystny dla zdrowia, Sardynia niezdrowa i ma przykry klimat).

Należy tu również sposób polegający na zamianie jednych nazw na inne, jak np.: „Poprzez wieść o swym przybyciu przemieniłeś lanie w lwy”.

Piąty sposób na to, by dodać doniosłości spostrzeżeniom oczywistym, zasada się na grze słownej, finezyjnej i wyzbytej niepowagi. Podaję przykłady pozbawione oczywistości, choćby i za ich pośrednictwem wyrażano myśli oczywiste:

1. O Antiochu: „Do wojska zaciągnął nie tylko ludzi, ale i słonie, uważając, że to nie wojna, gdzie nie zmagalyby się bestie”².

2. O nieugiętym zwracającym się do przeciwników: „Przystoi źdźbłu, by nie poddało się w obliczu klęski”³.

3. O rajskim drzewie, zgubnym dla rodzaju ludzkiego: „To złe drzewo wydało takiego robaka zła”⁴ Zrywając owoc ogrodu szczęścia, tracimy ogród”⁵.

4. O odciętej ręce męczennika: „Bezpieczna prawica, co spada pod toporem – odcięta dłoń zwycięską chwytą palmę”⁶.

5. O Flawiuszu Wespazjanie: „Zbudował teatr, aby urządzać widowiska, ale nie mógł urządzić widowiska znakomitszego niż on sam, godzien tego, aby być oglądany”⁷.

---

¹ Mart. IV 60,5-6. Tibur – miejscowość, w której odpoczywała rzymska artystokracja (dziś Tivoli).

² W oryginale annominacja: „bellum” (‘wojna’) i „beluae” (‘dzikie zwierzęta’, ‘bestie’, ‘potwory’). Tesauro, *Eleazar, Ionathae frater (Elogia omnia*, s. 202). Mowa o władcy Seleucydów Antiochu V Eupatorze (173-162), który użył słoni w walce z wojskami Judy Machabeusza. Zob. 1 Mach 6,30-37.

³ W oryginale annominacja: „calamo” (‘dla źdźbła’) i „calamiti” (‘klęsce’, ‘porażce’). Por. Mascolo, *Encomion XXI (Encomiorum tomus*, s. 73).

⁴ W oryginale annominacja: „malus” (‘drzewo granatu’ i ‘zły’, tu: ‘złe drzewo’) i „malum” (‘zło’, ale także ‘jabłko’, tu: ‘robak zła’).

⁵ Por. Tesauro, *Adamus, terrae filius (Elogia omnia*, s. 4).

⁶ W oryginale annominacja: „securi” (‘toporem’) i „secura” (‘bezpieczna’, ‘zabezpieczona’); „palma” (‘dłoń’, ‘ręka’) i „palmam” (‘palmę’, ‘symbol zwycięstwa’). Por. Tesauro, *Mater Machabaea (Elogia omnia*, s. 188).

⁷ Nieznacznie zmieniony cytat z *Vespasiani elogium* Tesaura (*Elogia omnia*, s. 258). Cesarz Wespazjan był pomysłodawcą wzniesienia rzymskiego Amfiteatru Flawiuszy, nazwanego później Koloseum, nie chodzi zatem o teatr; zapewne autor terminem

6. O Aulusie Witeliuszu: „Sądził, że wywodzi się od Fauna, lecz tamten był półdziki, a ten w całości bestią. Stale konsul i stale nierozważny. Zadbał Witeliusz o apetyt, lecz nie o dobre imię, kiedy, sprawując obrzędy należne bogom, uczcił gardziel. Lecz wreszcie poszło to ciele na ofiarę dla śmierci”¹.

7. O apostołach na Wieczery Pańskiej: „Na drugie danie więcej mają czasu niż na pierwsze – pierwsi przekazali potomnym zwyczaj siadania znów do stołów, a owe uczyły potrwać aż do końca świata”².

8. O Absalomie: „Włócznie wymierzono w jego serce, ale trafiła syna bez serca, to jest bez miłości”³.

9. O Eliaszu, który podług swej woli sprowadzał opady albo je powstrzymywał: „Nakazałeś – w jednej chwili niebo stało się spiżowe. Rozkażesz co innego – a nagle może być jak wosk”⁴.

10. O potopie Noego: „Jakież by to było widowisko, gdyby ostali się widzowie!” I o kwiatach: „Karmi się je, podlewając. Starcom dodają wdzięku”⁵.

11. O spalonym świętym: „Płonące męstwo wydaje jeszcze słodsza woń”⁶.

„theatrum” objął także amfiteatr, nie przywiązując wagi do ich architektonicznej odmienności i różnego przeznaczenia (w teatrach wystawiano sztuki i urządzano pokazy walk, a w amfiteatrach tylko drugiego rodzaju widowiska), które w obecnym kontekście rzeczywiście są mało istotne.

¹ W oryginale annominacja: „consul” (‘konsul’) i „inconsultus” (‘nierozważny’); „fami” (‘apetytowi’) i „famae” (‘dobre imię’); „Vitellius” (imię własne) i „vitulus” (‘cielę’, ‘byczek’). Por. Tesauro, *Vitellii elogium (Elogia omnia*, s. 255). Mowa o cesarzu rzymskim panującym w 68 n.e., krytykowanym za żarłoczność, rozwiązłość, okrucieństwo i nieudolne rządy. Zob. Suet. *Vit.* 1; 5; 12-17. Ród Witeliuszów miał wywodzić swoje pochodzenie od Fauna, króla Aboryginów, staroitalskiego boga pól i lasów, który ze względu na utożsamienie z greckim Panem przedstawiany był w postaci półkozła.

² Gra słów: „secunda mensa”; dosłownie ‘drugi stół’, tj. ‘druga potrawa’, ‘deser’ czy ‘drugie danie’, tutaj zwrot odnosi się do kolejnych Wieczery Pańskich.

³ Por. Mascolo, *Encomion 58 (Encomiorum tomus*, s. 189). Mowa o Absalomie, który zbuntował się przeciw ojcu, królowi Izraela Dawidowi. Uciekający po klęsce swej armii Absalom zaplątał się włosami w gałęzie drzewa i został trafiony w serce trzema włóczniami przez Joaba, wodza Dawida, wbrew rozkazowi ojca. Zob. 2 Sm 15,1-18,14.

⁴ W oryginale annominacja: „aereum” (‘spiżowe’) i „cereum” (‘woskowe’); *spiżowe* – tj. nieugięte wobec próśb; *jak wosk* – tj. podatne na prośby. Prorok biblijny Eliaz ukarał suszą Izrael za bałwochwalstwo, po ukaraniu pogańskich kapłanów sprowadził deszcz. Zob. objaśn. 3 na s. 91.

⁵ W oryginale annominacja: „aluntur” (‘karmi się’) i „alluuntur” (‘podlewa’); „venustatem” (‘wdzięku’) i „vetustati” (tu: ‘starcom’).

⁶ W oryginale annominacja: „fragrat” (‘wydaje woń’) i „flagrat” (‘płonie’). Por. Tesauro, *Asa, Abiae filius (Elogia omnia*, s. 123). Mowa o Asie, królu Judy, koło którego zwłok rozpalono kadzidlany stos albo (według alternatywnej interpretacji tego ustępu) po śmierci go na owym stosie spalono. Zob. 2 Krn 16,14.

12. Pewien Polak o Gallach (będących już chrześcijanami), którzy grali pobudkę do boju przeciwko Rzymowi: „Strzeż się, Rzymie, strzeż: nigdy kogut nie zapiał, żeby twardy Piotr nie zapłakał”¹.

13. Giuglaris o Judaszu zdrajcy: „Mógł przepędzać demony, a nie potrafił uciec”². Z tegoż źródła Lipsjusz: „Nic prędzej nie rozrywa królestw niż liczne stronnictwa”³. Podobnie o śmierci Ludwika XIII: „Żadnego długu tak chętnie nie spłacił, jak ostatecznego”⁴. Tak samo: „To, co szkodzi, najczęściej niesie naukę”⁵.

I ów pamiętny żart Aleksandra, który spostrzegł, że syn obrabia pługiem rodzicielski grób: „To się dopiero nazywa czcić rodzica!”⁶

Szósty sposób na to, by prosta myśl stała się zaskakująca, polega na zastosowaniu wyrazistej alegorii: albo erudycyjnej, wykorzystującej nazwy własne, albo innej, opartej na nazwach pospolitych. Podaję przykłady dla każdego rodzaju. Dla erudycyjnej takie:

O żoździe albo nagrodach, które jak gdyby dodają ostróg: „Groźne morze w drodze na Kolchidę to nie przeszkoda dla Jazona, którego wabi złote runo”, itd.

Podobnie to o wodzu skąpiącym na żoźd: „Rzym Kunktatorem obwołał jedynie Fabiusza. Ten wiek wydał liczniejszych kunktatorów⁷, którzy walcząc przeciwko najgorszemu z Hannibali, dotąd jeszcze w domu nie potrafili zwalczyć skąpstwa, co krzywdzi zasłużonych”.

Należy tu również ten żart z kogoś, kto poci się w futrzanym odzieniu: „Mógłby ktoś przysiąc, nie łamiąc prawa, że jesteś Atlasem, jakkolwiek pocisz

---

¹ W oryginale annominacja: „Gallus” (jako nazwa mieszkańca Gallii i jako ‘kogut’); „Petrus” (jako imię własne ‘Piotr’, ale też ‘skała’). Nawiązanie do słów Chrystusa: „A ja tobie powiadam, iżże ty jest opoka, a na tej opoce zbuduję Kościół mój” (Mt 16,18), oraz do okoliczności zaparcia się Piotra (zob. Mt 26,69-75).

² W oryginale annominacja: „fugare” (‘wypędzać’) i „fugere” (tu: ‘uciec’). Por. Giuglaris, *Elogium LXXXII (Christus)*, s. 173).

³ W oryginale annominacja: „secat” (‘tnie’, ‘rozkręca’) i „secta” (m.in. ‘stronnictwo’, ‘partia’, ‘sektą’). Cytat ten został zaczerpnięty raczej z *Roboam, Salomonis filius* Tesaura (*Elogia omnia*, s. 118); wskazany przez autora adres wynika zapewne z pomyłki.

⁴ W oryginale gra słów oparta na polisemii: „supremum” (‘najwyższy’, ale i ‘ostatni’, ‘ostateczny’, ‘ostatnia powinność’, tj. ‘śmierć’). Giuglaris, *Elogium XXXVI (Pars secunda)*, s. 74). Słynący z pobożności Ludwik XIII miał umrzeć na zarazę, udawszy się po raz kolejny na wyprawę krzyżową. Umierając, okazał podobno wielką gorliwość w wypełnianiu woli Bożej.

⁵ Parafraza łacińskiego przysłowia. W oryginale annominacja: „docent” (‘uczą’) i „nocent” (‘szkodzą’).

⁶ W oryginale gra słów oparta na pokrewieństwie i polisemii: „excolere” (‘obrabiać’, ‘uprawiać’, ale i ‘czcić’) oraz „colere” (m.in. ‘uprawiać ziemię’ i ‘czcić’). Makrobiusz przypisuje to powiedzenie Oktawianowi Augustowi (*Sat.* II 4,10).

⁷ Gra słów oparta na polisemii: „cunctator” (‘ten, kto zwleka’). Kunktator to przydomek Kwintusa Fabiusza Maksymusa (zob. objaśn. 1 na s. 93).

się pod łaskawszym niebem i przy znośniejszym Zodiaku (który rozświetla tylko konstelacja Barana)”¹.

Bardzo liczne przykłady oparte są na nazwach pospolitych. W ten sposób Bahuszusz w miejsce: „Wolę być powolny niż zbyt prędko”, mówi: „Wolę opieszałym dębem niżli wczesną dynią być”².

Podobnie to Guiniggiego, który zwraca się do człowieka wciąż nieprzekonanego jakimś dowodem: „Jeśli wciąż nie rozumiesz, czekaj, aż autorytet ciśnie grom, oświecając i porażając umysł, ślepy wśród takiej nocy. Tej pogody oblicza też ci się radzę bać. Przekonasz się, że pioruny padają i z jasnego nieba”³.

W ten sposób oddaje się ową sentencję: „Nagrody ożywiają i dźwigają żołnierskiego ducha” – „Podarki, którymi obsypuje się żołnierzy, to w istocie płodna, obfita ulewa laurów i trofeów. Niejednego Trajana przyczynią one światu, o ile władca obdziela nimi szczodrze ze swojej własnej kiesy. Niech tylko niebo ojczyście zsyła te ulewę często, a z pewnością zazieleni się żołnierskie męstwo i nie uwiędnie, dopóki nie rozkwitnie”, itd.

Siódmy sposób przemiany myśli oczywistej w nieoczekiwaną polega na wykorzystaniu jakiegoś innego tropu, figury czy też efektowniejszego toposu. Z tropów, które wykorzystaliśmy do tej pory, oprócz metafory, alegorii i antonomazji, przydaje się też szczególnie celna peryfraz. Mamy taką u Tesaura o pierwszym wynalazcy pisma i twórcy znaku: „Do tej pory odczytywano tylko znaki, którymi cechowano niewolników, aż wreszcie on lotną ręką umykające wstrzymał słowa, przytwardziwszy je trzcina do tabliczki. Ręka pisarza stoczyła bój z językiem mówcy i oto nowy cud: usłyszała żrenica, że uskrzydłone palce mówią. Co za przedziwne czarne ziarno liter złożono na urodzajnej równinie stronic, na poletku Muz, że wyorane piórem, zroszone atramentem, przyspiesza żniwo wiedzy!”⁴

---

¹ Gra słów oparta na polisemii: „sub molliori coelo” należałoby przetłumaczyć „przy dogodniejszej pogodzie” albo „w łagodniejszym klimacie”; alegoria z jej zasadniczym wyróżnikiem, jakim jest podwójne kodowanie, powstaje tu dzięki użyciu idiomu, którego sens literalny miałby postać: „przy dogodniejszym niebie”. Stąd możliwe jest odniesienie zarówno do warunków pogodowych, jak i do mitu o Atlasie podtrzymującym niebo. Podobnie w przypadku zwrotu „sub leviori Zodiaco”: przymiotnik *levior*, literalnie oznaczający ‘lżejszy’ jako spetryfikowana przenośnia oznacza też ‘znośniejszy do wytrzymania’, stąd możliwa interpretacja: ‘Zodiak jest lżejszy niż ten, który podtrzymuje Atlas, bo znajduje się w nim jeden tylko znak’ oraz ‘pogoda jest znośniejsza’. Słońce w znak Barana wchodzi między 21 marca i 20 kwietnia, zatem wiosną.

² W oryginale gra słów oparta na polisemii: przymiotnik „tardus” może mieć znaczenie neutralne (‘powolny’), ale i pejoratywne (‘ociężały’, ‘głupi’); „cucurbita” (‘dynia’, ale także ‘głupiec’). Bahusius, *De poesi extemporanea ad Lausum (Epigrammatum ... libri V*, s. 79). Bernardus Bahusius (Bernard van Bauhuysen, 1575-1619), niderlandzki pisarz jezuicki. Zob. też niżej, s. 153.

³ Parafraza fragmentu dzieła Guiniggiego (*Allocutiones*, s. 27).

⁴ Centon z wersów *Esdra ex Levi Thesaura (Elogia omnia*, s. 171-172). Mowa o Ezdraszu, uczonym w Piśmie. Por. Ezd 7,6.

I taka: „Chociażby innych spowijał blask, co zapala niebo, chociażby szli spowici w jedwab i podzwaniając złotem, a marmury pokryte pysznym srebrem dudniły od oklasków”, itd.

Mieści się tu także ta peryfrazo o św. Scholastyce, która chcąc cieszyć się dłużej naukami św. Benedykta, uprosiła niebiosy, aby zesłały deszcz. Wielu przedstawia to następująco: „Chcąc wydłużyć ich święte pogawędki, zwróciła się do nieba. Ulewa wylanych przez nią łez przesłoniła słońce, ciche modlitwy wśród padających łez sprowadziły grzmoty, w świetle błyskawic pobożność rozbłysnęła jaśniej. Niesłychane, żeby siostra uzbroiła niebo przeciw bratu, co z niebem się przyjaźnił!”¹

W ten sposób słowa: „Łatwy to do opracowania temat – pochwała św. Tomasza Akwinaty”, wyrazi się z finezją dzięki zastosowaniu peryfrazy, która odnosi się do słońca domalowanego na piersi świętego: „Gdybym nie widział sposobu, aby go dziś pochwalić, to nie widziałbym słońca! Ziemia umieściła je na niebie, a przecież wciąż świeci na piersi”².

Mowa skądiną niewyszukana nabiera też doniosłości dzięki zastosowaniu takich figur, jak apostrofa, antyteza, symetryczny układ członów³, żądanie, annominacja, nagromadzenie [*apostrophe, antitheta, comparia, expostulatio, annominatio, congeries*] itd. Dla przykładu, w miejsce słów: „Trzeba opłakać tego bohatera”, o ileż efektowniej mówi się, stosując figurę: „Stoimy nad grobem niezłomnego bohatera, a ty, boleści, jeszcze hamujesz łzy?! Zasłużył, by huczną zgotować mu owację, a ty w hołdzie czcigodnym Manom nawet się nie uderzysz w pierś?”⁴, itd.

Podobnie, zamiast: „Trzeba zapłakać nad śmiercią tak wielkiego zwycięzcy”, mógłbyś powiedzieć w sposób bardziej efektowny, stosując figurę: „Więc umrzesz, dokonawszy rzeczy nieśmiertelnych, ty, niezwyciężony wódz? To świetne dusze gasną? Gina ojcyste słońca? Nawykłeś do laurów, a wolisz grobowy głąz? A zatem śmierć mogła zabrać nieśmiertelne męstwo?”

Tak samo w miejsce: „Rozniosłeś wrogów po polach, zasłałeś nimi rzekę”, efektowniej mówi się, używając tropu i figury: „Pola wareckie dotychczas

¹ Św. Scholastyka (zm. 542) była siostrą św. Benedykta (zm. 547); o cudownym zdarzeniu, o którym tu mowa, wspominają żywotopisarze (zob. Skarga, *Żywoty świętych*, t. 1, s. 509).

² Św. Tomasz z Akwinu (zm. 1274), doktor Kościoła, z racji rozjaśnienia prawd wiary wiedzą przedstawiany jest ze słońcem na piersiach.

³ Mowa o figurze słownej zwanej *compar* albo ἰσοκωλος, polegającej na ekwiwalencji członów wypowiedzi pod względem liczby sylab (chodzi o jednakową lub prawie jednakową ich liczbę) przy pewnej odpowiedniości semantycznej; z przykładu podanego przez Soareza (*De arte rhetorica*, s. 196-197: III 28), który przytaczano także w innych podręcznikach, jak i ze wskazanych przykładów u Kwiatkiewicza wynika, że ekwiwalencja dotyczyła także liczby, układu i składniowej funkcji poszczególnych wyrazów każdego członu.

⁴ W oryginale annominacja: „triumphales plausus” (‘triumfalne oklaski’, tu: ‘huczną owację’) i „planctibus” (‘biciem w piersi’, ‘płaczem’).

pamiętają, gdzie tyle snopków laurowych ci wyrosło, ile oddziałów zżęść wroga”¹, itd. „Was, polskie rzeki, także wzdeły łupy z tych, co kiedyś byli wielcy. Często wzbierałyście nie tyle własną falą, ile nieprzyjacielską krwią”.

W ten sposób także w miejsce: „Trwożą się zbrodniarze”, pięknie śpiewa poeta, stosując trop: „Zbrodnia się zawsze trwoży”².

Ósmy sposób na to, by oczywistą myśl uczynić donioślejszą, polega na wykorzystaniu *expolitio*³ w odniesieniu do okoliczności miejsca, osoby, rzeczy, symboli herbowych itd. W ten sposób do papieża, zamiast owego: „Rzym oddaje ci cześć”, mógłbyś powiedzieć: „Poznał cię Tyber – z pełnym korytem bieży, by głosić twe przybycie, poznało cię owo siedem wzgórz – poddaje ci wierzchołki, Romulus przed tobą pochyła swe liktorskie różgi”, itd. W ten sposób w dedykacji dysertacji logicznej dla Jaśnie Przewielebnego Pana Andrzeja Trzebickiego⁴, który w herbie ma Łabędzia, zamiast owej prostej myśli: „Przyjmiesz łaskawie nawet logiczną dysertację”, efektowniej, w oparciu o to samo źródło, wywodzi się następująco: „Arystotelesowskie organy⁵ też się do twoich uszu garną, Jaśnie Oświecony Biskupie. Poznały przyjaciela Łabędzia⁶ po melodii, której słodka Harmonia mądrości nadaje smak i miarę. Gdyby im jednak brakło owej słodyczy, zacerpną wdzięku⁷ od Łabędzia”, itd.

Podobnie o kimś, kto studiował w Belgii i Gallii, mówi się ozdobnie: „W niepewnym wieku poszukał wsparcia u Belgijskiego Lwa, kwiecie lat powierzył Królestwu Lilii”⁸.

Lecz przykłady tego rodzaju przychodzą tu do głowy zewsząd, tak że powiem z Klaudianem:

---

¹ W oryginale gra słów oparta na polisemii: „manipulus” oznacza zarówno ‘garść’, ‘wiązkę’, jak i ‘oddział’. Mowa o bitwie pod Warką (7 kwietnia 1656), pierwszej zwycięskiej batalii z najeźdźcą podczas potopu szwedzkiego.

² Por. Stat. *Theb.* II 490.

³ *expolitio* – objaśnienie i obszerny przykład podaje niżej sam Kwiatkiewicz, zob. s. 269-270, 292.

⁴ Andrzej Trzebicki (1607-1679), biskup przemyski w latach 1654-1658, a następnie krakowski (1658-1679).

⁵ Gra znaczeń: słowo „organum” oznacza instrument muzyczny i pojawia się w funkcji nawiązania do Arystotelesowskiego *Organonu*, zbioru pism logicznych, w którego skład wchodzi: *Kategorie*, *Hermeneutyka*, *Analityki* i *Topiki*.

⁶ W poezji łabędź przedstawiany był najczęściej jako ptak przepięknie śpiewający, jakkolwiek już w starożytności było to przedmiotem wielu kontrowersji. Zob. Aldrovandi, *Ornithologia*, s. 8-10.

⁷ W oryginale „gratiam”, co można tłumaczyć zarówno jako ‘wdzięk’, jak i ‘wdzięczny odbiór’.

⁸ Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 497. W herbie Belgii, jak też w herbach niemal wszystkich jej prowincji widnieje Lew, a w herbie Francji (Gallii) – Lilie.

Chciałbym tu zawrzeć wszystko, ale już przynagła
natłok wiedzy; nadchodzą kolejne fale spraw
i nas zatapiają¹.

I gdybym zechciał podać wszystkie w tym miejscu odpowiednie, słusznie
stwierdziłbym za Nazonem:

Nim zdołam to wysłować, prędej zabraknie dnia,
i zadyszane konie zanurzy w falach Feb².

---

¹ Por. Claud. *Cons. Stil.* I 138-140.

² Por. Ov. *Met.* XV 418-419.

Rozdział II

Drugi fundament niepospolitej wymowy: zdumiewająca erudycja i efektowne jej zastosowanie

Ile klejnot w pierścieniu, szlachetny grawer w złocie, purpurowy szlak na todze, gwiazdy na niebiosach, tyle znaczenia ma erudycja przywołana we właściwym miejscu, toteż zarówno jej dostatek, jak i użycie odbiegające od pospolitości jedną mówcy podziw. Bogactwo erudycji gromadzi się, czytając książki albo słuchając ludzi wykształconych. Z kolei mianem erudycji obejmuję wiedzę na temat historii greckiej i rzymskiej, zwięźle ujętej przez Florusa i Justynusa¹, znajomość starożytnych obrzędów i zwyczajów, opisanych obszernie w *Attica Bellaria* Pontana, a także znajomość bajek poetyckich, które znajdziesz w wyborze tegoż autora, zaglądając do jego symboli, emblematów, różnych hieroglifów, ważkich zdań i sentencji, przysłów², itd.

Odrębny rozdział o posługiwaniu się erudycją
w sposób daleki od pospolitości:

Tu omawia się użycie erudycji, niżej – sentencji.

Podrozdział 1

Szczególnie wybrane sposoby erudycyjnego pisania

Wymowa pospolita zadowala się tym, że przedstawia, czy też ukazuje historię bez retorycznej ozdobności [*ambitus oratorius*], jednak wymowa, która budzi podziw, wykorzystuje środki dalekie od tego, co zwyczajne, stąd radzę następująco:

---

¹ Mowa o dwóch kompendiach historycznych: *Epitoma de Tito Livio* przypisywanej Lucjuszowi Anneuszowi Florusowi (I/II w.) i *Epitoma* Marka Juniana Justynusa (III w.). Pierwsze oparte było przede wszystkim o ostatnią wielką łacińską syntezę dziejów Rzymu autorstwa Tytusa Liwiusza (*Ab urbe condita*), źródłem drugiego było zaginione już w średniowieczu opracowanie historyczne Pompejusza Trogusa. Obie syntezy cieszyły się wielką popularnością od starożytności po epokę wczesnonowożytną; wielokrotnie drukowane, w oryginale i przekładach, wykorzystywane były w dydaktyce szkolnej i akademickiej (polski przekład Florusa autorstwa Krzysztofa Grotha-Falissowskiego ukazał się w 1646 r., tłumaczenie Justynusa pióra Andrzeja Wargockiego ukazało się po raz pierwszy w Krakowie w 1607 r.).

² Zob. *Z dziejów attycyzmu*, s. 51-52 i przypis 50 na s. 34-35.

Rada pierwsza

Erudycją można wykazać się w sposób daleki od pospolitości dzięki bardzo krótkiemu porównaniu [*comparatio*] sprawy, o której jest mowa, z inną sprawą zaczerpniętą z historii, jednak bez używania pospolitych form¹: „jak na przykład”, „podobnie jak”, „tak” itd.

W ten sposób powiada nasz mówca o księciu Wiśniowieckim: „Wzrostem nie przewyższał Aleksandra, dorównywał mu w męstwie”². Tak o dzielnym wodzu: „Kiedy ruszyłeś na wroga, stało się jasne, że nie tylko w Sparcie rodzą się mężowie”³.

Ktoś inny erudycyjnie o powalonym nieprzyjacielu: „Owa rzeź była dla wroga drugimi Kannami, drugim Trazymenem” (jest to miejsce, w którym Kartagina pokonała Rzym)⁴.

Tak o niezwykłym wodzu, który wyruszał na wojnę w zastępstwie króla: „W istocie ojczyzna nie rzuciła przeciwko siłom wroga królewskiej krwi, mając innych niezwykłych wodzów – zastępują bowiem Teodozjuszy Stilichonowie”⁵.

Albo tak: „Nie szaleją, kiedy na to pora⁶, lecz, obyczajem korybantów, stale i bezmyślnie⁷: hodują brodę, jakby to był gaj Apollina nietknięty siekierą, i poświęcają bóstwu”⁸.

¹ W oryginale mowa o partykułach: *quemadmodum, sicut, ita*.

² Być może aluzja do anegdoty Kurcjusza. Autor wspomina o pomyśle dwóch braneń Aleksandra Macedońskiego, które zwróciły się do jego przyjaciela, Hefajstiona, biorąc go za króla, ponieważ, będąc jego rówieśnikiem, przewyższał go wzrostem. Zob. Curt. III 12,31. Tutaj podobieństwo Wiśniowieckiego do Aleksandra (wskutek którego, hipotetycznie, można by ich ze sobą pomylić) miałoby wynikać ze wzrostu i z dzielności: o Jeremim Wiśniowieckim (1612-1651), wojewodzie ruskim, o którego zapewne tu chodzi, pamiętnikarz mówi: „Dzielny to był pan bardzo i lubo przy małym wzroście, ale serca wielce mężnego” (Jemiółowski, *Pamiętnik*, s. 29). O niskim wzroście Aleksandra Kurcjusz wspomina także w innych miejscach. Zob. Curt. V 2,8; VII 8,34.

³ Męstwo dawnych Spartan, którzy sami zastępować mieli ojczyźnie mur, było przysłowiowe. Zob. Just. *Epit.* XIV 5.

⁴ Miejsca dwóch klęsk militarnych Rzymu podczas drugiej wojny punickiej: w bitwie nad Jeziorem Trazymeńskim poległo – podaje Liwiusz – 50 000 Rzymian, a 10 000 zmarło w następstwie ran; w Apulli pod Kannami na rzeką Aufidus miało polec 45 000 pieszych i 2 700 konnych oraz drugie tyle wojsk sprzymierzeńców. Zob. Liv. XXII 4-7; Flor. *Epit.* I 22.

⁵ Flawiusz Stilichon (ok. 360-408), podniesiony przez Teodozjusza I (347-395) do rangi naczelnego wodza, po śmierci cesarza sprawował opiekę nad małoletnim synem Teodozjusza, Honoriuszem, który otrzymał w spadku zachodnią część Cesarstwa Rzymskiego; liczne sukcesy militarne i polityczne Stilichona opiewał Klaudian (*Cons. Stil.* I-III).

⁶ *Nie szaleją, kiedy na to pora* – parafraza: „Dulce est desipere in loco” (Hor. *Od.* IV 12,28).

⁷ „Szaleć obyczajem korybantów” było zwrotem przysłowiowym, odnoszącym się do kultowych tańców kapłanów Wielkiej Matki. Zob. np. Hor. *Od.* I 16,8, Strab. X 3,12-13 i 21.

⁸ O starożytnym ofiarowywaniu przez młodzieńców pierwszego zarostu Apollinowi wspomina np. Plut. *Thes.* 5.

Zauważ przy tym, że zamiast owego „jak na przykład”, „tak”, „albo”, „nie” możesz skorzystać z różnego rodzaju peryfraz [*circuitio*] czy opisów [*ambitus*].

1. Jeślibyś zatem potrzebował wyrazić ową myśl: „Dzieje się z nami to samo, co z posągiem Orfeusza, który spociał się wraz z nadejściem Aleksandra”¹, mógłbyś raczej powiedzieć: „Przybycie Aleksandra wycisnęło pot z wizerunku Orfeusza, a twoje z naszych serc, które powoli torturujesz”, itd. Albo inaczej: „Przybycie Aleksandra wycisnęło pot z wizerunku Orfeusza, jak gdyby niemy przecież posąg aż się spociał, pragnąc pochwalić tak wielkiego władcę. Byłoby czymś niebywałym, gdyby talentom mówców nie zdarzyło się dziś coś równie cudownego”².

2. Jak ów poseł do Władysława, który zwyciężył Murada, sam nie walcząc³: „Świat utracił swe miano nieskalanego⁴, wszędzie zbрызany własną krwią. Czyżby przywrócenie mu dawnego stanu przypadło w udziale dwóm władcom? Chyba że ty sam byłbyś drugim z nich – długo szukaliśmy Augusta nawet w rodzie Augustów”⁵.

3. Zestawienie tego rodzaju powinno być zbudowane tak, jak robi to nasz panegirysta, porównując Wiśniowieckiego z Juliuszem: „Ma konkurenta w walce o palmę pierwszeństwa w męstwie Cezar, który nie wcześniej wroga ujrzał, niż zwyciężył”⁶, itd. „Ma przecież Polska swoich Kunktatorów, gdy trzeba pokonać cudzoziemca Hannibala, grając na zwłokę⁷; ma też Juliuszy, gdy dla sprawy najwięcej znaczy prędkość manewru”⁸.

---

¹ O pocąym się posągu Orfeusza jako zdarzeniu, które wieszczek Aleksandra potraktował jako dobrą wróżbę (uznał, że wodza czeka wielka sława, przy opiewaniu której poeci będą musieli się napocić) wspomina Plutarch (*Alex.* 14).

² Por. Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 477.

³ Mowa o poselstwie Schin agi, który przybył w maju 1634 r. do stacjonującego w Wilnie króla Władysława IV Wazy. Pierwotnie miał wypowiedzieć Rzeczypospolitej wojnę (armia sułtana Murada IV już była w stanie mobilizacji), lecz po kapitulacji Rosjan pod Smoleńskiem (luty 1634) przyjechał z propozycją zawarcia pokoju, co autor uznaje za zwycięstwo.

⁴ W oryginale gra słów: „mundus” (‘świat’) i „mundus” (‘czysty’).

⁵ W oryginale „in Augusto sanguine” – ‘w czcigodnym, boskim rodzie’ albo ‘w rodzie Augustowskim’ (tu: „w rodzie Augustów”). Nawiązanie do okoliczności przywrócenia w imperium pokoju przez Oktawiana Augusta (cesarza w latach 63-14), który tytuł *Augustus* (‘boski’, ‘czcigodny’) otrzymał na mocy uchwały senatu w 27 r. p.n.e.

⁶ W oryginale annominacja: „viderit” (‘ujrzał’) i „vicerit” (‘pokonał’). Nawiązanie do treści napisu („veni, vidi, vici”), który polecił nieść przed sobą Juliusz Cezar podczas triumfu z okazji zwycięstwa nad Pontem (czas gramatyczny wyklucza następstwo wydarzeń; jak podaje Swetoniusz, napis ten służył właśnie podkreśleniu błyskawiczności odniesionego zwycięstwa, zob. Suet. *Jul.* 37).

⁷ O strategii Kunktatora zob. objaśn. 1 na s. 93.

⁸ Ponownie mowa o Jeremim Wiśniowieckim (zob. wyżej, s. 113), wsławionym w ekspedycjach przeciwko Moskwie, Tatarom i Kozakom, nazywanym „Hektorem polskim”. Po klęsce wojsk polskich pod Korsuniem prowadził walkę podjazdową z oddzia-

4. Można użyć sformułowania: „Drugi ty” albo: „Przypominasz nam drugiego Hannibala”, itd. Jest takie powiedzenie o Lwie Sapiesze: „Mógłbyś się mianowicie wydać komuś drugim Peryklosem, skoro w powszechnej opinii byłeś Lwem zarówno w łonie matki, jak i w ateńskim boju”¹. Kolejny przykład: „Przeląkł się, jakby ujrzał Gorgonę na odsłoniętej tarczy Perseusza”², albo: „Jest taki rwetes, jak gdyby u bram stał Hannibal”³.

Rada druga

Wypowiedzieć się erudycyjnie w sposób daleki od pospolitości można poprzez jakieś uwydatnienie zasług [*praelatio*] lub naganę [*postpositio*], albo tak aby sprawa, o której się mówi, odznaczyła się na tle innej, o której wiedzę przekazuje historia. Tak właśnie mówi się o hojnym władcy: „Podarki od ciebie płyną strumieniami liczniejszymi niżli ujścia Nilu”. Takie jest i to: „Two trofea będą większym wyzwaniem dla potomnych niż Miliadiadesa dla przywódcy, jakim był Temistokles”⁴. Takie i to: „Słowa te zraniły cię dotkliwiej niż Achillesowa włócznia Telefosa”⁵. Takie i to o czyjejs rodowej rzece⁶: „Powierzone jej tylekroć szczęście Polski miało się bezpieczniej niż ongiś fortuna Cezara zawierzona morskim falom”⁷.

Zasługi można też uwydatnić [*praelatio*] w inny sposób: „Gdybyż to istniał postument, na którym mógłby cię postawić triumfujący nad świa-

---

łami Bohdana Chmielnickiego, czym znacznie osłabił siły nieprzyjaciela – z tego też względu odpowiednie byłoby dla niego miano „polskiego Kunktatora”.

¹ Matce Peryklesa (zm. 429 p.n.e.) miało się przyśnić przed jego narodzeniem, że powiła lwa (zob. Plut. *Per.* 3), co pozwoliło skojarzyć Kwiatkiewiczowi tego ateńskiego męża stanu z drugim imieniem Kazimierza Lwa Sapiehy, który znany był ze swych talentów oratorskich, nazwanych przez autora metonimicznie „bojami ateńskimi” (być może w nawiązaniu do współzawodnictwa studentów w nazywanym Atenami belgijskimi Lowanium, gdzie dopełniał wykształcenia. Przykład wykorzystał Kwiatkiewicz wcześniej w *Meta sagittae*, s. 482.

² Perseusz nosił ze sobą głowę Meduzy (jednej z Gorgon) o wężowych włosach, którą odciął po zabiciu potwora zamieniającego spojrzeniem istoty żywe w kamień. Atena umieściła później głowę Meduzy na swojej tarczy (egidzie).

³ Po zwycięstwach Hannibala Rzymianie ukuli powiedzenie „Hannibal ante portas” („Hannibal u bram”), oznaczające zbliżające się zagrożenie.

⁴ Historycy antyczni wspominają o wielkiej ambicji Temistoklesa (ok. 524-459), jednego z najwybitniejszych, obok Peryklesa, polityków i wodzów ateńskich. Szczególnie zaś miały ją rozbudzić dokonania Miliadiadesa (ok. 554-488), dowodzącego armią ateńską w bitwie pod Maratonem (490 p.n.e.). Zob. Plut. *Them.* 3.

⁵ Telefos, syn Herkulesa i Auge; zraniony włócznią przez Achillesa, cierpiał tak długo z powodu niegojącej się rany, dopóki zgodnie ze słowami wyroczni Apollina nie uleczył go ten, kto go zranił. Zob. Hyg. *Fab.* 101.

⁶ *rodowej rzece* – mowa o rzece w herbie (np. Szreniawa, Korczak, Drużyna).

⁷ Być może aluzja do przygody Juliusza Cezara podczas jego wyprawy na Rodos, gdzie udał się na naukę do Apolloniosa Molona. Statek, na którym płynął Cezar, uprowadzili piraci i uwięzili Cezara aż do czasu przysłania okupu. Zob. Suet. *Jul.* 4.

tem Rzym, razem z odzianymi w togi Kwirydami¹ podziwiałby to, że zawsze wiesz jak zwyciężać, a przy tym, odwrotnie niż Hannibal, zwycięstwo umiesz wykorzystać”². Albo inaczej: „Zdobyłeś laury tam, gdzie większość, wspominając Tullusa Hostiliusza, ślubowała świątynie Trwodze i Obawie”³. Albo tak: „Nie uważamy za hańbiące ulec tej samej broni, która samego ciebie, Herkulesie, powala⁴, jakkolwiek nas przerastasz”. Albo tak, jak ów o szturmowanych, a jednak niezdobytch warowniach: „Byłbym przekonany, że dla wroga okazały się dzielniejsze niż Troja, zdobyta przecież dopiero po dziesięciu latach”.

Podobnie o czymś dworze: „Kto ujrzałby powściągliwe obyczaje twojego dworu, powiedziałby, że ma on przewagę nad królestwem Numy”⁵. Inny przykład: „Twa bezstronność odbiera palmę pierwszeństwa Areopagowi⁶, jeśli zaś chodzi o rywalizację w szczodrości, pozbawiasz całej chwały Tytusa”, itd. Podobnie o czyichś doradcach: „Ci, których o to prosiłeś, doradzili ci lepiej od Apollina Delfickiego czy samego Konsusa”⁷.

---

¹ Kwiryci – początkowo nazwa sabińskich mieszkańców miasta Cures, przejęta następnie przez Rzymian, którzy nazywali sami siebie Kwirydami w stosunkach cywilno-państwowych.

² Por.: „vincere scis, Hannibal, victoria uti nescis” (Liv. XXII 51; por. też Flor. *Epit.* I 22,21). Są to słowa Maharbala, dowódcy jazdy Hannibala, skierowane do wodza po zwycięstwie pod Kannami, gdy Hannibal, wbrew jego radom, nie chciał bezpośrednio ruszyć na Rzym.

³ Por.: „Tullus in re trepida duodecim vovit salios fanaque Palori et Pavori” (Liv. I 27). Jak podaje Liwiusz, Tullus Hostiliusz (trzeci władca Rzymu, który panować miał w latach 673-642), spostrzegłszy podczas bitwy z Fidenatami, że sprzymierzeni z nim Albańczycy wycofują się, zanim wydał wojsku dalsze rozkazy, ślubował m.in. wzniesić świątynie wymienionym bóstwom.

⁴ Nawiązanie niezbyt jasne. Być może chodzi o podstęp Nessosa, który poradził Dejanirze ofiarować Herkulesowi koszulę nasączoną krwią centaury, by mogła zapewnić sobie wierność herosa, co doprowadziło do jego śmierci. Może też chodzić o płacz bądź pokorne prośby: w *Trojankach* Seneki (którego tragedie były lekturą obowiązkową w kolegiach jezuickich) Andromacha, prosząc Pyrrusa o litość dla Astyanaksa, przypomina mu, że niegdyś sam srogi Herkules został zwyciężony łzami małego Priama i darował mu życie oraz przywrócił tron. Zob. Sen. *Tro.* 721-728.

⁵ Numa Pompiliusz według tradycji rzymskiej był następcą Romulusa, panującym w latach 715-673. Przypisuje się mu ustanowienie kultów religijnych i praw w powstałym państwie rzymskim, którego obyczaje miały dzięki temu złagodnieć. Zasłynął jako władca pokojowy, sprawiedliwy i pobożny. Zob. Liv. I 19-21.

⁶ Bezstronność Areopagu, rady starszych, którą ustanowić miał Solon, była przysłowiowa. Zob. Erazm, Manucjusz 545. Por. też: „Dicuntur et proverbio: Areopagitae tristes, severi et iudices plane incorrupti” (Decimator, Schindler, *Secunda pars silvae*, k. I₃r).

⁷ Do Apollina należała słynna wyrocznia delficka, której przepowiednie zwykle się sprawdzały. Konsus – rzymskie bóstwo rady.

Z kolei o kopiach Zamoyskich¹: „Rzekłbym, że przeszły przez ręce wielu Scewolów², skoro wstawione męstwem, lecz gdy ponadto, czerpiąc mądrość z krwi owego rodu, nie wiedziały, co to chybić wroga, odpowiednie imię nie przychodzi na myśl, chyba że Fabiuszy”³, itd.

Rada trzecia

Można wypowiedzieć się erudycyjnie w sposób daleki od pospolitości, wykorzystując uzasadnienie [*causa*]. Oprócz zwykłych spójników⁴ („aby”, „aby nie”) używa się następujących sformułowań: „aby dowieść” albo „aby świat poznał”, „aby świat nie wątpił”, „wierzę, że nie” albo „naturalnie, że nie”, „aby już było wiadomo”.

Istnieje takie powiedzenie o pewnym dzielnym żołnierzu: „Pancerz swej piersi mężnie wystawił na uderzenie kamienia, aby dowieść, że Polakom tak samo jak Spartanom pierś służy za mur”⁵.

Tak mówi się o imperatorze Galbie: „Władzę w państwie oddał trzem wyzwolencom, aby dręczyli Rzym, nie mniej liczni niż Furie nękające Awern”⁶. Tak o mężnym królu: „Swą sławę i zdobycze rozpostarłeś poza granice królestwa, a nawet i świata: z pewnością nie tylko w Macedonii jej Aleksander się nie mieści”⁷. Tak o Władysławie IV: „Tobie w udziale przypadł zysk, którym chlubił się Pompejusz, abyśmy nie wątpili, że chociaż wielkich i bardzo wielkich ludzi wydała starożytność, byli mniejsi od ciebie”⁸.

¹ Chodzi o herb Zamoyskich: Jelita (trzy przecinające się złote kopie na czerwonym polu).

² Gajusz Mucjusz Kordus, rzymski bohater wstawiony podczas oblężenia miasta przez Etrusków w 508 r. p.n.e. Schwytany we wrogim obozie po nieudanym zamachu na etruskiego króla Porsennę, mimo groźby tortur odmówił wydania współników, a na znak, że nie obawia się bólu, dobrowolnie włożył rękę do ognia. Stąd jego ród otrzymał przydomek Scewola (‘Mańkut’). Zob. Liv. II 12-13.

³ Rzymski ród Fabiuszy wydał wielu wodzów i mężów stanu.

⁴ Woryginalne mowa o partykułach: *ne*, *ut*.

⁵ Zob. objaśn. 3 na s. 113.

⁶ Swetoniusz podaje, że Galba, cesarz rzymski w okresie od czerwca 68 do stycznia roku następnego, faktyczną władzę w państwie pozostawił w rękach trzech doradców, ludzi niskiego pochodzenia, którzy, wykorzystując swoją pozycję, dopuścili się wielu nadużyć (zob. Suet. *Gal.* 14; por. Tesauro, *Elogia omnia*, s. 249). W okolicy jeziora Avernus w Kampanii, znanego z trujących wyziewów, zanim wycięto otaczające je lasy, lokowano zejście do świata cieni. Furie to rzymskie bóstwa zemsty utożsamiane z greckimi Eryniami (Alektó, Megajra, Tyzyfone), które nękały zbrodniarzy zarówno na ziemi, jak i w zaświatach.

⁷ Nawiązanie do słów Filipa Macedońskiego, które przytacza Plutarch (*Alex.* 6). Zob. też niżej, s. 210, 212.

⁸ Kuhn, *Arcus pacis*, s. 117. Paweł Kuhn (1604-1649), polski jezuita, profesor retoryki, teolog. Podobnie o Władysławie IV Samuel Twardowski: „Co w dziejach dawniejszych / Wielki beł Pompejusz, że za rok to sprawił, / co by drugi przez sto lat – większym się on stawił” (Twardowski, *Władysław IV*, IV 606-608). Rzymski wódz Pompejusz Wielki (106-48) podporządkował imperium (w latach 66-62) liczne ziemie w Azji

Niekiedy do erudycyjnego stwierdzenia dołącza się też uzasadnienie, jak np.: „Rzymianie mieli zwyczaj sprawować *fontinalia*, wieńcząc corocznie źródła¹. Sądzi, jak myślę, że nie godzi się odmawiać wieńców źródłom, z których poniekąd czerpali życie. Stąd się wzięło owo powiedzenie: «Czerpiesz wodę – wieńcz studnię»”.

Rada czwarta

Można wypowiedzieć się erudycyjnie w sposób daleki od pospolitości poprzez zastosowanie antonomazji, kiedy zwykły rzeczownik [*appellativum*] zastępuje się imieniem własnym. Ten rodzaj różni się jednak od pierwszego, ponieważ tam występuje jakieś porównanie [*comparatio*], tu natomiast swego rodzaju wchłonięcie [*appropriatio*] nazwy. W ten sposób powiedział nasz mówca, chwając studentów skwapliwie przykładających się do nauki: „Mógłbyś tu znaleźć samych Teopompów, a żadnego Efora. O drugim Izokrates mawiał, że potrzebuje ostróg, o pierwszym – że wędzidła”².

Tak samo o królu Ludwiku³: „Gwałtownością⁴, jakiej dajesz przykład, każdego Tersytyesa⁵ przemieniłbyś w Achillesa”. Takie i to powszechnie znane: „Niech będą Mecenasowie, a nie braknie, Flakku, Maronów”⁶. Tak o stałe zwycięskim wodzu: „Herkules, co nie znał lęku jako młodzik, podrośszy, za nic będzie miał Hydrę”⁷.

W ten sposób można erudycyjnie nazwać Falarisem okrutnego, Stentorem mającego potężny głos⁸, Arystydesem sprawiedliwego⁹, Proteuszem

---

Mniejszej, z kolei Władysław Waza, jako honorowy wódz kampanii, pokonał armię osmańską pod Chocimiem (1621) i moskiewską pod Smoleńskiem (1633-1634), co w oczach panegirystów pozwalało nazywać go zdobywcą Wschodu.

¹ Fontinalia – rzymskie święto ku czci źródeł, podczas którego okrywano je wieńcami. Zob. Varro *De lin. Lat.* VI 22.

² Parafraza słów Cyclerona (Cic. *De orat.* III 36), które wyrażają myśl, że Eforos potrzebuje zachęty, a Teopompa trzeba upominać, by zwolnił. Historycy Teopomp z Chios (ok. 377 – po 315) i Efor z Kyme (ok. 405-330) uchodzili za uczniów Izokratesa (zob. *De orat.* II 57). Przykład zaczerpnięty z mowy Andrzeja Kanona (*Oratio*, k. A_{4r}).

³ Przykład zaczerpnięty z *Elogium XXVI Ludovici* Giuglarisa (*Pars secunda*, s. 61), który w ten sposób charakteryzuje Ludwika XIII.

⁴ *gwałtownością* – tj. nadludzką odwagą.

⁵ Tersytes – bohater Iliady znany z brzydoty i gwałtownego języka, lecz tchórzliwy, przeciwieństwo porywczego, lecz mężnego Achillesa.

⁶ Mart. VIII 56,5.

⁷ Herkules jako niemowlę zgładził węże przysłane przez Herę, aby go uśmiercić. Zabicie groźnej Hydry lerneńskiej było jedną z 12 prac herosa (potwór symbolizuje tu niebezpieczeństwa wojenne).

⁸ Stentor – jeden z bohaterów Iliady o tak silnym głosie, że potrafił zagłuszyć pięćdziesięciu ludzi. Zob. Hom. *Il.* V 785-786.

⁹ Arystydes (ok. 530-467), ateński polityk i wódz, słynący z prawości. Korneliusz Nepos nazywa go jedynym człowiekiem, o którym mu wiadomo, że przysługiwało mu miano „sprawiedliwego” (Nep. *Ar.* 1).

zmiennego¹, Momusem lub Teonem kąśliwego², Punijczykiem lub punickim charakterem podstępno³, Werresem złodzieja⁴, itd.

Podobnie i to: „Sowie Ateńczyków dał pierwszeństwo przed kapitoliną gęsią”⁵. Nie inaczej Marcjalis:

Trudna to rzecz nie złamać zasad dla pieniędzy
i Numą być, gdyś tylu Krezuszów pokonał⁶.

Rada piąta

Także nagromadzenie erudycyjnych stwierdzeń czy zebranie ich razem, tak aby tworzyły jedność, jedna wymowie wielki podziw i dodaje jej niepospolitej ozdoby. Objasnię to na przykładach:

1. O wytrzymałym znoszeniu krzywdy: „Niewielu jest takich, którzy krzywdy lekceważyliby jak Tytus, drwiliby z nich jak Tyberiusz, przebaczał jak Teodozjusz albo wzajemnie odpłacali jak Augustyn”⁷. Tak samo, zalecając

---

¹ Proteus – syn Okeanosa i Tetydy, który potrafił zmieniać postać, przybierając różne kształty.

² Momus – bóstwo kpin czy też symboliczna postać złośliwego oskarżyciela. Teon – wyzwolenc, który słynął ze złośliwości wobec swego pana albo złośliwy poeta (jego imię w funkcji antonomazji: *dens Theoninus* – dosłownie ‘zab Teona’, a przenośnie ‘złośliwa, oszczerza krytyka’, pojawia się m.in. u Horacego, *Ep.* I 18,82).

³ Określenie *Poenus* w świecie rzymskiej kultury było nacechowane pejoratywnie i jako takie utrzymało się w zwrotach przysłowiowych.

⁴ Zdzierstwa Gajusza Werresa (zm. 43 p.n.e.), grabieżcy Sycylii, gdzie sprawował władzę namiestnika (w latach 73-71), znane były zwłaszcza z lektury mów oskarżycielskich Cicerona (np. *Ver.* II 4).

⁵ Podczas najazdu Galów na Rzym w 390 p.n.e., w nocnej próbie sforsowania przez wroga skalistej ściany Kapitolu przeszkodziły poświęcone Junonie i utrzymywane przy jej świątyni gęsi, które podniosły alarm (zob. Liv. V 47; Plin. *Nat.* X 26,51), stąd „gęś kapitoliną” może wskazywać ogólnie na wartości kultury rzymskiej, a w tym przypadku na rzymską wymowę. Odpowiednio sowa, ptak poświęcony Atenie, patronce Aten, symbolizuje walory intelektu, attycką kulturę i jej wartości, tu oratorstwo. Parafraza słów Kanona (*Oratio*, k. B₂v), który wtrącił podobne zdanie w żartobliwym ustępie o domniemanej urazie Rzymu za to, że mówiąc o oratorstwie, zaczął od Greków.

⁶ Mart. XI 5,3-4. Krezus – król Lidii (VI w. p.n.e.), słynący ze swej potęgi i bogactwa, pokonany przez Cyrusa II.

⁷ Jak pisze Swetoniusz (*Tit.* 9), odkąd Tytus zaczął sprawować urząd najwyższego kapłana, złagodził, nie mszcząc się nawet na młodszym bracie, Domicjanie, który przeciwko niemu spiskował. Tyberiusz, cesarz rzymski w latach 14-37, gdy go o coś oskarżano, albo starał się to tuszować, albo sam to lekceważąco nagłaśniał (Suet. *Tib.* 66). Pakatus Drepaniusz (IV w.) w panegiryku na cześć cesarza Teodozjusza I (*Pan.* 45) słał jego łaskawość, okazaną po pokonaniu i egzekucji Maksymusa, jednego z wodzów rzymskich, który podniósł bunt i zawładnął zachodnią częścią imperium (po rozprawieniu się z Maksymusem nikogo z jego popleczników nie dotknęły żadne prześladowania, tak że chociaż Teodozjusz zwyciężył, nikt nie poczuł się przez niego zwyciężony. Hagiografowie

powściągliwość zamożnemu mówcy: „Czemuż nie zamilknieysz, będąc bogaty jak Krassus, żyjąc jak Lukullus, mówiąc jak Katon?”¹

2. O aktywności fizycznej studentów podczas sierpniowych ferii²: „Nie tacy oni wydelikaceni biernym, zwykłym w sierpniowe upały wypoczynkiem, jak to wydelikatniał kiedyś Hannibal w czasie zimowych kampanijskich leży³, skoro nabrali gotowości choćby i z Kaligulą zbierać muszle⁴, pływać z Mecedonczykiem⁵, łowić ryby z Neronem⁶, chodzić po lasach z Augustem⁷, przemierzać gaje z Akademosem⁸, objeżdżać konno pagórki z Karolem⁹, sieć łodygi z Tarkwiniuszem¹⁰,

---

św. Augustyna (354-430) podają, że święty okazał miłosierdzie Kryspinowi, heretykowi i niewdzięcznikowi, wypraszając dla niego darowanie kary u cesarza (zob. np. Skarga, *Żywoty świętych*, t. 3, 389-390).

¹ Zdanie zaczerpnięte z Plut. *Luc.* 40 (podobnie Plut. *Cat. Min.* 19). W pierwszym przykładzie chodzi zapewne o Marka Licyniusza Krassusa (114-53), którego kariera polityczna i wojskowa przypadła na czasy Cezara i Pompejusza. Dorobił się olbrzymiego majątku, m.in. skupując mienie osób prześladowanych za dyktatury Sulli. Zob. Plut. *Crass.* 2. O rozrzutności i wystawnym życiu Lucjusza Licyniusza Lukullusa, konsula z 74 r. p.n.e., zwycięzcy Mitrydatesa, wspomina m.in. Horacy (*Ep.* I 6,40-44), a obszernie pisze Plutarch (*Luc.* 39-41). W ostatnim przykładzie chodzi o Katona Młodszego, orędownika stoickiej samodyscypliny, wstrzemięźliwości i rozsądku. Zob. Plut. *Cat. Min.* 4-6; 19.

² Podobny ustęp w *Oratio* Kanona (k. A₄v-Br), gdzie mowa o przedwakacyjnym zmęczeniu studentów oratorskimi zmaganiem i wynikającą stąd chęcią aktywności fizycznej.

³ Zob. objaśn. 2 na s. 102.

⁴ Kaligula, cesarz rzymski w latach 37-41, podczas zorganizowanej przez siebie parodii wyprawy wojskowej nakazał armii m.in. rozwinąć szyk wzdłuż linii brzegowej oceanu, a następnie zebrać muszle jako łup zdobyty na Okeanosie. Zob. Suet. *Cal.* 46.

⁵ Opisywana obszernie m.in. przez Kurcjusza (Curt. III 5-6) i wspomniana przez Justynusa (*Epit.* XI 8) kąpiel Aleksandra Macedońskiego w bardzo zimnej rzece Kydnos w czasie letniego skwaru omal nie zakończyła się śmiercią wodza.

⁶ W trakcie łowienia ryb zginął pasierb Neron, którego cesarz podobno polecił utopić, ponieważ podczas zabawy udawał wodza. Zob. Suet. *Ner.* 35,5.

⁷ Być może aluzja do niefortunnego zdarzenia, gdy August jako młody człowiek uciekł z pola bitwy, w której dowodził, a wrócił po dwóch dniach bez konia i płaszcza. Zob. Suet. *Aug.* 10.

⁸ Od imienia Akademos, który wskazał Dioskurom miejsce pobytu Heleny po jej porwaniu przez Tezeusza, względnie Echedemos z Arkadii, biorącym udział w wojnie podczas najazdu Dioskurów na Attykę, nazwano miejsce, gdzie mieściła się późniejsza Akademia Platowska. Zob. Plut. *Thes.* 32. Horacy pisze o sobie (*Ep.* II 2,44-45), że „w gajach Akademos szukał prawdy”.

⁹ Mowa o Karolu V Habsburgu (1500-1558), cesarzu w latach 1519-1556, który pod koniec życia abdykował i osiadł w klasztorze, gdzie poświęcił się trosce o duszę i ćwiczeniom cielesnym, objeżdżając konno pagórki albo zajmując się wytyczaniem grządek w ogrodzie oraz szczepieniem i uprawą drzew. Zob. Pexenfelder, *Historia Caroli*, s. 248.

¹⁰ Jak podaje Liwiusz (I 54), rzymski król Tarkwiniusz Pyszny (według tradycji panował w latach 535-509), rozmawiając z posłańcem przysłanym przez syna, Sekstusa, ścinał

polować z Domicjanem¹, śniadać pośród drzew z Trajanem², rzucać wyzwanie rzymskim trojaczkom Horacjuszom³, itd.

3. O odmiennych godłach: „Jedno i to samo nie odnosi się do każdego, a przy tym nie zawsze to samo przynosi rozgłos: sowa – Ateńczykom⁴, złoty orzeł – Persom⁵, pies – Ozyrynowi⁶, sprawiedliwość – Poliksenie⁷, sfinks – Tebańczykom⁸, gołąb – Asyryjczykom⁹, dary losu – Demostenesowi¹⁰, kolumna – Karolowi V¹¹, itd.

---

laską najwyższe makówki, co syn odczytał jako zaszyfrowane polecenie, aby zgładził najwybitniejszych obywateli Gabiów.

¹ Domicjan, cesarz rzymski w latach 81-96, miał zwyczaj podczas polowania nakazywać niewolnikowi wystawiać dłoń z rozstawionymi palcami, pomiędzy które celował z łuku. Zob. Suet. *Dom.* 19.

² Zapewne chodzi tu o anegdotę, którą przytacza Pexenfelder: Trajan, planując zwrócić synowi króla Tracji państwo, zabrane ojcu z powodu zdrady, zrezygnował z tego zamiaru, kiedy się przekonał, że chłopiec, którego widział zrywającego owoce w ogrodzie, okłamał go następnie, mówiąc, że był w szkole. Zob. Pexenfelder, *Concionator historicus*, s. 58.

³ Podczas wojny Rzymian z Albańczykami miało dojść do pojedynku między trojaczkami Horacjuszami i Kuracjuszami, reprezentującymi wrogie armie; wynik walki miał rozstrzygnąć o wygranej jednej ze stron. Ostatecznie zwyciężyli Horacjusze, reprezentujący Rzymian, a ich przeciwnicy polegli. Zob. Liv. I 24-25.

⁴ Zob. objaśn. 5 na s. 119.

⁵ O złotym orle, perskim symbolu władzy królewskiej, wspomina m.in. Kurcjusz (III 3,7) w miejscu poświęconym opisowi wozu Dariusza III Kodomana, panującego w latach 336-330.

⁶ Bóg Anubis o psiej głowie (albo też syn Ozyrysa odziany w psią skórę) miał dopomóc Izydzie w odnalezieniu ciała Ozyrysa, a także strzec obojga. Zob. Diod. I 18 i 87.

⁷ Poliksena – córka Priama, po zdobyciu Troi złożona w ofierze na grobie Achillesa. Zob. Ovid. *Met.* XIII 443-480; Sen. *Tro.* 1124-1168.

⁸ Według legendy po śmierci zabitego przez Edypa Lajosa do Beocji, nad którą władzę objął Kreon, przybył sfinks, niszcząc pola Tebańczyków. Oznajmił, że odejdzie, jeśli ktoś rozwiąże jego zagadkę, ale jeśli temu nie podoła, poniesie śmierć. Kreon zaofiarował królestwo i swą siostrę Jokastę za żonę w nagrodę dla ochotnika. Zagadkę rozwiązał Edyp i zasiadł na tronie tebańskim jako mąż swej matki.

⁹ Do Eufratu z nieba miało wpaść jajko, które ryby wyniosły na brzeg, a gołąb wysiedział. Wykluła się z niego Wenus, którą nazwano też boginią syryjską (nazwy Asyrii i Syrii w piśmiennictwie starożytnym i późniejszym często traktowano synonimicznie), a rybom i gołębom w Syrii zaczęto oddawać cześć boską. Zob. Hyg. *Fab.* 197.

¹⁰ Demostenes, odpowiadając na zarzuty Ajschinesa (ok. 390-315), jednego z najwybitniejszych mówców attyckich, zob. też *Z dziejów attycyzmu*, s. 23, 27, 32, 42-44, 47-48, 52), który na zgromadzeniu ludowym w 330 r. p.n.e. wystąpił przeciwko wnioskowi o przyznanie Demostenesowi złotego wienca za zasługi dla państwa, polemizował m.in. z zarzutem, iż jakoby jego niepowodzenia miały zaciążyć nad losami państwa. Swoją argumentację oparł, z jednej strony, na wykazaniu, że losy państwa nie zależą od losu jednostek, z drugiej zaś podkreślał, że w porównaniu z warunkami, w jakich żył Ajschines, dla niego od dzieciństwa los okazał się łaskawy – dzięki swemu pochodzeniu mógł

4. O pewnych przydomkach: „Na jakie to imiona nie porwała się ambicja śmiertelników? Attyła nazwał się Gniewem Bożym, Tamerlan – Biczem, Perykles – Gromem, Lukullus – Kserksesem w todzie, Flawiusz – Wojownikiem, Antygonos – Szczęsnym, Nerwa – Dobrym, Trajan – Najlepszym”¹, itd.

5. Przykład Klemensa Aleksandryjskiego, który powiada: „Jeśli ktoś poświęci studia Ischomachosowi, zostanie rolnikiem, jeśli Lampisowi – właścicielem statku, jeśli Charidemosowi – wodzem, jeśli Krobylosowi – kucharzem, jeśli Perdyksowi – oberżystą, jeśli Archelaosowi – tancerzem, jeśli Chryzypowi – dialektykiem, jeśli Arystotelesowi – filozofem przyrody, jeśli Homerowi – poetą, jeśli Tulliuszowi – mówcą, jeśli zaś Chrystusowi – na obraz Nauczyciela stanie się chodzącym Bogiem wcielonym”². Tyle Klemens.

Co więcej, tak nagromadzonymi erudycyjnymi stwierdzeniami można zdumiewająco przyozdobić pojedynczą sentencję „Nie wszystko występuje wszędzie”:

Cedrami góruje Liban, Krety nie dręczy żaden dziki zwierz, Etiopia nie boi się piorunów, a w Gallii nie ma trzęsień ziemi. Anglia nie zna wilków, Itaka zajęcy, a Pont nie widział osłów. Krokodyla ma Egipt, a feniksa Asyria,

---

zdobyć wykształcenie w warunkach nie ubliżających godności, a dorósłszy, wspomagał przyjaciół i ojczyznę. Zob. Dem. *De Cor.* 256-265.

¹ Chodzi o Słupy Herkulesa z dewizą *Non plus ultra* – godło takie miało nawiązywać do gestu wyrzeczenia się korony przez Karol V Habsburga, władającego wcześniej rozległym imperium. Zob. Pexenfelder, *Historia Caroli*, s. 247.

¹ Przykłady o Attyli, Tamerlanie (1336-1405), założyciela dynastii Timurydów, władcy imperium sięgającego od Chin po Morze Czarne, Nerwie i Trajanie obecne także w jezuickim podręczniku wymowy pióra Pelletiera (*Reginae palatium Eloquentiae*, s. 493). Antygonos – jeden z najzdolniejszych wodzów Aleksandra Macedońskiego, który po jego śmierci objął władzę nad Frygią Większą. Zob. Just. *Epit.* XIII. Peryklesa do grzmiecia Jowisza porównuje Arystofanes, do czego nawiązuje m.in. Ciceron (*Orat.* 9,29). Według Wellejusza Paterkulusa, satyrycznym przydomkiem: „Kserkses w todzie” miał obdarzyć Lukullusa Pompejusz ganiąc jego zamięłowanie do przesady w przedsięwzięciach budowlanych, takich jak sypanie grobli na morzu albo przekopywanie kanałów, aby wpuścić wodę morską w głąb łąd. Zob. Vell. Pat. II 33,3-4.

² Ustęp, którego źródłem są *Stromata* Klemensa Aleksandryjskiego (zm. ok. 212), pojawia się w wielu kompendiach z epoki (zob. np. Caussin, *De eloquentia* s. 25-26: I 31). Ischomachos – dobry gospodarz, bohater występujący w *Oeconomica* Ksenofonta; Lampis – bogaty ateński właściciel statku handlowego, o którego procesie z Formionem traktuje Demostenes w *Adversus Phormionem*. Charidemos – wódz ateński, o którym wspomina m.in. Kurcjusz. Krobylos – poeta komiczny opisany przez Atenajosa (jego pieśni miały ujawniać sekrety sztuki przyrządzania przysmaków). Perdyks – z autorów starożytnych wspomina o nim Arystofanes. Autor komentarza do dzieł Klemensa podważa opinię, jakoby Archelaosem, znawcą tańca, miał być Archelaos, tetrarcha Judei, wskazując, że może chodzić raczej o Aristonikosa, autora księgi *De saltatione*, wspomnianego przez Atenajosa. Chryzyp – filozof ateński, kodyfikator doktryny stoickiej. Zob. Clemens Alexandrinus, *Stromata* VII 16,323.

Tyr szczyci się purpurą, Korynt najlepszym klimatem, piramidami Memfis. Hymettos i Attyka dostarczają w obfitości miodu, pachnidła Arabia, szmaragdów Erytrea, lwów i dzików Arkadia, Hyrkania tygrysów, Indie słoni.

A przecież także wody rozślawia co innego: Paktolos toczy złoto, fale Hydaspesu lśnią drogimi kamieniami, morze jest ojczyzną pereł, a kajstryjskie źródło łabędzim matecznikiem. Kolchida ma Fazis, Lerna Hydrę, Nil rodzi krokodyla, Strymon żurawie.

Cóż dopiero góry? Etna i Wezuwiusz buchają płomieniami, Erymant porośnięty jest cyprysem, Parnas zieleni się laurami, Imolus i Tauros obfitują w winną latorośl, Antykyry w ciemiernik, Tessalia w konie, Pont w lubczyk.

Ludzkie charaktery też kochałbyś za różne zalety i nienawidził z powodu różnych wad: Azjaci są wydelikaceni, Persowie beztroscy, Syryjczycy pożądlivi, Aleksandryjczycy pochlebcy, Kampanczycy zuchwali, mieszkańcy Kapadocji, Krety i Cylicji nawykli do kłamstw, Grecy do podstępów, w chytrości i zbrodni przodują Punijczycy, Tracy w pijaństwie, Partowie w strzelaniu, Ateńczycy w mowie, Rzymianie w sile ramienia¹.

Sarbiewski:

Nie wszędzie niebo swobodnie spogląda
po polach, rodzić nie zdoła wszystkiego
każda ziemia, w wielkich umysłach
skrzy się zaś barwna dawnych wieków scheda².

---

¹ Wiedza, jaką ówczesny czytelnik zaczerpnąć mógł z popularnych encyklopedii. Zob. np. hasła: *Libanus, Creta* (nie ma wzmianki o braku dzikich zwierząt na Krecie), *Tyrus, Corinthus, Hymettus, Arabia, Hyrcania, Pactolus, Hydaspes, Colchis, Lerne, Nilus, Strymon, Vesevus, Aetna, Anticyra, Pontus, Asia, Cilicia, Graeci, Poeni, Parthi, Persae, Athenae, Romani*, w: Decimator, Schindler, t. 2. Itaka – wyspa na Morzu Jońskim, mityczne królestwo Odyszeusza; Pont – kraina w płn.-wsch. rejonie Azji Mniejszej, u wybrzeża Morza Czarnego; Asyria – starożytne państwo azjatyckie leżące w rejonie dzisiejszego Kurdystanu; Tyr – jedno z największych fenickich miast starożytnych, położone w południowym rejonie Libanu u wybrzeża Morza Śródziemnego, które słynęło z wyrobu purpury; Korynt – jedno z największych miast greckich w płn.-wsch. części Peloponezu; Hymettus – pasmo górskie w Attyce; Erytrea – zapewne rejon Morza Czerwonego, miejsce niedookreślone (źródłem erudycji może być w tym przypadku Claud. *De VI Cons. Hon.* 563); Arkadia – górzysta kraina na Peloponezie; Hyrkania – kraina w Azji na pld. od Morza Kaspijskiego, którą miały zamieszkiwać okrutne tygrysy; Paktolos – rzeka w Lidii znana ze złotonośnych piasków; Hydaspes – rzeka w płn.-zach. części Indii; źródło kajstryjskie – źródło rzeki Kaister, płynącej w Lydii, którą zamieszkiwały łabędzie (zob. Ovid. *Met.* II 252-253); Kolchida – kraj w Azji Mniejszej na wybrzeżu Morza Czarnego; Fazis – jedna z rzek Kolchidy; Lerna – miasto i jezioro na pld.-zach. od Argos, miejsce, gdzie Herkules zabił Hydrę; Strymon – rzeka w Macedonii wpadająca do Morza Egejskiego; Erymant – góra w Arkadii; Parnas – góra w pobliżu Delf; Imolus – góra we Frygii; Tauros – pasmo górskie w Azji Mniejszej; Antikyra – miasto m.in. u stóp Parnasu (zob. też objaśn. 2 na s. 230); Tessalia – kraina w rejonie płn.-zach. Grecji.

² Por. Sarbiewski, *Lyricorum libri*, oda IV 9,9-12.

Wergiliusz:

[...] Indie czarny
niosą heban, kadzidło tylko Sabejowie¹.

Tu zboża, tam obfitsze zbiory latorośli,
ówdzie owoców².

Rada 6

Wyrazić się erudycyjnie można, dopasowując jakiś element wiedzy do treści danej myśli, co w ogóle jest bardzo eleganckie.

I tak w miejsce sentencji: „Często zwycięzcę pokonuje się w jednej sprzyjającej wrogowi chwili”, można powiedzieć erudycyjnie: „Częstokroć się zdarzało, że ludziom wytrwałym, jak choćby Hannibalowi, Kapua połamała laur zdobyty długim wojowaniem”³. W miejsce takiej z kolei sentencji: „Dla triumfu odpowiedni jest każdy wiek”, mówi się erudycyjnie: „Nie tylko zwycięstwa Aleksandra nie były dziełem starca i nie tylko talenty Cyrusa nie szły w parze z wiekiem”⁴. Takie jest i to: „Mało który Hannibal nie miał swojej Kampanii”. Podobnie: „Często złoty osioł Macedończyka dociera tam, gdzie wojowniczy baran nic nie wskóra”⁵. Albo: „Lepiej być Ozyrysem niż Tyfonem” (ów rozumny, ten opasły i głupi)⁶. Z tego samego źródła owo Terencjusza: „Wenus bez Cerery i Bachusa ziębnie”⁷.

Rada 7

Można wypowiedzieć się erudycyjnie, wykorzystując przeciwieństwo [*oppositio*], występujące wówczas gdy przykłady są sobie przeciwstawne, jak to ma miejsce w antytezach [*antitheta*].

---

¹ Verg. *Georg.* II 16-117. Sabejowie – mieszkańcy Sabei, regionu Arabii słynącego z produkcji kadzidła.

² Verg. *Georg.* I 54-55.

³ Zob. objaśn. 2 na s. 102. Kapua występuje tu jako metonimia braku dyscypliny wywołanej skłonnością do oddawania się przyjemnościom.

⁴ Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 499. Zob. też objaśn. 2 na s. 78.

⁵ O Filipie Macedońskim mówiło się, że może zdobyć każdą twierdzę, do której tylko można wprowadzić osła obciążonego złotem. Zob. Cic. *Att.* I 16.

⁶ Według egipskich mitów Ozyrys miał być wynalazcą m.in. astronomii, pisma, instrumentów muzycznych, założycielem kultu bogów, uprawy zboża i winnej latorośli. Tyfon był bezbożnym i występny bratem Ozyrysa, który go zamordował, aby zagarnąć władzę królewską. Zob. Diod. I 15-17 i 21.

⁷ Zob. Ter. *Eun.* 732. Sens sentencji: miłość bez posiłku i wina stygnie. Przykład oparty na antonomazji: Ceres nauczyła ludzi uprawy zboża i wypieku chleba, stąd często jej imię oznaczało ‘chleb’ bądź ‘pokarm’ w ogóle. Bachus jako opiekun wina i winnej latorośli oznacza ‘trunek’, Wenus jako patronka miłości – ‘rozkosze erotyczne’.

Takie jest owo: „Częściej spotkałbyś Ajgistosów niż Hipplitów, częściej Fedry niż Penelopy”¹. I to: „Nie powiedziałbyś, że występki popełniają ludzie wykształceni i wielu ludzi wykształconymi byś nie nazwał. Bardziej pasują oni do chóru menad niż Muz, do Libera, lecz nie Tulliusza czy Apollina”². Również to: „W naszych czasach mamy niewielu Kuriuszów, liczniejsi są Krassusowie, mimo że Fortuna nie jest już tak łaskawa, albo Antoniuszowie, którzy jednym haustem wyczerpali swoją ojcowiznę”³. I to: „Źle Eurysteusowi przy Alkidzie⁴, sieciarz nie znosi ciężkozbrojnego, a *murmillo* traka”⁵ (gladiatorzy tworzą równe pary).

Rada 8

Można wyrazić się erudycyjnie, mówiąc jak gdyby lekceważąco i z zastosowaniem oratorskiej wzgardy [*oratoria reiectio*]⁶. W ten sposób nasz mówca⁷: „Precz, krwawa ucztó Katyliny, gdzie nie więcej pije się wina, niż krwi!”⁸ Tu się nie jada podług barbarzyńskiego zwyczaju Lapitów⁹, brak tu niesławnych przez sybarycki zbytek biesiad, co kończą się przesytem. Niech się Kambyzes zмага, jak chce, z przepelnionymi pucharami”¹⁰, itd.

¹ Ajgistos – bohater legend o rodzie Atrydów, pochodzący z kazirodczego związku Tyestesza z jego córką Pelopią, kochanek Klitajmestry, z którą zasiadał na tronie Argos po zabójstwie Agamemnona, zamordowany przez Orestesa, chcącego pomścić śmierć ojca. Hipplitos – syn Tezeusza i Antiope, odrzucił zaloty zakochanej w nim macochy, Fedry, która oskarżyła go przed Tezeuszem o próbę uwiedzenia, co ściągnęło na niego gniew ojca i spowodowało śmierć. Penelopa – żona Odyseusza, ucieleśniająca wierność małżeńską.

² Menady (bachantki) to wychowawczynie Bacchusa (Libera), które towarzyszyły mu podczas wędrówek i zabaw, ogarnięte ekstatycznym szaleństwem. Muzy – córki Jowisza i Mnemozyne, patronujące sztukom wyzwolonym, ich przewodnikiem był Apollo.

³ Maniusz Kuriusz Dentatus (III w. p.n.e.), zwycięski wódz rzymski w walce z Samnitami, Sabinami i Pyrrusem. Ciceron przywołuje m.in. rozpowszechnioną później anegdotę o tym, jak Kuriusz, którego posłowie samniccy próbowali przekupić złotem, opowiedział im, że woli rozkazywać tym, którzy posiadają złoto, niż samemu je posiadać. Zob. Cic. *Sen.* 16,55-56. Wizerunek Marka Antoniusza, rzymskiego wodza i polityka jako pijaka i utracjusza utrwalił Ciceron w *Filipikach* (2,25 i 27).

⁴ Alkida – Herkules, wnuk Alkajosa. Zob. objaśn. 1 na s. 126.

⁵ *Murmillo* i trak (*thrax*) to lekkozbrojni gladiatorzy, pierwszy nosił na głowie hełm przypominający rybę mormylos, drugi był uzbrojony na wzór trackiego wojownika.

⁶ Figura myśli, polegająca na odrzuceniu czegoś, co nie należy do sprawy lub jest niegodne wzmianki.

⁷ Przykład zaczerpnięty z mowy Kanona (*Oratio*, k. C₃r).

⁸ Aluzja do relacji o uczcie, podczas której towarzysze Katyliny, zawiązując formalnie spisek, mieli napić się wina zmieszanego z ludzka krwią. Zob. Sal. *Cat.* 22.

⁹ Mityczny lud zamieszkujący Tessalię. Autor nawiązuje zapewne do dosadnego porównania Cicerona (*Pis.* 10), który rozwijając je mówi, że nikt nie ustaliłby, czy jego adwersarz na swej uczcie więcej wypił, czy więcej zwymiotował.

¹⁰ Kambyzes (zm. 522 p.n.e.), świętokradca i bratobójca, był synem Cyrusa II, po którym objął tron perski; tutaj uznany też za pijaka.

Także i owo: „Niech wspaniałe Teby chlubią się pierwszym czynem swego wychowanka Herkulesa, co niemowlęcą ręką udusił srogie węża!¹ Czy kotwica opiewać ma Seleukosa, skoro naznaczyła go nią zdumiewająca sztuka natury? Przecież nie zazdrościmy Zoroastrowi, że przyszedłszy na świat, roześmiał się, a nie zapłakał, jak to właściwe ludziom². Dostałeś od natury więcej na prawie wyjątku”, itd.

Dla odmiany o uroczym ogrodzie: „Po cóż miałbyś go porównywać z ogrodami Hesperyd³, jakby prawdziwe Pola Elizejskie w owym Tiburze⁴ mogły rywalizować z bajką?” Albo tak: „Przestań już, Rzymie, opowiadać o Scewoli – cios naszego żołnierza pewniejszy i niezawodny. Gdzie powala wroga, tam wznosi tropajony”⁵. Jeszcze inaczej: „Sprawiasz, że Polska nie boi się, czego się kiedyś obawiał Pliniusz, że szlachetni Rzymianie nie będą mieć w pałacach niczego pięknego, oprócz podobizn przodków”⁶. I to Stacjusza:

Oddasz, łajdaku, oddasz – rzekł – choćby żelazny
cię otoczył wał albo śpiewu potrójny mur
wybudował Amfion⁷

(bo jest to wypowiedziane z pogardą).

---

¹ Ziemskimi rodzicami Herkulesa byli Alkmena i syn Alkajosa, Amfitrion, władcy Teb. O uduszeniu węża zob. objaśn. 7 na s. 118.

² We wszystkich trzech przykładach chodzi o dar natury, otrzymany bez zabiegów ze strony obdarowanego. Seleukos, syn Antiocha i Laudiki, był jednym z wodzów Aleksandra Macedońskiego. Po jego śmierci zawładnął Babilonem, państwem Baktrów, Medów, a także Suzjaną. Jak podaje Justynus, matce Seleukosa, zanim go urodziła, przysniło się, że miała stosunek z Apollinem, od którego otrzymała pierścień z wrytą na nim kotwicą – taki sam znak pojawił się na udzie jej syna (Just. *Epit.* XV 4). O perskim proroku Zoroastrze, jedynym człowieku, który roześmiał się przy narodzinach, wzmiankuje Pliniusz (*Nat.* VII 16,72).

³ Hesperdy to córki Atlasa i Nocy, które mieszkaly w ogrodzie swego ojca. Ogrodu nie nękali żadni sąsiedzi, pasły się tam stada bydła i rosły drzewa o złotych jabłkach, strzeżone przez smoka.

⁴ *Pola Elizejskie w owym Tiburze* – tj. miejsce najprzyjemniejsze na ziemi (zob. objaśn. 1 na s. 105). Miejscowość wysławia, przeciwstawiając ją innym miejscom, Horacy (*Od.* I 7,1-14). Zob. też Stat. *Silv.* I 3.

⁵ Zob. objaśn. 2 na s. 117. Tropajon – pierwotnie drzewo, na którym zawieszano zdobyczne broje i oręż pokonanego przeciwnika, później pomnik z marmuru bądź żelaza imitujący broję jako symbol zwycięstwa; metonimicznie: samo zwycięstwo lub zdobycze wojenne.

⁶ Być może odwołanie do ustępu *Historii naturalnej* (XXXV 2) Pliniusza, w którym autor, ganiąc zepsucie współczesnej sztuki zdominowanej przez obcych artystów oraz przepych, niepropagując dawnych wartości, przeciwstawia jej niegdyśjszy wystrój atrium, w którym znajdowały się woskowe podobizny przodków, malowidła przedstawiające drzewa genealogiczne i dokumenty poświadczające dokonania podczas sprawowanych urzędów; ozdobami miejsc publicznych i progów domostw były też łupy zdobyte na nieprzyjacielu.

⁷ Por. Stat. *Theb.* II 452-455.

To samo w ten sposób: „I niech mi ktoś powie, że w usta Stesichorosa wpadł słowik, skoro także...”¹, itd. Podobnie tak: „Muszę tu zganić stare przysłowie, bo pewna przyjemność obędzie się bez płaczu”². Podobnie: „Syrakuzy, widząc machinę Chosroesa, powinny się zastanowić, czy nie za bardzo już chwałą swojego Archimedes”³, itd.

Dodam ponadto, że erudycyjne stwierdzenia można wprowadzać, używając form⁴ „przecież nie”, „i sam nie”, itd. Na przykład: „Przecież sama Swada⁵ czy Konsus nie doradziliby tej zabawy”. Takie jest i to w *Utopii* Bidermana: „Zostawiło to na duszy płamę, której przecież nie wywabiłaby sama *Lua Mater*”⁶. Tak samo to: „Takich syrenich pułapek Ulisses z trudem by uniknął”⁷.

Można do tego dodać erudycję wtrąconą mimochodem, jak tutaj: „Nie dopuszczamy myśli, że wygrana się odwlecze, zwłaszcza ze względu na tak wielki brak Fabiuszy, choć nawet gdyby byli liczni, w niczym by nie pomogli”⁷.

Rada 9

Kiedy jedno i to samo twierdzenie [*propositio*] uzasadnia się za pomocą wielu przykładów, należy podwoić starania, przykładając wagę do wysłowienia oraz do tego, by od jednego do drugiego przykładu przechodzić w coraz to inny sposób. Zgodnie z tym zaleceniem opracowano sentencję: „Każdy obarczony jest jakąś wadą”. Rozwija się ją następująco za pomocą przykładów:

„Wierzcie, że to szczerą prawdą, nie zaś tylko sąd Pliniusza, gdy powiedział, że jeszcze nie znalazł nikogo takiego, by jego zalet nie umniejszyło sąsiedztwo wad⁸. Przypomnijcie sobie Aleksandra, postrach Azji i Wschodu. Kronikarze dotąd wiodą spór, czy rozlał on więcej wina, czy krwi, skoro, sławny dzięki zwycięstwom tyleż, co zbrukany pijaństwem, wojenną sławę zaczernił rozlaną

¹ Zgodnie z legendą, poecie lirycznemu Stesichorosowi (VII/VI w.), gdy był jeszcze dzieckiem, miał paść do ust słowik. Zob. Plin. *Nat.* X 43,82.

² Ferrari, *Oratio XVI (Orationes, s. 94)*. Por. Prz 14,13: „Śmiech będzie zmieszany z żałością, a koniec wesela smutek posiada”.

³ Opis machiny Chosroesa II (zm. 628), władcy perskiego (od 591), przedstawiającej niebo i zjawiska atmosferyczne umieszcza Kwiatkiewicz niżej, s. 236. W starożytności o machinie Archimedes’a wspominali np. Cyceon (*Tusc.* I 25,63; *Nat. deo.* II 35,88). Zagadnienie materii, z której mógł być zbudowany Archimedesowy model nieba, jak też sposobu, w jaki był uruchamiany, omawiał obszernie Schott (*Magia universalis*, s. 263-268).

⁴ W oryginale objęte terminem partykuł: *ne quidem, nec ipse*.

⁵ Swada – bóstwo patronujące doradzaniu.

⁶ *Lua Mater* – rzymska bogini patronująca oczyszczeniu, utożsamiana też z Dianą. Parafraza zdania z dziełka niemieckiego jezuita Jakoba Bidermana (1578-1639), profesora teologii i filozofii w Dillingen, autora dydaktyzujących utworów, m.in. *Utopia Didaci Bernardini seu Iacobi Bidermani sales musici, quibus ludicra mixtim et seria litterate ac festive denarrantur* (Coloniae 1640, s. 9). Podobne zdanie w jednym z epigramatów Bidermana (*Epigrammata* III 35).

⁷ Florus (*Epit.* I 6) wspomina, że ród Fabiuszy, walcząc z etruskimi Wejentami, wystawił prywatną armię.

⁸ Zob. wyżej, s. 100.

krwią przyjaciół¹. Oto jak nawet takiego męstwa ima się hańba błędu! Ty, Trajanie, też nie jesteś bez skazy: Pliniusz wyłącza cię z grona śmiertelnych², podczas gdy twoje bestialstwo względem niewinnych wyznacza ci miejsce pośród zwierząt³. A zatem Macedonia ma Aleksandra, a Zachód Trajana, u których trzeba by napiętnować upadek splamionej wadą cnoty. Ale tego rodzaju występki, jak też powinowactwa cnót i wad szukajmy z dala od tronu i purpury. Rzym podsunie nam Tulliuszowego brata, Kwinta – wszyscy go chwalą, nie znajdując jednak uznania dla jego zapalczywości⁴. Także Tulliusz, starszy przecież od brata, nie jest tu wcale lepszy. Uwielbiam jego wymowę, nienawidzę pychy⁵, która na niejedną sobie na świecie zasłużyła filipikę⁶. Kogo z kolei postawię przy Tulliuszu? Rzecz jasna, że przy konsulu – Rzym, pana narodów, lecz niewolnika zbytku. Ja ciebie, Rzymie, wielbię za twoje zwycięstwa, a świat się ich przeraził, lecz twoją chwałę i skarbiec pochłonął zbytek, prywatna ambicja możliwych zbezczeszczyła laury i purpurę⁷. I nie pominę przy tym Kartaginy, rywalki Rzymu. Za dowód niechaj służy jeden jedyny Hannibal. Widzi on Sagunt, leżący bez pogrzebu wśród swoich własnych prochów, i takim samym widowiskiem staje się dla Kampanii⁸. Do tego to stopnia każdej wspanialszej zalece ducha towarzyszą wady”.

¹ Może tu chodzić zwłaszcza o sprawę uczestników domniemanego spisku na życie Aleksandra Wielkiego. Na podstawie poszlak torturowano i stracono wówczas m.in. Filotasę, syna Parmeniona, jednego z najbardziej zasłużonych wodzów Aleksandra. Samego Parmeniona król rozkazał skrytobójczo zamordować Polydamasowi, który zwykle walczył pod komendą Parmeniona i cieszył się jego zaufaniem. Zob. Curt. VI 7-11, VII 2; Just. *Epit.* XII 5; Plut. *Alex.* 48-49. W zamroczeniu alkoholowym władca zamordował ponadto zasłużonego w walce i oddanego Aleksandrowi Klejtosa, który podczas uczty ośmielił się krytykować próżność króla. Zob. Curt. VIII 1-2; Just. *Epit.* XII 6; Plut. *Alex.* 50-51.

² Zob. objaśn. 6 na s. 104.

³ Trajana jako okrutnika przedstawia zwłaszcza piśmiennictwo hagiograficzne. Zob. np. Skarga, *Żywoty świętych*, t. 1, s. 224-225; ponadto: Pexenfelder, *Concionator historicus*, s. 92.

⁴ Gwałtowność Kwinta Cyserona (102-43) miała się przejawiać m.in. w jego stosunku do żony Pomponii, siostry Tytusa Pomponiusza Attyka, na prośbę którego Marek Cyseron napominał młodszego brata. Zob. Cic. *Att.* I 5. W okresie walk między Cezarem i obozem pompejańczyków Kwintus gwałtownie występował z kolei przeciwko bratu, na co Cyseron skarży się w listach do Attyka. Zob. *Att.* XI 8 i 10.

⁵ Skłonność do pyszałkowatości, przez którą pomimo talentu krasomówczego zraził sobie wielu ludzi, wytyka Cyseronowi m.in. Plutarch (*Cic.* 24).

⁶ Czternaście mów skierowanych przeciwko Markowi Antoniuszowi Cyseron zatytułował *Filipikami* (*Orationes Philippicae*) w nawiązaniu do mów Demostenesa przeciwko Filipowi II Macedońskiemu.

⁷ Narzekanie na zbytek, chciwość i nadmierną ambicję możliwych jako przyczynę upadku dobrobytu państwa rzymskiego stanowiło topos rzymskiej historiografii. Zob. Sal. *Cat.* 10-12; Flor. *Epit.* I 47; Tac. *Ann.* III 53-55.

⁸ Hannibal zajął Sagunt po dziewięciu miesiącach oblężenia w 219 r. p.n.e., po tym jak zdesperowani mieszkańcy miasta popełnili zbiorowe samobójstwo, rzucając

Lecz tego rodzaju dowody oraz dostatek różnorodnych, zdumiewających przykładów znajdziesz w *Monita et exempla politica* Lipsjusza¹.

Rada 10

Erudycyjne stwierdzenia mogą być wprowadzone także z zastosowaniem *protasis* i *apodosis*. Samą historię oddaje się wówczas albo w stylu historycznym, albo oratorskim². Istnieją różne sposoby rozwijania erudycyjnych stwierdzeń przez *protasis* i *apodosis*:

1. Daną historię przedstawia się obszerniej z zastosowaniem porównania [*comparatio*] albo też wzgardliwego odrzucenia [*reiectio*]. Następnie należy dostosować zapowiadany temat do punktów wspomnianej historii, np.: „Nasz wiek widzi w tobie drugiego Aleksandra, żeby już Macedonia nie puszyła się niebywale swoim – wszak Polskę zdobi nie mniejsza liczba wodzów i bohaterów. Jedynie ktoś, kto nie zna choćby imienia Aleksandra, nie wie, jaką to żądzą sławy, zwycięstw i rozgłosu zapłonął ów Macedończyk. Mało mu było Grecji i Macedonii przejętych w spadku po Filipie, mało było ujarzmić całą Persję, a nawet cały Wschód, gotów był jeszcze podbić owe nieskończone światy, o których śnił Demokryt³. Taką to siłę ma zarówno szlachetna skłonność, jak i arogancja, jeśli już tylko dosięgła czyjegoś serca. Lecz niechaj milczy już Kurcusz⁴ i Macedonia! Dla mnie przerosłeś samego Aleksandra, skoro rozbiłeś tyle nieprzyjacielskich szyków (dokonał tego podobno i Aleksander), a przy tym wiesz, jak zwyciężyć samego siebie, czego już Aleksander nie potrafił”⁵.

2. Można tylko wspomnieć o danej historii przez nawiązanie, które pojawia się w innej, dłuższej, np.: „Dla mnie jesteś większy i daleko bardziej godzien podziwu niż owe rozślawione siedem cudów świata⁶. Gdy bowiem zaślepione ludzkie umysły trzeba przemienić w gałąź, która wydaje dobry owoc – jesteś latarnią w Faros, zapaloną, aby błędzącym właściwy wskazać trakt. Gdy ojczyź-

---

się w ogień. Zob. Flor. *Epit.* I 22. O kampanijskiej klęsce Hannibala zob. objaśn. 2 na s. 102.

¹ Mowa o bardzo popularnym dziele Justusa Lipsjusza (1547-1606) *Monita et exempla politica* (pierwiodruk: 1605, do końca XVII w. ukazało się osiemnaście wydań łacińskich, nie licząc przekładów na języki narodowe). Dzieło zawiera przykłady i anegdoty o charakterze dydaktycznym, zaczerpnięte głównie z dzieł starożytnych historyków.

² Definiuje je, podając obszerne przykłady, sam Kwiatkiewicz na s. 235-243.

³ Plutarch (*De tranqu.* 4) zapisał anegdotę, w której Aleksander, dowiedziawszy się o istnieniu nieskończonych światów od Anaksarcha, ucznia Demokryta, zapłakał, ponieważ nie opanował jeszcze żadnego z nich.

⁴ Tj. przywoływany już wyżej Kwintus Kurcusz Rufus, autor *Historiae Alexandri Magni*.

⁵ Mowa o słabości charakteru Aleksandra. Zob. objaśn. 1 na s. 128.

⁶ Do siedmiu cudów świata Filon z Bizancjum zaliczył wiszące ogrody Semiramidy, piramidy w Memfis, posąg Zeusa w Olimpii dłuta Fidiasza i Kolosa Rodyjskiego, mury Babilonu, świątynię Diany w Efezie oraz Mauzoleum władcy Karii w Halikarnasie. Zob. Philo Byzantius *De VII Orb. Spect.* Ponadto zaliczano do nich latarnię na Faros.

nie brak ochrony, okazujesz się dla niej pewniejszy niż mury babilońskie. Gdy wielkim czynem ojczyzną sławę należy wynieść pod niebiosa, Kolos Rodyjski przy tobie nie jest wystarczająco wielki”, itd.

3. Nawiązanie do historii, o której ma być mowa później, może ją wyprzedzać, np.: „Drzewo twej latorośli od dawna już rodzi ojczyźnie palmy, zgina się w łuki, pnie się na tropajony⁷. Nikomu więcej, jak tylko Polsce wyrasta na ozdobę, skoro jej niesie herosów, godnych najwyższych urzędów. Właściwości te przypisywano niegdyś Lasowi Dodońskiemu⁸, z którego to właśnie brały się insygnia ludzkiej i boskiej władzy, buławy wodzów, zwycięskie tropajony”.

4. Na początku kładzie się nacisk na prawdziwość albo fałszywość danej historii, uwydatnia jakiś jej wybrany fragment czy też coś, co jest z nią związane. Następnie przedstawia się ją samą, stosując pomniejszenie [*extenuatio*] albo powiększenie [*exaggeratio*] odpowiednio do potrzeby. Na końcu ma być następnik [*apodosis*]. Wstęp do historii czy bajki można zatem zbudować w oparciu o zawartą w niej naukę [*documentum*] czy myśl [*sententia*]. Pokażę to na przykładzie opowieści o bocianie. Rolnik zastał go w towarzystwie żurawi niszczących zasiewy i schwytał razem z nimi, jakby był winowajcą⁹. Wprowadzenie do bajki mogłoby być bowiem takie:

„Rzadko się zdarza, żeby sąsiad łotra nie skończył też na sznurze. Niewinność, przyjmując zobowiązania wobec winowajców, staje się w rzeczy samej zbrodnią. Stąd też niewinny sam częstokroć prosi się o karę, ilekroć jego uznanie znajduje zła kompania, chociaż nie samo zło. Aby wyłuszczyć prawdę, odwołam się do bajki okrywającej ją niby łupina jądrowa. Przystałeś do łajdaków? Niechaj ci choć żalosny ptasi los przypomni o ryzyku, a zwłaszcza ta opowieść o fatalnym bocianim towarzystwie. Zgłodniały ptak wyjadał z ziemi ziarno, właśnie posiane przez rolnika...”, itd.

To samo widać w bajce o pawiu i żurawiu¹⁰, którą zdobią sentencje umieszczone na samym wstępie, uwydatniając jej przesłanie:

Komu piersi rozedmie oszalała pycha,
dumny i rad, że innym nie dostaje światła,
powinien zmańdrzeć: oto brud na jasnym ciebie
Charyt¹¹ i cień rzucany przez jego własny blask.
Szare istoty nie aż tak zatrwają cudzy
splendor, żeby im lampy brakowało w mroku.

---

⁷ Zob. objaśn. 5 na s. 126.

⁸ W Lesie Dodońskim (*silva Dodonea*) znajdowała się najstarsza wyrocznia Jowisza, z której rad m.in. korzystali przyszli bohaterowie.

⁹ Bociany w przeciwieństwie do żurawi miały cieszyć się sympatią ludzi. Zob. Plin. *Nat.* X 30,60. Bajka o rolniku, żurawiacz i bocianie u Babriosza (*Fab.* 13).

¹⁰ Krótsza bajka o tej tematyce w zbiorze Avianusa (*Fab.* 15).

¹¹ Charyty (Gracje), trzy boginie wdzięku, córki Zeusa i Eurynome (Aglaja, Eufrozyne, Talia).

Każdy ma swoją cześć i nie jest godzien wzgardy,
 choćby się wydawało, że go poniżył los.
 Tłumacz milczącej prawdy, bajka to potwierdza,
 sławiąc ptaka Junony i Palamedesa¹.
 Tedy sprasza na ucztę lotna Saturnijka
 niebios arystokrację wraz z trackim żurawiem².
 Na stołach smaczne jadlo, nie brak i pucharów,
 tęgich, Achelousie³, dzięki twej piwniczce.
 Nadał się paw i drażni strymońskiego ptaka⁴
 (zataczając ogonem, ozdobą Asyrii⁵,
 skrzące się pawie oka wbijają go w dumę,
 a powiększa ją balast wyniosłego czuba):
 „Czemuż przeczyć mej władzy? Ma królewska postać
 zapewniam mi górny tron i zwierzchność nad ptaństwem.
 Próżno się tobie równać – piór nie ubarwiła
 Iris⁶, tren nie zamiata z takim wdziękiem ziemi.
 Nosisz może wysoko pozłocistą tiarę,
 jak ja, promieniejący pióropuszem kity?
 Czujne oczy Argusa⁷ mniej liczne niż moje,
 a ogon mój z tysiącem gwiazd idzie w zawody”.
 Tu żuraw, płonąc w duchu, tak obróci sprawę:
 „I mnie los, mówi, sprzyja, i dobrze z nim żyję.
 Pióro me nie udaje barwy Taumantydy⁸,
 ogon nie połyskuje rojem gwiezdnych ozdób,
 jednak los nie odmówił moim skrzydłom daru,

¹ Tj. pawia i żurawia. Junona podróżowała napowietrznym wozem ciągniętym przez pawie, które były ptakami jej poświęconymi; stąd określenie „lotna Saturnijka” (bogini była córką Saturna). Ptakami Palamedesa nazywano żurawie. Zob. np. Mart. XIII 75. Palamedes, jeden z bohaterów wojny trojańskiej, był synem Naupliosa, królem Eubei. Przypisywano mu m.in. wynalezienie niektórych liter (zwłaszcza Y, dla której wzorem miałyby być klucze żurawi). Zob. Phil. Her. 33; Serv. II 81.

² *trackim żurawiem* – w oryginale „Threicia grus”; „tracki” to stały epitet żurawia w literaturze antycznej. Zob. np. Ov. Ars III 182; Av. Fab. 15.

³ W mitologii greckiej syn Okeanosa i Tetydy, także nazwa rzeki płynącej między Etolią i Akarnanią. O jej wezbranych falach porywających głazy i bydło pisze Owidiusz (Met. VIII 549-573), który wspomina również o zakrapianej winem uczcie. Achelous podjął nią Tezeusza zmuszonego przeczekać porę wezbrania wód, przez które chciał się przeprawić.

⁴ O żurawiu tak u Wergiliusza, Aen. X 265.

⁵ *ozdobą Asyrii* – tj. ozdobą godną Wschodu. Asyria symbolizuje tutaj Wschód w ogólności, a przede wszystkim wschodnie zamiłowanie do przepychu.

⁶ Iris – posłanka bogów zamieniona przez Junonę w tęczę.

⁷ Olbrzym Argus miał setkę wciąż czuwających oczu i z woli Junony strzegł przed Jowiszem nimfę Io zamienioną w jałówkę. Zamordował go Merkury, a jego oczy Junona miała rozpoznać na ognie pawia. Zob. Ov. Met. I 610-723.

⁸ Iris była córką Taumasa, stąd patronim: Taumantyda.

co pozwala mi zażyć szerokiego świata.
Ty siedzisz w domu, wiejskie wycierając drogi,
skrzydło cię nie uniesie w napowietrzne kraje”.
Słyszając to, lotna Juno zbyła się swej pychy, itd.

Podobnie na potrzebę objaśnianego symbolu zbudowano wstęp do owego pozdrowienia, które zaczyna się następująco: „Kiedy sam, przy obecnym upadku kultury, dźwigasz budownictwo z niedostatku, twa nadzwyczajna kultura przywodzi mi na myśl ową wielkość spowitą rzymską purpurą: Barberiniego¹. Pewnego razu, gdy jako gość odwiedzał progi hołdujące Muzom i Tulliuszowi², przypadkiem za bramą liceum spostrzegł ogród, zielony mimo chłodu dzięki cudownej sztuce Apellesa³. Spodziewał się już tylko zbierających miody pszczół, co zapowiadał sam napis: «Oczekuje pszczół»”⁴, itd.

Podobnie w innym pozdrowieniu, przed *protasis*, gdzie mowa o numidyjskim królu Masynissie, wdzięcznemu bogom za to, że gości u siebie Scypiona, umieszczono taki wstęp: „Wielkość przybyszy zawsze napotyka równie wielką radość gospodarzy – jest ona przez to miarą tamtej. Powołam się na króla Numidii”⁵.

Rada 11

Erudycję można z wdziękiem wykorzystać na potrzebę przepięknego akuminu. Widać to w słowach tego, kto drwi z Neroną wyśpiewującego przy akompaniamencie kitary w czasie pożaru Rzymu⁶:

Sili się, by prześcignąć tebańskiego mistrza:
tamten zbudował miasto, ten obala lirą⁷.

---

¹ Franciszek Barberini (1597-1679), bratanek papieża Urbana VIII, mianowany kardynałem w wieku 26 lat, był adresatem kilku utworów pochwalnych Sarbiewskiego (*Lyriconum libri*, ody III 11, 14, 15, 18). Określenie Barberiniego zbieżne z tytułem jednej pieśni (III 14) polskiego poety: *Ad honorem cum Franciscus Barberini sacra purpura ... ornaretur*.

² *progi hołdujące Muzom i Tulliuszowi* – tj. szkołę.

³ *sztuce Apellesa* – tj sztuce malarskiej. Apelles (ok. 370-300) był jednym z największych malarzy greckich.

⁴ Pszczoły w ogrodzie miały zostać namalowane w oczekiwaniu na wizytację kardynała Barberiniego w Academia Parthenia w Rzymie (w herbie gościa widniały bowiem pszczoły – stąd *lemma*: „Expectat apes”). Zob. Picinellus, *Mundus symbolicus*, s. 502.

⁵ O królu Numidii Masynissie (ok. 238-148), który dziękował bogom za możliwość ujrzenia przed śmiercią Scypiona Afrykańskiego Młodszego, zob. Cic. *Rep.* VI 9.

⁶ O śpiewie Neroną rozkoszującego się widokiem płonącego Rzymu wspomina Swetoniusz (*Nero* 38).

⁷ Tesauro, *Nero* (*Elogia omnia*, s. 247). Tebański mistrz to Amfion, który wzniósł mury Teb, grając na lirze. Zob. Paus. IX 5,7.

Ten akumen też opiera się na erudycji: „Trzy tylko Furie każdy, Alanie, wymienił, nie znając usposobienia twojej małżonki”¹. I to o św. Franciszku Ksawerym², który długo utrzymywał się przy życiu, jedząc bardzo cierpkie jabłka³:

Złe są jabłka, Tantalu, gdy przychodzi pościć⁴:
większa męka jednakże, jeśli ich próbujesz⁵.

I to o ogarniętej pożarem świątyni czy też przybytku Słońca: „Ojciec Faetona chciał zasiąść na boskim miejscu i poniósł tę samą karę co Faeton⁶, bajkę zmieniając w historię”. I z drugiej strony to o Abazym: „Furiom mógł zdawać się Gigantem, nie zasłużywszy na to imię niczym więcej, jak tym, że walczył z Jowiszem sarmackim”⁷. I ta alegoria ujęta erudycyjnie: „Na okowy i gordyjskie węzły jest miecz Aleksandra”⁸. I owo o matce dzielnie znoszącej śmierć syna: „Ból matczyny Niobe zamienił cię, Konstancjo, w skałę”⁹.

Rada 12

Ludziom uczonym i czytającym też wypada korzystać z erudycji w sposób całkowicie daleki od popolitości, zwłaszcza w dialogach, listach i swobodnych rozmowach; wypada stosować przysłowia, zaczerpnąć coś z wiersza poety lub innego autora, czy też odwołać się do jakiejś dziedziny wiedzy. Przykładów

---

¹ Ines, *Acroamata* II 46.

² Franciszek Ksawery (1497-1552), uczeń Ignacego Loyoli, misjonarz jezuicki.

³ Epizod nieznanymi hagiografom świętego (zob. Skarga, *Żywoty świętych*, t. 4, s. 558-588). Wykazuje on podobieństwo z historią znaną skądinąd: pewien bezimienny żołnierz miał otrzymać od spowiadającego go kapłana pokutę, polegającą na tym, że stojąc pod leśną jabłonią rodzącą cierpkie owoce, musiał się powstrzymać, aby ich nie zjeść, jeśli chciał uniknąć cierpień – w ten sposób miał nauczyć się wystrzegać rzeczy pożądaných, które jednak mogły być szkodliwe. Zob. Lohner, *Instructissima bibliotheca*, t. 3, s. 555.

⁴ W oryginale gra znaczeń: „malum” – ‘jabłko’ i ‘zły’.

⁵ Parafraza utworu poświęconego Franciszkowi Ksaweremu Tesaura (*Elogia omnia*, s. 285).

⁶ Faeton, syn Feba, nie panując nad zaprzęgiem ojca, który ten na jego prośbę pozwolił mu poprowadzić, wywołał pożar na ziemi, a sam spłonął uderzony piorunem Jowisza. Informacji o ukaraniu ojca Faetona nie udało się wyjaśnić.

⁷ Mehmed Abazy pasza (zm. 1634), bejlerbej Sylistrii, dowódca wojsk sułtana Murada IV, zagorzały wróg Polski, co uzasadnia pojawienie się Furii w obrębie alegorii, którą skonstruowano w odwołaniu do mitu opowiadającego o walce Jowisza z Gigantami. Jowiszem sarmackim nazywa autor króla polskiego, choć na polu bitwy mierzył się z hardym wodzem głównie hetman Stanisław Koniecpolski.

⁸ Aluzja do anegdoty, o której wspomina m.in. Kurcjusz (III 1), Plutarch (*Alex.* 18) czy Justynus (*Epit.* XI 7): Aleksander Macedoński, dowiedziawszy się o wyroczni przepowiadającej objęcie władzy nad całą Azją temu, kto rozwiąże węzeł w zaprzęgu wozu należącego niegdyś do Gordiosa, przeciął splot mieczem. Według autora (zob. niżej, s. 223) są to słowa Aleksandra VII, papieża w latach 1655-1667.

⁹ Niobe po stracie swoich czternaściorga dzieci, które uważała za swą największą chlubę, skamieniała z bólu.

dostarczy Lipsjusz w *Monita et exempla politica* i inni. Podają również przykład żartobliwy, lecz odpowiedni do przedmiotu, o którym w nim mowa, gdzie jacyś ludzie zastanawiają się nad sposobami rozrywki:

Zabawa

Osoba 1. Wracamy z zabawnej sztuki. Lecz czy można mieć ochotę stale zabawiać się w sposób, do którego od dawna przywykliśmy?

Osoba 2. Precz z zabawą! Masz ochotę – jak mówi Plaut – by razy posypały się na twój grzbiet?¹

Osoba 3. Dlaczego by jednak nie urozmaicić tymczasem spraw poważnych swawolą? Miło, według nauki Wenuzyjczyka, tak zaplanować dzień, aby przy rozwadze nie brakło chwili bez troski i szaleństwa w stosownej porze². Zatem użyjmy kamyków i żaren³.

Osoba 4. Może ty wiesz ród od Plautowskich obywateli⁴, skoro ci tak dalece smakuje praca w młynie? O głowo stworzona do kręcenia młynka! Masz ty, doprawdy, plewy zamiast mózgu, a mąkę zmieloną mylisz z Apollinem⁵, skoro chciałbyś nas skazywać na żarna!

Osoba 5. Ja doradzałbym grę w kości. Ten rodzaj zabawy podoba się też bogini. Fortunie się tu kłaniam, owej płoczej wprawdzie, jednak bogini⁶.

Osoba 6. Zachęcasz do zabawy, której nie doradziliby mi nawet Konsus i Swada⁷. Przecież gdybym za każdym razem wyrzucił Wenerę czy królewskiego Herkulesa, jeśli nie trafiłby mi się nigdy *vulturius* czy *canis*, a zawsze Wenus albo szóstka⁸, to nie chciałbym składać ofiar Fortunie. O, to dobrze powiedziane:

Grasz w kości – pomyśl dobrze, co waszmości dają,
od nich życie i zejście zależec wszak mają.
Kości, pijaństwo, żądza – zbawiają pieniądza⁹.

---

¹ Por. Plaut *Trin.* 1011. Titus Maccius Plautus (ok. 250-184), komediopisarz, jeden z najstarszych autorów rzymskich, których utwory się zachowały.

² Por. Hor. *Od.* IV 12,28. Horacy pochodził spod Wenuzji w płd. Italii (dziś: Venosa).

³ W oryginale: „*scrupis molisque*”, dosłownie: „ostrymi kamieniami i żarnami (kamieniami młyńskimi)”; słowa „*scrupus*” („ostry kameń”, „skrupuł”) używano też jako synonimu do „*calculus*” oznaczającego m.in. kamyk do gry w warcaby lub inną grę planszową (być może aluzyjnie o grze nazywanej „młynkiem”, która miała polegać na ułożeniu warcabów w rzędzie i nie dozwoleniu, by przeciwnik ustawił je w ten sam sposób).

⁴ U Plauta (*Pers.* 420) pojawia się pogardliwe określenie niewolników zatrudnionych przy pracy w młynie: „*pistrinorum civitas*” (‘obywatele młynów’); tutaj nie „*civitas*”, a „*primores*” (‘dostojnicy’, ‘pierwsi obywatele’).

⁵ z *Apollinem* – tj. z kulturalną rozrywką.

⁶ Fortunie, gdyż wynik gry zależy w tym wypadku od ślepego losu.

⁷ Zob. objaśn. 7 na s. 116 i 5 na s. 127.

⁸ Wenus i Herkules oznacza wyrzucenie zwycięskiej szóstki w grze w kości; *canis* – „psi rzut”, wyrzucenie jedynek; *vulturius* – niepomysłny rzut. Zob. też Plaut. *Curc.* 357-358.

⁹ Parafraza gnomy, którą zamieścił w swoim kompendium Johan Buchler (*Gnomologia*, s. 18-19).

Krócej ciebie i mnie onegdaj uczył nasz Emanuel: „Unikaj hazardu, myśl o śmierci”¹.

Osoba 7. A zatem wzywam do współzawodnictwa w grze kamykami. Niechże prędko pokonam każdego, przesuwając je w przód i w tył, a tego tu włączę do grona przyjaciół Kryspina, i oby już zniżył koturny godne tragedii do komediowych trepków² itd.

W zębach wyuczony wlec stare rzemienie³.

Osoba 2. Zabawę tę mógłbyś doradzać raczej Galbie albo Krassusowi, zaprzysięgłym wrogom śmiechu, ale nie retorowi⁴. Przystoi ona komuś, czyjemu przyjsciu na świat przyświecała gwiazda Saturna⁵. Mnie zaś ukochał życzliwszy Jupiter⁶, a Lucyna⁷ przyjęła na świat pod pogodnym niebem. Więc gdybyś chciał się pozbyć kamyków tkwiących zbyt głęboko w trzewiach, to również podrzucanie czy tarcie kostką o kostkę⁸ uchodzi w tym miejscu kostrze, ale nie retorowi.

Osoba 3. Zatem, powiadam z Nazonem, zabawmy się w rabusiów⁹. Wyrażę to jaśniej, przywołując słowa Seneki: „Spędźmy dzień przy stole z szachami”¹⁰.

---

¹ Przykład z obowiązującej w szkołach jezuickich gramatyki Alvareza (*De institutione*, s. 115). Emanuel Alvarez (ok. 1526-1583), jezuita portugalski.

² Być może chodzi o Kryspina, wymienionego obok Lucyliusza i Faniusza, którzy u Horacego (*Ser.* I 4,6-22) są przedmiotem drwin jako poeci piszący wiele, lecz bez talentu. Zarzut niedostosowania tonu, zbyt koturnowego w stosunku do przedmiotu mowy, podobny *Sztuce poetyckiej* Horacego (*Ars* 89).

³ Por. Mart. IX 73,1. W cytacie mowa o bezwzględny posłuszeństwie wobec dawnych autorytetów.

⁴ Chodzi najprawdopodobniej o Serwiusza Sulpicjusza Galbę (konsula w 144 r. p.n.e.) i Lucjusza Licyniusza Krassusa (140-91). O pierwszym, jako autorze dowcipnej odpowiedzi, Ciceron wspomina w *De oratore* w części poświęconej żartom. Krassus jest uczestnikiem tego dialogu przedstawionym jako mówca wybitnie błyskotliwy i dowcipny (zob. *De orat.* 2, 54,220-70,285). Określenie „zaprzysięgli wrogowie śmiechu” jest najprawdopodobniej ironiczne.

⁵ Gra znaczeń: „calculus” – ‘kamyk do gry’ i ‘kamień pęcherza’. Uczestnik rozmowy odwołuje się do wiedzy astrologicznej ukonstytuowanej w starożytności: podatność na dolegliwości brzuszne i kamicę pęcherza przypisywano wpływowi Saturna i Merkurego. Zob. np. Firm. Matern. *Math.* III 9,8.

⁶ Por. Verg. *Aen.* 6,129-130. Wpływ Jowisza w astrologii uznawany był za bardzo szczęśliwy. Zob. Firm. Matern. *Math.* III 3.

⁷ Lucyna – opiekunka położnic, bogini porodów.

⁸ W oryginale: „etiam ibi talorum iactus”, co można oddać jako ‘wyrzut pięt’, ‘podskakiwanie’; „talus” oznacza piętę, kostkę, ale także odmianę kostki do gry o czterech ściankach płaskich i dwóch wypukłych, stąd wariantywnie: ‘rzut kośćmi’.

⁹ Por. Ov. *Ars* III 357.

¹⁰ Seneka przedstawia gry jako jedno z zajęć „pochłaniających” cenny czas życia. Por. Sen. *Brev. Vit.* 13,1. Szachy dotarły do Europy dopiero w średniowieczu.

Jest to w istocie wspnianiały rodzaj gry, gdzie i król mający władzę, i królowa z jej swobodą ruchu, i ścierający się jeźdźcy, i mnisi przygotowujący zasadzki, i przeciwstawione sobie oddziały pieszych dadzą nader rozkoszne przedstawienie¹.

Osoba 1. Podejrzana to nazwa dla gry. Mnie wystarcza moja ojcowizna. Niechże ten z ochotą zabawia się szachami, komu podoba się rabować. Poza tym na zabawę chciałbym poświęcić tylko godzinę, a nie dzień.

Osoba 3. I na cóż wreszcie przyszło? Zatem bez zabawy upłynęłaby nam godzina? Już raczej ja wskażę źródło rozrywki. Obszedłem niedawno miejskich kramarzy, kupiwszy pewną unikatową księgę. Jeśli przyłożymy się, by ją przewertować, nawet ów z jaskini Trofoniosa² będzie się mógł pośmiać. Dzieło to ożywiłoby nawet Jalemus³. Płótno Parrazjosa, winogrona Zeuksidesa i kunsztowne dzieła Tymantesa⁴ tak by mnie w sobie nie rozkochały, jak te rysunki w czystych barwach.

Osoba 5. Pokonałeś mnie nie proponując czegoś lepszego, lecz lepiej to ujmując w mowie. Twój pomysł tak zadomowił się pośród mych pragnień, że i jajko do jajka, jedna kropla mleka do drugiej i moneta do monety nie są tak do siebie podobne⁵, jak me życzenie do twojego.

---

¹ W nazewnictwie staropolskim jeździec to obecny konik, mnich to goniec, piesi to pionki.

² Wyrocznia Trofoniosa znajdowała się w okolicy greckiego miasta Orchomenos. Zasięgnięcie jej porady wymagało wielodniowego rytuału oczyszczającego, następnie zadający pytania prowadzeni byli do wylotu podziemnego pomieszczenia, wciągani do jego wnętrza, gdzie otrzymywali wróżbę, a po wyjściu tą samą drogą, przejmowani przez kapłanów i przekazywani krewnym – sparaliżowani ze strachu i pozbawieni pamięci, która wraz ze zdolnością do śmiechu miała powracać stopniowo. Zob. Paus. IX 39,5-39,13. Stąd też przysłowiowe określenie człowieka smutnego i poważnego: „Trophonii antro vaticinans est” („Wieszcz z jaskini Trofoniosa”). Zob. Erazm, Manucjusz 457.

³ W komentarzach do przysłów wskazuje się, w odwołaniu m.in. do Eurypidesa i Arystofanesa, że Jalemusem nazywa się człowieka, który wypowiada się bądź śpiewa bez zapалу, płacźliwie, żałośnie; według niektórych podań Jalemus miał być nieszczęśliwym synem Kalliope. Zob. Erazm, Manucjusz 1094.

⁴ Słynni malarze greccy z V i IV w. p.n.e. Parrazjos z Efezu miał m.in. rywalizować z Zeuksisem, który tak realistycznie namalował winogrona, że zlatywały się do nich ptaki. Parrazjos z kolei namalował obraz z zasłoną, której zdjęcia domagał się Zeuksis, zwiedziony jej realistycznym wyglądem. Zeuksis miał namalować także chłopca niosącego winogrona, a przekonawszy się, że w dalszym ciągu ptaki zlatywały się do winogron, uznał, że chłopiec namalowany jest gorzej niż owoce, ponieważ w innym przypadku ptaki by się go bały. Z dzieł Tymantesa, które wyobrażały zawsze mniej, niż wyrażały, apelując do wyobraźni widzów, szczególnie sławny był obraz przedstawiający ofiarowanie Ifigenii (przedstawiwszy ból na twarzach zgromadzonych wokół ofiary, oblicze samego ojca malarz zakrył). Zob. Plin. *Nat.* XXXV 65-66 i 73-74.

⁵ Popularne porównania, które pojawiały się wcześniej u różnych autorów, m.in. u Plauta („neque lac lacti magis est simile”, *Amph.* 601), Cyцерона („et ova ovorum, et

Gdy wypowiadamy się erudycyjnie i posługujemy przykładami opisując coś, np. zdarzenie, wymaga to zwięzłości, jasności oraz (aby wprowadzić w podziw, przyciągając uwagę) wytwornego stylu albo czegoś powiedzianego z finezją, o ile pozwala temat. Widać to, po pierwsze, na tym przykładzie Pietrasanty¹: „Pierścień tyra Polikratesa rozślawiła igraszka Fortuny – mianowicie z własnej woli wyrzucił go on do wody, aby poczuć smutek, znużony nieustanną radością. Wnet jednak dobył go z wnętrzości ryby, aby pojąć wreszcie, że doznawanie szczęścia może być oznaką gniewu bóstwa”². Po drugie, tutaj: „Agat w pierścieniu króla Pyrrusa, dzieło samej natury, wyobrażał Apollina z kitarą i Muzy z ich atrybutami. Gdybyś dodał śpiew i dźwięk, byłby tam prawdziwy Parnas³, i to nie na skale, a na kamieniu szlachetnym”⁴. Oto trzeci przykład: „Pierścień senatora Nonniusza z powodu swego niezmiernego przepychu nadal cieszy się pewną, choć złą sławą. Antoniusz proskrybował tego człowieka, którego cała Rzeczpospolita z trudem mogłaby kompletnie przyodziać, dla ozdoby jednego palca nałożył bowiem klejnot wart dwudziestu tysięcy. Pod tak wielkim ciężarem zbytku opada ręka, a co dopiero palec!”⁵ I taki: „W pewnym rejonie Italii człowiek cierpiący na kamicę pęcherza wydał prawdziwe diamenty wskutek drogiej i dochodowej choroby”.

Dodaje się też uzasadnienie, jak tu: „Rzymianie w oczku pierścienia rzeźbili serce – wierzę, że wspominając ten symbol okazywali serce. Inni wyobrażali Amora, który dosiadał lwa i, trzymając cugle, opanowywał jego gniew, a to dlatego, że każde męstwo ustępuje Amorowi⁶. Neron miał wizerunek Marsjasza przy drzewie, obdartego ze skóry przez Apollina – i trafnie, bowiem podobną jatkę sprawił za swego pryncypatu”⁷.

---

apes apium simillimae”, Cic. *Ac.* II 17,54) Kwintyliana („non ovum tam simile ovo”, *Inst.* V 11,30).

¹ Podane niżej przykłady wybrane z: Pietrasanta, *De symbolis* III 3 i 7 (s. 94-95, 107, 111). Silvestre Pietrasanta (1590-1647), włoski jezuita, heraldyk.

² Polikrates (VI w. p.n.e.), znany ze szczęścia tyran Samos. O pierścieniu Polikratesa wspomina Pliniusz (*Nat.* XXXVII 2).

³ Góra Parnas w Grecji była tradycyjnie uznawana za siedzibę Apollina.

⁴ Pyrrus (IV-III w.), król Epiru, wsławiony podczas licznych wojen. O jego pierścieniu wzmiankuje Pliniusz (*Nat.* XXXVII 3).

⁵ Nonnius (I w. p.n.e.) to syn Nonniusza Strumy, senator proskrybowany przez Marka Antoniusza ze względu na jego wspaniały pierścień. Anegdotę tę zapisał Pliniusz (*Nat.* XXXVII 21).

⁶ Istniał grecki epigramat *Argentariosa* mówiący o pierścieniu z wizerunkiem Amora powożącego wozem zaprzężonym w lwy (zob. *Anth. Graec.* IX 221), do którego odwołał się Alciato (*Emblemata*, s. 370-373) w emblemacie o tej tematyce.

⁷ Historię satyra Marsjasza, którego Apollo, zwyciężywszy w grze na flecie, obdarł ze skóry, przedstawia m.in. Owidiusz (*Met.* VI 382-400). Źródła informacji o posagu nie udało się ustalić.

Podrozdział 2

O zastosowaniu sentencji i ich tworzeniu w sposób niepospolity

Jeśli chodzi o stosowanie sentencji:

Uwaga 1. Sentencja jest pięknie włączona do mowy, jeśli wykorzystuje się nie tyle jakąkolwiek sentencję, ile taką, która się zbiega z myślą danego periodu, choćby period sam przez się nie miał sentencjonalnego charakteru.

Przykładem tego są słowa skierowane do króla Władysława¹: „Gdy przystąpiłeś do walki, zaraz stało się jasne, ile w bitwie znaczy majestat odziany w hełm”. Podobnie o matce zwracającej się do tyrana w obronie synów: „Żle płacisz za synów: łzami, szalejąc i dysząc zbrodnią; złorzeczeniami wojujesz z barbarzyństwem”². Podobny i ów przykład Kurcjusza o Aleksandrze: „Aleksander byłby większy, gdyby pokonał pychę i gniew, niezwyciężone wady”³. Tak i o naszym królu: „Do kogo dotarła sława twego imienia, musi być świadom, że Fortuna jest w ręku ludzi dzielnych”. Tak i to naszego mówcy: „Do rady i sędziowskiego trybunału nie dopuściłeś nigdy nadziei i obawy, dwóch raf obradujących”. Tak i to dotyczące polityki: „Tacyt nauczył cię, że rękę zbrojną w miecz na wodzy trzymać musi namysł, wróg zaś nauczył się od ciebie, że łatwiej zachować władzę, namysławiając się ostrożnie raczej aniżeli prędko”⁴.

Na koniec przykład z tego samego źródła: „Świadomość wiarołomstwa i utrata nadziei na przebaczenie tylko potęgowała zuchwałość sarmackiego wroga. Rzym pamięta, do jakiej przemocy i zuchwalstwa bodźce te popychają nawet niewolników⁵. Ale nieszczęsny szal, zwykły kompan żądzzy zwycięstwa, prowadził ku przepaści, toteż wydawało się, że dopiero twe pęta szaleńca zatrzymają”.

Uwaga 2. Pospolitości ustrzeżemy się również, potwierdzając w entuzjastycznym tonie [*cum epiphonemate*] słusność sentencji zawartej w danym periodzie. Widać to w owym przykładzie: „Wreszcie się świat nauczył, że nieszczęścia rzadko chodzą w pojedynkę, gdy po nieszczęsnym zgonie naszego władcy rozległ się w państwie grzmot burzy nowej wojny”. To samo widać tutaj: „Niechże się już nauczą armie barbarzyńskiego Wschodu, że tutaj w walce i rozstrzyganiu bitew decyduje męstwo, a nie liczebność. Niech

---

¹ Tu, jak i poniżej mowa zapewne o Władysławie IV Wazie.

² W oryginale gra znaczeń: „Male pretium [...] offers, [...] male precibus [...] pugnas” – tj. źle płaci za synów i źle, bo złorzeczeniami (zapewne w domyśle: zamiast orężnie) walczy z barbarzyńcami.

³ Por. Curt. III 12,19.

⁴ Rozwinięcie myśli Tacyta (*Ann.* I 67) wykorzystanej przez Lipsjusza (*Politicorum libri sex*, s. 99).

⁵ Zapewne nawiązanie do rzymskich powstań niewolników. Florus wspomina o pierwszym (137-132) i drugim (104-101) powstaniu sycylijskim, a także powstaniu Spartakusa (73-71). Zob. Flor. *Epit.* II 7-8.

wiedzą, że to nie oddziały spędzonych pastuchów rozstrzygają w bitwach, ale – nawet przy małej liczbie wojska – potęga ducha i myśl przerastająca wielką armię”.

To samo widać tutaj: „Osman¹ niczego nie przedsięwziął spokojnie i bez pośpiechu, a do tego podburzył przeciw nam wszystkie ludy Aurory². Tyle zapłacił, raz do głosu dopuszczając gniew i żądzę wielkiej władzy, co ściąga na manowce i zagania w przepaść!”

Widać i tu: „Oton Salwiusz i Neron, okrutni nawet względem siebie, sami zadali sobie śmierć³. Oto, gdyby łajdakom brakowało kata, to mają siebie samych!”

Uwaga 3. Sentencje użyte są wytwornie, gdy wprowadzone są w miejsce uzasadnienia, zwłaszcza za pośrednictwem owych sformułowań⁴: „jak bez mała”, „aby zaświadczyć”, „wiedząc”, „aby było wiadomo”, „mając świadomość”, „mianowicie”, „rzecz jasna”, „rzeczywiście”. Podaję przykłady, pomijając te, które pojawiły się wyżej:

1. O Sapieszce⁵: „Zawsze stawałeś do boju u boku majestatu, dzieląc z nim czyny i chwałę. Tak to bez mała zawsze imiona wielkich gromadzą się wokół majestatu przyodzianego w hełm”.

2. O kimś wybijającym się rodem i zasługami: „Chciałem okazać ci uznanie, mówiąc nie tylko o klejnocie starożytności, ale i o znakomitych czynach. Byłem mianowicie przekonany o opłakanej doli skądinąd szczęśliwych, którzy niczego nie zawdzięczają przednim obyczajom, a wszystko przodkom⁶ czy krwi”.

3. „W samej wiosnie życia Kazimierz⁷ dokonał tego, czego inny z trudem w życia jesieni – uznał wszak, że podsycanie w marnym żdźble nadziei na długie trwanie dowodzi czczości umysłu”.

---

¹ Osman II (1604-1622), sułtan turecki w latach 1618-1622. Po nieudanej wyprawie został zamordowany w wyniku przewrotu pałacowego.

² *ludy Aurory* – tj. mieszkańców Wschodu (Aurora – bogini Jutrzenka). Mowa o armii Osmana z Anatolii, która przybyła pod Chocim w 1621 r.

³ Chodzi zapewne o cesarza Marka Salwiusza Otona (panował od stycznia do kwietnia 69), który przed dojściem do władzy był powiernikiem Nerona, a następnie przywódcą zamachu na Galbę. Oton popełnił samobójstwo, przebijając się sztyltem podczas wyprawy przeciwko Witeliuszowi, którego obwołały cesarzem wojska germańskie. Swetoniusz (*Otho* 2-11; zob. też Tac. *Hist.* II 47-49) nie przypisuje mu okrucieństwa, a nawet skłonny jest jego decyzję o samobójstwie tłumaczyć poświęceniem. Słyszany z okrucieństwa Neron przebił się nożem wkrótce po zwycięskim spisku Galby, nie chcąc dostać się w ręce przysłanych po niego żołnierzy. Zob. Suet. *Nero* 47-49.

⁴ W oryginale mowa o partykułach: *ut ferme, documento, arbitratu, ut constaret, non ignarus, nimirum, nempe, quippe*.

⁵ Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 519. Zob. objaśn. 1 na s. 90.

⁶ W oryginale *annomina*: „*moribus*” (‘obyczajom’) i „*maioribus*” (‘przodkom’).

⁷ Chodzi zapewne o słynącego z wielkich cnót i pobożności, zmarłego młodo św. Kazimierza (1458-1484), kanonizowanego w 1604 r. syna Kazimierza Jagiellończyka.

4. I to o Władysławie: „Aby nie być zależnym od siły Losu, taką strategię obronną przyjąłeś w walce, by zwykle uprzedzać Los, a nie podążać za nim. Uznałeś bowiem, że wydanie na pastwę wojny bezbronnej sprawiedliwości jest równie niegodziwe, co prowadzenie niesprawiedliwych wojen”.

5. O szczodrym dla ubogich: „Uprzedzasz życzenia nieszczęśników, nie znosząc wyprośzonej łaski. Masz świadomość, że kto rozdaje, wśród dobrodziejstw na pierwszym miejscu umieścić ma bezinteresowność”¹.

6. O czcicielu Najświętszej Dziewicy: „Tak oddałeś się Panu, że również służebnicy Pańskiej nie odmówiłeś czci i uczucia. Rzeczywiście, kto nie kocha Matki życia, nie kocha jak należy życia”².

7. O Joramie³: „Wyniesiony na króla, pozbył się⁴ braci. Rzecz jasna, że kogo tyran się obawia, pragnie jego krwi. Nigdy wesół, chyba że śpiewa na pogrzebie”. Podobnie o tym samym: „Brakło mu tylko stosu, nie mogiły. Pozbawiono go ognia, na który sobie zasłużył. Największą mianowicie karą dla tyrana jest to, że po śmierci nie roztacza blasku”⁵.

Uwaga 4. Sentencję można niekiedy zaprezentować tak, że zaprzecza się jej za pośrednictwem innej, odpowiednio jej przeciwstawionej. Tak jak tutaj: „Ktokolwiek dotychczas miał wrażenie, że wiele zależy od pośpiechu, zaśpiewa palinodię – wskażę mu Fabiusza Kunktatora, niezwykłego dzięki zwłoce, co cierpliwością i opanowaniem przechytrzył Punijczyka” (Maniliusz)⁶. I to: „Niekiedy błąd Pliniusza, przed którym wielka Fortuna nic nie tai⁷, prosi, byś mu wybaczył, że...”, itd. Takie i to: „Kto chce, niech dalej myśli, że osetką męstwa jest gniew, lecz dla mnie, choćby i Klaudian milczał:

Najbliższy jest bogom,
kogo myśl, nie gniew wiecie⁸.

---

¹ Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 524.

² Tamże, s. 534.

³ Joram – pierworodny syn starotestamentowego Jozefata; objąwszy władzę, zamordował swoich braci. Zob. 2 Krn 21,1-4.

⁴ W oryginale gra znaczeń: „Ad regnum sublatus fratres sustulit” (czasownik „tollere” oznacza zarówno ‘wynieść [na urząd]’, jak i ‘usunąć’, ‘zabić’).

⁵ Wybrane wersy z *Ioram, Iosaphati filius* Tesaura (*Elogia omnia*, s. 126-127).

⁶ Z dzieła Marka Maniliusza (*Astronomica* I 788), poety i astrologa rzymskiego z I w. n.e., zaczerpnięta pojedyncza fraza: „Invictusque mora Fabius”.

⁷ Nawiązanie do słów Pliniusza Młodszego (*Pan.* 83): „Habet hoc primum magna fortuna, quod nihil tectum, nihil occultum esse patitur: principum vero non modo domos, sed cubicula ipsa intimosque secessus recludit, omniaque arcana noscenda famae proponit atque explicat” („Wielkie powodzenie ma głównie to do siebie, że godzi się z tym, iż wszystko jest jawne i na widoku, zaś w przypadku władców otwiera nie tylko domy, ale także sypialnie i najskrytsze zakątki, wszystkie tajemnice odkrywając i wyjawiając przed opinią publiczną”).

⁸ Claud. *Cons. Manl. Theod.* 227.

Takie i to: „Wybacz, rzymski mówco¹, ale nie możemy się z tym zgodzić”. I to: „Milcz już, Mecedończyku! Teraz królestwo pomieści dwóch². Milcz i ty, Tacycie, co głosisz, że pokój zależy od tego, czy wszystko zwraca się ku jednemu”³.

Uwaga 5. Zastosowanie sentencji w mowie ma walor wytworności dzięki synonimicznym myślom, gdy ową sentencję krótko potwierdza się innymi, podobnymi, choćby podporządkowanymi różnym alegoriom. Alegorie te można też oprzeć na powyższym wzorcu. Przykład tego rodzaju masz również w dodatku do rozdziału I, w trzecim punkcie, gdzie za pośrednictwem synonimicznych sentencji objaśnia się myśl: „Nikt, kto był leniwy, nie stał się nieśmiertelny”. Podobnie tę: „Mściwość to cecha podłego charakteru”⁴.

Należy tu też oparte na tej samej zasadzie przyozdobienie⁵ poniższej sentencji autorstwa Giuglarisa⁶: „Niektórzy hoduja sobie plagę w osobach protegowanych i wychowanków”. Ma ono postać: „Często my, nieszczęsne matki, karmimy mlekiem szczenięta, które później pożrą nasze piersi. W znoju zraszamy potem cykute, żeby zabiła nas zaledwie się rozrośnie, sami kujemy i ostrzemy żelazo, aby pod nim paść – tak oto niejeden byczek torturuje swojego Perillosa”⁷.

Uwaga 6. Cudze sentencje przywołuje się albo zatajając nazwisko autora, jak już było pokazane, albo je podając, i wówczas stosuje się efektowne wprowadzenie, które ma różne odmiany ze względu na różnorodność sentencji. Niekiedy wprowadzasz następująco: „Głos ów był głosem samej Prawdy, nie Sallustiusza, że zdrowie Rzeczypospolitej opiera się na zdrowej radzie”⁸, itd. I podobnie: „Głos ten był głosem samej Łaskawości, a nie Hadriana”⁹, itd.

Niekiedy w ten sposób: „Niechaj cię tak, rzymski mędrce, ukocha Prawda, jak prawdziwie ocenileś, że w walce pierwsze ulegają oczy”¹⁰. Albo: „Także z tobą musimy się zgodzić, mówco Rzymu i świata, skoro twierdzisz, że wstrzeźliwość jest wielce dochodowa”¹¹. Albo: „Stąd króć nie zgodziłby się

¹ W ten sposób zwykle o Ciceronie.

² Por. wyżej, s. 117.

³ *wszystko zwraca się ku jednemu* – czyli jest podporządkowane jednemu władcy. Zob. Tac. *Ann.* I 11.

⁴ Zob. wyżej, s. 94.

⁵ W oryginale: *exornatio* – tutaj w znaczeniu rozwinięcia czy amplifikacji, podobnie jak np. w *Rhetorica ad Herennium* (II 18,28-19,29).

⁶ U Giuglarisa (*Ariadne rhetorum*, s. 57) jako przykład na rozwinięcie periodu za pomocą synonimicznych myśli.

⁷ Zob. objaśn. 5 na s. 101.

⁸ Ogólna myśl Sallustiusza (*Ad Caes.* I 10,3), rzymskiego polityka i historyka z I w. p.n.e.

⁹ Hadrian, cesarz rzymski w latach 117-138, uchodził za władcę sprawiedliwego, dbałego o państwo, wspierającego sztuki piękne.

¹⁰ *w walce pierwsze ulegają oczy* – tj. w walce zyskuje się przewagę zastrasząc wroga wrazeniem swej potęgi. Por. Tac. *Ger.* 43.

¹¹ Por. Cic. *Parad.* VI 3,49.

z mantuańskim wieszczem¹, co twierdzi...”, itd. Albo: „Słyszeliśmy, jak Juliusz Cezar twierdził, że jego żołnierze, choćby i wyperfumowani, mogą się dobrze bić². Zbytńo on tu zarozumiały i dufny w zwycięstwo”. Albo: „Tego samego doświadczył dawny Rzym. Liwiusz go nauczył, że ludzie niczego się nie podejmą, jeśli się nie obieca wielkich nagród tym, którzy o wiele zabiegają”³. Podobnie: „Chcesz posłuchać także i satyryka?”⁴, itd.

Niekiedy, zwłaszcza przy objaśnianiu [*expositio*] chreii⁵ czy podawaniu potwierdzającego ją świadectwa [*testimonium*], należy za pomocą prozopopei⁶ wprowadzić samego autora sentencji, który ją objaśni. Przykładem jest objaśnienie sentencji Sarbiewskiego „Niechże ten pije złotem, komu żelazo jest słodkie”⁷: „Wzniescie się myślą i słuchajcie, co zza grobu mówi tłumacz własnych słów: «Precz, powiada, precz z tchórzami, którzy choć wszystko przypisują swemu urodzeniu i szczęściu, a nic zasługom, dotąd jednak błyszczą w złocie i świecą się w purpurze», itd. Ja bym ich nie dopuścił do sprawowania honorowych godności”, itd.

Uwaga 7. Kiedy wprowadza się liczne sentencje różnych autorów, podporządkowane temu samemu tematowi, w każdym przypadku, jeśli to możliwe, należy zastosować rozmaite przejścia [*transitiones*], mając na względzie danego autora: raz użyć apostrofy [*apostrophe*], innym razem wyrazić podziw [*admiratio*] itd. I każdą sentencję trzeba rozwinąć ze szczególną dbałością o ozdobność.

Przykładem jest świadectwo przywołane dla dowiedzenia racji podanej wyżej sentencji Sarbiewskiego: „Toteż i majestat władców, o ile wynika z ich dokonań, dowodzi prawdziwości twej sentencji, Kazimierzu Sarbiewski! Toteż jej prawdziwości dowodzą złote myśli królów, o ile zgadzają się z nią rzeczywistość. Dlaczego by nie wielbić katedr mędrców, jak czci się trony? Dlaczego pióra nie miałyby potwierdzać tego, co zanotowały królewskie berła w rękach władców? Cała starożytność podwyższała nagrody dla żołnierzy, jak gdyby z myślą, że zwielokrotni się zasługi dla ojczyzny, jeśli powiększy się nagrody dla zasłużonych. Przeczuwał to dawny Rzym, czego nauczył się od swego

---

¹ Tj. Wergiliuszem urodzonym pod Mantuą, miejscowością w Lombardii (dziś: Mantova).

² Por. Suet. *Jul.* 67.

³ Por. Liv. IV 35,7. Zob. też niżej, s. 293.

⁴ Tj. Juwenalisa (60-127), najślynniejszego satyryka rzymskiego.

⁵ Chreja to anegdota służąca przedstawieniu czyjegós powiedzenia lub czynu (zob. Quint. *Inst.* I 9,4-5), skonstruowana zgodnie ze stałym schematem: poza wstępem, wyjaśnieniem tematu i zakończeniem posługiwano się w niej takimi toposami, jak uzasadnienie, przeciwieństwo, podobieństwo, przykład i świadectwo. Chreja należała do szkolnych ćwiczeń retorycznych.

⁶ Prozopopeja – wprowadzenie do wypowiedzi mówiącej postaci lub personifikacji, którą nadrzędny podmiot niejako cytuje.

⁷ Sarbiewski, *Lyriconum libri*, oda IV 5,35-36. Zob. też niżej, s. 206, 254, 292.

Liwiusza, zaczerpnąwszy jakby z mlecznego morza¹ jego słodkich, znakomych cnót. Przeczuwał (jak to istnieje nawet przecucie prawdy!), że ludzie niczego się nie podejmą, jeśli się nie obieca wielkich nagród tym, którzy o wiele zabiegają. O, dobrze powiedziane! Równe niemal wyroczni! I złoto, i nagrody mają właściwy sobie powab i nie ma szczytu o tak trudnym podejściu, by nie zdobyło go męstwo pobudzone złotymi ostrogami i nie błyszczałoby tam, opromienione złotem i bogactwem. Nagradzając męstwo, dodajesz niemałych ostróg itd. Czy słyszysz też akwinackiego satyryka?”², itd.

Można następnie w ten sposób wyrazić aprobatę dla sentencji autora: „Świat to słyszy i nie zawstydzi się zbytku panującego w jego czasach? Uczciwie piękny styl i nie odda hołdu autorowi słów?”

Uwaga 8. Można przytoczyć sentencję jakiegoś autora, stosując swego rodzaju odrzucenie [*reiectio*], o którym jest mowa we wskazówce ósmej, w części poświęconej erudycjom³.

Uwaga 9. Oracja o sentencjonalnym toku posiada wiele wdzięku, a jeśli dowodzenie zawiera sentencje krągłe i ważne, to wydaje się nie tyle oracją, ile płynącymi słowami wyroczni. Wszystkich zatem uraduje rozsiewanie wszędzie owych klejnotów i częste łączenie zagadnień [*hypothesis*] z wdzięcznie wzmocnioną tezą [*thesis*]. Wzoruj się na mowie syna króla Kymerów⁴ po śmierci rodzica:

„Nasza trójka, zrodzona do panowania, utraciła niedawno ojca, a tron władcy. To wielki i podwójny uszczerbek, lecz choćby wynagrodzić nasze sieroctwo i publiczną stratę – rzadko bowiem los ogółu nie zależy od losu władców – to przecież, pominąwszy już sprawę rany zadanej krewnym i królestwu, tak posiniąta szrama prędko się nie zasklepia i niełatwo z upływem czasu zraza. Sprawiedliwa Fortuna sprawia pogrzeb większości panujących, a kiedy uroczyste chowa się ojców ojczyzny⁵, grzebie się prywatne i publiczne nadzieje. Także potomstwo, choć z woli natury zrodziło się do władzy, nikle

¹ W podobny sposób o stylu Liwiusza Kwintyliana: „lactea ubertas” (*Inst.* X 1,32).

² Juwenalis pochodził z Akwinu, dziś: Aquino w środkowych Włoszech. Por. Juv. 10,141-142: „Quis enim virtutem amplectitur ipsam, / praemia si tollas?” („Któż bowiem wytrwa w cnocie, jeśli pozbawisz go nagrody?”).

³ Zob. wyżej, s. 125-127.

⁴ Nawiązanie do pseudohistorycznej anegdoty o królu Tracji Ariofarnesie, który sprawiedliwie rozstrzygnął spór o tron trzech braci, synów zmarłego króla Kymerów. Ariofarnes miał polecić, aby wyciągnięto z grobu królewskie zwłoki i przywiązano do drzewa. Braciom oznajmił, że koronę otrzyma ten, który mierząc z łuku trafi w ojcowskie serce. Najstarszy z nich przeszył strzałą szyję, średni klatkę piersiową, a najmłodszy odmówił strzelania do zwłok ojca, uznając to za niegodziwość. Jemu sędzia oddał królestwo. Zob. Cornelius a Lapide, *In Libros Regum*, s. 288. Poniższa mowa, zapewne szkolna *suasoria*, w której mówiący daje wyraz synowskiej miłości, byłaby zatem wypowiedzią najmłodszego z braci. Zob. też niżej, s. 247-249.

⁵ „Ojciec ojczyzny” (*pater patriae*) to tytuł honorowy, który przyznawano w starożytnym Rzymie za wybitne zasługi dla państwa.

cieszy się z jej objęcia, bo panującego bardziej uszczęśliwia widok żywych rodziców niż władza i korona. Zmienny los uderzył w królewski dwór, więc rozpacza stolica razem z prowincjami, przed którymi owdowiała władza obnaża swoją rozpacz i żałobę”, itd.

Jeśli chodzi o tworzenie sentencji:

1. Przede wszystkim sentencja ma być ujęta w krótki okres i brzemienna w wąską myśl, przyozdobiona figurą czy tropem, tj. synekdochą itp.

Stąd wziął się wdzięk owej sentencji u Stacjusza: „Pierwszym na świecie stwórcą bogów był strach”⁶. Podobnie: Dla lękającego się wszystko ma pozór prawdopodobieństwa”⁷. Podobnie: „Zbrodnia zawsze się trwoży”⁸. Podobnie: „Ojcowska cnota silniej potomka nęci i nie daje wytchnąć”⁹. I owo u Seneki: „Niedostatek łatwo sprowadza zło”¹⁰. Podobnie to: „Talent pod przymusem źle się prezentuje”¹¹. Podobnie: „Bez rywala cnota słabnie”¹². Podobnie: „Broń niszczy na wojnie, żołnierz w czasie pokoju”¹³.

2. Niepospolitą ozdobą sentencji jest alegoria, np.: „Gdzie dotarła uprawa cnoty, tam jest urodzaj”. Podobnie: „Ambicja wielu głów nigdy się w jedno ciało nie zrasta”. I to: „Niech jedno ciało rzeczypospolitej ożywia jeden duch”. I to: „Skąpy to dar: poświęcić Bogu jesień życia, nie zaś kwiecie wieku”¹⁴. I to: „Śmiech bierze na widok kruka wśród ledejskich łabędzi”¹⁵. I to: „Mordercze jady pod słodkim kryją się miodem”¹⁶. I to: „Rozbitek boi się nawet spokojnych wód”¹⁷.

3. Dobrze tworzy się sentencje w oparciu o porównanie [*a simili*], w ten sposób: „Czym dla świata Bóg, dla nieba słońce, dla ptaków feniks, tym dla królestw mają być królowie”. Podobnie: „Gdy winorośl i wady”¹⁸ nie zaznają kosa, zbyt szybko się rozrastają”. I to: „Tyber wypływa z tak niewielkiego źródła”, itd.

4. Pięknie wypada sentencja wyrażona w drugiej osobie. Tak Sallustiusz: „Zanim poweźmiesz, pomyśl, a po namyśle prędko działaj”¹⁹. I owo: „Chwieje się królestwo, gdy je fundujesz na zbrodni”²⁰.

⁶ Stat. *Theb.* III 661.

⁷ Stat. *Theb.* VII 131.

⁸ Por. Stat. *Theb.* II 490.

⁹ Ines, *Ad equites Polonos ... ode invitatoria (Lechias*, s. [19 nlb.]).

¹⁰ Por. Sen. *Ep.* 82,7.

¹¹ Por. Sen. *Tranq.* 7,2.

¹² Por. Sen. *Prov.* 2,4.

¹³ Tesauro, *Iesse, Obedi filius (Elogia omnia*, s. 102).

¹⁴ Por. Tesauro, *Samson (Elogia omnia*, s. 90).

¹⁵ *ledejskich łabędzi* – tj. takich, jak łabędź, w którego zamienił się Jowisz, aby uwieść Ledę. Por. Mart. I 53,8.

¹⁶ Ov. *Am.* I 8,104.

¹⁷ Ov. *Pont.* II 7,8.

¹⁸ W oryginale gra słów: „vites” (‘winorośl’) i „vitia” (‘wady’).

¹⁹ Por. Sal. *Cat.* 1,6.

²⁰ Por. Sen. *Thy.* 215-217.

5. Sentencje dopuszczają także pełną wdzięku annominację: „Nie są porywające, kiedy rwą pospiesznie”¹. I to: „Obawa zawsze sąsiaduje z obrazem”². I to: „Urodziwe zło to pozór”³. Podobnie: „Do opamiętania przywodzi, co szkodzi”⁴. I to: „Dopóki kadziło się pali, pachnie”⁵. Tak samo dopuszczają figury: tradukcję [*traductio*]⁶, np.: „Kto chce władać, niech powolną władą ręką”; jednakową konstrukcję członów [*compar*]⁷, np.: „Niekórtzy w obozach odważni, w potyczkach strachliwi”; sprostowanie [*correctio*], np.: „Raczej złamiesz, niż wyprostujesz okrzepłych w złym nawyku”.

6. Świątyności dodaje im jakieś przeciwstawienie [*oppositio*], jak u Juwenalisa: „Piękny wygląd rzadko idzie w parze ze skromnością”⁸. Podobnie to: „Okrucieństwo jest łaskawe – gdy hołubi jakieś wady, to zostawia je w spokoju”. I to: „Medyk nigdy nie ma się dobrze, gdy z innymi nie jest źle”. Podobnie: „Krzywdzą dobrych, oszczędzając złych”. Podobnie: „Na wojnie temu najwięcej grozi, kto się najbardziej boi – odwaga to mur” (Sallustiusz)⁹.

7. Efektowne sentencje biorą się z erudycji, tak jak tutaj: „Niestosowne, żeby Tersytyes przy Achillesie rozprawiał o walce”¹⁰. Podobnie: „Mars także teraz, a nie tylko w micie sprzymierzył się z Wenerą”¹¹. Podobnie: „Ogień stworzył niejedną Troję”. I to Waleriusza Maksymusa: „Dla Fabiusza zwycięstwem było unikanie walki”¹². I to: „Nie chciałbym, abyś był podobny do Ateńczyków, co chwałą godziwe zachowanie, ale zachowywać się tak nie chcą”¹³.

¹ W oryginale: „festiva” (‘miłe’, ‘urocze’) i „festina” (‘prędkie’).

² W oryginale: „formido” (‘lęk’, ‘obawa’) i „forma” (‘obraz’, ‘widok’).

³ W oryginale: „speciosus” (‘piękny’, ‘urodziwy’) i „species” (‘pozór’).

⁴ W oryginale: „docent” (‘uczą’) i „nocent” (‘szkodzą’).

⁵ W oryginale: „flagrat” (‘płonie’, ‘pali się’) i „fragrat” (‘pachnie’).

⁶ Tradukcja (gr. *πολύπτωτος*) to figura polegająca na powtórzeniu danego słowa w odmiennej formie gramatycznej, czemu towarzyszy pewne przesunięcie znaczenia, np.: „Kto w życiu nie posiada nic miłszego nad życie, ten życia cnotliwie pędzić nie może”.

⁷ Zob. objaśn. 3 na s. 109.

⁸ Por. Juv. 10,297-298.

⁹ Por. Sal. *Cat.* 58,17.

¹⁰ Tersytyes – jeden z bohaterów *Iliady*, słynący z odrażającego wyglądu i plugawego języka, którym dawał się we znaki zwłaszcza Achillesowi i Odysowi. Tu zapewne aluzja do jego wystąpienia, podczas którego, łącząc Agamemnona, zarzucił brak męstwa Achillesowi, który powinien był, według niego, kradzież branki pomścić w walce. Zob. Hom. *Il.* II 212-240.

¹¹ Wenera, która była żoną Wulkana, miała romans z Marsem.

¹² Por. Val. Max. VII 3,7. Zob. objaśn. 1 na s. 93.

¹³ Nawiązanie do anegdoty, przytaczanej m.in. przez Cyncerona (*Sen.* 18,63-64), o wielkim poważaniu, jakim Spartanie darzyli starców. Pewnego razu do teatru w Atenach przybył człowiek w podeszłym wieku i z powodu panującego tłoku nie miał gdzie usiąść. Miejsca ustąpili mu goszczący tam wówczas posłowie ze Sparty. Ateńczycy nagrodzili ich uprzejmość oklaskami, na co jeden z posłów miał powiedzieć, że Ateńczycy wiedzą, co jest właściwe, ale postępować właściwie nie chcą.

I to Juwenalisa: „Dziwne, gdy Klodiusz oskarża cudzołożników, Katyliną Cetegę”¹.

8. Podobnie z obserwacji i doświadczenia, np.: „W walce najpierw ulegają oczy”². Podobnie: „Orężem zawiaduje szal”. I to: „Gniew doda sił”. I to: „Sława zwykle dodaje geniuszowi ostróg”. I owo Barclaya: „Często przypadek i ślepy los szczęśliwiej zdecyduje, niż wytężony i pełen wahań namysł, gdy brakuje czasu”³. A tak Pakatus: „Uroda zapewnia cnocie wzięcie”⁴.

9. Różnorodne sentencje biorą się także z dziedziny nauk czy sztuk, jak np.: „Nawet na słońcu są plamy”. Podobnie: „Linia prosta to linia najkrótsza”. Podobnie: „Także wśród gwiazd nie wszystkie są pierwszej wielkości”, itd. Podobnie: „Na każdą niegodziwość znajdzie się przykład”.

10. O tym, skąd w celnych sentencjach bierze się akumen, będzie mowa w rozdziale następnym.

11. Najbardziej podziwia się sentencje, które dzięki uczonemu i niepospolitemu nawiązaniu uwznioślają rzecz skądinąd oczywistą; podobnie te, które nadają alegoryczny albo głębszy i tajemniczy odcień [*color*]⁵ jeszcze nieoczywistej rzeczy. Przykładem jest powiedzenie o zesłaniu Ducha Świętego: „W skwarnym miesiącu rozpalony do ostateczności Amor zsyła ognisty deszcz. Deszczem Amora jest bowiem ogień”. I o Pawle ścigającym bł. Stanisława Kostkę⁶: „Czterokonny wóz rozwścieczonego brata na próżno walczy z tą ucieczką – szybszy jest pieszy Amor niż Gniew-woźnica”, i to: „Impetu

---

¹ Por. Juv. 2,27. Publiusz Klaudiusz Pulcher, trybun ludowy z 58 r. p.n.e., przeciwnik polityczny Cicerona, wsławił się m.in. skandalem obyczajowym, o którym wspomina Arpinata: w przebraniu kobiety, ryzykując proces o świętokradztwo, przybył do domu Cezara podczas obrzędów ku czci Dobrej Bogini, aby przy tej sposobności urządzić schadzkę miłosną z żoną Cezara, Pompeją (zob. Cic. *Att.* I 12-13). Ciceron, występując jako obrońca w procesie Marka Celiusza Rufusa, oskarżanego m.in. przez Kłodię, siostrę Klaudiusza, o kradzież złota i próbę otrucia, insynuował ponadto, że Klaudiusza łączył z siostrą związek kazirodczy (zob. Cic. *Cael.* 13,32). Sylwetkę Lucjusza Sergiusza Katyliny (108-62), zubożałego arystokraty rzymskiego, przywódcy spisku odkrytego i udaremnionego za konsulatu Cicerona, przedstawiali Arpinata (*Catil.*) i Sallustiusz (np. *Cat.* 5), odmalowując go jako człowieka wielkiej zuchwałości i ambicji, przewrotnego, rozwiązłego, lubującego się w przelewie krwi i rabunku. Gajusz Korneliusz Cetegus – uczestnik tego samego spisku, stracony w 63 r. p.n.e. Zob. Sal. *Cat.* 43-44, 46-50 i 55.

² Zob. objaśn. 10 na s. 141.

³ Barclay, *Argenis* I 14,3. John Barclay (1582-1621), poeta szkocki.

⁴ Pacat. *Pan.* 7.

⁵ Zob. objaśn. 1 na s. 84.

⁶ Św. Stanisław Kostka (1550-1568; beatyfikowany w 1602, kanonizowany w 1726 r.) jako młodzieniec został wysłany ze starszym bratem, Pawłem, do szkoły w Wiedniu. Po pewnym czasie zbiegł, aby wstąpić do zakonu jezuitów. Jego brat, który nie dorównywał mu w pobożności, próbował go zatrzymać, ale doścignąwszy Franciszka, nie rozpoznał go albo też konie, którymi powoził, odmówiły mu posłuszeństwa. Stanisław Kostka umarł bardzo młodo, po upływie dziesięciu miesięcy od wstąpienia do zakonu.

ucieczki na ziemi nie dało się powstrzymać, musiała się skończyć w niebie. Powędrował zatem płomienny zbieg do niebieskiej siedziby, ogień bowiem umyka ku górze. Przyjęło go niebo, będące dlań metą i nagrodą”. I o Piłacie: „Nie pojmuje nagiej prawdy – oczy sędziego, wielkiego niegodziwca, nie znoszą bieli niewinności. Okrucieństwo lubuje się w krwawej barwie, którą powlecze je rzeźniczy kunszt”.

12. Mieszczą się tu również sentencje o charakterze przysłowia [*sententiae adagicae*], jak owo często używane: „I Dares nie sprostą Entellusowi”¹. I to: „Karzeł na statui myśli, że jest gigantem”. I owe słowa śpiewaka skierowane do Aleksandra: „Co innego berło, co innego plektron”².

13. Niezwykłe zdobi sentencje, jeśli nada im się charakter paradoksu, jak tutaj: „Nic nie pomaga, co by nie mogło szkodzić”. I to św. Chryzostoma: „Nikt nie doznaje krzywdy, chyba że z własnej ręki”³. A w ten sposób Gaspar Ens: „Placentyni silniejsi niż Weronensi”⁴.

14. Sentencja zdobywa sobie uznanie dzięki odpowiedniej grze słów, jak tu: „Nie należy brać, ile chcesz, lecz ile uchwycisz”⁵ (o tym traktuje piąty punkt).

15. Pięknych sentencji dostarczają utwory poetyckie. W ten sposób o ludziach podstępnych: „Obawiam się Danaów, nawet gdy niosą dary”⁶. I to: „Ogryzaj, koźle, winorośl, a przecież wkrótce, gdy staniesz przy ołtarzu, starczy tego, czym można pokropić twe rogi”⁷. Owo groźne Wergiliusza: „Poczekajcie, bogowie wszystko pamiętają”⁸.

---

¹ Dares był członkiem drużyny Eneasza, sławnym pięściarzem, z którym podczas zawodów zorganizowanych przez przywódcę nikt początkowo nie chciał się zmierzyć. Walki podjął się Entellus, w przeszłości słynący jako pięściarz, wówczas już w podeszłym wieku. Pokonał Daresa i na koniec, demonstrując potężną siłę, zabił jednym ciosem pięści przyznanego mu w nagrodę byka. Zob. Verg. *Aen.* V 368-484.

² Według starożytnych źródeł chodzi tu o słowa śpiewaka Stratonikosa, kitarzystę ateńskiego z IV w. p.n.e., skierowane do króla Egiptu Ptolemajosa I Sotera, który z poczuciem wyższości rozprawiał z nim o sztuce gry na kitarze. Zob. Ath. VIII 350c. Plektron – pałeczka do trącania strun.

³ Tytuł i temat pisemka św. Jana Chryzostoma, *Liber quod qui seipsum non laedit, nemo laedere possit* (PG 52,459-480). Św. Jan Chryzostom (ok. 350-407), biskup Konstantynopola, pisarz i słynny kaznodzieja.

⁴ Imiona znaczące: „Placentini” (od *placere*) – ‘mówiący tak, aby się spodobać’; „Veronenses” (od *verum*) – ‘mówiący prawdę’. Sentencja przywoływana za: Ens, *Epidorpidum libri IV*, s. 91, zob. też. Lipsius, *Politicorum libri sex*, s. 39. Gaspar (Caspar) Ens (1570-1650), matematyk i erudyta niemiecki.

⁵ W oryginale: „cupis” (‘chcesz’, ‘pragniesz’) i „capis” (‘uchwycisz’).

⁶ Verg. *Aen.* II 49. Powiedzenie nawiązuje do pozostawienia Trojańczykom przez Greków (Danaów) drewnianego konia, który stał się przyczyną ich zguby.

⁷ *czym można pokropić twe rogi* – tj. skropić winem przed zarżnięciem kozła w ofierze. Zob. Ov. *Fast.* I 357-358; zob. też: Suet. *Dom.* 14,2.

⁸ Dosłownie: „pamiętają o tym, co prawe i nieprawe” (Verg. *Aen.* I 543).

Rozdział III

Trzeci fundament szczególnie niezwykłej wymowy: akumen [*acumen*] oratorski

Takie już są czasy, że prawie niczego nie słucha się chętniej niż mowy finezyjnej [*argutum*]. Uważa się, że jest ona o tyle bardziej godna podziwu, o ile jest bardziej celna [*acutior*] i ma tę zaletę, jaką jest akumen, poprzez który manifestuje się bystry umysł. A moja opinia w niczym od tego przeświadczenia nie odbiega, dlatego niechaj to będzie trzeci fundament zdumiewającej wymowy, który obym położył jak najlepiej.

Podrozdział 1

1. Reguły akuminów oratorskich

1. reguła: Pewne akumina lepiej służą epigramatowi niż oracji, ponieważ cechuje je niejaka płochosć, od której epigramat, list czy przyjacielska rozmowa nie zawsze stronią, a której oratorska powaga nie dopuszcza. Któż bowiem wprowadziłby do oracji ów akumen More'a o Wielkonosym?

Jeślibyś nos do słońca wystawił, otwarszy
usta, na zębach wskaże, która jest godzina¹.

Albo to: „Lykus dwie samogłoski, a ja wolę dyftong”². Albo to o imieniu Suriusz:

Mój skarb się od miedziaków, twój powietrzem wzdyma³.
Jedna ci głoska psuje twoje piękne imię:
choćbyś nazwał się Suriusz, niemniej jesteś „spuriusz”⁴.

---

¹ Przekład z greki Thomasa More'a (*Epigrammata*, s. 94). Tomasz More (1478-1535), angielski humanista, pisarz, polityk, skazany przez Henryka VIII na ścięcie za odmowę aprobaty dla ustawy o sukcesji tronu.

² Wytykając komuś, że w miejscu dyftongu widzi dwie samogłoski, wytyka mu się nieuctwo.

³ W oryginale gra słów wykorzystująca jednakową formę ablatiwu od dwóch różnych rzeczowników: „aer” (‘powietrze’) i „aes” (‘miedź’, ‘spiż’, od tego również ‘pieniądz’).

⁴ Tj. „bękart”. Parafraza epigramatu Inesa (*Acroamata* II 91).

Albo: „Dowcipnys¹, Attalosie. Czemu? Wiele pijesz”. Albo to o brodaczu² dopiero co zbiegłym z pola walki:

Broda świadczy, żeś kozioł, żeś jeleni – ucieczka.
Dlatego cię uznamy za czysty byt myślny [*ens rationis*]³.

I do człowieka nieokrzesanego:

Bardziej byłbyś niż Muzy i Febus uczony,
jeśli doszczętny bałwan mógłby być Merkurem⁴.

I to o Otonie Salwiuszu, który przed śmiercią wykuł sobie oczy: „Chce zasnąć, dlatego zamyka okna, pamiętny przekonania, że sen jest bratem śmierci”⁵. I to Marcjalisa:

My szkło, ty drogi kielich opróżnisz Pontyku?
– Aby nie wyszła na jaw różnica w napitkach⁶.

A przeciwnie słowa Pliniusza, jakże dogłębnie przenikliwie: „Widzimy twe wilgotniejące oczy i głowę spuszczoną pod wpływem radości, i tyle na twarzy rumieńca, ile skromności w sercu”⁷.

2. reguła: Tworząc akumen, wystrzegaj się chłodnego mędrkowania. Widać je w owych słowach o aniele niosącym zagładę 180 000 śpiącym wrogom w obozie Sennacheryba: „Wśród ciemności na pół ślepym mieczem anioła Sen dla siostry, czyli Śmierci, opieczętował 180 tysięcy Asyryjczyków”⁸. Taki jest

---

¹ Gra słów: „salsus” oznacza ‘słony’, a przenośnie również ‘dowcipny’. Wers epigramatu autorstwa Inesa (*Acroamata* I 85), który odnosi się do kogoś o nazwisku Bertrand, kto rości sobie pretensje do przydomka „Suriusz” (nie udało się ustalić, o kim mowa).

² W oryginale: „barbarus”, czyli zazwyczaj ‘barbarzyńca’, tutaj w znaczeniu ‘brodac’ („barba” – ‘broda’).

³ Parafraza epigramatu Inesa (*Acroamata* VI 62). „*Ens rationis*” – termin filozoficzny na określenie bytu istniejącego w umyśle. Przykład „kozło-jelenia” (łac. *hircocervus*) zaczerpnięty od Arystotelesa (*Herm.* 16a). Odwołując się do tego przykładu, Stagiryta dowodzi, że wyraz może mieć znaczenie, a mimo to nie stosują się do niego kategorie prawdy i fałszu, jak długo nie jest przedmiotem orzekania.

⁴ Ines, *Acroamata* I 92. Dosłownie: „gdyby z każdego drzewa mógł powstać Merkury”. Por. przysłowie: „Nie z każdego drzewa rzeźbi się Merkurego” (Erazm, Manucjusz 1330).

⁵ O takim incydencie nie wspomina Swetoniusz ani Tacyt. Zgodnie z tymi źródłami Oton popełnił honorowe samobójstwo (zob. objaśn. 3 na s. 139). Źródłem dla Kwiatkiewicza były zapewne poświęcone Otonowi inskrypcje u Tesaura (*Elogia omnia*, s. 252-254), którego Kwiatkiewicz parafrazuje.

⁶ Por. Mart. IV 85.

⁷ Plin. *Pan.* 73. Mowa o cesarzu Trajanie.

⁸ Tesaurus, *Ezechia*, *Achasi filius* (*Elogia omnia*, s. 140). Nawiązanie do Iz 37,36. Mowa o zabiciu we śnie przez Anioła Pańskiego armii króla Asyrii Sennacheryba, który oblegał Jerozolimę.

także ten akumen Hegezjasza¹, który chwaląc Aleksandra urodzonego tej nocy, kiedy spłonęła świątynia Diany Efeskiej, powiedział: „Temu się najmniej należy dziwić, że świątynia Diany ogarnięta została tak gwałtownym pożarem. Przecież bogini zaprzątnięta położniczymi obowiązkami przy porodzie Olimpiady², kiedy przyszedł na świat Aleksander, nie była w stanie gasić ognia”. Plutarch ocenił, że akumen ten jest tak chłodny [*frigidum*], że on sam mógł być ów pożar ugasić³.

3. reguła: Akumina powinny być dostosowane do tematu mowy i do osoby, tak że jeśli rzecz będzie szczególnie doniosła i poważna, należy użyć jak najpoważniejszych akuminów. Ważkie są te słowa posłów Dariusza zwracających się do Aleksandra u Kurcjusza: „Spójrz, jak wiele za sobą pozostawiłeś i o ile się ubiegasz. Niebezpieczna jest przemożna władza i trudno objąć, co ledwo mógłbyś ująć. Nasze ręce też z większą gotowością biorą, kiedy mogą objąć. Nie wiem, czy Dariusz nie przez to tyle postradał, że nadmierne bogactwa stwarzają sposobność do wielkiej straty”⁴, itd.

2. Źródła akuminów albo argucji

szczególnie służących wymowie dalekiej od pospolitości

Powiedziałem „szczególnie”, ponieważ także inny rodzaj mowy może tu bardzo wiele zyskać. Przypominam jednak, że pod nazwą akuminu i argucji rozumie się powiedzenie w dowolnie sentencjonalnej formie, w najwyższym stopniu dowodzące bystrego umysłu, który bardzo ściśle kojarzy zarówno rzeczy od siebie odległe, jak i przyczyny rzeczy i zdarzeń, ze szczególną przenikliwością zgłębia wszystkie okoliczności, dociera do tego, co ukryte, wydobywa coś niespodziewanego i dostrzega każdy aspekt.

Pierwsze źródło akuminów oratorskich

Najpiękniejsze są argucje, które wyprowadza się z walki przeciwieństw [*contraria*] albo przeciwieństw pozornych oraz z rzeczy niepodobnych czy też wiodących ze sobą spór; stąd niektórzy⁵ uważają, że akumen nie jest niczym innym, jak zgodną niezgodą [*concors discordia*]. Z tegoż źródła pochodzi owo

---

¹ Hegezjasz z Magnezji (IV/III w.), grecki historyk i retor.

² Olimpias, matka Aleksandra Wielkiego.

³ Zob. Plut. *Alex.* 3. Do tego samego miejsca u Plutarcha odwołuje się Caussin (*De eloquentia*, s. 85: II 4), definiując styl „zimny” (*frigidus*), który ma cechować się zawilgością i przesadą wynikającą z nadmiernego dążenia do oryginalności.

⁴ Por. Curt. IV 11,43. Dariusz III (zm. 330 p.n.e.), ostatni król perski z dynastii Achemenidów, którego olbrzymie imperium podbił Aleksander Macedoński.

⁵ Przede wszystkim Maciej Kazimierz Sarbiewski w rozprawie *De acuto et arguto liber unicus, sive Seneca et Martialis* (*O poincie i dowcipie jedna księga, czyli Seneka i Marcjalis*), choć nic nie wskazuje na to, by Kwiatkiewiczowi była znana (w XVII w. funkcjonowała wyłącznie w obiegu rękopiśmiennym, wydano ją dopiero w XX w.). Znał natomiast z pewnością dzieło Michała Radaua, którego koncepcja akuminu do pewnego stopnia (ze zmianami w wielu istotnych punktach) opiera się na ujęciu Sarbiewskiego. Zob. Radau, *Orator* I 1,7.

powiedzenie o cesarzu Kaliguli: „Życie rozpoczął w żołnierskim obozie, to jest w przedśmionku śmierci. Jeszcze nie chłopiec, a już żołnierz – pierwszej ujrzał miecz niż słońce. Ale czas żywota przepędził na opak, bowiem, urodzony jak Mars, żył jak Bachus, dzielniejszy jako niemowlę niż jako dorosły”¹.

Lecz przeciwieństwa te powinna cechować jakaś niezwykłość, która bierze się stąd, że stosuje się je z zaskoczenia i na przekór powszechnemu mniemaniu, jak w przypadku tego o św. Chryzostomie: „Aby zapewnić bezpieczeństwo innym, odebrał je sobie. Mąż pod każdym względem złoty, choćby jego wytrzymałość dowodziła, że z żelaza. Znalazł prawdziwą ojczyznę, śpiesząc na wygnanie”².

Te pozorne przeciwieństwa pięknie zdobi *compar*³, jak w słowach Ambrożego o św. Agnieszce: „Śmierci dotąd nie znając, była na nią gotowa. Jeszcze niezdolna do walki, już dojrzała do zwycięstwa, nieugięta w zmaganiach, wieniec⁴ przyjęła bez oporu. Nie miała w co żelaza wziąć, a miała jak żelazo zmóc”⁵.

Dodaj do tego oratorskie antytezy [*antitheta oratoria*]⁶, jak owe o rodzie Jagiellonów: „Wślawiony wielkością swych bohaterów, ojczyzny pierwszej strzegł

---

¹ Por. Tesauro, *Caligulae elogium* (*Elogia omnia*, s. 240). Kaligula dzieciństwo spędził wraz z matką i rodzeństwem u boku ojca, Germanika, w żołnierskich obozach (według niektórych podań również urodził się w obozie wojskowym). W dorosłym życiu słynął z rozpustnego życia, raz tylko dowodząc wyprawą wojenną, podczas której wydawał sfingowane przez siebie bitwy, wykazując się przy różnych okazjach tchórzostwem. Zob. Suet. *Cal.* 8-10; 24-25; 36; 43-48; 51.

² Wybrane, niewiele zmienione wersy *Ioannis Chrysostomi elogium* Giuglarisa (*Inscriptiones*, s. 115-116; *Pars secunda*, s. 175). Św. Jan Chryzostom, którego przydomek (χρυσόστομος – ‘złotousty’) wziął się od nadzwyczajnego talentu krasomówczego, wskutek zatargu z władzą (zwłaszcza z cesarzową Eudoksją, przeciwko której wystąpił m.in. w obronie wywłaszczonych z majątku wdowy), miał zostać dwukrotnie złożony z urzędu biskupa Konstantynopola i wygnany. W trakcie drugiej banicji zmarł.

³ Zob. objaśn. 3 na s. 109.

⁴ Wieniec – tj. koronę męczeńską.

⁵ Tj. miała rękę zbyt małą, by utrzymać miecz, ale odniosła zwycięstwo nad ludźmi zbrojnymi w miecz. W oryginale rym: „reciperet” (tu: ‘wziąć’) i „vinceret” (‘zwyciężyć’, ‘zmóc’). Wybrane zdania z *De virginibus* (I 2,7) św. Ambrożego (PL 16,190). Cytat być może za Caussinem (*De eloquentia*, s. 143: II 38), który w bardzo krótkim rozdziale (*De acrimonia et acuto*) swej retoryki podaje ten właśnie przykład. Św. Agnieszka miała zginać śmiercią męczeńską (ścięto ją mieczem) jako niespełna trzynastolatka, odmówiwszy złamania ślubów czystości i wstąpienia w związek małżeński.

⁶ Zgodnie z wyjaśnieniem Soareza (*De arte rhetorica*, s. 197-199: III 28), *antithetum* (ἀντιθετος) zaliczane było razem z *antithesis* (ἀντιθεσις) do odmian *contrapositum* nazywanego też *contentio* (nazwy te traktowano czasem jako synonimy). W pierwszym przypadku *antithetum* definiowane było jako figura słowna i polegało na zastawieniu słów przeciwstawnych znaczeniowo, natomiast *antithesis* uznawana była za figurę myśli i polegała na zastawieniu zdań czy też myśli (*sententiae*) o przeciwstawnym znaczeniu. W niektórych przykładach zestawione wyrażenia czy zdania, cechujące się ekwiwalencją pod

w słońcu i w pyłe niż na tronie¹. Istotnie, urodzonych w tym królewskim domu świat najlepiej rozpoznaje po tym, że zwykle nie wcześniej pozwalają sobie włożyć do ręki berło niż włócznię i nie pierwszej poddają głowę pod koronę niż pod hełm”².

Oto jak rozmaicie nasi autorzy także pocałunek Judasza przedstawiają w ten sposób: „Wojnę zaczyna od znaku pokoju, nadużywwszy pocałunku, miłosnego posłańca, i przyjacielskich pieśczoł”³. Podobnie: „Sącząc jad nienawiści wśród tchnień przyjacielskich pocałunków, symbol przyjaźni obraca w hasło zdrady”. I: „Zadaje ranę narzędziem pokoju, rękojmą miłosierdzia. Hasło miłości na usługach wrogiej nienawiści. Wiedział aż nadto barbarzyński dezertier z wojska Miłości, że Miłości niczym nie można zranić ciężiej niż jej własną bronią”⁴.

Z tego samego źródła to: „Wschód życia skażył błędem, zachód ozdobił cnotą, godny litości, że tak zaczął, godny podziwu⁵, że tak skończył⁶. Przez to, że posunął się w latach, nie stał się mniej niewinny⁷. Kiedy ktoś inny wszedłby na drogę cnoty, on miał ją już za sobą”⁸. Podobnie o bogobojnym wodzu: „Kładzie wroga, unosząc dłoń. Szkodzi wrogowi także wówczas, gdy przyjazne sobie niebo podbija bezoręzną prośbą”. I o św. Marcinie: „Własną dobroczynnością sprowadzając Bożą, za skrawek szaty kupił całe empireum”⁹. Podobnie o bezwstydnym księdze: „Dlaczego jest bezczelne, chociaż to dzieło wielu głów?”¹⁰

Z tego źródła czerpią też poeci, stąd Bahuszusz:

Pierwszyś spisał *Pochwałę głupoty*, Erazmie.
Owa głupota była twój rozum zdradziła¹¹.

---

względem liczby, układu i składniowej funkcji poszczególnych słów, tworzą *compar*. Tutaj przykład *antithetum* jako figury myśli.

¹ W oryginale gra słów: „in sole” (‘w słońcu’) i „in solio” (‘na tronie’).

² Por. Kuhn, *Arcus pacis*, s. 123.

³ To i kolejne zdanie, jak też trzecie, którego źródłem jest zbiór Ferrariego (zob. nast. objaśn.), obecne także w kompendium Gandutiusa (*Descriptiones oratoriae*, s. 26-26) z informacją, że cytaty pochodzą od różnych autorów Towarzystwa Jezusowego.

⁴ Por. Ferrari, *Oratio VIII (Orationes)*, s. 54).

⁵ W oryginale gra słów: „miserandus” (‘ktoś, nad kim trzeba się litować’) i „mirandus” (‘ktoś, kogo trzeba podziwiać’).

⁶ Por. Giuglaris, *Anselmi Cantuariensis elogium (Inscriptiones)*, s. 110-111).

⁷ Zob. wyżej, s. 91.

⁸ Parafraza przy nieco zmienionym sensie ustępu z *Hilarii Pictaviensis elogium* Giuglarisa (*Inscriptiones*, s. 101).

⁹ Według tradycji św. Marcin z Tours (IV w.) w czas wielkiego chłodu oddał ubogiemu połowę swojej szaty. Następnej nocy ujrzał we śnie Chrystusa odzianego tą samą częścią szaty, którą wcześniej okrył żebraka.

¹⁰ Wyrażenie wieloznaczne: „multorum capitum liber” (‘książka wielu głów’ albo ‘o wielu rozdziałach’). Por. Ines, *Acroamatum* VII 6.

¹¹ Autorem epigramatu nie jest Bahusius, ale John Owen (1560-1622), angielski poeta nowołaciński, autor bardzo popularnych epigramatów (zob. Owen, *Epigrammata* II 84).

Podobnie to o poetyckim szale: „Poeta wówczas najlepiej wie, gdy najbardziej bredzi”¹. I o niedojrzałym talencie, wierszem trocheicznym:

Biegnij, biegnij, wielki wieszczu, mnie raduje wolny chód,
wolę opieszałym dębem niżli wczesną dynią być².

I owo Klaudiana: „Uwielbiamy zarazem i zarazem drżymy. Sam nasz strach cię kocha”³, itd.

Drugie źródło akuminów

Jest nim finezyjne i zaskakujące uzasadnienie jakiegoś zdarzenia albo czegoś powiedzianego wcześniej. Tworzy się je wówczas w oparciu o toposy wewnętrzne i zewnętrzne⁴, korzystając z pewnych figur, szczególnie annominacji⁵, antytezy [*antithesis*]⁶ i innych, które służą uzasadnieniu i przybierają jego formę.

Widać to w tym: „Zbyt uciążliwy dla dworu, skoro nie chciał być lekkoduchem”⁷. I o Domicjanie: „Pozbył się brata, aby wynieść siebie”⁸. Podobnie o zdeptanych koronach: „Oto zdeptał wzgardliwie ten złoty blichtr, którego fałszu omamiona ludzkość nie dostrzega, bo złoto w głowie, a wręcz na oczach nosi”⁹.

¹ W oryginale *compar*: „tum maxime sapit, cum maxime furit”.

² Zob. wyżej, s. 108.

³ Por. Claud. *Epith. Hon.* 331-332.

⁴ Toposy wewnętrzne to takie, które wykorzystują okoliczności samej sprawy, natomiast zewnętrzne – okoliczności bezpośrednio z nią niezwiązane. W retoryce Soareza (*De arte rhetorica*, s. 19: I 14) wlicza się szesnaście toposów wewnętrznych: z definicji, z wyczenia części, ze znaczenia słowa, z etymologicznego pokrewieństwa, z rodzaju, z gatunku, z podobieństwa, z różnicy, z przeciwieństwa, z okoliczności towarzyszących, z okoliczności poprzedzających, z następstw, z okoliczności wykluczających, z przyczyn, ze skutków, z porównania rzeczy większych, równych i mniejszych (por. np. Cic. *Top.* 2,9-4,10.) i sześć zewnętrznych: precedensy, opinia publiczna, tortury, ustawy, przysięga, świadkowie (por. Quint. *Inst.* V 1,2).

⁵ Annominacja to figura polegająca na użyciu w zdaniu słów podobnie brzmiących, o różnym znaczeniu, jak np. „fama” (‘sława’, ‘pogłoska’) i „flamma” (‘płomień’). Por. Soarez, *De arte rhetorica*, s. 193-194: III 28.

⁶ Zob. objaśn. 6 na s. 151.

⁷ Zob. też wyżej, s. 90. W oryginale gra słów: „gravior” (‘zbyt ciężki’ albo ‘zbyt uciążliwy’) i „levis” (‘lekki’ albo ‘niepoważny’).

⁸ Tesauro, *Domitiani elogium* (*Elogia omnia*, s. 264). W oryginale gra słów oparta na dwuznaczności: (*at*)*tollere* oznacza zarówno ‘wynieść’, ‘wywyżżyć’, jak i ‘usunąć’, ‘przbyć się’. Na temat spiskowania Domicjana przeciwko bratu zob. Suet. *Tit.* 9,3 i *Dom.* 2,3. Domicjan, do którego przylgnęła opinia tyrana, był młodszym bratem Tytusa i synem cesarza Wespazjana (zob. objaśn. 1 na s. 85), ocenianych pozytywnie. Okoliczność spiskowania przeciw bratu, po śmierci którego przejął władzę, jest zwykle przywoływana jako przykład wynaturzenia Domicjana.

⁹ Por. Ferrari, *Oratio XXVI: Coronatus coronae contemptor* (*Orationes*, s. 160). Ferrari pisze o św. Alojzym Gonzadzie (1568-1591), najstarszym synu księcia Ferdinanda

I o narodzinach Chrystusa: „Najświętsza Dziewica, gotując się do porodu, razem ze swym towarzyszem Józefem wstąpiła do podmiejskiej groty – jeszcze bowiem Dziewictwo i Świętość nie mieszkaly w miastach”¹. I owo o Władysławie IV: „Na towarzyszy tego zwycięstwa wzięłeś najjaśniejszych braci, Aleksandra i Kazimierza² – czy to aby ojczyzna wróciła do nienaruszonego stanu dzięki świętej trójcy bohaterów, czy to aby wróg wybrał sobie zwycięzcę podług własnego uznania. I było niezwykłym zrządzeniem losu, że przypadło to w udziale trzem zwycięzcom, skoro trzykrotnie zdarzyć się nie mogło”³. I owo o człowieku zacnym: „W wieku zepsucia ów nietknięty. Abyś sobie uświadomił, że pośród wielkich występków jest miejsce dla wielkiej *virtus*”⁴. I to o Kainie: „Pierwszy założył miasto. I słusznie! Skoro wygnał bezpieczeństwo z pól, musiał zbudować sobie więzienie. Ale żadna kryjówka nie jest bezpieczna dla bezbożnych”⁵, itd.

Nie pominę też owej pochwały pośmiertnej dzielnych mężów: „Och, tam Stanisław Żółkiewski postradał życie, aby wrócić je ojczyźnie! Żyłby, gdyby nie wołał zwyciężyć. Tam Karol Chodkiewicz oddał zwycięskiego ducha, żeby go tchnąć w ojczyznę. Tam tylu dzielnych wojowników, którzy z pola krwi wydadzą obfite plony chwały”⁶.

Z tego samego źródła wywodzą się owe słowa o Cezarze Kaliguli, który pierwszy nosił złotą koronę:

Pierwszy od Apollina liści wolisz metal,
Cezarze, i obręczą złotą ściskasz głowę.
Szalonej głowie kruchych z biegiem czasu liści
mało było: twardszymi pętasz się okowy⁷.

---

di Castiglione. Alojzy, wstępując do Towarzystwa Jezusowego, ustąpił tytułu młodszemu bratu, dlatego w oracji mówi się o odrzuconej koronie, która przedstawiana jest zwykle u stóp świętego na jego wizerunkach.

¹ Por. Ferrari, *Oratio VI: De Christo nascente (Orationes, s. 37)*.

² Chodzi o Aleksandra Karola (1614-1634) i Jana Kazimierza (1609-1672) Wazów, braci Władysława IV.

³ W oryginale annominacja: „cederet” (‘przypadło w udziale’) i „cadere” (‘zapaść’, ‘zdarzyć się’). Por. Kuhn, *Arcus pacis*, s. 123. Mowa o zwycięstwie wojsk polskich w wojnie z Turcją w latach 1633-1634.

⁴ W oryginale annominacja: „magna vitia” (‘wielkie występki’) i „magnae virtuti” (‘dla wielkiej cnoty’). Por. Tesauro, *Noes, Lamechi filius (Elogia omnia, s. 33)*.

⁵ Por. Tesauro, *Cain, Adami filius (Elogia omnia, s. 6)*. Kain jest przedstawiony w Biblii jako założyciel pierwszego miasta. Zob. Rdz 4,17.

⁶ Mowa o poległych w wojnach z Turcją: hetman Stanisław Żółkiewski (1547-1620) zginął podczas odwrotu spod Cecory, hetman Jan Karol Chodkiewicz (1560-1621) zmarł podczas bitwy chocimskiej. Zob. też niżej, s. 205.

⁷ Tesauro, *Caligula (Elogia omnia, s. 241)*. Według Pliniusza Starszego złote i srebrne wieńce (czyli *coronae*) zamiast wieńców roślinnych po raz pierwszy wprowadził Krassus Diwes (nie wiadomo, o którego Krassusa o tym przydomku chodzi), obdarowując nimi

I:

Często się rzymskim rodem chwalisz, rycerzu; wierzę,
bo, jak czytamy, w Rzymie wielu jest Brutusów¹.

I o Pawle Pustelniku² odzianym w palmowe liście:

Trzeba, abyś się odział, Pawle, cały w palmy –
przecież już pokonałeś całe swoje ciało³.

I:

Słusznie te epigramy określeń słonymi.
Dlaczego?
Wszak czytane pragnienie lektury znów budzą⁴.

Finezyjne uzasadnienie bierze się, po drugie, z zapadającej w pamięć sentencji. Stąd przenikliwość tego zdania: „Sędzia, zapytawszy każdego świadka z osobna o miejsce zbrodni, odkrył, że ich zaznania są sprzeczne i że każdy sprostowuje kłamstwo za pomocą kłamstwa. Nic nie jaśniej milej niż prawda, przebiwszy się przez chmurę”⁵. I tego: „Znajdziesz śmierć wśród tylu do niej sposobności. Dla nieszczęśnika gorszym nieszczęściem jest bowiem ledwie dyszeć niż wyzionąć ducha”⁶. I tego: „W pożarze ojczyzny i on znalazł pogrzebowy stos. Bo temu, kto zabłysnął zbrodnią, brak tylko blasku stosu, na który zasługuje”⁷. I tego dla Władysława IV: „Owe pomniki na twej

---

zwycięzców w zawodach. Swetoniusz (*Cal.* 22) podaje natomiast, że Kaligula chciał założyć na głowę królewski diadem, podejmując ucztą królów przybyłych, aby złożyć mu hołd; opisuje również obszerne szaleństwo Kaliguli (*Cal.* 22-55).

¹ Szczególną sławę zdobyli sobie dwaj przedstawiciele rzymskiego rodu Brutusów: Lucjusz Juniusz, który miał zostać pierwszym rzymskim konsulem po ustanowieniu republiki (509/508), oraz Marek Juniusz, który uczestniczył w spisku przeciwko Juliuszowi Cezarowi. Gra słów może wynikać z użycia znaczącego przydomka („brutus” – ‘tępy’, ‘głupi’), nadanemu Lucjuszowi Juniuszowi ze względu na głupotę, którą maskował swe zdolności, nie chcąc zginać z ręki spokrewnionego z nim króla Tarkwiniusza Pysznego (zob. *Liv.* I 56), bądź też imię „Brutus” funkcjonuje tu jako antonomazja, oznaczająca ‘zdrajcę’ czy ‘ojcobójcę’. Marek Juniusz uchodził za naturalnego syna Juliusza Cezara. Zob. też *Suet. Jul.* 50,82.

² Św. Paweł Pustelnik (zm. ok. 341), pierwszy eremita chrześcijański, który porzucił dostatnie życie, by wieść życie ascety.

³ Palma występuje tu jako osłona ciała i jako symboliczna nagroda dla zwycięzcy.

⁴ Zob. objaśn. 1 na s. 149.

⁵ Tesauro, *Susanna, Helciae filia (Elogia omnia, s. 156)*.

⁶ W oryginale gra słów: „animam trahere” (‘ledwie dyszeć’, dosłownie: ‘wlec duszę’) i „[animam] tradere” (‘oddać ducha’). Por. Tesauro, *Sedecia, Eliacimi frater (Elogia omnia, s. 152-153)*.

⁷ Por. wyżej, s. 140.

drodze to właśnie twoje tropajony¹, rzeźbione mieczem wojownika, nie dłutem artysty. Kogo własne zdobią laury, nie potrzebuje cudzych bluszczy”. I tego: „Nakazuje męczennikowi uciąć język, bowiem tyran przede wszystkim obawia się języków”².

Trzecie źródło akuminów oratorskich

Chodzi tu o dorzucenie do pewnej wypowiedzi czy sentencji czegoś, co ją unieważnia. W ten sposób o bezbożnym królu: „Błyszczałby bardziej, gdyby był mniej widoczny³. Wart byłby królestw, gdyby nie królował”. Podobnie o Mieszku II: „Mógł zyskać Bolesław miano szczęśliwszego, gdyby nie spłodził tego następcy”⁴. Podobnie o jakimś człowieku: „W każdym calu złoty, gdyby nie to, że nie znajdował uznania chciwych”⁵.

Czwarte źródło akuminów oratorskich

Jest nim gra słów: albo w postaci tradukcji [*traductio*], albo annominacji [*annominatio*], albo nazwy dwuznacznej [*nomen aequivocum*], albo nazw pokrewnych [*locus coniugatorum*], albo etymologizacji [*notatio nominis*]⁶. Niżej pokażę każdą z osobna, a tymczasem przypominam, że mówca zasługujący na podziw powinien tonować te gry ważką myślą, aby nie zboczyły w stronę niepowagi. Zauważ, że omawiając drugie źródło, powiedziałem wprawdzie, iż można je wykorzystać, jednak tylko w formie uzasadnienia, inaczej niż tu.

Gry słowne na podstawie pokrewieństwa, tradukcji i annominacji

Taka jest owa gra w zdaniu o czasach zepsucia: „Przywary u ludzi wyprzedziły wiek – jeszcze nie doszli lat, już idą w załoty⁷. Lekką ręką gromami należało ciskać: gdzie bądź by nie padały, spadną na łajdaka⁸. Człowieka byś między ludźmi nie uświadczyl, lecz albo aniołów, albo bydłęta, zasługujących

¹ Zob. objaśn. 5 na s. 126.

² Por. wyżej, s. 86.

³ Por. wyżej, s. 88.

⁴ Por.: „Bolesław może być nazwany mniej szczęśliwym, skoro, spłodziwszy w najwyższym stopniu pechowo, uczynił go [Mieszka] spadkobiercą państwa”; „jakkolwiek [Mieszko] mógłby być uznany drugim [*alter*] z naszych królów, drugim / szczęśliwym [*secundus*] być nazwany nie może” (Ines, *Lechias*, s. 112; *Miecislaus II*). Zarówno u Inesa, jak i u Kwiatkiewicza gra słów wynikająca z dwuznaczności: „*secundus*” oznacza ‘drugi’, ‘następca’, ale także ‘pomyślny’, ‘szczęśliwy’ oraz ‘gorszy’, ‘pośledni’. Mieszko II Lambert (990-1034), król Polski w latach 1025-1031, syn Bolesława Chrobrego. Za jego rządów Polska utraciła nabytki terytorialne Chrobrego.

⁵ Por. wyżej, s. 90.

⁶ *Traductio* – zob. objaśn. 6 na s. 145; *coniugata* – słowa pokrewne, np. *sapiens* („mądry”), *sapienter* („mądrze”), *sapientia* („mądrość”); *notatio nominis* – objaśnienie etymologii danej nazwy, jak np.: „Droge widać wysoko na pogodnym niebie / Zwaną mleczną, gdyż bielą takąż się odznacza” (Ov. *Met.* I 168-169).

⁷ W oryginale annominacja: „*nondum adulti, iam adulteri*” (‘jeszcze nie dorośli, a już cudzołożni’).

⁸ Wybrane wersy z *Noes, Lamechi filius Tesaura (Elogia omnia*, s. 33).

na boski ołtarz albo na zwierzęcy chlew”¹. Takie i to Tulliusza o Werresie: „Kiedy się o tym dowiedział ten nowy astrolog, który nie tyle niebieskich sfer, ile grawerowanych sreber wiódł rachuby”², itd. Takie i to o łagodności władcy: „Nie ostał się nikt, kogo byś się bał, władco, którego boją się wrogowie. Masz tylko jedną obawę: żeby się ciebie nie lękano, bo w równym stopniu podbiłeś serca i pokonałeś armie”³. Takie i to o Władysławie: „Nie mogąc sprostać takiemu rywalowi, Murad, postrach świata, uszedł, żeby nie upaść”⁴. A przecież w oczach świata leży powalony, skoro legł⁵, błagając cię pokornie o łaskę i pokój”⁶, itd. „Ledwie wstałeś na moskiewską ziemię, a już ją zgmiotłeś”⁷.

Takie i to o św. Grzegorzu Cudotwórcy: „Doświadczył, że często trudniej poruszyć góry niż umysł”⁸. I o św. Janie Chrzcicielu: „Wymowny nawet na odludziu⁹, wyrzekłszy się miast, miasta do siebie ściągnął”¹⁰. I to o Tytusie: „Gdy przywdział purpurę, wyzbył się okrucieństwa”¹¹. I o ludziach niewspo-

---

¹ W oryginale annominacja: „ara” (‘ołtarz’) i „hara” (‘chlew’). Por. Tesauro, *Cainam, Einossi filius (Elogia omnia, s. 23)*.

² Cic. *Ver.* II 52,129; u Kwiatkiewicza niewielka zmiana (nie dotycząca obecnej tu annominacji: „caeli” (‘nieba’) i „caelati” (‘rzeźbionego’, ‘grawerowanego’), która nakazywałaby nieco zmienić tłumaczenie, jednak ze względu na odautorską wskazówkę przyjęto tłumaczenie zgodne z treścią mowy Cyclerona.

³ W oryginale annominacja: „animorum victor” (dosłownie ‘zwycięzca nad umysłami / sercami’) i „[victor] armorum” (dosłownie ‘zwycięzca nad uzbrojonymi w oręż’).

⁴ W oryginale annominacja: „cessit” (‘ustąpił’) i „ne caderet” (‘aby nie paść, nie zginąć’).

⁵ W oryginale annominacja: „prostratum” (‘powalony’, ‘ponizony’) i „prociderit” (‘upadł’, ‘legł’).

⁶ Kuhn, *Arcus pacis*, s. 116. Zob. objaśn. 3 na s. 114.

⁷ W oryginale annominacja: „presseras” (‘wstałeś’, ‘nadepnąłeś’) i „oppressisti” (‘zgmiotłeś’, ‘pokonałeś’). Mowa o wyprawie moskiewskiej królewicza Władysława z lat 1617-1618, zakończonej podpisaniem pokoju we wsi Dywilino. Kampania nie była udana, lecz ówczesna propaganda przedstawiała ją jako sukces.

⁸ W oryginale annominacja: „montes” (‘góry’) i „mentes” (‘umysły’, ‘serca’). Giuglaris, *Gregorii Thaumaturgii elogium (Inscriptiones, s. 116; Pars secunda, s. 176)*. U Kwiatkiewicza sens odwrotny niż u Giuglarisa wskutek przedstawienia kluczowych słów, nie wiadomo, czy celowego. Św. Grzegorz Cudotwórca (III w.) w istocie miał pewnego razu – mocą samej tylko modlitwy – przenieść głaz wielkości góry leżący na drodze, a innym razem przesunąć górę, która przeszkadzała w budowie kościoła.

⁹ W oryginale annominacja: „in deserto” (‘na pustyni’) i „disertus” (‘wymowny’). Por. Tesauro, *Sanctus Ioannes Baptista (Elogia omnia, s. 225)*.

¹⁰ Do żyjącego na pustyni Jana Chrzciciela miały się zbiegać zewsząd tłumy ludzi. Zob. Mt 3,5.

¹¹ Gra słów oparta na pokrewieństwie: „exuit” (‘zdjął’, ‘pozbył się’) i „induisset” (‘nałożył’, ‘przyodziął się’, ‘przybrał’). Por. Tesauro, *Titi elogium (Elogia omnia, s. 261)*. Cesarz Tytus (zob. objaśn. 7 na s. 119) po dojściu do władzy miał radykalnie zmienić swoje postępowanie, z okrutnego stając się łagodnym (zob. Suet. *Tit.* 7).

mnianych w panegiryku z powodu ich zbrodni: „Więc w nowy sposób karze zbrodnie, milcząc o zbrodniarzach, wymazując, kładzie ich piórem, strącając tyle głów, ile wycina imion”¹. I o św. Marcinie: „Do tego stopnia stały, umiławszy tylko ludzi biednych, że łatwo spostrzec – służył pod Konstancjuszem”². I o Bolesławie Śmiałym: „Powinien był jednak spytać swej śmiałości, czy sprostą niebu, jeśli się na nie porwie. Zawierzył swemu imieniu, postąpiwszy śmielej niż dopuszczało imię”³. I owo Ferrariego: „Dotychczas przypatrywaliśmy się Indiom, które Ksawery uświetnił bardziej niż słoneczny wschód (w myśl poetów jest to bowiem ostatnia sypialnia słońca). Ale Ksawery nie spoczywa, kędy sypia słońce – wśród bezdroży chciwości przebiega obszary dostępne miłosierdziu”⁴.

Na koniec należy tutaj owo: „Wrogowie, doprowadzeni ich śpiewem do szału, walczą pomiędzy sobą i jednocześnie jedni śpiewają, a drudzy padają”⁵, harmonia strun doprowadziła bowiem do dysharmonii serc⁶. Ubawiła się tym Śmierć, że nienawykły do rytmu walki oddział pada w rytm muzyki i że lirę zalicza się tak do oręża, jak i do konstelacji”⁷.

---

¹ Por. Tesaurio, *Henoch, Caini filius (Elogia omnia*, s. 10). Niektóre zmiany wyraźnie niezamierzone: u Kwiatkiewicza „calamo ponis” (‘kładziesz / usuwasz’ za pomocą ‘pióra / strzały’), u Tesaura „calamo pungit” i tak jest prawidłowo, jeśli ma to być przykład gry słów z pokrewieństwa („pungit” – „expungit”); użycie drugiej osoby jest poza tym nieuzasadnione w kontekście całego zdania. Kolejna gra słów w oparciu o pokrewieństwo: „obtruncat” (‘zabija’, ‘przycina’) i „truncat” (‘obcina’, ‘zabija’).

² W oryginale annominacja: „constans” (‘stały’) i „sub Constantio” (‘pod Konstancjuszem’ – imię znaczące). Według tradycji św. Marcin (zob. objaśn. 9 na s. 152) służył w wojsku za cesarza Konstancjusza i Juliana.

³ Parafraza z *Boleslaus Audax Inesa (Lechias*, s. 125-127). Mowa o wyroku śmierci wydanym przez Bolesława Śmiałego (zm. 1081/1082), króla polskiego w latach 1076-1079, na biskupa krakowskiego Stanisława (zm. 1079).

⁴ Mowa o misjonarskiej działalności Franciszka Ksawerego w Indiach. Por. Ferrari, *Oratio XXIV (Orationes*, s. 147); z uwagi na obecność wskazówki bibliograficznej w tekście Kwiatkiewicza, tłumaczenie początku całego fragmentu (u polskiego retora z wyraźną pomyłką) według tekstu cytowanego oryginału. Gry słowne (z pominięciem widocznych w tłumaczeniu) na podstawie pokrewieństwa: „perlustravimus” (‘przypatrzyliśmy się’) i „illustriorem” (‘jaśniejszych’, ‘wspanialszych’); „per invia” (‘pośród bezdroży’) i „pervia” (‘otwarte’, ‘drożne’, ‘dostępne’).

⁵ W oryginale annominacja: „canunt” (‘śpiewają’) i „cadunt” (‘padają’).

⁶ W oryginale annominacja: „chordarum concordia cordium discordia”.

⁷ Gra słów oparta na pokrewieństwie i polisemii: „numerus”, „numeros” (w oryginale: „numerus cadere ad numeros”); kolejno instrumentacja zgłoskowa i annominacja w wyrazach „lyram” (‘lirę’) i „arma” (‘broń’) oraz „arma” i „astra” (‘gwiazdy’). Fragment jest parafrazą z *Iosaphat, Asae filius* Tesaura (*Elogia omnia*, s. 125). Mowa o zwycięstwie wojsk Jozafata, króla Judy, nad Ammonitami, Moabitami i mieszkańcami góry Seir, którzy podjęli wyprawę wojenną przeciwko Judzie. Jozafat nakazał swojej armii śpiewać „Wysławiajcie Pana, bo jego łaska na wieki”, a w tym czasie skutek Bożej interwencji

Znajdziemy to samo u wielu poetów. Czerpią oni stąd obficie niż z hip-pokreńskiego źródła¹. W ten sposób to na heretyka:

Lepiej z psa pyskiem, łapą śpiewałbyś, Aulusie,
gdyby w strun tyłu jarzmo zaprząc jedną wiarę².

I:

Czemu *aurum* od aury wzięło chwiejną nazwę?
Bowiem w lot się upłynnia wiara w obie rzeczy³.

I o majątnym starcu:

Ponoć wszystko na świecie koniec koronuje –
koronę taką, Plucie⁴, życie twe otrzyma.

Gry słów oparte na polisemii albo polisemii pozornej

Taka jest owa gra: „Zastosujcie się, rządzący, do waszych zarządzeń⁵: źle rządzi, kto tylko rządzi”⁶. Podobnie o błogiej śmierci: „Żadnego długu nie spłacił z taką chęcią, jak ostateczny”⁷. Podobnie to o arce Noego: „Nie poganiana ani przez żagle, ani przez wioślarzy, wszystkich naraz śmiertelników na nowy świat przewiozła”. Podobnie o wejściu Chrystusa do ogrodu: „Drugi Alkida!⁸ Poszedł do ogrodu nie po to, aby ukraść, lecz żeby

---

wojska wroga wybiły się nawzajem. Zob. 2 Krn 20,20-25. Lira Orfeusza miała zostać po jego śmierci umieszczona na niebie jako gwiazdozbiór.

¹ Dosłownie: „z końskiego źródła” („e fonte caballino”), czyli z Hippokrene, które wytrysło ze skały uderzonej kopytem Pegaza.

² W oryginale annominacja: „canis” (‘psa’) i „caneres” (‘śpiewałbyś’); annominacja z wykorzystaniem jednakich form nominatiwu liczby pojedynczej i datiwu mnogiej rzeczownika *fides* (‘wiara’) i *fides* (‘struna’): „tot fidibus” (‘do tyłu strun’ albo ‘do tyłu wyznań’) i „una fides” (‘jedna wiara’ albo ‘jedna struna’). Imię *Aulus* nawiązuje także w tym przypadku do gr. αὐλός, oznaczającego ‘fujarkę’, ‘klarnet’. Por. Ines, *Acroamata* II 56.

³ W oryginale antonomazja i etymologizacja: „aurum” (‘złoto’) i „ab aura” (‘od wiatru, aury’); „fluxa” (‘płynna’, ‘niestała’) i „fluens” (‘płynąca’, ‘upływająca’). Ines, *Acroamata* I 83.

⁴ Gra słów oparta na tradukcji i polisemii: „coronari” (‘jest zwieńczane, kończy się’ albo ‘jest koronowane’) i „corona” (‘wieniec’, ‘korona’ i ‘kraniec, granica’). Imię „Plutus” w funkcji antonomazji (zob. objaśn. 7 na s. 104). Por. Ines, *Acroamata* I 54.

⁵ Gra słów z pokrewieństwa i annominacja: „incipite” (‘zaczynajcie’) i „praecipitis” (‘co zalecacie’, ‘przykazujecie’) oraz „principes” (‘władcy’, ‘pierwsi, stojący na przedzie, naczelnicy’).

⁶ Por. Naason, *Aminadabi filius* Tesaura (*Elogia omnia*, s. 83).

⁷ Por. wyżej, s. 107.

⁸ Alkida to Herkules, który udał się do ogrodu Hesperyd, skąd skradł złote jabłka.

zniszczyć owoce zła”¹. I o posiłku Adama: „Tylko robaki zła wyszły z Adamowego jabłka”².

Stąd również poeci czerpią, i to jeszcze częściej. Przykładem jest to do marnego mówcy:

Że mową lud poruszasz, któż zaprzeczy, Flakku,
gdy zgromadzenie całe pierzcha przed mówiącym?³

Podobnie o kimś, kto wręcz tonął w powodzi dłużniczych tytułów:

Tu leży kupiec. Długo wymieniać by jego
tytuły, bo nieboszyk tysiąc miał tytułów⁴.

Podobnie o skazańcu:

[...] o jakże chciałbyś,
by wzbroniono ci ognia, a przy tym i wody (co jest karą wygnañ-
ców)⁵.

I:

Słowa do rzeczy, rzekłem, teraz przylegają,
kiedyś mnie takie podłym poczęstował jadłem⁶.

Piąte źródło akuminów oratorskich

Jest nim bogata erudycja, obejmująca znajomość przykładów, historii, fikcyjnych opowieści, obrzędów, obyczajów różnych ludów, a także tego, co należy do innych dziedzin wiedzy. Wszystko to powinieneś jednak w sposób krytyczny i rozumny dostosować do swej sprawy, dbając o wdzięk całości.

Przykładem jest celne powiedzenie o śródziemnomorskim mieście zhańbionym nierządem: „Także duch tego miejsca [*genius loci*] sprzyja bezmyślnej żądzy: Wenus, narodzona w wodzie w niej bowiem się odradza”⁷. I o Akwiline, w który trafił piorun: „Grom trafia właśnie w tego orła, co nie tylko na

¹ W oryginale gra słów oparta o pokrewieństwo i polisemię: „non ut sumeret, sed ut absumeret mala”; „mala” – ‘jabłka’ i ‘zło’.

² Por. Tesaurus, *Adam, terrae filius (Elogia omnia, s. 4)*.

³ Bahusius, *Epigrammatum libri V, s. 105*.

⁴ Gra oparta na polisemii słowa „nomina” – ‘imiona’, ‘tytuły’ oraz ‘tytuły egzekucyjne’. Bahusius, *Epigrammatum libri V, s. 92*.

⁵ Bahusius, *Epigrammatum libri V, s. 44*. Epigramat Bahuzjusza poświęcony jest Cyцерonowi, przypominając jego wygnanie i zapewne późniejszą śmierć wskutek proskrypcji.

⁶ W oryginale: *mala* (‘jabłka’) i *mala* (‘złe’, ‘podłe’). Por. Ines, *Acroamata V 49*.

⁷ Według niektórych podań Wenus miała narodzić się z morskiej piany powstałej po wrzuceniu do wody genitaliów Uranosa odciętych przez Saturna.

cudze głowy nosi Jowiszowe gromy, ale i na jego własną”¹. I to o mówcy mianowanym kardynałem: „Powołany do grona watykańskich ojców purpuratów, żeby Merkuremu nie brakowało czapki”². I owe celne słowa o św. Tomaszu, z wykorzystaniem erudycji matematycznej: „Przeniosłeś niebo na kartę – same gwiazdy pierwszej wielkości na nim połyskują, a drogę mleczną wypisujesz nawet atramentem, mając jej blasku pod dostatkiem. Szczęśliwy w dowodzeniu, odkryłeś, że pojedyncze gwiazdy to całe konstelacje, które każdy Zodiak mogłyby wprawić w dumę”³.

Obeznani są z tym również poeci. Oto przykład:

Na nic atak, gdy szereg opuszczasz, Alanie.
Walkę wzniecasz na modłę i obyczaj Partów⁴.

I do kogoś, kto ma tęgą głowę:

Jedna z Jowisza głowy, przy twej wielkiej głowie
może się dwakroć taka narodzić Minerwa⁵.

I owo:

„Drugi Arystoteles” – chwali się dziś ciebie;
unikaj, Anomianie, jego Euripu⁶.

I owo:

Choć Noc ma więcej oczu niż stuoki Argus,
więcej Dzień na wpół ślepy jednym okiem widzi⁷.

Szóste źródło akuminów oratorskich

Ma zastosowanie wówczas, kiedy daje się czemuś wyraz za pośrednictwem spostrzeżeń zawołowanych i głębokich, dowodzących nie tuzinkowego, lecz wyrobionego umysłu, odmiennych jednak od tych, które pochodzą z wyżej wymienionych źródeł. Tego rodzaju spostrzeżenia uzyskasz zaś, jak

---

¹ „Aquilinus” – przydomek znaczący tyle co ‘orli’ (*aquila* – ‘orzeł’). Orzeł w literaturze występuje jako ptak noszący pioruny ciskane przez Jowisza.

² Zob. objaśn. 3 na s. 85.

³ Por. Giuglaris, *Domino Valeriano Castillioneo pro Nova Divi Benedicti historia eucharisticon (Inscriptiones, s. 38)*. W oryginale mowa nie o św. Tomaszu z Akwinu, którego pisarskie zdolności konceptystycznie się tu wychwala, ale o Valeriano Castiglione (1553-1663), włoskim pisarzu benedyktyńskim.

⁴ Zob. objaśn. 5 na s. 88. Por. Ines, *Acroamata* III 95.

⁵ Zob. objaśn. 1 na s. 83. Por. Ines, *Acroamata* II 84.

⁶ Euripos – cieśnina morska między Eubeją a Beocją, gdzie miał utopić się Arystoteles. Por. Ines, *Acroamata* II 77.

⁷ Owen, *Epigrammata*, s. 20.

powiedziano wcześniej, łącząc różne treści w sposób nowatorski albo sprzeczny z tym, o czym się mówi i co się powszechnie sądzi, albo też owo schematyczne myślenie przełamując; także wykorzystując na potrzebę finezyjnego połączenia jakąś analogię czy wzajemną zależność [*analogia ac sympathia*].

Przykładem jest to: „Pod pretekstem ofiarnego obrzędu plądruje świątynię. Tego tylko nieszczęśnikom brakowało, żeby bać się pobożności królów”¹. Liczniesze przykłady znajdziesz w rozdziale, gdzie mowa o zdumiewających spostrzeżeniach².

Źródło to znane jest też poetom. Na przykład do jednookiego:

Nie znosi świetny Olimp podwójnego słońca –
coś z charakteru nieba ma twoje oblicze³.

I tak:

Łowiąc zające, tracisz majątki, Kandydzie,
w ten sposób dla psów swoich będziesz Akteonem⁴.

I tak:

Jeśli nie chcesz się jąkać, gdy nie chcesz bełkotać,
taką radę ci daję: zamilcz, Pontylianie⁵.

I tak, autorstwa Sarbiewskiego, o lichym poecie piszącym o świętych Magdalenie i Afrze: „Godna łąz Magdalena, Afra godna ognia”⁶. Chodzi tu, rzecz jasna, o poemat im poświęcony.

Siądme źródło akuminów

To z kolei obfituje w okoliczności sprawy, osób, miejsca, czasu [*circumstantiae et adiuncta rerum, personarum, loci, temporis*]. Zwróć uwagę, że jest zasadniczo sześć okoliczności sprawy: miejsce, czas, okazja, sposób, sposobność, narzędzie [*locus, tempus, occasio, modus, facultas, instrumentum*]⁷.

---

¹ Por. Tesauro, *Achim, Sadoci filius (Elogia omnia*, s. 178).

² Zob. wyżej, s. 83-111.

³ Olimp występuje tu jako metonimiczne określenie nieba jako siedziby bóstwa.

⁴ Akteon – myśliwy, który podpatrzył nagą Artemidę w kąpieli i za karę został rozszarpany przez własne psy. W epigramacie mowa o kimś bez troskim (łac. *Candidus* – imię znaczące: ‘biały’, ‘jasny’, a stąd metaforycznie m.in. ‘wesół’, ‘urodziwy’, ‘prostolinijny’, ale też ‘naiwny’), kto, poświęcając się rozrywce, naraża się na wielkie kłopoty.

⁵ Por. Ines, *Acroamata* II 34.

⁶ Sarbiewski, *Lyricorum libri* epigramat 74,6. Św. Maria Magdalena, utożsamiana z postacią jawnogrzezniczki obmywającej łzami nogi Chrystusa. Zob. Łk 7,37-38. Św. Afra (zm. ok. 304), nawrócona kurtyzana, jako chrześcijanka została skazana na śmierć w ogniu.

⁷ Por. Quin. *Inst.* V 10,23.

Okoliczności osób jest według Cyserona dwanaście: imię, natura¹, tryb życia, wykształcenie, pozycja społeczna i stan majątkowy, przebieg życia, uczucia, zamiłowania, decyzje, czyny, zdarzenia losowe, wypowiedzi [*nomen, natura, victus, habitus, fortuna, vita, affectio, studia, consilia, facta, casus, oratio*]².

Akumen z okoliczności imienia

Otrzymuje się go albo badając etymologię imienia, albo coś z tej etymologii przywołując, albo rozważając właściwe znaczenie imienia, albo porównując je z innymi imionami, albo dobierając do niego erudycyjne stwierdzenia.

Widać to w pochwalie św. Maksyma [*Maximus*]: „Maksym, co swoje dokonania mierzył najpojemniejszym z imion, okazał się Maksymem także w najmniejszych sprawach, swoją wielkością rzucając się w oczy wszystkim. Zaprzeczył jednak, że jest Maksymem, z dnia na dzień starając się być większym³. Lecz skoro takiej wielkości na przeszkodzie stała ciasnota ziemi, a ogarnąć ją była w stanie tylko nieskończoność nieba, zasłużył sobie wreszcie na to, by tylko ona go objęła”⁴.

To samo widać w epitafium dla Małgorzaty [*Margarita*], księżnej X⁵: „Oto w jakiej ostrzydze Śmierć zamyka perły! Choćby ktoś nieudolnie odmalowywał Śmierć przypisując jej skromność, ona nie zadowala się plebejskim jadłem – nawykła do potraw Kleopatry, skoro perły ściera na proch, żeby je pochłonąć. Biada światu przy żarłoczności takiego monstrum! Wystawne uczty na nowo zaostrażają apetyt”⁶.

A tak nawiązuje się do imienia Lwa Sapiehy: „Z tego niezwykłego domu wychodzą zawsze Lwy, nigdy jelenie⁷. Tak to Elżbieta, niegdyś wsławiona dziecięciem łaskawości⁸, rodzi Lwy i postrach wrogów. Jednak ciebie

¹ Tj. pochodzenie, płeć, wiek, cechy wrodzone. Por. Cic. *Inv.* I 25,35.

² Cyseron wylicza jedenaście okoliczności osób (bez *vita*). Zob. Cic. *Inv.* I 24,34–25,36.

³ Por. Giuglaris, *Maximi Tauriensis elogium (Inscriptiones, s. 110)*.

⁴ „Maximus” – ‘największy’. Mowa o św. Maksymie (IV/V w.), biskupie Turynu.

⁵ Jak wynika z wykorzystanego źródła (zob. nast. objaśn.), mowa o Margaricie del Carretto (zm. 1638), żonie księcia Paola Bessa di Masserano.

⁶ „Margarita” – ‘perła’. Centon wersów z *Margaritae Carrettae, Masserani principis coniugi epitaphium* i *Inscriptiones aliae in eiusdem Margaritae funere* Giuglarisa (*Inscriptiones, s. 43, 45*). Kleopatra (69–30) założyła się z Markiem Antoniuszem o to, że zdoła ugościć go za 10 milionów sestercji. Królowa powitała wodza skromnym posiłkiem, którego ostatnim daniem był tylko puchar octu winnego. Na oczach zdumionego Antoniusza królowa wyjęła z naszyjnika bezcenną perłę, rozpuściła w occie i wypila. Zob. Plin. *Nat.* IX 58.

⁷ Określenie człowieka łękiego jako jelenia znane było już literaturze antycznej. Zob. np. Mart. III 91,12.

⁸ *Elżbieta, niegdyś wsławiona dziecięciem łaskawości* – Kazimierz Lew Sapieha (zob. objaśn. 1 na s. 90) był najmłodszym synem Lwa i Halszki (Elżbiety) z Radziwiłłów. Autor czyni też aluzję do Elżbiety, matki Jana Chrzyciela („dziecięcia łaskawości”).

wydała na świat jako ostatniego, jakby zwątpiła we wspanialsze dziecię, skoro zrodziła Lwa”¹.

Zwięźlej, odwołując się do imienia, drwi się z wyrodnego syna Tulliusza: „Nic z ojcowskiego imienia nie miał oprócz sylab”². Natomiast tak o żonie Mieszka, Ryksie [*Rixa*]: „Władca ze wszech miar godzien podziwu, skoro mógł żyć w pokoju z Ryksą³. Miała ona doprawdy odpowiednie imię – cechowała ją wszak wrodzona płci porywczosć uczuć: burzycielka spokoju publicznego. Szczęśliwsza jako matka niż jako żona, skoro dała królestwu syna, urodzonego do łagodzenia obywatelskich sporów, tak że mógłby zaprzeczyć, że narodził się z matki Ryksy”⁴. I: „Imię Barbary udaje barbarzyństwo”⁵.

Przykładem jest pochwała Trajana u Pliniusza, gdzie mowa o wzbranianiu się od przyjęcia imienia ojca ojczyzny⁶: „Może nie zasługiwałeś na nowe zaszczyty i tytuły, mając tyle wielkich zasług? Jednak ty wzbraniałeś się nawet przed imieniem ojca ojczyzny. Jakże długo walczyliśmy z twą wstrzeźliwością! Jak późno wygraliśmy! Inni przyjmowali to imię pierwszego dnia pryncypatu, ty zwlekałeś aż do czasu, gdy nawet taksując swą dobroczynność z najwyższą surowością, przyznałeś, że zasłużyłeś. W ten sposób tobie jednemu to się przydarzyło, że byłeś ojcem ojczyzny, jeszcze nim się stałeś, tylko przez to większy od pozostałych, że lepszy. Byłeś wszak w naszych myślach, wpływałeś na wyroki i z punktu widzenia publicznej *pietas*⁷ nie miało znaczenia, jak byłeś nazywany, gdyby nie to, że ojczyzna nie chciała wydać się niewdzięczną, nazywając cię pierwaj imperatorem, skoro wcześniej znała cię jako ojca”⁸.

Również poeci czerpią z tego źródła. W taki sposób Biderman o św. Klarze:

Na własnej piersi nosisz najprawdziwsze słońce,
toteż Klarą [*Clara*] cię każdy słusznie może nazwać⁹.

---

¹ Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 482.

² Guinaggi, *Allocutio II Tursellinus, sive Dialogi pars altera de comparatione M. Tullii Ciceronis et Publii Vergilii (Allocutiones, s. 52)*. Syn Cycerona, również Marek, nie wyróżniał się niczym szczególnym.

³ „Rixa” – ‘kłótnia’. Mowa o Rychezie (zm. 1063), żonie Mieszka II.

⁴ Centon z wersów *Miecislaus II, Casimirus I, Venceslaus Bohemus* Inesa (*Lechias*, s. 113, 118, 121, 199). W ostatnim zdaniu mowa o Kazimierzu I Odnowicielu (1016–1058), królu Polski od 1034.

⁵ Por. Biderman, *Epigrammata* I 22.

⁶ Zob. objaśn. 6 na s. 104.

⁷ *pietas* – zob. *Uwagi do przekładu*, s. 72.

⁸ Plin. *Pan.* 21. Tytuł „ojca ojczyzny” przyznano Trajanowi w 98 r.

⁹ „Clara” – ‘jasna’. Biderman, *Epigrammata* I 40. Niosąc przed sobą hostię, św. Klara z Asyżu (1194–1253) miała oślepić i odeprzeć saraceńskie wojska oblegające klasztor.

I Bahuzjusz o św. Urszuli:

Żegnajcie Niedźwiedzice [*Ursa Minor Maiorque*], odtąd moje żagle
wiedzie dziewicze światło kompanii Urszuli¹.

Podobnie ktoś w ten sposób prosi senatora:

Z senatora dostojnym zrosłeś się imieniem,
noś zatem, senatorze, owo starcze miano².

Akumen z okoliczności losu

Okoliczności losu [*adiunctum Fortunae*] obejmują ród, herb, zaszczytne funkcje [*genus, stemma, honores*] itd.

1. Akumen z okoliczności znakomitego urodzenia

Po pierwsze, celnie o wspaniałości rodu mówi się tak: „Nic teraz nie ubarwiłoby mowy piękniej niż wizerunki przodków – do niczego nie Ignęłaby ona wdzięczniej niż do woskowych masek dziadów³, jakby to było najłatwiejsze: po barkach przodków⁴ wspiąć się na wyżyny w pochwałach bohaterów”⁵. Albo tak: „Żadna żrenica nie zniosłaby bezkarnie jego dziedzicznego blasku. Wierz mi, że to zenitalne słońce, na które nikt nie mógłby rzucić okiem, żeby nie odczuć karzącego światła głęboko pod powieką. Tak przemożna jasność poraziłaby niegdyś oczy Polski, gdyby nie trafiła na orła – pamiętał on, że ślepnąć przy zbyt jasnej gwieździe jest rzeczą sów, ale nie orłów”⁶. Podobnie o innym: „Zrodzony z króla, nigdy się za króla nie uważał, chyba że wtedy, gdy sam podporządkował się swej władzy”⁷. I tak: „Książę, sławiony wzdłuż

---

¹ „Ursa Minor Maiorque” – ‘Mała i Wielka Niedźwiedzica’. Wskazane źródło wydaje się błędne. Zob. natomiast Ines, *Acroamata* VI 92. Św. Urszula z Kolonii – według legendy hagiograficznej księżniczka brytyjska, która została zamordowana przez Hunów wraz z jedenastoma tysiącami dziewcząt w Kolonii, gdy odmówiła ręki Atylli.

² Gra słów oparta na pokrewieństwie i annominacji: „senator” (‘senator’, ‘członek rady starszych’) i „a senio” (‘od starca’, ‘od starości’, w przekładzie przymiotnikowo: „starcze”); *grande nomen* – ‘wielkie, wspaniałe imię’, ale też ‘imię dostojne, poważne’.

³ Woskowe maski przodków to podobizny zmarłych (zob. objaśn. 6 na s. 126). W czasie pogrzebów osoby, które je zakładały, szły w uroczystym pochodzie i były obecne podczas wygłaszania pochwalnej mowy na cześć zmarłego (tu mowa o części rodowodowej, która stanowiła ważny topos panegiryków).

⁴ Gra słów w oparciu o polisemię: przymiotnik „maior” oznacza ‘większy’ oraz (w postaci zsubstantywowanej) ‘przodek’.

⁵ Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 478.

⁶ Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 479-480. Nawiązanie do przysłowia „Aquilam noctuae comparas” („Orla porównujesz do sowy”), które tłumaczy się zwyczajem orłów, by patrzeć w słońce, podczas gdy sowy chowają się przed nim. Zob. Erazm, Manucjusz 532-533.

⁷ Giuglaris, *Aloysii Tolosani elogium (Inscriptiones)*, s. 113).

i wszecz za ród oraz umysłowość, ledwie się zrodził na słońce dla swego rodu, już pytał się, jacy herosi mieli na imię tak jak on, i właśnie ich *virtus* starał się naśladować¹. Bo wybitnego potomka poznaje się po rodzinnym podobieństwie”. I tak na pogrzebie znakomitego młodzieńca: „Jednak ty, rodzicielski bólu, rozpatrujesz najpierw jego rodową chwałę. Drzewo żałoby wyrośnie z tego miejsca szlachetnego pnia, w którym dostrzeżesz brak odciętej gałązki. Nie da się nie rozpaczać, gdy gasną tak świetnie urodzeni – nazbyt żałosny zachód przejmując w takim samym stopniu, w jakim otuchą napełniał nadzwyczaj piękny wschód”².

Po drugie, w finezyjnym wywodzie o pochodzeniu pomocna jest dygresja [*digressio*] na temat poszczególnych przodków, jak w panegiryku zatytułowanym *Róża Pstrokońska*³ i w innych.

Po trzecie, blask rodu prezentuje się okazalej w promieniach cnót i zasług. Przykładem to: „Splendor rodu rozświetlił blaskiem oręża, żeby nie zmaleć o tyle, ilu miał wielkich przodków⁴. Mógł stworzyć ten blask, gdyby go nie dziedziczył”. Podobnie: „Nie nadaremnie trudzili się przodkowie, zabiegając niejako o poparcie dla sławy swych potomnych. Gdybyś jednak nie dostał od przodków rodu, który się czci za sędziwość i świętą siwiznę, to byłbyś jego twórcą – na twą rodzinę od ciebie pada tyle blasku, że nie tyle ciebie szacują po jej świetności, ile ją po twojej. Razem z usługą ci Fortuną tak piękny nieład wprowadzasz w swoim rodzie, że zasłużyłeś, żeby być w gronie swoich przodków, mając ich za potomków. Twych przednich sukcesów⁵ nie da się nawet uznać za dar Fortuny: zawdzięczasz je bowiem sobie i razem z tobą rosną”.

2. Akumen z okoliczności herbu

Bardzo wiele o herbach piszę w *Swadzie obywatelskiej*⁶, w tym miejscu natomiast nieco o możliwościach tego toposu.

Akumina uzyskuje się tu, po pierwsze, w oparciu o okoliczności rzeczy wyobrażonej w herbie. W ten sposób mówca o dziedzicznym potoku Lubomirskich⁷: „Bystrości w obdarowywaniu nauczyła cię ta rzeka, co

---

¹ Giuglaris, *Excellentissimi Principis Ioannis Andreae Auriae, Andreae filii epitaphium (Inscriptiones, s. 59)*.

² Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 478.

³ Mowa o panegiryku dla biskupa chełmskiego Stanisława Pstrokońskiego pióra Andrzeja Kanona: *Rosa inter spinas Divi Benedicti efflorescens* (1648). Zob. niżej, s. 167-168.

⁴ Annominacja: „avorum” (‘dziadów’, tu jako: „rodu”) i „armorum” (‘oręża’ / ‘zbrojnych czynów’); kolejno gra słów w oparciu o polisemię: „minor” – ‘mniejszy, mniej znaczący’ / ‘potomek’ (tu jako: „zmaleć”) oraz „maiores” – ‘więksi’ / ‘przodkowie’ (tu: „wielkich przodków”).

⁵ Gra słów w oparciu o polisemię i tradukcję: „maiores” (‘przodkowie’, ‘więksi’) i „maiora” (‘większe’, ‘znaczniejsze’, tu jako: ‘przednich sukcesów’).

⁶ *Swada obywatelska* – zob. *Z dziejów attycyzmu*, s. 60.

⁷ Lubomirscy pieczętowali się herbem Szreniawa: w czerwonym polu srebrna krzywaśń (rzeka).

nie potrafi ustać, żeby nie toczyć się dla dobra Rzeczypospolitej. Jej imię nawet w morskich falach pozostałoby słodkie. Lecz chociaż dla ojczyzny to zawsze pewna i spokojna przystań, barbarzyńskim statkom niechybną przynosi katastrofę. Ileż to razy poczerwieniała od barbarzyńskiej krwi? Ileż razy, wybielawszy, płynęła czystsza od kryształu?” Podobnie tu: „W głowie tkwi miecz, żeby już żadna rada dla ojczyzny stąd nie wyszła, jak tylko zbrojna w stal”¹. W ten sposób ktoś inny o potrójnym krzyżu Potockich²: „Potrójne godło Potockich niejedną Polsce zapowiada laur, skoro nie tylko Konstantyn zwycięża pod zwycięskim znakiem Krzyża³. Patrz na potrójny Krzyż i nie spodziewaj się po tym drzewie okazjonalnego tylko szczęścia. W istocie szczęśliwym ponad miarę nie przystoi oszczędzać, gdy chodzi o szczęście ogółu”.

Po drugie, w oparciu o odpowiednio dobrane do herbu erudycyjne stwierdzenie, o czym mowa w *Swadzie obywatelskiej*. W ten sposób o dziedzicznych Włóczęgach Zamoyskich⁴: „Sama Pallas, odziana w żołnierski płaszcz, nie chciałaby nosić nic innego i nic innego wbić w królewski postument, przyodziana w togę⁵. Nic innego sławny Lizyp nie umieściłby zamiast pioruna w prawicy Zwycięzcy Azji⁶. Rzekłbym, że przeszły przez ręce wielu Scewolów, bo wślawione męstwem, ale skoro nie wiedzą, co to chybić wroga, żadne odpowiednie imię nie przychodzi na myśl”.

Po trzecie, w oparciu o aluzję [*allusio*] do barwy szlacheckich godła: W ten sposób o Róży Pstrokońskich⁷: „Nie dziw się, że biała – nie znajduje bowiem jak dotąd niczego, przez co musiałaby się rumienić. Długi wiek przyniósł jej

---

¹ Prawdopodobnie mowa o herbie Pomian: w zielonym polu czarna głowa żubrza przebita mieczem w skos między rogami.

² Mowa o herbie Pilawa: w błękitnym polu półtrzeciokrzyż.

³ Według tradycji Konstantyn Wielki, cesarz od 306 r., jednoladca od 324 do 337, przed walną bitwą z Maksencjuszem, jednym z tetrarchów, miał sen, w którym objawiono mu, że zwycięży pod znakiem Krzyża. Znak ten nakazał następnie przymocować do wszystkich chorągwi, zdobiąc nim także własną głowę i polecając to samo zrobić swoim żołnierzom. Miało to dopomóc mu pokonać przeciwnika w starciu przy Moście Mulwijskim (312).

⁴ Zob. objaśn. 1 na s. 117.

⁵ *Pallas sagata* (odziana w płaszcz żołnierski) i *togata* (odziana w togę) – w ten sposób często wyrażano się o Minerwie, która patronowała zarówno rozważnie prowadzonej wojnie, jak i wyobrażała mądrość przejawiającą się w życiu prywatnym i obywatelskim; *sagum* to płaszcz wojskowy, który był symbolem wojny, tak jak *toga*, wełniany płaszcz noszony przez obywateli rzymskich, symbolem pokoju. Pallas z włócznią wbity w ziemię lub postument występuje m.in. w przedstawieniach emblematycznych (zob. Alciato, *Emblemata* XXII i XXIII).

⁶ Istniało słynne malowidło wyobrażające Aleksandra Wielkiego z piorunem w dłoni (a zatem z atrybutem Jowisza) znajdujące się w świątyni Diany w Efezie, będące jednak dziełem Apellesa. Zob. Plin. *Nat.* XXXV 36,92; Plut. *De Alex.* 4.

⁷ Mowa o herbie Poraj (Róża): w polu czerwonym pięciopłatkowa srebrna róża.

tę siwiznę razem z poważaniem, stąd żyje całe stulecia, a nie lata, i z wdzięcznym wyglądem łączy długowieczność¹. Na ten sam temat to:

Czemu Pstrokońska Róża czystsza jest od śniegu?
Barwią ją obyczaję pana taką barwą².

Po czwarte, w oparciu o porównanie rzeczy wyobrażonej w herbie z czymś innym. W ten sposób o dziedzicznej Łodzi Czarnieckich³: „Niosła ta Argo Fortunę całej Polski, gdy on, większy od mitycznego Jazona, nie tyle złotą wełnę⁴, co dawną chwałę polskiego męstwa wiódł na powrót”. O tej Łodzi to:

Strąćcie łódź Jazonową z niebieskich przestworzy –
Czarnieckich tratwa bardziej byłaby ich godna.

Tak o księżycu Daniłowickich⁵:

Księżyc twój poniechał zmian i swej natury,
bowiem wyjąwszy imię, wszystko w nim słoneczne.

I o czymś herbowym koniu⁶:

Bież, rumaku, przez sławy bezmiernej Olimpy,
twoim celem jest bowiem nieustanna sława.

I o pewnym godle wyobrażającym niedźwiedzia z panną w koronie⁷:

Niedźwiedź i w blasku świetnej korony promienna
Panna stanowią twego domu herb szlachetny.
Gdy tak w panińskim złocie twój niedźwiedź rozbłyska,
mniejsza być odeń musi niebios Niedźwiedzica.

Nawiązuje się również do historii o tym, kto i dlaczego ustanowił herb.

---

¹ W oryginale annominacja: „aetates” (‘wieki, epoki’) i „aestates” (‘lata’, w znaczeniu ‘roku’ i ‘lata’ jako pory roku); „venustas” (‘wdzięczny, miły wygląd’) i „vetustas” (‘długowieczność’).

² Kanon, *Rosa*, k. tyt. v.

³ Czarnieccy posługiwali się herbem Łódzia: w polu czerwonym złota łódź.

⁴ Aliteracja: „vellus” (‘wełnę’, ‘runo’) i „veterem” (‘dawną’). Jazon wyprawił się na Argo po runo pozostawione w Kolchidzie przez Fryksosa. Zob. objaśn. 7 na s. 97.

⁵ Mowa o herbie Sas, którym pieczętowali się m.in. Daniłowscy: w polu herbowym półksiężyc zwrócony barkiem ku dołowi, nad nim pomiędzy dwom gwiazdami złota strzała zwrócona grotom ku górze.

⁶ Najbardziej znane herby z motywem konia to Strykoń i Pogoń Litewska, którymi pieczętowało się wiele rodzin.

⁷ Mowa o herbie Rawicz: w złotym polu na czarnym niedźwiedziu panna w czerwonej sukni i złotej koronie.

3. Akumen z połączenia liczniejszych herbów

Tak oto finezyjnie poprzez aluzję do liczniejszych herbów wyrażona zostaje owa myśl „Szczęsna Polska dzięki tym herosom”: „Ileż razy na jastrzębich czy łabędzich skrzydłach pomyślność Polski wyniesiona na wyżyny, ileż razy uświetniona księżycem i gwiazdami, stale świecącymi na ojczystym niebie, uświęcona przez dziedziczne krzyże Piławy, okazała w runie droższym od Jazonowego na zięjącym ogniem Lwie niedostępna i straszliwa, ze srebrzystymi falami Szreniawy szeroko rozpościerająca chwałę, na wale otoczonym lwią strażą mającą niezdobyty szaniec, na niedźwiedziu jaśniejąca wspanialej niż niebieska Niedźwiedzica, na głowie Tura dostała od losu Kapitol¹ roztropności, wśród Róż wionących ku niej wieczną wiosną prawdziwie² kwitnącego doszła wieku, węzłem herbowej wstęgi (a los splótł z nim prawdziwszą wróżbę polskiej chwały niż z gordyjskim nadzieję władania Azją³), wstęgi, mówię, węzłem wspaniale opasana, uczczona Bykiem, niby doroczną ofiarą⁴, wreszcie zbrojna w strzały, podkuta podkowami, obrobiona lemieszami, w otoczeniu brogów”⁵, itd.

4. Akumen z okoliczności piastowania zaszczytnego stanowiska

Podobnie jak w przykładach ze *Swady obywatelskiej*, gdzie mowa o podziękowaniu za zaszczytne stanowisko, akumen może się tu brać albo z odwołania do atrybutów związanych z funkcją, albo do znakomitości urzędu, albo do świetności zasług, za które wynosi się do godności, albo do nazwy urzędu, jeśli zasada *decorum* pozwala na akumen, albo do skromności uhonorowanego.

W ten sposób bawimy się, nawiązując do atrybutów królewskiej władzy:

O koronie: „U innych nierzadko nic prócz złota u czubka się nie świeci, ale tu koronuje się lotność twojej nieskończonej myśli i koronowanej głowy nie opromieniamy bardziej niż promienieje sama⁶. Inne korony mają to za korony czci i chwały, ty za początki, nie dlatego, żebyś nie miał dość chwały poprzedzającej koronację, ale stąd, że nie znając miary, żadnego nie zniósłbyś

¹ Gra słów w oparciu o pokrewieństwo: „in capite” (‘na głowie’) i „Capitolium” (‘Kapitol’). Zob. też objaśn. 6 na s. 78.

² W oryginale annominacja: „ver” (‘wiosna’) i „vere” (‘prawdziwie’).

³ Zob. objaśn. 8 na s. 133

⁴ W tradycji rzymskiej, do niej bowiem najpewniej autor się odwołuje, byka składano w ofierze m.in. bogom Marsowi, Neptunowi, Apollinowi i Lunie w czasie dorocznych świąt.

⁵ Najprawdopodobniej mowa kolejno o herbach: Jastrzębiec (w klejnocie: zrywający się do lotu jastrząb), Łabędź, Piława, Lew, Szreniawa, Rawicz, Tur, Doliwa (na tarczy trzy róże na skośnym pasie, tj. „wstędze”), Pomian, Wieniawa bądź Bawół, strzały i podkowy widnieją w wielu herbach (np. Bogoria, Łada, Strzała; Tępa Podkowa, Belina, Dołęga), lemiesz występuje występują w herbie Larysza, a bróg – Leszczyc.

⁶ Gra oparta na etymologicznym pokrewieństwie: „radius affundimus” (‘promieni wlewamy’, ‘dodajemy’, tu: ‘opromieniamy’) i „diffundas” (‘rozlałbyś’, ‘wydałbyś’, tu: ‘promienieje’).

ukoronowania¹ twych chwalebnych czynów. A złote brzemień ściskające głowę nie na tyle uciska myśl, by nie wzlatywała ku sprawom publicznego dobra. I bez wątpienia ciśnie też brzemień ceremoniału, z tym że o ile nas wspaniałe brzemień królewskiej korony przytłacza², o tyle ciebie wynosi ponad głowy ludu i najlepszych obywateli. Toteż uważa się, że ty jeden tak wyróżniasz się w koronie jak złoto wśród metali. Blednie to złoto, gdy głowa, płodna w radę, jedną się tylko przyozdabia ziemią i świeci jeszcze jaśniej”.

O kanclerskiej pieczęci: „Podjąłeś się straży nad wielką pieczęcią, którą twoja *virtus* uświętnia na kształt klejnotu. Godziło się na koniec odznaczyć tym symbolem wiecznie żywe zasługi i tym rodzajem zadatku zaręczyć z twą chwałą pocztą nieśmiertelność. Pełniąc honorową funkcję zwiastuna królewskiego dowiodłeś, że masz zwyczaj wyprzedzać Fortunę, nie zaś kroczyć jej śladem, i że choć dla innych okazała się ze szkła, dla ciebie była jak szlachetny kamień, co poświadczyła, ofiarując ci klejnot mniejszej pieczęci. Cześć ci i chwała! Ta pieczęć zwiastuje cię wieczności”³.

O buławie hetmańskiej: „Kiedy i buława hetmańska zazieleni ci się laurem⁴, dla ojczystego wroga okaże się fatalna jak dla potworów maczuga Herkulesa”.

O skromności pryncepa Trajana: „Gwiazdy mają taką naturę, że wschód potężniejszych tłumi małe czy słabe i często wraz z nadejściem innych sławę spowija cień. Ty jednak, większy niż wszyscy, lecz bez pomniejszania kogośkolwiek”⁵, itd. Podobnie: „Wzbraniałeś się przed władzą, zatem należało cię zmusić, lecz zmusić mogło cię tylko zagrożenie ojczyzny i próba obalenia Rzeczypospolitej. Skoro zatem uparłeś się nie przyjmować władzy, gdyby nie potrzebowała ratunku, pod wielką presją wielkim strachem należało pokonać twoją skromność”⁶.

I to z tego samego źródła: „Konsulatowi, który czynisz większym, podejmując się go i sprawując, zdaje się, że niesiesz go na swoich barkach i że na nich rośnie. Ty wprowadzie odmówiłeś z całą stanowczością, ale każdego przekonać do tego mogłeś tylko tym, że w końcu się zgodziłeś. Pouczasz przyszłych władców, że o urząd konsula nie po to tylko się zabiega, ażeby go otrzymać”⁷.

---

¹ Gra oparta na polisemii i etymologicznym pokrewieństwie: słowo „corona” użyte w znaczeniu ‘korona’ i ‘zwieńczenie’, ‘szczyt’ (postaci, jako ‘głowa’, a także ‘szczyt’ osiągnięć), podobnie „coronare” (‘koronować’); z kolei „coronis” to znak umieszczany przez autorów nad ostatnim wyrazem dzieła jako sygnał zakończenia.

² Gra słów w oparciu o etymologiczne pokrewieństwo: „*impressum*” (‘naciśnięty’, tu: ‘ściskające’), „*opprimere*” (‘uciska’), „*imprimere*” (tu: ‘ciśnie’), „*deprimere*” (‘wtłacza’, ‘przytłacza’).

³ Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 505-506. Pieczęcią większą posługiwał się kanclerz, mniejszą – podkanclerzy.

⁴ *zazieleni ci się laurem* – tj. odniesie zwycięstwo.

⁵ Por. Plin. *Pan.* 19.

⁶ Por. Plin. *Pan.* 5.

⁷ Centon z Plin. *Pan.* 59.

To samo dotyczy okoliczności wykształcenia, cnót czy wieku, jak widać tutaj: „Mowa wyszłaby daleko poza zapowiedzianą krótkość, jeśli by two nie-mowlęctwo, które wieczność już swoimi spowiła pieluchami, starzającemu się światu rozwinęła na pociechę”. I: „Oracja roslaby w nieskończoność, gdyby two zielone lata, ukazane w kwiecie wieku...”, itd.

5. Akumen w oparciu o dziedzinę [*proprietas et adiuncta*] sztuki [*ars*] czy nauki [*scientia*]

Przez sztuki masz rozumieć albo sztuki wyzwolone [*artes liberales*], ujęte w owym wierszyku „Język, trop, dowodzenie, liczba, ton, kąt, gwiazdy”¹, czyli gramatykę, retorykę, dialektykę, arytmetykę, muzykę, geometrię i astrologię², albo też sztuki mechaniczne [*illiberales*], w zbiorze których mieści się sztuka wojenna [*ars militaris*]; podobnie przez nauki masz rozumieć nauki humanistyczne [*humanae*]³ albo dotyczące spraw boskich [*Divinae*]. Dzięki tej wiedzy i dzięki terminom powszechnie tam stosowanym, a zręcznie zastosowanym do tematu, który podejmujesz, mowa nabierze przenikliwości. Przykłady można znaleźć wszędzie u innych, a tu wystarczy tyle:

*Przywitanie sarmackiego areopagu⁴
przez przedstawiciela nauk ścisłych [a mathematico]*

„Kiedy zajaśniliście, gwiazdy ojczystego forum, naukom ścisłym⁵ też nie godziło się uchylać od powitalnych obowiązków. Po gwieździe, która

---

¹ Heksametr daktyliczny ułatwiający zapamiętanie: „Lingua, tropus, ratio, numerus, tonus, angulus, astra”.

² Astrologia to wówczas również nauka równoznaczna z dzisiejszą astronomią.

³ Nie chodzi tu najprawdopodobniej o dziedziny wiedzy różne od wymienionych *artes*, a o ogólne nazwanie wiedzy nienależącej do teologii; przykładowo Caussin (*De eloquentia*, s. 951), omawiając *scientiae humanae* (różne niż *scientiae Divinae*), które są niezbędne przyszłemu kaznodziei, wymienia gramatykę, retorykę, naukę poezji i filozofię z włączeniem dialektyki i filozofii naturalnej; dodaje do nich wiedzę z zakresu historii, praw i obyczajów. Odpowiada to w ogólności zakresowi kolejnych przedmiotów przewidzianych w programie szkół jezuickich z wyłączeniem teologii. Nauka w niższych klasach obejmowała gramatykę, klasę *humanitas* oraz retorykę; nauka filozofii przewidziana była na trzy lata, z ogólnym podziałem na logikę, fizykę i metafizykę. Zob. *Ratio studiorum*, s. 68-91.

⁴ Tj. sędziów Trybunału Koronnego, wybieranych na roczną kadencję spośród świeckich przedstawicieli poszczególnych województw i ziem oraz z przedstawicieli duchowieństwa. W Piotrkowie Trybunalskim obradował on od jesieni, kończąc obrady przed Wielkanocą, aby rozpocząć je następnie tydzień po Wielkanocy w Lublinie; tutaj obrady kończyły się początkowo w sierpniu, później okres posiedzeń wydłużono do października. Rozpoczęcie sędziowania w Lublinie rozpoczynało się nadzwyczaj uroczystym wjazdem do miasta marszałka sądu w pierwszy poniedziałek po Niedzieli Przewodniej. W dniu wjazdu marszałek wraz z deputatami udawał się do ratusza, gdzie formalnie inicjowano urzędowanie (faktyczne sprawowanie sądów rozpoczynało się tydzień później, ponieważ w kolejnych dniach odbywały się m.in. uroczystości związane z wręczeniem laski marszałkowskiej, a towarzyszyły temu oficjalne gratulacje i podziękowania). Areopag – w starożytnych

wzeszła w Łabędziu i Kasjopei¹, nowe, rzadkiej wielkości ciała niebieskie spostrzega tu astrolog – zaćmią one blask każdego Zodiaku, a przy tym własności gwiazd stałych zdają się nie okazywać. Arytmetyka również niech znajdzie tyle miejsca, ile jej trzeba wśród sędziowskich ław. Usilnie się ona stara odjąć od rachunku dni, w których zaczyna się wasza nieobecność na forum², zaś te, w których zakładacie tu siedzibę, dodawać i mnożyć w nieskończoność. Złota zasada³ nie znaczy dla niej więcej niż złote prawa, które macie na pieczy. A chociaż nauki ściśle nawykły do optycznych aparatów, nawet bez teleskopu widzą, że niewielka przestrzeń miasta się powiększa, ilekroć się tu skierujecie, czy ilekroć wasza wielkość nakazuje powiększyć atomy do rozmiaru głazu. Może niemiłe to widoki? Jaki odbłask promieni od waszego oka! Jakie załamanie ukośne! Chyba nie ma w krąg takiego kąta, gdzie by nie sięgnęła wasza jasność. Statykę również nadejście wasze cieszy. Dążąc do wyrównania wag, żadnej z nich nie pozwala przeważać nad autorytetem sędzi – ceni sobie bezstronną równowagę szalek, której gwarantami jesteście wy, nie zaś myśl powodowana zabiegami stronnictw. Skoro zaś rozróżniamy godziny po stosunku światła do mroku, a godzinę porównujemy z wiekiem, skoro dni zaczynamy mierzyć innym światłem, jako że tyle nowych słońc, ilu najlepszych obywateli...”, itd.

6. Akumen z okoliczności czasu

Zwykle nawiązuje się tu do okoliczności pór, dni, miesięcy, a raczej do niebieskich znaków, w które wstępuje wówczas Słońce.

W ten sposób o Ludwiku XIII⁴, zmarłym w święto Wniebowstąpienia Pańskiego: „Jeden orszak i jeden dzień dwóch królów zawiodły na niebiosą. Tego drugiego Bóg wziął za towarzysza, wstępując w triumfalnym pochodzie

---

Atenach rada *polis* sprawująca początkowo władzę polityczną i sądowniczą, później głównie sądowniczą, przenosiła: trybunał, sąd.

⁵ Termin *mathesis* czy *mathematica* odnoszono wówczas do nauk ścisłych w ogólności, które dzielono na właściwe / szlachetne (*genuinae*) i nieprawe, „bękarcie” (*spuriae*); do tych ostatnich zaliczano różne odmiany wróżbiarstwa. Ze szlachetnych wymieniano algebrę, arytmetykę, geometrię, wiedzę o przekrojach stożka (*conica*), astronomię, teorię planet, kosmografię, geografię, geodezję, hydroografię, chronologię, pirotechnikę, pneumatykę, hydraulikę, naukę o mierzeniu czasu (*gnomonica*), statykę, mechanikę, optykę, naukę o perspektywie, akustykę, muzykę, wiedzę o budownictwie, taktykę.

¹ Mowa o gwiazdozbiorach. O gwieździe, jaka się pokazała w 1572 r. między konstelacjami Kasjopei i Cefeusa, wspomina Kwiatkiewicz w *Rocznych dziejach kościelnych*, s. 726. Nowe ciało niebieskie w gwiazdozbiorze Łabędzia odkrył Johannes Keppler w 1600 r.

² *nieobecność na forum* – tj. przerwa w urzędowaniu.

³ Chodzi o zasadę trzech (*regula trium*), nazywaną też złotą zasadą ze względu na jej powszechną użyteczność w naukach ścisłych. Zgodnie z nią, mając dane trzy z czterech wartości, z których A ma się tak do B, jak C do D, mamy również dane czwartej z nich. Zob. Schott, *Cursus*, s. 33.

⁴ Ludwik XIII (zm. 14 maja 1643), król Francji i Nawarry (od 1610).

na niebieski Kapitol”¹. Do pory jesiennej nawiązuje się na pogrzebie zmarłego w tym czasie najjaśniejszego księcia Sabaudii: „Dżdżystą, obywatelu, macie jesień, skoro pogoda legła w grobie. Płacząc, mścicie się na urodzaju minionego lata w październiku, co niesie winobranie łez. Tak to książę, będący u szczytu dojrzałości, jesieni przetrzymać nie mógł! I wraz ze Słońcem wstępującym w Wagę² ludziom zaczęło ubywać światła bardziej niż dniom”³. O pewnej księżnej, zmarłej w okolicach jesieni, w ten sposób: „Dojrzawszy do nieba spadła na jesieni, a październik, który ją kiedyś wiodł w małżeńskie łóżce, zawiódł i do mogiły⁴. Tak to Słońce igra sobie czasem z ludźmi, że im w tym samym dniu wypada pogrzeb, w którym im wypadł ślub”⁵. I tak: „Samo Słońce, dziwiąc się tak wielkiemu pogrzebowi, do tej pory jeszcze trzyma się w Wadze, jakby wielkości tej straty nie dało się godzniej zważyć na innej szali niż niebieskiej. A zatem niebo nasze nieszczęścia wazy na Wadze?”

W nawiązaniu do okoliczności pory zimowej powstało to o czyjejś śmierci: „Tak oto, mimo że w zimie, twa pomyślność weszła w jesienną fazę i ten sam miesiąc, który był początkiem roku i miesięcy, otwarł ci drzwi wieczności. Innym dał nowy urząd, tobie całun⁶ wieczności”. I to o śmierci księżnej: „Zima jest wroga kwiatom, luty hiacyntów nie znosi. Dusze tak pełne łagodności najstraszliwsze zabierały dni. Ale nareszcie jest już poza zasięgiem zimy, w miejscu nieustannej rozkosznej wiosny”⁷. W ten sposób ktoś inny rozważa okoliczności śmierci Czarnieckiego⁸, która przydarzyła się w ostatnim dniu zapustów: „Straciło wówczas owo *triduum*⁹ miano świąt wesołych [*hilaria*], nie do klaskania stworzone, ale do klątw¹⁰, skoro przez niewczesny pogrzeb takiego wodza zmąciło powszechną radość, zmuszając Polskę do lamentu.

¹ Centon z fraz *Elogium XXXVII* Giuglarisa (*Pars secunda*, s. 75).

² Tj. 23 września.

³ Centon z wersów *Inscriptio XII* Giuglarisa (*Pars secunda*, s. 90). Mowa o śmierci Vittoria Amadea di Savoia (1587-1637), księcia Sabaudii w latach 1630-1637.

⁴ W oryginale aliteracja: „thalamo” (‘do sypialni małżeńskiej’) i „tumulo” (‘do grobu’).

⁵ Centon z wersów *Epitaphium Annae Bentiae Lumelli Comiti* Giuglarisa (*Pars secunda*, s. 135).

⁶ W oryginale annominacja: „fascies” (‘pęki różeg liktorskich’ przez metonimię oznaczające ogólnie ‘urzędy’, ‘godności’) i „fasciam” (‘przepaskę’, ‘powijak’, tu: ‘całun’). Odwołanie do tradycji rzymskiej, gdzie publiczne urzędy (wyższym urzędnikom przysługiwały różgi, a poza miastem także topory noszone przez towarzyszących im liktorów, będące oznaką władzy) obejmowano uroczyście z początkiem roku, w kalendy styczniowe.

⁷ Centon z wersów *Incriptio III* Giuglarisa (*Pars secunda a*, s. 128). Mowa o Margarie del Carretto.

⁸ Hetman Stefan Czarniecki zm. 16 lutego 1656 r.

⁹ *triduum* – ‘trzech dni’, tu: dni zapustnych, ostatnich dni karnawału.

¹⁰ W oryginale annominacja: „diris” (‘do klątw’) i „lyris” (‘dla lir’, tu: ‘do klaskania’).

Bromiusz stoczył ucieśzną bitwę na morzu¹ łez, które i puchary zmyły, i uciechy². W nim to poezja i Indie widziały rodzaj bóstwa³. A jest to Juppiter, i to Feretryjski⁴, wrzawę bachantek⁵ w żale, rozpustę zmieniający w rozpacz⁶.

Mieszczą się tu celne aluzje do świąt znanych chrześcijańskiemu światu, o których mowa w *Swadzie obywatelskiej*⁷.

7. Akumen w oparciu o okoliczność miejsca

Tak o kimś zmarłym na św. Faustyna [*Faustinus*]⁸: „Gdzieżby zaś nadarzyła ci się bardziej szczęśna śmierć, jak nie tam, gdzie Faustyn zapowiada szczęście?” Tak o św. Cyprianie w przykładzie podanym wyżej⁹: „Zrodzony w Afryce, aby podwoić jej żar, dał także Kartaginie jej własnego Tulliusza”. I o Euzebiuszu: „Urodził się na chwałę niejednej prowincji: na Sardynii pierwszy oddech, w Lacjum chrzest, w Insubrii wziął męczeńską palmę. Uważał, że mieszkając w Rzymie, nie będzie go wart, jeśli tego niewolnika widowisk nie postara się napaść nowym widowiskiem, obnosząc na sobie wszystkie cnoty jakby w teatrze”¹⁰. I o innym: „Azjata z urodzenia, ale nie z obyczajów. Założył, że także w Azji rodzi się i utrzymuje męstwo”¹¹. I to o Chryzostomie: „Obawiając się zdziczeć, uszedł w lesne dzicze, aby wśród bestii zrzucić całe bestialstwo,

¹ W starożytnym Rzymie bitwa morska należała do jednej z rozrywek organizowanych podczas igrzysk; odbywać się mogła na morzu, w rzece, stawie czy jeziorze. Tu erudycyjne nawiązanie służące grze słownej.

² Bromiuszem albo Brumusem nazywano Dionizosa (Bacchusa), który w literaturze nowożytnej jako bóg wina często patronował zabawom karnawałowym. Fraza wyraża przewagę lamentów żałobnych nad zabawą.

³ Rozprzestrzenienie się kultu Bacchusa ilustrowano opisem jego podróży do Indii. Zob. np. Hyg. *Fab.* 131 i 133.

⁴ Tak o Czarnieckim. Jowisz (Jupiter) Feretryjski patronował zwycięstwom wojennym. Jego świątynię miał wzniesić na Kapitolu jeszcze Romulus, ofiarowując mu w podzięce trofea zdobyte na pokonanym wrogu. Przydomek Jowisza wywodzi się od słowa „ferre” – ‘nieść’ (Jowisz, dopomagając w zwycięstwie, miał przynieść pokój, w zamian za co Romulus przyniósł i ofiarował mu trofea) albo „ferire” – ‘ciąć’, ‘ranić’, ‘zabijać [wroga]’ (tu najpewniej odwołanie do drugiego znaczenia).

⁵ Zob. objaśn. 2 na s. 125.

⁶ W oryginale annominacje: „plausus” (‘oklaski’, tu: ‘wrzawę’) i „planctibus” (‘w płacz’, tu: ‘w żale’); „luxus” (‘rozpustę’) i „luctibus” (‘w żale’, tu: ‘w rozpacz’).

⁷ Zob. Kwiatkiewicz, *Suada civilis*, s. 101-163.

⁸ Tj. w kościele pod wezwaniem św. Faustyna albo przy ulicy św. Faustyna. „Faustinus” – ‘szczęśliwy’.

⁹ Zob. wyżej, s. 85.

¹⁰ Centon z wersetów *Eusebii Vercellensis elogium* Giuglarisa (*Inscriptiones*, s. 104-105; *Pars secunda*, s. 161). Św. Euzebiusz (III/IV w.) przyszedł na świat na Sardynii. W Rzymie wychował go i ochrzcił kapłan o tym samym imieniu. Powołany na biskupa Wercelli, zwalczał arianizm, krzawił też wiarę w Insubrii (region historyczny obejmujący tereny w północnej Italii), gdzie został zamordowany przez przeciwników religijnych.

¹¹ Por. Giuglaris, *Polycarpi Smirnenis elogium* (*Inscriptiones*, s. 125; *Pars secunda*, s. 187). Mowa o św. Polikarpie ze Smyrny (zm. 156).

w które oddziałyby się pomiędzy ludźmi¹; szczęśliwy, gdyby był bestialstwa, które wygnał z bestii², w człowieku nie zobaczył”³. I o innym: „W pustelni znalazł niewinność, którą utracił w ludzkim towarzystwie”⁴. Albo: „Żyć między ludźmi nauczył się wśród bestii”⁵. I o Hilariuszu: „Wygnany do Frygii, nowe słońce z Zachodu zawiódł na Wschód”⁶.

8. Akumen ze sposobu omawiania sprawy, który wnosi jakąś nowość

Jest to widoczne, po pierwsze, w mowie pożegnalnej do koronnych delegatów sędziowskich, ogłoszonej na zakończenie sprawowania sądów:

„Jest jeszcze jedna sprawa. Niechże trybunał ten ją rozsądzi, najsprawiedliwsi stróże prawa i ustaw! Wprowadzamy jednak nową formę sędziowania, mamy bowiem sędziów oskarżać przed sędziami. Przed trybunałem stanie dziś oskarżony sędzia! Bez wątpienia miło oskarżać was w waszej obecności. Skoro niebawem odejdziecie, ogłaszacie żałobę cywilizowanym obyczajom, które obecnie zapanowały w mieście. Niemala to zbrodnia, żeby sieroctwo wprowadzać w mury niepoczuwające się do winy. Pocięchy zmąciście bólem, wraz z wkraczającą do miasta pustką odbierając im wieczystość. To tak? Zawiesić sprawiedliwość⁷ i nie chcieć jej dłużej strzec? Nie chcieć już dłużej czuwać, aby skoro lęk przed karą idzie na wygnanie, tym swobodniej, bez wędzidła obawy, nie panoszyły się występki? Żeby do tego miasto pozbawić słońca – tak bowiem niejeden nazywa sprawiedliwość, i słusznie – miasto słońca, a raczej tyłu słońc, może to nie jest zbrodnia? Na koniec, wy, co dotąd wymierzaliście karę winnym, teraz raniecie serca niewinnego miasta! Oto, ilu najznakomitszym obywatelom zarzuca się przestępstwo przez to, że szykujecie się do drogi! Dalej – choć kiedy indziej z trudem bym na to przystał – albo uchylcie wyrok zapadły w waszej sprawie, albo się skażcie na to, żeby tu побыć dłużej! Skoro jednak tak oskarżeni opuszczacie miasto, to albo zdobni w inny tytuł wróćcie

¹ Giuglaris, *Ioannis Chrysostomi elogium (Inscriptiones, s. 115; Pars secunda, s. 174)*.

² Gra słów w oparciu o etymologiczne pokrewieństwo: „silvescere” (‘zdziczeć’, ‘rozsnać się jak dziki las’) i „in silvas” (‘w lasy’, tu: ‘w leśne dzicze’); „inter feras” (‘wśród dzikich zwierząt, wśród bestii’) i „quid ferinum” (‘coś dzikiego, zwierzęcego’, ‘bestialstwo’); „a feris” (‘z dzikich zwierząt, bestii’) i „feritatem” (‘dzikości’, ‘bestialstwa’).

³ Por. Giuglaris, *Blasii Sebastensis elogium (Inscriptiones, s. 122; Pars secunda, s. 183)*. Św. Jan Chryzostom miał przez dwa lata wieść żywot pustelnika.

⁴ Por. Giuglaris, *Gregorii Nazianzeni elogium (Inscriptiones, s. 119; Pars secunda, s. 179)*. Mowa o św. Grzegorz z Nazjanu (ok. 330-390), patriarche Konstantynopola, który pod koniec życia przeniósł się do pustelni koło Nazjanu.

⁵ Por. Giuglaris, *Epiphanii Constantiensis elogium (Inscriptiones, s. 126; Pars secunda, s. 188)*. Mowa o św. Epifaniu z Salaminu (ok. 315-403), który wiele lat żył jako pustelnik.

⁶ Giuglaris, *Hilarii Pictaviensis elogium (Inscriptiones, s. 101; Pars secunda, s. 157)*. Św. Hilarius z Poitiers (IV w.) miał być zmuszony do udania się na wygnanie do Frygii (Azja Mniejsza) wskutek konfliktu z arianami.

⁷ Woryginalne annominacja: „iustitiae” (‘sprawiedliwość’) i „iustitium” (‘zawieszenie czynności sądowych’, ‘ferie’).

tu ponownie jako goście, albo przybądźcie z tym samym toporem Temidy¹, którym zabezpieczaliście je dotychczas”.

Widoczne jest to, po drugie, w pochwalnej naganie Albrizziego² u Giuglarisa: „Skoro skromność wzbrania się przed pochwałą, niech wytrzymałość zgodzi się na skargę. Zawiniłeś, bo o nic by nie można cię oskarżyć. Odwodzisz ludzi od najlepszych rzeczy, ukazując lepsze. Tulliusz nie żyje, więc zatykamy uszy i tym sposobem zaczynamy słyszeć go na nowo, a ty wznieciłeś o nim pamięć, aleś zaćmił chwałę³. Choć mówisz bez zarzutu, nikt z nas bez winy nie mógłby cię wysłuchać⁴, zaraz bowiem jesteśmy zmuszeni grzeszyć czy to utratą nadziei, czy zawiścią. Narodziłeś się, aby sycić uszy. Nie wiadomo jednak, czy bardziej ich głód zaostRASZ, czy zaspokajasz – zawsze zostawiasz je wszak głodne ciebie⁵. Im dłużej byś mówił, tym bardziej musimy się bać, żebyś nie skończył. Nie lubimy u ciebie tylko tej jednej rzeczy, bez której ledwo co lubimy w pozostałych: wstrzeźliwości w mowie. Uszczęśliwiałeś swych słuchaczy, ilekroć słodczy towarzyszyła długotrwałość. Srogie groźby tak zmieszałeś z delicjami, że bardziej pragniemy twych oskarżeń niż pochwał od innych. To twoja wina, że musimy żyć niby niemowlęta, bo tak wyczerpałeś możliwości mowy, że nie została żadna. A jednak woleliśmy cię zganić niż pochwalić, bo tylko ten mógłby wychwalać twe zasługi, kto właśnie nie powinien”⁶.

Widoczne jest to, po trzecie, w pochwalnych klątwach i złorzeczeniach rzucanych na ukrzyżowanego zakonnika⁷, którym towarzyszy odnowienie słów ofiarowania się Krzyżowi⁸:

---

¹ *toporem Temidy* – topór pojawia się tu zapewne w nawiązaniu do *fascēs* (topora zatkniętego w pęk związanych różeg), oznaki władzy w starożytnym Rzymie. Zob. objaśn. 6 na s. 173.

² Luigi Albrizzi (1579-1655), jezuicki pisarz i uznany mówca związany z papieżem Urbanem VIII i Innocentym X, rektor Kolegium Niemieckiego w Rymie.

³ W oryginale *annominacja*: „*excitasti*” (‘wznieciłeś’) i „*extinxisti*” (‘zgasileś’, ‘zaćmiłeś’).

⁴ Gra słów oparta na polisemii: „*sine crimine*” (‘bez zarzutu’) i „*sine crimine*” (‘bez winy’).

⁵ W oryginale *annominacja* i tradukcja: „*an mitiges famem; cum [...] nunquam [...] sine [...] fame dimittas*”.

⁶ Tj. sam chwalony. Por. Giuglaris, *Aloysio Albriccio Christiano Demostheni obiurgatio encomiastica (Pars secunda)*, s. 219-221).

⁷ Mowa o bł. Karolu Spinoli (1564-1622), włoskim jezuitcie, męczenniku, który udał się z misją do Indii, a następnie do Japonii, gdzie wraz z towarzyszami skazany został na spalenie żywcem. Męczenników celowo przywiązano do słupów luźno i rozpalono niewielki ogień, spodziewano się bowiem, że nie mogąc znieść tortur podejmą próbę ucieczki i okryją się hańbą. Tak się jednak nie stało. Spinola, zanim zginął po trzech godzinach męki w płomieniach, miał jeszcze wygłosić mowy do siedzących w pobliżu wysokich urzędników japońskich i obywateli Portugalii. Jeden z nich, poruszony jego słowami i przykładem, sam miał następnie wstąpić do zakonu jezuitów i w jego szeregach zakończyć życie. Zob. *Vita Caroli Spinolae*, s. 1-5, 167-176.

⁸ W całej mowie Krzyż należy rozumieć nie literalnie, a symbolicznie jako narzędzie męczeńskiej śmierci.

„O tak, zasługujesz na klątwy, szczęśny ukrzyżowany! Gdy zatem jako orędownik skromności wzbranasz się przed pochwałą, jako zwolennik wytrzymałości daj posłuch zasłużonym skargom. Tak zatem cię przeklinam: umieraj na tym Krzyżu, skoro się uparłeś! Niech tak skończą się twe modlitwy – tkwij tu przybity po wieczny czas! Oto twój tron, królu afektów¹, oto łożo dla znużonego trudem – niech tak odpoczywa, kto zniecierpliwiał puchy! Niegodnyś ziemi choćby piętą tykać – unosić się nad nią! Skoro jesteś mówcą, pasuje ci takie zawieszenie [*suspensio*]². Wiekuiście niech się ciebie boi Rozkosz i nienawidzi Swoboda! Ukrzyżowanyś – to bądź dalej! Oby cię żywot pierwszej niżli ten Krzyż opuścił! Zawiniłeś – znaj zarzuty: winiłeś tego, że zajmąwszy tę strażnicę i tam obawiając się otchłani ludzkiej niestałości, wzniosłeś się jeszcze wyżej. Depczesz Świat³ stopą? – Piękna ta wzgarda, ale Światu ciężka. Na rozkosze jak na wroga pędzisz? – To na Krzyż idź i na tę wolną torturę! To bez znaczenia, że także Chrystusa dzień Wenery⁴ przez to na Krzyż zapędził? Lubujesz się w tajnikach pobożności, żeby na Świat z zasadzki napaść! Pal się, abyś wszystkich wokół, jak nowy Faeton nieskazitelny życiem zapalił do rywalizacji.

Do tego śmiejesz się, Demokrycie⁵, z tych niezliczonych, co za tym gonia, przed czym ty sam uciekasz – ty jeden masz taki rozum, inni są bezrozumni?⁶ To masz za dobre: iść za garstką w arystokratycznym gronie (większość nie ma tu ostatniego słowa)⁷. Czy trzeba mówić dalej?

A ta twoja ambicja, ażeby z tytułu ubóstwa porywać się na tytuły władców niebios?⁸ Podobnie zaprzysięgiemu ubóstwu niczego nie brak, a ty wciąż rozglądasz się za stukrotnym zyskiem. To mi ubogi, a za berła niebieskie chwyta,

---

¹ *królu afektów* – tj. królu uczuć, władco miłości.

² Gra słów wynika z polisemii: „*suspensio*” jako stan (zawieszenia na Krzyżu) i jako figura retoryczna, opisywana pod nazwą *reticentia* albo *ἄποσιώπησις*, polegająca na zawieszeniu głosu / zamilknięciu przez wzgląd na obyczajność, z obawy przed wypowiedzeniem czegoś, co może mieć znamiona złej wróżby, albo po to, by podnieść hipotetyczną wagę tego, co zostaje przemilczane.

³ Upersonifikowany Świat pojawia się tu jako jeden z przeciwników zbawienia duszy. W dydaktyce religijnej występował zwykle razem z Ciałem i Szatanem.

⁴ Tj. piątek (łac. *dies Veneris*).

⁵ Imię Demokryta (ok. 460-351) jako filozofa, który posiadłszy pełnię mądrości, za cel dążeń uznał pogodę ducha, a tę odnalazł w śmiechu, przywoływane było w dawnych wiekach przysłowioowo (w znaczeniach pozytywnych i negatywnych).

⁶ Gra słów w oparciu o etymologiczne pokrewieństwo: „*sapis*” (‘jesteś mądry’) i „*desipit*” (‘jest głupi, bezrozumny’).

⁷ Zarzut dotyczy sprzyjania arystokracji i pogardliwego stosunku wobec pospólstwa. Dwuznaczność tego zarzutu, który może jednocześnie stanowić pochwałę, wiąże się z tradycyjnie niejednoznaczną waloryzacją obu ustrojów: arystokratycznego i demokratycznego.

⁸ Zapewne zarzut dotyczy roszczenia sobie prawa do miana dziecka Bożego, czyli potomka władcy niebios.

dziedzic Olimpu!¹ To sierota! Niby nie ma, a majątną matkę i samego Boga ma za ojca! Od ślepej bogini² niczego nie chcesz, lecz od Boga, który jest wszechwidzący? Nie masz nic, co by było twoje, a sięgasz po całe niebo jako swoją własność?

Cóż miałbym rzec o przybocznej straży? Nigdy się sam nie pojawiaasz: Upał, Chłód, Głód masz u boku! Poza tym – cóż za niestałość – uciekasz przed Światem, ale się po nim włóczysz! I jeszcze ten Świat jest dla ciebie za ciasny – mieszkańców antypodów szukasz i zniewalas! Stronisz od światła, a patrzysz na Wschód, w stronę Indii³, strząsas z siebie ziemski ciężar, a Etiopczyka⁴ bierzesz na barki?

A jakaż to zarozumiałość i zuchwalstwo! Ty, człowiek, bielą rywalizujesz z aniołami? Anioł pomiędzy ludźmi! Jakaż to arogancja, nie chcieć być jak ziemianie, lecz jak mieszkańcy niebios! Żeby ziemi przypisać naturę nieba, a obyczajom nieskazitelność duchów? Do tego bardzo ty jesteś delikatny, chcąc pędzić życie tylko wśród róż i lili⁵, następnie, jako krewny Spinoli, chelpisz się, żeś rycerzem lili [eques liliarum]⁶. Prawowierny [orthodoxus], a okazujesz się nowym purytaninem ze względu na kult czystości, ale nie na wiarę⁷.

Przy tym opowiadasz i robisz nieprawdopodobne rzeczy, sam swym świadectwem sprawiwszy, że chwiejni Sarmaci i świat okazali stałość⁸. Prawdziwą wolność zawarłeś w zaprzysięgłym posłuszeństwie! W posłuszeństwie wolny w najwyższym stopniu, w wolności – niewolnik. Skoro w niczym nie masz być największy, a wszak – jak nakazuje pokora – także nie najmniejszy, to nie wiadomo, pod jakim względem miałbyś być niby większy! Wolnyś ty i w pętach! Własne królestwo⁹, choć uważasz, że najwspanialsze jest ze wszystkich, chcesz pozostawić komu innemu, aby nim zarządzał. Słowem, jesteś

---

¹ *dziedzic Olimpu* – tj. sam święty jako ten, któremu przeznaczone jest niebo (zob. objaśn. 3 na s. 162).

² Tj. od Fortuny.

³ W oryginale annominacja: „Lucem refugis, et Indicem Orientem revisis”.

⁴ Etiopczykami nazywa Spinola (w liście dołączonym do jego *Żywotu*) ludność zamieszkującą okolice Puerto Rico, dokąd udał się z misją, zanim ruszył na Wschód. Zob. *Vita Caroli Spinolae*, 40-46. Według tradycji antycznej Etiopczycy zamieszkują mieli najdalsze krańce ziemi na wschodzie i zachodzie. Zob. Hom. *Od.* I 22-24; Sen. *Her. F.* 37-38.

⁵ Oba kwiaty występują tu jako symbole: lilia – czystości, róża – ofiary z krwi.

⁶ Niezbyt jasna aluzja do faktu biograficznego któregoś z krewnych męczennika. Członkowie rodu Spinoli zasłużyli się w walkach z Francją, tymczasem w herbie królów Francji znajdowały się lilie, stąd uzasadniony jest zarzut niestałości. Z drugiej strony lilia w alegorycznej wykładni wersetu „Ego flos campi et lilium convalium. Sicut lilium inter spinas, sic amica mea inter filias” (Pnp 2,1-2) symbolizowała m.in. czystość i męczeństwo – do tych znaczeń odnosić się też może określenie „rycerz lili” („eques liliarum”) i wówczas paradoks znika.

⁷ *nie na wiarę* – tj. jako wierny katolicyzmowi.

⁸ Tj. sprawiasz, że niestali Sarmaci i sam świat stali się gorliwymi wyznawcami.

⁹ Tj. królestwo niebieskie.

tylko tym, kim się narodziłeś, chcesz żyć jako sługa jedyne go Boga, a poza tym wolny. Dlatego zasłużyłeś na te kławy i naganę po raz wtóry. Jeszcze raz, na Krzyż, wieczny męczenniku Krzyża! Winienes tego, że nikomu pod tym względem nie mógłbyś się nie spodobać”.

Podrozdział 2

Cztery odmiany finezyjnej i niepospolitej wymowy

Pominąwszy epigramat, przyjmuję istnienie czterech odmian finezyjnej wymowy: oracji, elogium, inskrypcji i dialogu. Rozróżniam je, ponieważ elogium jest obszerniejsze niż inskrypcja, a przy tym elogium, o którym tu mowa, nie potrzebuje tych wszystkim znanych części oracji: wstępu, tezy, uzasadnienia, odparcia zarzutów [*exordium*, *propositio*, *confirmatio*, *confutatio*] itd. Do tych trzech dorzucam dialog, w którym między rozmowy nacechowane finecją wprowadza się więcej treści, jak to może mieć miejsce w sztuce [*drama*] albo w dialogach scenicznych czy deklamacjach, takich jak u Seneki¹. Wszystko to omówię oddzielnie.

1. Pierwsza odmiana finezyjnej wypowiedzi: oracja

Są dwie odmiany niepospolicie finezyjnej oracji: pierwsza – dłuższa – reprezentowana przez panegiryki, jak *Panegiryk dla Trajana*, *Mowy* Ferrariego, *Łuk pokoju*² i in.; druga – krótsza – której przykładem są mowy związane ze spełnianiem różnych powinności: powitalne, powinszowania i in. Reguł dla obydwu tych odmian finezyjnej oracji w tej chwili nie podam, nie jest to bowiem odpowiednie miejsce, omówię jedynie to, co dotyczy ich zdumiewającego akuminu, albo też wskażę, skąd bierze się ich finecja.

A. Finezyjna oracja dłuższa

Wymaga celności w zakresie inwencji, tezy, rozwinięcia i wysłowienia [*inventio*, *propositio*, *dilatatio*, *elocutio*]. Do celnej inwencji należy zarówno wynalezienie tezy, wyłożonej w nieoczywisty sposób, i ze szczególną finecją, jak i wynalezienie niepospolitej argumentacji.

1. Celna i finezyjna teza może się brać z nieoczywistego spłotu przeciwieństw [*ex nexu oppositorum*], jak wówczas gdy mowa o trzech zakonnych ślubach³: „Wolność w kajdanach”. Także w panegiryku dla bł. Stanisława Kostki, gdzie jest następujący temat i teza: „Zbożna wobec rodziców

¹ Chodzi zapewne o dzieło Seneki Starszego zw. *Retorem* (ok. 55 p.n.e. – 39 n.e.): *Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores*. Obejmuje ono 10 ksiąg rozbiórów konkretnych przypadków prawnych na użytek wystąpień sądowych (kontrowersje) i jedną księgę na użytek mów doradczych (swasorii). Poszczególne rozbiory obejmują argumenty dwóch stron (czyli *sententiae*), prawniczą analizę sprawy (czyli *divisiones*) oraz przykłady zastosowania przez sporne strony różnych środków retorycznych, które miałyby przedstawić sprawę w korzystnym dla nich świetle (czyli *colores* – zob. objaśn. 1 na s. 84).

² Zob. objaśn. 8 na s. 97, 3 na s. 87, 8 na s. 117.

³ Tj. czystości, ubóstwa i posłuszeństwa.

krnąbrność”¹. Podobnie teza u Ferrariego, gdzie mowa o tym samym: „Zwyczajca przez ucieczkę”². Podobnie o Zesłaniu Ducha Świętego: „Szczęsny pożar”³. Podobnie teza, gdzie mowa o Franciszku Borgiaszu, który wzgardził światem i zaszczytami⁴: „Słońce jaśniejsze o zachodzie”. Podobnie o św. Aleksym: „Świetny cień”⁵. Należy tu także to: „Bóg współbiedniakiem”⁶, w znaczeniu: „Chrystus cierpiący i umierający”, gdzie jest aluzja do owego wersetu „nasyli się obelgami”⁷.

2. Celna teza⁸ bierze się z paradoksu [*paradoxon*], kiedy to w owej tezie pobrzmiewa coś niepospolitego. Taka jest owa teza na doroczny Dzień Zaduszny, kiedy mowa o oczyszczalnych płomieniach czy też czyścwowym ogniu: „Lato na jesień”. Podobnie u Guiniggiego: „Szczęsna kometa”⁹. I ta, w której mówi się o niepokalanym poczęciu i głowie węża zmiażdżonej przez Najświętszą Dziewicę: „Zmiażdżenie bez skruchy”¹⁰. Podobnie o bł. Franciszku Borgiaszu: „Wschód o zachodzie”, aby podkreślić, że z ciemności, w których się dobrowolnie ukrył, wynurzył się jaśniejszy¹¹. W ten sposób o serafickim

---

¹ Gra słów w oparciu o etymologiczne pokrewieństwo: „pia” (‘zbożna’) i „impietas” (‘nieposłuszeństwo, bezbożność’). Kwiatkiewicz odwołuje się do tytułu własnego utworu *Panegyris X. Piae in parentes impietati* (Sol Marianus, s. 289).

² Nagłówek *Oratio XXVII: Ex fuga victor* Ferrariego (*Orationes*, s. 166).

³ Nagłówek *Oratio XV: Beatum incendium* Ferrariego (*Orationes*, s. 87).

⁴ Franciszek Borgiasz (1510-1572) wywodził się z książęcej rodziny Borgiów. Od młodych lat słynąc z bogobojnych obyczajów, szczególnie dramatycznie przeżył widok rozkładających się zwłok cesarzowej Izabeli, którym asystował w drodze na pogrzeb. Mianowany następnie wicekrólem Katalonii, wiódł skromne życie, wypełnione praktykami religijnymi, a po śmierci żony pozostawił majątek najstarszemu synowi i wstąpił do zakonu jezuitów, w którym pozostał do śmierci. Zob. też niżej, s. 180-181, 246, 287.

⁵ Zob. też niżej, s. 295. Określenia „świetny cień” (*illustris umbra*) użył autor pisząc również o Franciszku Borgiaszu w *Panegyris IV. Oriens in Occasu* (Kwiatkiewicz, Sol Marianus, s. 215).

⁶ Kwiatkiewicz, *Panegyris XV. Conviva Deus* (Sol Marianus, s. 331).

⁷ Lm 3,30.

⁸ Słowem „teza” w niniejszym przekładzie oddany został termin *propositio*. Stosowany on tu jest w znaczeniu ‘teza rozprawki’, ‘teza wywodu’ czy ‘tytuł’ (jak w poniższych przykładach), co motywuje wybór terminu polskiego. Nie chodzi w tym wypadku o znaczenie ‘cała rozprawa’ – użyty w tym znaczeniu przez Kwiatkiewicza termin „theses” (tylko w *pluralis*) został spolszczony właśnie jako „rozprawa” – ani też o znaczenie ‘kwestia ogólna’ (gr. *ῥῆσις*, łac. *thesis*), tj. jedno z retorycznych ćwiczeń szkolnych, polegające na roztrząsaniu jakiejś ogólnej kwestii spornej, aby móc ją następnie zastosować w praktyce oratorskiej do konkretnego przypadku. Kwiatkiewicz zresztą nie stosuje tego terminu w ostatnim ze znaczeń, używając w jego miejsce sformułowania „quaestio problematica”.

⁹ Guiniggi, *Allocutio VI* (*Allocutiones*, s. 152). Pojawienie się komety zwiastowało zwykle nieszczęście.

¹⁰ Pawłowski, *Contritio sine poenitentia* (Sol Marianus, s. 374).

¹¹ Kwiatkiewicz, *Panegyris IV. Oriens in Occasu* (Sol Marianus, s. 213).

umiłowaniu Boga przez bł. Stanisława: „Gorąca strefa Akwilonu”¹. I o tym samym piastującym Dzieciątko Boże: „Bóg pojmany”². Podobnie owa teza w mowie o św. Andrzeju Żórawku, który podczas Wielkiego Postu żywił się czterdziestoma orzechami: „Głód zaspokojony postem”³. W ten sposób na święto Bożego Ciała: „Chodzący chleb”. Tak i kaznodzieja: „Boża przestroga – błogosławieństwem”. Podobnie: „Post Atlasem świata”.

3. Celna teza bierze się z odpowiedniego zastosowania do niej wiedzy i terminologii szkolnej. Taka jest owa teza, w której mowa o św. Franciszku Ksawerym, niestrudzenie przemierzającym tak liczne ziemie: „Ruch stały [*motus perpetuus*] świętego pokazany światu”. Podobnie owa teza dotycząca niepokalanego poczęcia: „Słońce bez płam”⁴. Podobnie dotycząca wcielenia Syna Bożego podczas zwiastowania Świętej Dziewicy: „Metafora w słowie”⁵. Podobnie to: „Uroczyste przyjęcie Chrystusa do ciała”⁶. Podobnie ta o św. Franciszku Ksawerym: „Nowa gigantomachia”⁷. Podobnie teza na Zwiastowanie Najświętszej Dziewicy: „Niebiańska logika albo wnioski ze Słowa zamykanego w dziewiczym łonie”⁸.

4. Tezę wyprowadza się z analogii [*analogia*] między przypadkiem rozważanym w mowie a inną, podobną sprawą. Taka jest owa teza o czterdziestu męczennikach wrzuconych do lodowatego jeziora: „Szczęśna *naumachia*”⁹.

---

¹ Kwiatkiewicz, *Panegyris VII. Zona torrida in Aquilone* (Sol Marianus, s. 249). Mowa o Stanisławie Kostce. Termin „zona torrida” (‘strefa gorąca’) w geografii oznaczał strefę międzyzwrotnikową. Akwilon – wiatr północny, tu: Północ.

² Kwiatkiewicz, *Panegyris XI. Deus Captivus in manibus b. Stanislai Kostka* (Sol Marianus, s. 279). Stanisław Kostka podczas ciężkiej choroby miał ujrzeć Matkę Bożą składającą w jego łóżku Dzieciątko.

³ Św. Andrzej Żórawek albo Świerad (X/XI w.), pustelnik i asceta.

⁴ Kwiatkiewicz, *Sol sine maculis* (Sol Marianus, s. 40).

⁵ Kwiatkiewicz, *Panegyris IV. Metaphora in Verbo* (Sol Marianus, s. 105).

⁶ Por. Pawłowski, *Promota persona Deus-homo in Collegio et Universitate Mariana doctor factus et a Congregatione Virginis ab Angelo salutatae festivo applausu acceptus* (Sol Marianus, s. 416).

⁷ Kwiatkiewicz, *Panegyris II. Gigantomachia* (Sol Marianus, s. 174). Gigantomachia – w mitologii greckiej walka gigantów przeciwko bogom olimpijskim, częsty motyw w sztuce greckiej, była przedstawiona m.in. na puklerzu słynnej Ateny Partenos dłuta Fidiasza (zob. Plin. *Nat.* XXXVI 18). Ze starożytnych poematów nt. gigantomachii zachowało się tylko 127 i 1/2 heksametrów Klaudiana (*Gig.*).

⁸ Gra słów oparta na pokrewieństwie: „conclusiones” (‘wnioski’) i „verbo concludendo” (‘słowa, które ma być zamknięte’). Por. Kwiatkiewicz, *Panegyris V. Logica Caelestis seu conclusio Verbi in utero Virginis* (Sol Marianus, s. 114).

⁹ *naumachia* – w starożytnym Rzymie bitwa morska (na morzu albo w specjalnych sztucznych basenach) zaaranżowana dla celów rozrywkowych. Tutaj w odwołaniu do charakteru egzekucji zarówno męczenników chrześcijańskich, jak i pospolitych zbrodniarzy – miały one charakter publiczny (dostarczały widzom rozrywki) i wykonywane były zazwyczaj w amfiteatrach, tj. miejscach przeznaczonych do walk. Mowa o czterdziestu chrześcijańskich żołnierzach służących w rzymskiej armii, których torturowano, m.in.

Podobnie w panegiryku dla zwycięzcy: „Łuk pokoju”¹. Znajduje tu zastosowanie symbol [*symbolum*] cnoty lub wady – stąd bierze się owa teza, w której alegorycznie przedstawia się bł. Alojzego: „rycerz Lili” albo „kastyljska Lilia”². W ten sposób o bł. Franciszku Borgiaszu: „Feniks Zachodu” – przez aluzję do prochów Izabeli, z których ten Feniks się narodził³.

5. Celna teza bierze się z nawiązania do chwalebego atrybutu odpowiednio wykorzystanego na potrzeby panegiryku, jak w tym dla zwycięskiego marszałka: „Laska albo odznaka marszałkowskiej władzy rozkwitająca laurem”. Odnosi się to również do tez nawiązujących do atrybutów namalowanych na wizerunkach świętych, jak „Koło Katarzyny”, „Kotwica Klemensa”, „Wiosło Wojciecha”⁴. Z nawiązania do wizerunku kruka, malowanego przy św. Wincentym, bierze się teza: „Pomyślna wróżba”⁵.

6. Celną tezę wyprowadza się ze znaków rodowych czy też z godła odpowiednio do wymogów tezy. Na przykład w odniesieniu do królewskiego godła: „Księżyc przemieniony w słońce”⁶. Tak w odwołaniu do Łodzi Czarnieckich i imienia Stefana: „Argo uwieńczona”⁷. W ten sposób w odwołaniu do rodowych Wież: „Faros lechicka”⁸. W ten sposób o bł. Alojzym: „Orzeł w promieniach słońca”⁹. Podobnie także w oparciu o godła królestwa, prowincji czy miasta.

---

pozostawiając ich przez całą noc w zmarzłym jeziorze. Wszyscy, prócz jednego, przeszli tę próbę zwycięsko, lecz stracono ich następnie w inny sposób. Zob. Skarga, *Żywoty świętych*, t. 1, s. 421-427.

¹ Por. tytuł panegiryku Kuhna: *Arcus pacis*.

² Mowa o Luigim Gonzadze.

³ Kwiatkiewicz, *Panegyris VI. Phoenix Occidentis (Sol Marianus, s. 235)*. Zob. objaśn. 4 na s. 180.

⁴ Św. Katarzyna Aleksandryjska (III w.) miała ponieść męczeńską śmierć na kole, od której tymczasem została cudownie wybawiona; św. Klemens (I/II w.), następca św. Piotra, miał zostać utopiony w morzu z kotwicą przywiązaną do szyi; św. Wojciech, gdy wyruszył do Prus, miał zostać uderzony przez jednego z mieszkańców wiosłem, kiedy odmawiał brewiarz.

⁵ W oryginale „augurium”, tj. wróżba na podstawie zachowań ptaków. Po męczeńskiej śmierci św. Wincentego z Saragossy (III w.), gdy jego ciało rzucono sępom na pożarcie, odganiał je kruk.

⁶ Chodzi zapewne o herb Korybut, którym pieczętował się Michał Wiśniowiecki (1640-1673), król od 1669 r.: na czerwonym polu odwrócony złoty księżyc z gwiazdą poniżej i krzyżem w górnej części. Przemiana księżycy (tj. księcia) w słońce (króla) ma tu wymiar symboliczny.

⁷ O herbie Czarnieckiego zob. objaśn. 3 na s. 168. Por. tytuł: *Argo coronata ... Illustrissimo Domino Staphano in Czarncu Czarniecki (Calisii 1651)*. Imię wodza w języku greckim (Στέφανος) znaczy m.in. ‘wieniec, korona’.

⁸ Wieże widniały w herbie szlacheckim o takiej właśnie nazwie. Zbieżność z tytułem zbioru panegiryków dla Władysława IV pt. *Pharus Sarmatica* (1633) zapewne przypadkowa.

⁹ W herbie Gonzagów znajdowały się cztery orły.

Przez wzgląd na polską młodzież podaję tu godła województw i niektórych miast polskich, a mianowicie te, które zawierają jakiś akumen.

Polskie godła

Godłem Polski jest biały orzeł w złotej koronie na czerwonym polu: „Sam ptak zapowiada coś wzniosłego i jego barwa dobrze wróży, a jeśli pole się czerwieni, to przysłało ono ludowi zrodzonemu do wojen i triumfów – przecież dzikie orły także nie płodzą tchórzy”¹.

Województwo krakowskie ma na chorągwi białego orła w złotej koronie na czerwonym polu, na rozpostartych skrzydłach złoty sznur: „Skoro orzeł wybija się na niebiosach, dlaczego nie w królestwach? – Bo tam to, co zdobi szlachtę, mierzy się złotą miarą”².

Godłem miasta Krakowa są trzy wieże z jedną bramą, a na niej orzeł: „Gdzie indziej orły spuszczaają na wieże gromy³, tutaj – w obronie wież. Tu nawet brama jest triumfalna”.

Województwo sandomierskie ma tarczę, na której z jednej strony są trzy pola białe i trzy czerwone, z drugiej strony pole lazurowe z trzema rzędami gwiazd: „Godło to na równi zbroi i zdobi, stanowiąc nawet pewien model świata, skoro ziemię z gwiazdami przymierzem światnym łączy”.

Godłem Sandomierza jest król na tronie i orzeł: „W ten sposób i ziemskiego Jowisza jego «ptak nie opuszcza. Król gdzie indziej gościem»⁴, tu mieszka na stałe”.

Województwo lubelskie ma jelenia na czerwonym polu, na karku złota korona: „Jest bitny, będąc raczej lwem – «twój jeleni bowiem pragnie krwi»⁵, wszakże lękliwi na wieniec nie zasługiwali nigdy”.

Godłem Lublina jest kozioł: „Skoro jest znakiem niebieskiego Zodiaku, czemuż by i nie znakiem miast jako stała ofiara składana niebu?”⁶

Województwo poznańskie ma białego orła bez korony na czerwonym polu: „W ten sposób bez złożonego brzemienia «ptak ten wlatuje wyżej»”⁷.

Poznań ma trzy wieże, na bramie dwa klucze ułożone na krzyż: „Godzi się klejnot miast pod podwójnym trzymać kluczem”.

Godłem województwa kaliskiego jest głowa zubra za złotą koroną między rogami i kółkiem przechodzącym przez nozdrza, pole na podobieństwo plan-

---

¹ Parafraza fragmentu pieśni Horacego (*Carm.* IV 4, 31-32): „neque inbellem feroces / progenant aquilae columbam” („także srogie orły nie płodzą tchórzliwego gołębia”), notowanego jako przysłowie (zob. Erazm, Manucjusz 805).

² Gra słów w oparciu o polisemię: „ad amusim auream”; „amusus” – sznur ciesielski służący do wyznaczania prostej.

³ Zob. objaśn. 1 na s. 161.

⁴ Cytatu nie udało się oznaczyć. Ptak Jowisza – orzeł.

⁵ Cytatu nie udało się oznaczyć.

⁶ Nawiązanie do starożytnego i biblijnego zwyczaju składania bóstwom zwierząt w ofierze.

⁷ Cytatu nie udało się oznaczyć.

szy do gry białe i czerwone: „Oto jakie triumfy święci stół do gry – a podczas triumfu nie brak koronowanych ofiar”¹.

Godłem Kalisza jest czarna brama w murze i dwie wieże, pomiędzy nimi trębacz, który dmie w róg: „Także i twemu miastu nie brak rogu obfitości, a trąba ta wzdłuż i wszecz obwieszcza jego imię”.

Województwo sieradzkie ma pół lwa w kolorze czerwonym i pół orła barwy czarnej w złotej koronie na żółtym polu: „Jakkolwiek w częściach, *virtus* tu nienaruszona i godna koron”.

Sieradz ma trzy wieże z bramą, na środkowej wieży orzeł: „Najlepszą ochronę wieżom i miastom zapewniają wysoko postawieni potomkowie”.

Godłem ziemi wieluńskiej jest baranek z chorągwią i kielichem na czerwonym polu: „Pod tym znakiem zwyciężaj – baranek tu dzielniejszy niż gdzie indziej lew”.

Województwo łęczyckie ma pół lwa barwy czerwonej na białym polu i pół orła barwy białej na czarnym polu w złotej koronie: „Jeśli połówka w ten sposób króluje, to co dopiero cały?”

Województwo płockie ma czarnego orła na czerwonym polu, z literą „P” na piersi: „Orzeł lubi tę barwę, dla niego naturalną, a żebyś nie sądził, że jest niewłaściwa dla polskiego orła, Polska dodała mu literę i rości sobie doń prawo”.

Województwo rawskie ma czarnego orła na czerwonym polu, z literą „R” na piersi: „Niech wróg lęka się nie tylko rzymskich², ale i rawskich orłów”.

Ziemia dobrzyńska ma ludzką rogatą głowę z siwą brodą na czerwonym polu; nad nią i poniżej znajduje się korona: „Głowa ta ukazuje Mojżeszowe cuda³, a przy tym nie siano ma przy rogu⁴, lecz złoto. Mógłbyś przy tym pomyśleć, że broda to korona”.

Godłem Księstwa Litewskiego i Wilna jest opancerzony jeździec⁵, który: „Przemierza Olimpy sławy”⁶ i nie pozwala zbyt daleko ulatywać królewskim

---

¹ Herb województwa kaliskiego miał na tarczy głowę tura (żubra). W gnomie nawiązanie do gry w szachy i tradycji rzymskiej, zgodnie z którą w triumfalnym pochodzie prowadzono przystrojone wieńcami woły, składane następnie w ofierze na Kapitolu przez wodza odbywającego triumf.

² Znakami rzymskich legionów były m.in. orły, tj. podobizny orłów przymocowane do tępo zakończonej włóczni.

³ Dawniej Mojżesza przedstawiano z rogami w nawiązaniu do wersetu Wulgaty (Wj 34,29): „cornuta esset facies sua”, co Wujek przełożył „twarz jego rogata była” (obecnie epitet tłumaczy się: „promieniąca”).

⁴ Odwołanie do przysłowia: „Saenum habet in cornu” („Ma siano przy rogu”, tj. jest groźny), użytego m.in. przez Horacego (*Serm.* I 4,34); agresywnym bykom przywiązywano, dla ostrzeżenia przechodzących, słomiane wiechcie do rogów (zob. Erazm, *Manucjusz* 92).

⁵ Zob. objaśn. 6 na s. 168.

⁶ Cytatu nie udało się oznaczyć.

orłom, które ma za towarzyszy, ale ściga je i dogania¹ postępując lotnym rywala krokiem”.

Województwo smoleńskie ma czerwoną chorągiew, na której jest złota laska na szarym polu: „Pod tym znakiem służy Fortuna i powietrzny żywioł”².

Godłem Smoleńska jest uzbrojony jeździec: „Dalej, rycerzu, chwytaj za broń i strąć jarzmo moskiewskiego wołu!”³

Godłem województwa nowogrodzkiego jest czarny anioł na czerwonym polu, z drugiej strony chorągwi uzbrojony jeździec: „Wszystko tu bezpieczne, skoro i oręż pod ręką, i niebo służy orężem; a malunek niechaj nie przeraża, chyba że wroga, któremu anioł ten zapowiada mroki i noc”.

Województwo brzeskie ma uzbrojonego jeźdźcę w lazurowym płaszczu na czerwonym polu: „W polu żyjący Sarmaci dobrze w polu bój wiedzą” (Sarbiewski)⁴.

Godłem Brześcia jest napięty łuk z nałożoną strzałą: „Zawsze on trafi, «kiedy łuk zagrozi»”⁵.

Województwo ruskie ma złotego lwa w złotej koronie na lazurowym polu: „Ani nie przeraziłaby go maczuga Herkulesa, ani nie wstyd byłoby przyjąć go do Zodiaku. Nawet złoto nie przytłacza cnoty, którą koronuje – jest lwem i zawsze o tym pamięta”.

Ziemia halicka ma czarną kawkę w złotej koronie na białym polu: „Czarne ma łapy kawka i czarne pióra (Owidiusz)⁶, niegdyś równa orłom, królewskim była godłem⁷, toteż i korony nie odmawia”.

Ziemia chełmińska ma białego niedźwiedzia między trzema zielonymi drzewami na zielonym polu: „I lechickiego Akwilonu⁸ «nie opuszcza rodzima Arktos⁹ – jaśniej świecisz, niedźwiedziu, od niebieskiej Niedźwiedzicy»”¹⁰.

Ziemia przemyska ma dwugłowego orła w koronie na lazurowym polu: „Czy i tu, gdzie cesarski orzeł, cesarska jest siedziba?”¹¹

¹ Gra słów w oparciu o pokrewne słowa: „sequatur” (‘ściga’) i „assequatur” (‘dogania’).

² *powietrzny żywioł* – w oryginale: *aether* (tu: ‘niebios’).

³ *jarzmo moskiewskiego wołu* – w ten sposób o podporządkowaniu Smoleńska władzy rosyjskiej, upokarzającej (jarzmo zakładano wołom pracującym w polu) z punktu widzenia autora. Zapewne nawiązanie do niezidentyfikowanego godła moskiewskiego z wizerunkiem byka (?), o którym mowa niżej, s. 224. Smoleńsk, odzyskany przez Zygmunta III Wazę w 1611 r., został ponownie utracony na rzecz Rosji w 1654 r., co ratyfikował rozejm andruszowski w 1667 r.

⁴ Sarbiewski, *Lyriconum libri*, oda IV 16,5-6.

⁵ Cytatu nie udało się oznaczyć.

⁶ *Ov. Met.* VII 468.

⁷ Chodzi może o kruka w herbie króla Węgier i Czech, Macieja Korwina.

⁸ *lechickiego Akwilonu* – Polski (zob. objaśn. 1 na s. 181).

⁹ Słowo zaczerpnięte z greki, oznaczające niedźwiedzia, a także konstelację Niedźwiedzicy.

¹⁰ Cytatu nie udało się oznaczyć.

¹¹ W oryginale: „Caesarum sedes” i „aquila imperialis”. Dwugłowy orzeł znajdował się m.in. w herbie Świętego Cesarstwa Rzymskiego.

Województwo bełskie ma białego gryfa w złotej koronie na czerwonym polu: „Gdzie indziej gryf tylko w złocie¹, tu kocha się też w żelazie – to pole z pewnością skłania, ażeby chwycić za oręż”.

Województwo podolskie ma promienne słońce na białym polu: „Tutaj lechicki wschód, tu jest kolebka słońca”.

Miasto Kamieniec ma św. Jerzego na koniu, pokonującego smoka:

[...] lecz za ciebie biją się przestworza
i niebian falanga².

Województwo brańskie ma biały krzyż na czerwonym polu: „Chroni i uświęca ta święta dziesiątka”³. To samo godło ma Wołyń.

Prusy mają białego orła na czerwonym polu, ze złotą koroną na grzbiecie, z prawego skrzydła dobywa się ludzka ręka uzbrojona w miecz: „I lata, i na wroga spada, a korona nie obawia się upadku”.

Województwo mazowieckie ma białego orła na czerwonym polu: „Ta barwa ptaka dominuje, aby takąż bielą jaśniał lud”.

Województwo podlaskie ma białego orła na czerwonym polu, a z drugiej strony zbrojnego jeźdźca: „W ten sposób lechicki ptak jest bezpieczniejszy”.

Żmudź ma czarnego niedźwiedzia z białą obrożą na czerwonym polu: „Pod względem sławy zaćmiewa ta niedźwiedzica erymanckie”⁴.

Województwo kijowskie ma niedźwiedzia na czerwonym polu, z drugiej strony anioł na czerwonym polu: „Jeśliś się, wrogu, nie przeląkł niedźwiedzia, niebieskich bój się gróźb!”

Gdańsk ma dwa krzyże, jeden nad drugim, nad nimi złota korona; krzyż zwieńczony diademem: „Krzyżom także oddaje się cześć”.

7. Celną tezę tworzy się w oparciu o erudycję, czyli albo przez uwydatnienie czegoś na tle innej rzeczy, albo przez porównanie, albo też przez milczące zasugerowanie czegoś, z dodatkiem jakiegoś wyszukanego zabarwienia [*color*]⁵ i dbałości o świetny efekt. Taka jest teza dotycząca bł. Stanisława: „Olimpia Miłości” albo „Goniec Miłości”⁶. W ten sposób o narodzinach Bogarodzicy:

---

¹ Gryfy to bajeczne istoty wielkości lwa lub wilka, z głowy, dzioba, skrzydeł i łap przypominające orła, a z tułowia lwa, żyjące w Górach Hyperborejskich (według niektórych podań także w Indiach), gdzie miały strzec złota ukrytego we wnętrzu ziemi.

² Cytatu nie udało się oznaczyć.

³ Rzymska dziesiątka (X), tutaj w znaczeniu: ‘krzyż’.

⁴ W literaturze erymancką niedźwiedzicą nazywa się Kallisto, zgwałconą przez Jowisza i zamienioną przez Junonę w niedźwiedzicę, a następnie (w okolicy góry Erymant w Arkadii) przeniesioną na niebo razem z synem Arkasem, który, nie rozpoznając matki, próbował ją upolować (zob. *Ov. Tr.* I 4,1, III 4,47, *Met.* II 409-507). Kallisto i Arkas tworzą konstelację Wielkiej i Małej Niedźwiedzicy.

⁵ Zob. objaśn. 1 na s. 84.

⁶ Ferrari, *Oratio XXVII: Ex fuga victor* (*Orationes*, s. 160).

„Święte proroctwa” (gdy mówca, obyczajem Rzymian, radzi się Sybilli¹ w kwestii niezwyklego znaku, który pojawił się na ziemi). W ten sposób także na Święto Niepokalanego Poczęcia pewien mówca ułożył „Powitanie Aurory”, wedle zwyczaju Rzymian, Atlantów i Tyryjczyków (dla Tyryjczyków bowiem widok Gwiazdy Zarannej zwiastował koronę², dla ludu Atlantów groźniejszy był o tyle, że zapowiadał codzienne słońce i skwar³, dla Rzymian i innych ludów gwiazda ta jest bardziej przyjazna). Tego rodzaju temat mowy ma Ferrari na dzień Wielkiego Piątku: *Parricidium* – przez nawiązanie do tego, że starożytni Rzymianie dzień splamiony zabójstwem Juliusza nazwali *Parricidium*⁴. W ten sposób o św. Franciszku Ksawerym, cudotwórcy Starego i Nowego Świata: „Ósmy cud świata” (wiadomo bowiem dość powszechnie, że było siedem innych cudów świata⁵). Podobnie o świętych męczennikach wbitych na pal w czasach Nerona⁶: „Rzym nowym Memfis – głośny dzięki tyłu kolosom⁷, ilu miał męczenników”. W ten sposób również kaznodzieja, chwalcąc nabożną głódówkę: „Post Atlasem świata”.

8. Celną tezę można by wyprowadzić z jakiejś odpowiedniej do okazji okoliczności wymienionej wyżej. W ten sposób z okazji nadchodzącej pory wiosennej powstała teza dotycząca św. Benedykta: „Wśród Benedyktyńskich cierni⁸ znowu rozkwita wiosna”. A tak z okazji Wszystkich Świętych: „Jesienny urodzaj świętych”.

Podobnie w odwołaniu do osiągnięcia czy cudownego znaku, jak u Ferrari o św. Ksawerym: „Człowiek, co opanował każdy język”⁹. I w odwołaniu

---

¹ Rzymianie w sytuacji wielkiego zagrożenia państwa, a także zaobserwowania niezwyklej zjawisk szukali rad w księgach sybillińskich, które według legendy kupił Tarkwiniusz Pyszny (zgodnie z tradycją król Rzymu w latach 535-509) od Sybilli, wieszczki z Kume.

² Justynus (*Epit.* XVIII 3,9-16) przytacza historię tyryjskich niewolników, którzy wymordowali swych panów, postanowili obrać nowym królem tego, kto pierwszy z ich grona podczas wspólnego całonocnego czuwania ujrzy wschodzące słońce. Ostatecznie królem wybrano jednego z byłych panów, ocalałemu dzięki wiernemu słudze, którego pouczył, gdzie należy spoglądać, tj. na wschód. Tyryjczycy – mieszkańcy fenickiego Tyru.

³ O Atlantach, jednym z bajecznych ludów zamieszkujących Afrykę, wspomina Pliniusz (*Nat.* V 8,45), pisać o ich osobliwym zwyczaju przeklinania wschodzącego i zachodzącego słońca, jako zgubnego dla nich samych i dla pól, które uprawiają.

⁴ Łac. „parricidium” to zbrodnia najcięższej kategorii (zwłaszcza ojcostwo, zdrada ojczyzny). Por. Ferrari, *Oratio X: Parricidium, sive de Christi parentis otimi caede (Orationes, s. 67)*.

⁵ Zob. objaśn. 6 na s. 129.

⁶ Zapewne mowa tu o męczennikach chrześcijańskich, z których Neron uczynił żywe pochodnie podczas widowiska urządzonego w swoich ogrodach. Zob. Tac. *Ann.* XV 44.

⁷ Memfis słynęło z piramid, uznawanych czasem za jeden z cudów świata.

⁸ Św. Benedykt z Nursji (V/VI w.) miał tarzać się w cierniach, aby odegnać cielesne pokusy.

⁹ Tytuł mowy Ferrariego *Vir linguarum omnium* odnosi się zwłaszcza do nadprzyrodzonych umiejętności ewangelizacyjnych Ksawerego. Zob. Ferrari, *Orationes, s. 152-158*.

do imienia św. Stefana: „Korona Bożego Dzieciątka”¹. W ten sposób również w nawiązaniu do ognistych języków na Zesłanie Ducha Świętego: „Miłosny skwar albo deszcz języków”. W ten sposób również kaznodzieja w nawiązaniu do jednocześnie wypadającego czytania Ewangelii o Chrystusie opłakującym Jeruzalem oraz święta św. Ignacego (zgodnie z *Brewiarzem rzymskim*) stworzył określenie i panegiryczną tezę: „Ignacy pocieszycielem Chrystusa – *paraclitus*” (przywrócił on bowiem Kościołowi blask, a Sakramentowi chwałę)².

9. Przez połączenie różnych spraw. W ten sposób częstokroć rozważa się okoliczność, że wiele polskich rodów nosi w herbie lwia głowę albo byczka, inne z kolei niedźwiedzia albo strzały³ itd., jednocześnie wiedząc, że astrologowie opisują te same znaki znajdujące się na niebie, łączy się to w pochwałę Polski i wyprowadza taką tezę: „Polska Zodiakiem ziemi”. Przy tym sposób ten nie pokrywa się ze sposobem omówionym w punkcie czwartym, ponieważ tam szuka się podobieństwa między łączonymi rzeczami – tu się nie szuka, a nawet, przywołując na pomoc talent, łączy się lub rozdziela rzeczy niepodobne, które ledwie mają jakąś cechę wspólną.

10. Także tezę samą przez się nazbyt błahą można uczynić bardziej zdumiewającą, jeśliby uwznioślić ją metaforą albo znakomitszą alegorią, jak w tej o wszystkich świętych: „Gwiazdy ziemi ofiarowane niebu”. I o bł. Alojzym, że „dzierżył jednaki prymat w zakresie cnót [*virtutes*] i zaszczytnych godności”⁴. Finezyjną tezę można by też wyprowadzić z nadarzającej się i odpowiedniej do okoliczności gry słownej. W ten sposób Ferrari o bł. Alojzym: „Koronowany wzgardziciel korony”. Na ten temat więcej w rozdziale IX.

Tyle, jeśli chodzi o inwencję dotyczącą celnej tezy.

Co do niepospolitej argumentacji, poprzez którą rozwija się finezyjną orację, zwróć uwagę na następujące rzeczy:

Przede wszystkim, z łatwością da się albo uniknąć oczywistości choćby dzięki alegorycznemu spoiwu, albo uświetnić ją oryginalną myślą, np. przy pocieszeniu chorego: „Choroba przykuła cię do łóżka? – Masz skąd wziąć

---

¹ Św. Stefan (zm. 1038) jako król Węgier (od 1001) doprowadził do zakończenia chrystianizacji swego państwa, stąd jego imię (zob. objaśn. 7 na s. 182) można potraktować jako symboliczne.

² „Paraclitus” albo „paracletus” (z gr. *παράκλητος*) – ‘pocieszyciel’. Tymi samymi słowami („Paraclitus” i „Consolator”) określa się w *Brewiarzu rzymskim* (czytanie IX na czwartą niedzielę po Wielkanocy) Ducha Świętego, zesłanego w zastępstwie Chrystusa. Dzień św. Ignacego Loyoli (1491-1556), reformatora Kościoła katolickiego i założyciela Towarzystwa Jezusowego, obchodzono (nie powszechnie, ale w świątyniach jezuickich i w mieście, gdzie został pochowany) ostatniego dnia lipca. Ta data mogła zbiec się z dziewiątą niedzielą po Zesłaniu Ducha Świętego (przypadającego w maju lub czerwcu), kiedy czytano homilię do wzmiankowanego ustępu Ewangelii (Łk 19). Zob. *Breviarium Romanum*, s. 471, 753-754; Barbosa, *Summa apostolicarum*, s. 305.

³ Zob. objaśn. 7 na s. 168, 5 na s. 169. Lwia głowa widnieje w herbie Zadora.

⁴ Zob. objaśn. 9 na s. 153-154.

wieniec wytrzymałości¹. Postradałeś władzę w nogach? – Nie musisz bać się haniebnej ucieczki”. Można jej również dodać blasku podbarwiając ją retorycznie [*color*]², wykorzystując erudycję albo słowne gry. W ten sposób ktoś chwali potwory czy bestie: „Potwory też przynoszą zysk i sławę. Spójrzcie na Herkulesa i Tezeusza, dla których monstra stały się trofeum. Nigdy by ci herosi nie doszli do tej sławy, gdyby Tezeuszowi Minotaur na Krecie, a Herkulesowi niedźwiedź w Erymancie³, dzik w Arkadii i lew w Nemei nie zagroził ciasnej drogi⁴. A inne bestie? Obawiasz się dzikości pantery? Ale jej skórą, jak Herkules lwia⁵, będziesz się niebywale pysznił. Wilk jest postrachem stajni? Ależ skąd – chroni cię przed zimnem”. Przykładem gry słownej jest to: „Mieczem zadajemy rany i miecz nam je zadaje – walczy się nim o życie, ale i je zwalcza. Bardzo często ginie się od tej samej broni, która wrogowi niesie zgubę”⁶.

Następnie należy obmyślić sposoby uzasadniania, które dowodziłyby bystrości, w czym pomocne są zwłaszcza ważne sentencje. W ten sposób to: „Zaciekłość wroga również wychodzi ci na dobre, skoro wielokrotnie niosła ci żniwo chwały. Żaden laur nie przypadł ci w udziale, prócz tych, które mogła upleść wojna – kto na ciebie podnosi rękę, wznosi ci posągi i tropajony⁷. Tak oto pisana ci jest zapewne chwała: czy kładłbyś pokotem wroga, czy z jego ręki dzielnie padł⁸. Nikt nie wypróbował swych sił w czasie pokoju. Gdy nie dostaje wojen, męstwu brak sprawdzianu”. Dalej rozpatruje się okoliczności, o których tylekroć była mowa.

Dobrze, by dobrawszy do alegorii właściwości omawianej rzeczy, powiązać je z tezą przy użyciu jakiegoś akuminu. Taki charakter miała alegoria w mowie

¹ *wieniec wytrzymałości* – tj. zwycięski wieniec za wytrzymałe znoszenie cierpienia.

² Zob. objaśn. 1 na s. 84.

³ *Herkulesowi niedźwiedź w Erymancie* – w tekście pomyłka, polegająca na kontaminacji mitu o Herkulesie jako pogromcy dzika erymanckiego oraz niezwiązanego z Herkulesem mitu o erymanckiej Kallisto zamienionej w niedźwiedzicę (zob. objaśn. 4 na s. 186). Tutaj osobno wymieniony dzik z Arkadii (gdzie znajdowała się góra Erymant) oraz niedźwiedź z Erymantu. Być może do pomyłki przyczyniła się również bliskość nazw w nominatiwie: *ursus* ('niedźwiedź') oraz *sus* ('knur, świnia') stosowanego obok *aper* ('dzik').

⁴ Tezeusza do walki z Minotaurem zmusiła konieczność: wyruszył na Kretę w towarzystwie ateńskiej młodzieży składanej na pożarcie potworowi; jako syn władcy Aten chciał tym sposobem uspokoić wzburzenie ateńskich obywateli i uwolnić ich od konieczności składania haniebnego trybutu w przyszłości. Na temat prac Herkulesa zob. objaśn. 2 na s. 104.

⁵ Skóra lwa nemejskiego była tak twarda, że nie mogło jej przebić żelazo, toteż Herkules z jego zdartej skóry sporządził sobie puklerz.

⁶ W oryginale annominacje: „ferro” ('mieczem'), „ferimus” ('ranimy') i „ferimur” ('otrzymujemy rany'); „propugnat” ('walczy się') i „expugnat” ('zwalcza się'); „perit” ('ginie') i „ferit” ('rani', tu: 'niesie zgubę').

⁷ Zob. objaśn. 5 na s. 126.

⁸ W oryginale annominacja: „cadas” ('padłbyś') i „caedas” (tu: 'kładłbyś pokotem').

wyłoszonej na święto Zwiastowania Najświętszej Dziewicy: „Metafora w słowie”, gdy przy układaniu mowy wzięło się pod uwagę właściwości metafory, czyli użyteczność, konieczność i to, że sprawia przyjemność, jak też że nie powinna być używana często i w efekcie z góry przewidywalna, nie mętna, nie poślednia czy słaba. Właściwości te zostały powiązane z danym tematem z zastosowaniem akuminu, co będzie widać w samej mowie¹. Na koniec powinien być sprawić, by dowodzenie stało się bardziej zdumiewające dzięki budzącemu podziw wysłowieniu.

Jeśli chodzi o celne i wprawiające w podziw wysłowienie, będzie ono miało tę zaletę, jeśli zechcesz znów sięgnąć do wybranych, wskazanych wyżej źródeł akuminu i, podobnie, wykorzystać tu i ówdzie wiedzę zaczerpniętą z rozdziału I o niezwykłych spostrzeżeniach, tak samo wiadomości z rozdziału II, tu i tam opatrzywszy mowę erudycyjnym stwierdzeniem, jak też ważkimi i zapadającymi w pamięć sentencjami. Przykłady na to wszystko można znaleźć albo w *Panegiryku* Pliniusza, albo u większości nowych autorów. Oprócz tego, co do tej pory zostało powiedziane na temat finezyjnej wymowy, przyda się zajrzeć do rozdziału IX.

B. Krótsza finezyjna oracja

W częstym użyciu są krótsze finezyjne mowy, np. na przybycie i odjazd gości, powinszowania, prośby, podziękowania, mowy przy chrzcie, weselne, pogrzebowe i inne, związane ze spełnianiem powinności, a także doradcze itd. W celach instruktażowych poświęciliśmy im niemal całą księgę *Swady obywatelskiej*. W tym miejscu, pominąwszy reguły, które tam zostały obszernie omówione, poznasz jedynie te, które dotyczą finezyjnego wypowiadania się w podobnych okolicznościach.

Reguła pierwsza

Niekiedy mowy te są tak pisane, że jest jedna przewodnia teza, do której odnosi się jakaś celna myśl wywiedziona z liczniejszych okoliczności. Widać to na przykładzie owego *Powinszowania Bożego Narodzenia*, gdzie jest następująca teza: „Wymowność dziś nie przystoi i przystoi, a jednak mówię i winszuję”.

Finezyjne powinszowanie Bożego Narodzenia

„Wstyd dzisiaj być wymownym, gdy nawet sam Bóg jest niemowlęciem, a i dojrzały styl nie przystoi, gdy nawet sam Bóg jest dzieckiem. A wszelako każda mowa nabiera dojrzałości, choćby przy kołysce Bożego Niemowlęcia, a język nie cierpi na bezpłodność, skoro nawet z łona przychodzi na świat Słowo². Bo przecież nie ma tu miejsca na milczenie, kiedy wśród nocnej ciszy niesie się donośne kwilenie przemawiającego Słowa. Niech milczy ten, kto nie wie, że radość z natury jest gadułą – nie godziło mi się milczeć nawet przy oniemiałym Słowie, gdy mnie do wtóru pobudzają pienia niebian

¹ Zob. niżej, s. 283-284.

² Nawiązanie do koncepcji Boga jako Logosu wyłożonej początku Ewangelii św. Jana.

i śpiew pasterzy. Zaniemówił dziś tylko Apollo Delficki¹, bo łgarstwa raczej niż wyrocznie nie mogłyby ścierpieć widoku narodzonej prawdy. Jednak tu, gdzie do głosu dochodzi prawdziwsze uczucie, nie ma niebezpieczeństwa niemoty, a mówcy w twej obecności nie zbraknie na świetnej mowie, skoro mu Betlejemskie Słońce przyświeca nowym blaskiem – w promieniach jego wschodu, za tym przewodem i z tym towarzyszem przybywam do ciebie ze szczerym życzeniem, aby Bóg, który wschodzi pod cielesną zasłoną, tak szczerze darzył cię jak najdłużej życiodajnym światłem, jak wszystkich nim dzisiaj obdarował”.

To samo widoczne jest w *Powitaniu wodza*, gdzie jest następująca teza: „Świetnego mamy w tobie gościa”.

Powitanie wodza śpieszącego do polskiego króla

Gdy śpieszysz ku lechickiemu Słońcu (królewska wspaniałość domaga się wszak nazwy Słońca), nawet i umysły niespodziewanie na nowo zostają oświecone. Objawia się im błyskawica, ale taka, która rozchodząc się promieniście poprzez miasto, wskazuje do ciebie drogę. Gdziekolwiek się bowiem, potężne istoty, ruszycie, otacza was przebogaty dostatek blasku i tak oto przynosisie miastom nowy wschód. Również młodsze orły, które w tych przybytkach, gdzie mają się kształtować załączki charakteru, wyprowadza się na słońce publicznej nadziei, blask ten opromienia i krzepi – choćby nawet ledwie oczyma uszczknięty, ledwie się ukazał, już przedwcześnie odchodząc, chylił się ku zachodowi. Ale przyjemnie jest pokosztować go choćby mimochodem w biegu, otoczonego twą heroiczną myślą, którą wykarmiła żołnierska sława. „Raduje w zawsze czcigodnym obliczu utkwic”² oczy i uszczęśliwić je rzadkim widokiem wodza, który im wszędzie pełne splendoru dla zachwyty, pełne blasku dla naśladowania ukazuje sceny.

Dawno skłoniłeś polskiego ptaka³, by podziwiał twoją dzielność, kiedy ci wybory, w których zwyciężyło męstwo, przyniosły godność naczelnego wodza armii, toteż przytłaczasz nas niemal ogromem twoich zasług, podczas gdy wroga (jeśli by, szalony, by dowieść swej klęski, bez namysłu cię zaczepił) miażdżysz blaskiem twych orężnych czynów.

A nie mniejsze światło pada na ciebie od władcy, przy którym, najwierniejszy zawsze Achates⁴, stałeś również w czasach nieprzyjanych cnocie [*virtus*], podczas gdy Polska (która wiedziała, że w ten sposób mówi się o Piotrze⁵) dziwiła się, że również Pawłowi (wódz ten ma na imię Paweł) nie zbrakło wówczas na wierności. Jak nieustannie błyszczała ona w ojczyźnie w czas pogody, tak i jaśniała podczas burzy, a nigdy buntu przeciw ojczyźnie i władcy nie podniosła.

¹ Zob. objaśn. 7 na s. 116.

² Sarbiewski, *Lyricorum libri*, oda III 29,28-29.

³ *polskiego ptaka* – orła, metonimicznie: ojczyznę.

⁴ Achates – wierny towarzysz Eneasza, w literaturze częstokroć z takim epitetem: „fidus Achates” (np. Verg. *Aen.* VIII 521, 586; X 332; XII 384).

⁵ Nawiązanie do źródłosłowa imienia „Piotr” (zob. objaśn. 1 na s. 107).

Lecz aby mowa nie była przyczyną zwłoki, z którą władza królewska z trudem się godzi, tymczasem godzimy się na two odejście, ale w gorących modłach błagamy o powrót. Wszak pójdziesz, gdzie cię pędzi pragnienie publicznego dobra, lecz odchodzącego będziemy ścigać w myślach i w życzeniach, aby wszędzie towarzyszyło ci szczęście na miarę zasług i to nie inne, a tylko takie, o które wszyscy proszą.

Reguła druga

Niekiedy krótką a celną orację pisze się tak, że w jej obrębie nie rozwija się jednej tezy, ale różne, jednak finezyjnie ze sobą powiązane i przeplecione rozpatrywaniem okoliczności. Przykłady tego typu oracji pojawiają się tu wszędzie.

Reguła trzecia

Niekiedy w tego typu krótkich oracjach z jednej okoliczności można wywieść różnoraki akumen w oparciu o jego wyżej wymienione źródła. W ten sposób o śmierci św. Jana w trakcie Herodowej urodzinowej uczty i tańców¹; jakkolwiek u Giuglarisa jest tylko ta jedna okoliczność, jednak poloru dodaje jej różnoraki akumen:

„Tego, że koniec jest zawsze krewnym swych początków², nauczyliśmy się od Jana, który, rozpoczynając życie od tańców w łonie, postradał życie na tańcach. Z pewnością żaden dzień nie zapowiada cnocie [*virtus*] większej żałoby niżli ten, który jest dniem urodzinowym rozpusty. Nie umie ona inaczej używać życia niż tak, aby je zniweczyć³. Zatem ustaje pragnienie wina, a zaczyna się krwi – ma być ucztą bydlęcą, co było ludzką, ofiarę rozpoczętą wśród ołtarzy zamiast kapłana sprawuje liktor⁴. Rzekłbyś, że Herodiada była mądra, skoro jej posmakował ten feralny wysłannik⁵ – przedłożyła wszak Jana nad połowę królestwa i wołała jego część od części królewskiej fortuny. A potrzebowała widocznie głowy, skoro cały rozum jej poszedł w nogi. Ale oderwij się już, gościu, od żałobnej uczty – zgaszono świecę, toteż na nic, co warte widoku, już nie czekaj”⁶.

Reguła czwarta

Niekiedy krótką orację pokrywa, jak gdyby spod frygijskiej igły⁷, haft różnorodnego akuminu wywiedzionego z liczniejszych okoliczności. Widoczne jest to w poniższym powinszowaniu, w którym się je wykorzystuje na potrzeby finezyjnej mowy.

¹ Por. Mt 14,1-11.

² W oryginale annominacja: „affinem esse” (‘jest krewnym’) i „finem” (‘koniec’).

³ W oryginale trudna w literalnym przekładzie gra słów: „convivia dare” (‘wyprawiać ucztę’, tu: ‘używać życia’; łac. słowo na określenie ucztowania [*convivare*] jest bliskie znaczeniowo słowu *convivere* – ‘wspólnie żyć’ i zwrotowi „perimant vitam” – ‘niweczą życie’).

⁴ Liktorowie w starożytnym Rzymie m.in. brali udział w wykonywaniu kar.

⁵ W oryginale gra słów: „sapuisse” (‘była mądra’ albo ‘miała smak’) i „sapuerit” (‘posmakował’).

⁶ Por. Giuglaris, *Elogium XIII I XIV (Inscriptiones)*, s. 140-142; *Elogia*, s. 22-23).

⁷ Sztukę haftu mieli wynaleźć Frygowie, stąd „frygijska igła”. Zob. Plin. *Nat.* VII 74,196.

Imieninowe powinszowanie dla Jana X

„Życzliwość wychodzi dzisiaj na jaw, niechże i powinności winszujących¹ wychodzą na wyścigi. Wyprzedzili nas, jak sądzę, inni, a niejednego dzisiaj mamy poprzednika, skoro przychodzi biec do twojej łaskawości po serdecznych życzeniach, jakby to były tropy. A przecież nie pogardzisz późnymi objawami życzliwości, zasłużywszy na nieustanne, chociaż o tyle mniejsze, o ile większy jest ten, kogo czci się razem z tobą – wszak nikt by go nie mógł przeróść². Nie dziw się, że dotychczas były nieme – twoje imię sprawia, że są niewymowne, chyba żeby głos krzyczącego poniosły góry. Teraz jednak puszczamy w ruch języki wśród aplauzów i pochwał, skoro także niememu ojcu Jana rozwiązały się usta³. Wstyd dziś nie mieć w ustach języka, gdy nawet niemy jest wymowny...”, itd.

Dobrze jest objaśnić to samo na materii filozoficznej, jaką jest sfera imaginacyjna, i na wstępie splecionym z wielorakiego akuminu, mianowicie filozoficznego, poetyckiego, oratorskiego, a oto przykład:

Filozoficzny wstęp: *O Bogu w sferze imaginacyjnej*

Wyzywa się mnie, słuchacze, na pojedynek. Sfera imaginacyjna to arena, na której ujrę coś przypominającego dawne walki Gigantów przeciwko Jowiszowi. Boga zmusza się, aby stamtąd odszedł, i powstrzymuje przed rozciągnięciem władzy poza granice sfery realnej – wielu chce, aby poza tym, co znamy jako świat, nie było nic, nawet Boga. Tak ciasno definiują oni nieskończoność, jak gdyby zawierała się ona w granicach nieba. Gabriel Vásquez⁴ prowadzi oddział! Silne to i do walki zrodzone imię⁵ – w rzeczy samej dawno już imiona anielskie nauczyły się wojować przeciwko Bogu (jakkolwiek ten uczony wykluczyłby go tylko ze sfery imaginacyjnej).

Ale, towarzysze, do broni, do broni, nieskończoność została uwięziona! Pięknie chwycić za broń w obronie siły Boskiej i zwrócić odebrane jej władze,

---

¹ W oryginale trudna w przekładzie gra słów wynikająca z pokrewieństwa wyrazów „gratulatio” (tu: ‘powinszowanie’), „gratia” (tu: ‘życzliwość’) i „gratulantium” (tu: ‘winszujących’).

² Mowa o Janie Chrzcicielu. Por. Łk 7,28.

³ Zachariasz, niemy ojciec Jana Chrzciciela, przemówił obdarzając syna imieniem (zob. Łk 1,63-64).

⁴ Gabriel Vásquez (1551-1604), teolog jezuicki, autor komentarzy do pism Akwinaty. Krytykowane poniżej stanowisko wyłożył w dysertacji poświęconej szerszemu zagadnieniu: „Czy z tego, że rzeczach przejawia się Boski wpływ, można wnioskować, że Bóg jest w nich samych obecny?” Myśliciel postawił następujące tezy: 1. Bóg nie istnieje poza niebem i w próżni, tj. w „imaginacyjnej pustce” („vastitas imaginaria”; u Kwiatkiewicza: „spatium imaginarium” – zatem nie „pustka”, ale „sfera”, „przestrzeń”, „miejsce”, „możliwość”); 2. Owa „pustka” jest nie mniej fikcyjna niż Chimera; jeśliżby zatem przyznać, że Bóg jest w pierwszej, należałoby uznać, że także w drugiej. Zob. Vásquez, *Disputatio-nes metaphysicae*, s. 368-374.

⁵ Tj. imię Gabriela, które nosi jeden z archaniołów (hebr. i gr. imię „Gabriel” – ‘mąż, wojownik Boży’).

a im Boga. Niechże Bóg, powiadają oni, będzie gdziekolwiek, ale nie tam, gdzie nie ma nic. W przeciwnym razie byłby także w Chimery. Chimera tych autorów zwodzi? Chimera im służy za tarczę? Ale niech wiedzą, że Bellerofont¹ pokonał i Chimere. Ja się Chimer nie boję! Zatem Bóg miałby być nieobecny tam, gdzie nie ma nic innego, prócz Boga? W jaki sposób, powiadają, Bóg miałby być tam, gdzie nie ma nic? Konieczne jest mianowicie, aby tam, gdzie jest Bóg, było coś jeszcze!

Cóż zatem w tej sferze, gdzie teraz jest świat, przed stworzeniem świata istniało wespół z Bogiem? Czyżbyś zaprzeczał, że On tu był przed stworzeniem świata? I nie odwołuj się do Chimery, nie chcąc być wyśmiany, skoro mylisz sferę imaginacyjną z Chimerami. A przy tym nie o to mi chodzi, iżby Bóg miał współistnieć ze sferą imaginacyjną jak z jakąś realną – tamtej bowiem trzeba aktu twórczego, aby na koniec zaistniały obydwie. Dodaję wszelako, że Bóg istnieje tylko tam, gdzie nie ma nic innego, prócz Boga, i do niczego innego nigdy mnie nie przekonasz; tak mi, Nieskończoności i Majestacie przerażający niebiosy..., itd.

2. Druga odmiana finezyjnej wypowiedzi: elogium

Obecnie pod nazwą elogium rozumie się nie tyle jakąś pochwałę, ile pewien rodzaj mowy, finezyjnej i podzielonej na krótkie człony, albo też orację wypełnioną nadzwyczaj celnymi lakonizmami², którą nawet można by nazwać wolną poezją lub pewnym ciągłym i złożonym epigramatem, jednak nie podległym regułom poetyki – gdyby nie to, że nazwa ta nie stosuje się do mowy z uwagi na błahą tematykę wielu epigramatów.

Nieodłącznymi cechami elogium są: zwięzłość, dotycząca nie samej mowy, lecz stylu, oraz akumen, bez którego obywa się tu mało który wers. Częstokroć nawet poszczególne periody funkcjonują w nim niezależnie od innych, ujęte w swój własny akumen (podobnie w oracji jeden argument nie zależy od innego), jednak wszystkie odnoszą się do tego samego tematu. Nazwą akuminu obejmij również co bardziej finezyjne sentencje i szczególnie znakomite gry słowne. Akumen ten tworzy się w oparciu o wyżej podane źródła. W elogiach celują Tesauro, Giuglaris i Mascolo – czytaj i podchwyć ich pomysł.

Trzy sposoby pisania elogium

Pierwszy

Akumen w elogium w całości bierze się z zadziwiających myśli oraz pewnych finezyjnych paradoksów, przeciwieństw, sprzeczności, doniosłych, celnych i przepojonych uczonością sentencji, jak też z niepozabawionej wdzięku

---

¹ Heros Bellerofont otrzymał polecenie zabicia Chimery, zionącego ogniem potwora o głowie lwa, tułowiowi kozy i smoczym ogonie, od Jobatesa, króla Licji. Posyłając młodzieńca na pewną śmierć, król chciał wywiązać się z powinności wobec swojego zięcia, króla Projtosa, który polecił mu zabić Bellerofonta, oskarżonego przez żonę Projtosa o próbę uwiedzenia.

² Lakonowie (Spartanie) słynęli z małomówności, stąd lakonizmy to krótkie wypowiedzi kumulujące sens w zredukowanej do minimum warstwie słownej.

gry słów, symetrii członów [*compares*], podobnych spadków [*similiter cadentes*], antytez [*antitheses*]¹. Tego sposobu trzyma się w elogiach Emanuel Tesauro oraz Giuglaris w ostatnich *Elogiach różnych*, nie licząc jego *Elogiów Boga-człowieka*. Tym samym stylem pisane są *Elogia XII Cezarów*². Objaśnić to na jednym tylko przykładzie:

Elogium dla Zygmunta III na statui w Warszawie

Zygmunt III, dla Szwedów dziedziczny, dla Polaków w wolnym głosowaniu ludu, jednym i drugim od Boga dany król, ze starożytnej i Gotów, i Polaków: w obu przypadkach z królewskiej zrodzony krwi. Panowania przez ojca, sztuki życia wyuczony przez matkę³, tak żył, że na panowaniu, tak panował, że na życiu jego jak najdłuższym Rzeczypospolitej zależało. Panował od dziecka, dożył starości. Zawsze dobry, ponad życzenia rodaków, zawsze mu się powodziło, ponad zasługi ojczyzny. Na wojnie niepokonany, jako zwycięzca łagodny, podczas pokoju sprawiedliwy. Niczego nigdy nie bał się bardziej niż okazji do wojen, niczego mniej niż wojen, które doszły do skutku. Wojował często, zwyciężał zawsze, nie triumfował nigdy – jakby powiedział, rachunek królewski zgadza się dopiero wówczas, gdy królom trud, Rzeczypospolitej owoce, Bogu chwałę, czyli każdemu oddaje się to, co się mu należy. Przeżył lat LXVI, jak nieliczni z królów, panował XLIV, jak kilku, zawsze nienaganny i na swą chwałę prawy, jak mało kto. Sławo, czuwaj, Zawiści, milcz, Potomności, dziwuj się – ja, uczciwszy wielkie duchy przodków, modłę się o podobnych królów dla okolicznych ziem i we łzach odchodzę⁴.

Drugi

Elogium pisze się w ten sposób, że prosty lub złożony temat rozwija się w oparciu o szczególnie celne koncepty [*concepta*], wyjątkowo finezyjne uzasadnienia i in. Dlatego też w tym przypadku zabiega się o wdzięczny efekt i podziw nie tyle poprzez niezwykle spostrzeżenia, przeciwieństwa [*opposita*], paradoksy [*paradoxa*], krótkie, urywane zdania, [*conclisa*], symetrię członów [*compares*], ile przez misternie wypracowany i wieloraki akumen. Niekiedy zaś opisuje się tylko jedną rzecz stosując liczniejsze akumina, a niekiedy więcej, np. całą historię.

Przykład pierwszej odmiany masz u Giuglarisa, który w finezyjny sposób rozprawia tylko o tym, dlaczego podczas narodzin Chrystusa weszła nowa gwiazda. Otóż odpowiada następująco, stosując liczne akumina: 1) nie godzi

¹ Zob. objaśn. 3 na s. 109, 4 na s. 305-306 i 6 na s. 151-152.

² Zob. objaśn. 6 na s. 84.

³ Zygmunt III Waza to syn szwedzkiego króla Jana III Wazy (1537-1592) i Katarzyny Jagiellonki (1526-1583).

⁴ Elogium prawdopodobnie zaczerpnięte (z niedużymi zmianami) z podręcznika Radaua (*Orator*, s. 336-339), w którym występuje podział na wersy. Podział ów nie był jednak, jak się wydaje, postrzegany jako obligatoryjny dla gatunku (w przeciwieństwie do logicznego rozczłonkowania mowy), wiele elogiów, m.in. przytaczane jako przykładowe elogia Ferrariego, pisanych jest w formie tekstu ciągłego.

się, by nowy dzień wstawał bez nowej Jutrzenki¹; 2) Bóg zesłał swe piękno na ziemię, toteż aby na nie patrzeć, wprawił niebu nowe oko; 3) zrodzony Księżę gwiazd mógł zostać wzięty za plebejusza, gdyby przybył na mroki świata bez pochodni; 4) wychodzący jak gdyby z weselnej komnaty narzeczoney, ściągnąwszy z nieba łuczywo, dodaje świetności swym Hymenajosem²; 5) z tą zapaloną lampą niebianie poszukują zbiegłego na ziemię Bóstwa; 6) jako że macie już, śmiertelnicy, na ziemi Słońce z nieba, dobrowolnie wam ono użycza gwiazd; 7) w imieniu milczącego Słowa przemawia ognisty język³. Podobny przykład masz u Ferrariego na dzień Zesłania Ducha Świętego: „Dlaczego ta burza płomieni czy też skwar Miłości miota cudowne a nieszkodliwe gromy językowych kul? Czy stąd, że piorun Miłości, język, miłosnym ogniem z łatwością trafia w serce? Czy dlatego, że wylewna Miłość nie mogłaby dostatecznie dać upustu swej względem nas miłości, jeśli jej nie wyraziła w płonących językach? Czy dlatego, że najbardziej odpowiednim darem Bożego Słowa są niebieskie języki”⁴, itd.

Podobny sposób znalazł zastosowanie w elogium, w którym podane są celne racje, dlaczego skrzydło cesarskie pałacu spłonęło tuż przed śmiercią cesarza Ferdynanda III⁵:

„Upada lepszy od Faetona! Czemuż nie miałby płonąć krąg cesarstwa? Słońca te również zachodzą tak, że błyszczą i przestają być widoczne, nie przestając świecić – skądinąd zaś mógłbyś przypadkiem uznać, że to stos wznoszony dla europejskiego Alkidy⁶ albo że Faros ta przyświeca żeglującemu na niebiańskie Wyspy Szczęśliwe, albo że to ognie triumfalne, rozpalane dla pogromcy rozlicznych wrogów, aby przy zachodzie był jeszcze jaśniejszy niż w samo południe życia i powodzenia. Aż takie ofiary, wykosztowując się na ogień, pałatyński splendor⁷ składa karmionej splendorami Myśli, tak jakby pałac cesarski⁸ za mało się jeszcze świecił. A może, utraciwszy przyrodzony

¹ W oryginale „Phosphorus” – jedna z nazw planety Wenus ukazującej się przed wschodem Słońca.

² Wzywanie imienia Hymenajosa należało do antycznego rytuału małżeńskich godów. Jego atrybutem była pochodnia, która należała również do rekwizytorium obrządku weselnego – pochodnie zapalone były na cześć bóstw, które proszone były o opiekę, a także na pomyślną wróżbę; zapalone łuczywo niósł także druhna wyprzedzający orszak pana młodego zmierzający do domu narzeczonej.

³ Por. Giuglaris, *Elogium VII* (*Christus*, s. 13).

⁴ Ferrari, *Oratio XIV* (*Orationes*, s. 84-85).

⁵ Ferdynand III Habsburg (1608-1657), cesarz rzymski w latach 1637-1657.

⁶ Herkules, cierpiąc męki w koszuli ofiarowanej mu przez Dejanirę, z pomocą Filokteta wznosił stos pogrzebowy na Ecie i dokonał samospalenia.

⁷ W starożytnym Rzymie na wzgórzu pałatyńskim od czasów Oktawiana Augusta znajdowały się pałace cesarskie; słowo „pałac” (*palatium*) wywodzi się właśnie od Palatynu.

⁸ W oryginale „Augustal” – forma zapożyczona z któregoś z języków nowożytnych, użyta na określenie cesarskiego pałacu; klasyczna forma przymiotnika „augustus”, od której słowo pochodzi, zawiera znaczenia ‘świetny’, ‘wspaniały’.

blask, rozdmuchuje płomienie z zarzewia? Lecz choćby brakło w królewskich przybytkach złowróźnych¹ żagwi, dotąd jeszcze pałace dymią trawione skrytym ogniem, po którym zostaną niebawem dym i popioły – dym wyciska z państw łzy jak podatki”.

Niekiedy rozwija się finezyjnie liczniejsze tematy, jak można zaobserwować w różnych miejscach *Elogiów* Giuglarisa i innych, wszelako dają jeden przykład elogium utrzymanego w tym stylu, w którym opisane jest życie św. Ignacego:

Elogium dla św. Ignacego Towarzystwa Jezusowego, mistrza i ojca

On, mający rozpalić świat, z świętego źródła wziął ogniste imię², a łatwo zajął się ogniem, gdy Jezusowa stajenka użyczyła mu siana. Jego odwagi dowiodła służba wojskowa³, kiedy to najpierw odparł szturm na zamek, by wkrótce przypuścić szturm⁴ na świat. Wypadek przyniósł mu fundament siły i zwieńczenie⁵, awansując go do lepszej służby: dzięki ranie odzyskał zdrowie, a na chwiejącej się stopie zaczął stać pewnie⁶, bowiem nawet z okaleczoną nogą (jako że zazwyczaj w biegu do *virtus* szlachetniejszy duch nie kuleje) i ze strzaskanym goleniem zaszedł do Boga. Spostrzegł ślady jerozolimskiego Chrystusa i w nie wstąpił⁷. Towarzyszy, których sobie wybrał jako wódz, co pierwaj był żołnierzem, ustanowił dziedzicami (ich bogata ojcowizna to Bóg) Chrystusowego imienia, jak gdyby nie mógł synów Ignacego wyróżnić innym hasłem, jak tylko oznajmującym, że naśladują Boga. Co dalej? Nie mając jeszcze wykształcenia, nie bał się uczyć świata, ćwicząc dusze w nowych zapasach (bez wątpienia, do kogo się Bóg promieniście śmieje i kto się do Boga pali, dosyć jest wykształcony, żeby nieść oświecenie⁸). Spisał ognistą regułę⁹, posługując się Bożym palcem. Jeśli Bóg był skąd wygnany, to go przywołał. Załkała Herezja, gdy ten Kantaber¹⁰ dobył oręża, srogi dla błędów, postrach

¹ W oryginale „fatales” – w podwójnym znaczeniu: ‘zgubnych’ (dla pałacu), a także ‘żałobnych’, ‘pogrzebowych’.

² Gra słów pokrewnych: imienia „Ignatius” oraz „ignitus” (‘ognisty’) i „ignis” (‘ogień’).

³ W młodości Loyola służył w gwardii przybocznej wicekróla Nawarry, w 1521 r. wziął udział w wojnie między Hiszpanią a Francją, w której doznał poważnych obrażeń, które m.in. skłoniły go do wstąpienia na drogę zakonną.

⁴ Gra słów pokrewnych: „propugnavit” (‘odparł szturm’) i „oppugnaret” (tu: ‘aby przypuścić szturm’).

⁵ W oryginale gra znaczeń: „fastigium” – oznaczające zarówno ‘zwieńczenie’, jak i ‘stanowisko’.

⁶ W oryginale gra słów pokrewnych: „recepit” (‘odzyskał’) i „coepit” (‘zaczął’).

⁷ Podczas rekonwalescencji Ignacemu dano do czytania *Vita Christi* Ludolfa Kartusza, kompendium medytacji scen z życia Chrystusa, które wywarło wpływ na przemianę młodego Hiszpana. Pierwszym celem (zrealizowanym po wielu perypetiach) Loyoli po powrocie do zdrowia była pielgrzymka do Ziemi Świętej.

⁸ Ferrari, *Oratio XXIII: Ex milite imperator sive de S. Ignatio de Loyola (Orationes, s. 133)*.

⁹ Tj. regułę Towarzystwa Jezusowego (zatwierdzoną w 1540 r.).

¹⁰ Prowincja Kantabria była wówczas wskazywana jako miejsce pochodzenia Loyoli obok prowincji Guipúzcoa (uznawanej obecnie za ojczyznę świętego).

Orka¹. Do tego, rozpalając świat przy pomocy towarzyszy, nie mniej własnym przykładem rozpałił miasto, a przy tym, aby miłosierdzie w Chrystusowej stolicy nie gnuśniało, płomienie Miłości ugaśli w klasztorze nawróconych pań². Wypowiedział także wojnę nieuctwu, którego proskrypcję ogłosił w publicznych pismach³. Na koniec cały oddany Bogu, nie tracąc nawet zapachem ziemi, zdobył niebo, pozostawiając w śmiertelnych szczątkach gwieździste ślady niebiańskiej duszy.

Trzeci

Ten sposób jest połączeniem pierwszego oraz drugiego, i jego to właśnie trzyma się w *Lechiadzie* Ines.

3. Trzecia odmiana finezyjnej wymowy: inskrypcja

Wśród inskrypcji jedne są nagrobkowe i żałobne, czyli epitafia; inne na łukach triumfalnych, statuach i piramidach; jeszcze inne, tak samo tytułowane, na świątynnym kamieniu węgielnym, w ogrodach, na ołtarzach, w kościołach itp. Wszystkie one zasadzają się na zwięzłości i jakimś akuminie, toteż podaję tutaj ich przykłady.

1. Celné inskrypcje nagrobkowe

Bez względu na to, czy mają być umieszczone na kamieniu nagrobnym, czy na srebrnej tabliczce, przytwierdzonej zwykle do grobowca, czy też na sztandarze albo chorągwi, celnie i zwięźle nawiązują do pochodzenia i rodu zmarłego, do osiągnięć, pełnionej służby, zaszczytnych godności, pozycji życiowej oraz wszystkiego tego, co w tym zakresie szczególnie zwraca uwagę; następnie do samej śmierci i dnia, w którym się zdarzyła. Niektórzy jednak stosują tu akumen i sentencje oszczędniej niż w elogium. Sam akumen przy tym wydaje się w tym miejscu raczej dojrzały niż barwny. Objaśniam na przykładach:

Inskrypcja 1

*Sławetnemu Panu Stanisławowi Trzebieickiemu*⁴

Niechaj i na tym marmurze trwa dobre imię Sławetnego Pana Stanisława Trzebieickiego. Osiągnął lata, jakich dożywają nieliczni, oddał zasługi, jakie wyświadcza najlepší, wczesny wiek wyostrzył mu umysł, dojrzałszy – miecz na wrogów ojczyzny. Dwie dziesiątki lat przepędził pod bronią i wśród trofeów, ofiarując ojczyźnie to, co odjął książkom – w wieku wojen z pewnością więcej dokazuje ciętość żelaza niżli umysłu. Za Stefana Batorego, ówczesnego

¹ Orkus – jedno z imion Plutona, tutaj: szatana (jako tego, który miał zainicjować ruchy protestanckie).

² Zdanie na pierwszy rzut oka celowo paradoksalne: „aby pobudzić miłosierdzie, stłumił miłość”. Jego sens staje się zrozumiały przy rozróżnieniu na miłość chrześcijańską (*charitas*), która została pobudzona, i stłumioną miłość grzeszną (tu jako *Amor*). Nawiązanie do okoliczności założenia przez Loyolę Domu św. Marty (1543) przeznaczonego dla byłych prostytutek.

³ Mowa o szkolnictwie jezuickim, które swym zasięgiem szybko objęły całą katolicką Europę. Jego założenia wyłożył twórca zakonu w kilku pismach.

⁴ Nie udało się ustalić, o kogo chodzi.

króla, jako najemny żołnierz przemierzył szmat świata wśród bitewnych wypadów i zwycięstw, zawsze krzepki, nauczywszy się bić i zwyciężać, a przy tym poznał języki bardzo wielu ludów, które opanował celująco. Do tego potrafił nie mniej dzielnie walczyć z wrogiem, jak go znosić, przez cztery lata będąc dobrowolnym zakładnikiem u Traków¹. Wróciwszy z niewoli, zaznał lepszego losu, otrzymując dobra od Janusza księcia Ostrońskiego²; zasłużył na nie, a kosztuje się je milej, gdy nie w większym stopniu są wyrazem łaski niżli wdzięczności. Następnie, zawierając dwa małżeństwa, przelał sławę na liczniejsze rody, zdobiąc tyleż samo prywatną Spartę w domu, ile wspólną na forum³. Wreszcie, dźwigając brzemię zasług i lat, z tą samą zawsze energią pielęgnował *virtus*, dopóki nie posiwił; zasługi dla ojczyzny unieśmiertelniły go w dziewięćdziesiątym czwartym roku życia. Głaz ten, mający przyszlę pokoleniom głosić ojcowską sławę, jej świadek, syn X, położył w roku..., itd.

Inskrypcja 2

*Dla Najjaśniejszego Pana Jerzego Lubomirskiego,⁴
księcia Świętego Cesarstwa Rzymskiego, hrabiego na Wiśniczu,
marszałka wielkiego koronnego i hetmana itd.*

Biada! Tu złożył śmiertelne szczątki Jerzy Lubomirski, za życia książę, marszałek, hetman – teraz pył! Fortuny nie mniejszej niżli rodu, uhonorowany nie mniej niż zasłużony, spokrewniony z największymi, spowinowacony z najwyższymi. Ojcowski ród w blasku hrabiowskich i (od pokolenia) wojewodzich splendorów⁵, przez matczynych przodków uczestnik chwały książąt jarosławskich⁶, wywiedziona z królewskiej krwi (w takim to blasku kochają

¹ Przenośnie o Tatarach lub Turkach.

² Książę Janusz Ostroński (ok. 1554-1620), wojewoda wołyński (od 1584), kasztelan krakowski (od 1593).

³ *zdobiąc tyleż samo prywatną Spartę w domu, ile wspólną na forum* – tj. jako wojownik był ozdobą zarówno swego rodu, jak i całej ojczyzny (Spartanie słynęli zwłaszcza z bezwzględnej dyscypliny wojskowej i poświęcenia dla ojczyzny).

⁴ Jerzy Sebastian Lubomirski (1616-1667), marszałek wielki koronny (1649) i hetman polny koronny (1657), wsławiony licznymi sukcesami militarnymi podczas potopu szwedzkiego, a następnie opozycjonista Jana Kazimierza, za zdradę stanu skazany na banicję, przywódca rokoszu. Podczas najazdu szwedzkiego Lubomirski ocalił powierzone mu w opiekę klejnoty królewskie. Tytuł księcia Świętego Cesarstwa Rzymskiego od cesarza Ferdynanda III otrzymał w 1647 r. ojciec Jerzego, Stanisław (1583-1649), a następnie przeszedł on na Jerzego razem z dobrami wiśnickimi, do których przynależał.

⁵ Jerzy Sebastian był synem Stanisława Lubomirskiego (1583-1649), wojewody ruskiego (1629-1638), następnie krakowskiego (od 1638), pierwszego w rodzie, który posiadał godność wojewody.

⁶ Matką zmarłego była Zofia z Ostrońskich (1595-1622), która po swojej matce Annie z Kostków odziedziczyła Jarosław na Podkarpaciu, wedle dawnych legend założony przez księcia kijowskiego Jarosława I Mądrego (978-1054).

przychodzić na świat dusze herosów!). Przez matczyną linię Kostków spokrewniony również ze świętymi¹. I także pierwsze lata życia przeszły mu w słońcu, a nie w cieniu, bo publiki nie znosi tylko próżniactwo. Zatem umysł dla oglady powierzył cudzoziemskim Muzom, a bawarskiemu Lwu, aby nabrać sił². Resztę życia spędził wśród zaszczytów i trofeów, ażeby raz pokonywać wrogów ojczyzny, innym razem Los. A przecież rzadziej się taki trafia, który się nie podda Losowi, niż taki, który zbrojnemu ramieniu nie ulegnie. Za czasów szwedzkiej nawałnicy zajaśniała jego wierność wobec władcy, który wraz z ojczyzną zaciągnął u niego dług – nie tyle w miedzi, ile w złocie, jego to bowiem opiece powierzono królewskie klejnoty. Rakoczego, gdy nie zdołał radami, ogniem w Transylwanii, orężem w ojczyźnie przemógł³. Skupił też na sobie spojrzenie cesarskiego Orła, kiedy to, sprawiwszy się świetnie z poselstwem do Ferdynanda III, powrócił jako cesarski książę. To oczywiste, że triumfuje i na forum, kogo w domu żywe zdobią laury. Jako hetman objął dowództwo wojska przeciw siłom szwedzkim, które zajęły Toruń. Owa hetmańska buława zazieleniła mu się niebawem laurami, które wyrosły na cudnowskich polach, gdzie wyciął w pień i rozpędził 60 000 Moskali i 40 000 buntowników⁴. Ale nie oddał ojczyźnie tyle usług, żeby ich brakło dla nieba. Jasną Górę przez swe dary uczynił jeszcze jaśniejszą, tyłoma wotami zjednawszy Królową Niebieską, że zaskarbił sobie wdzięczność obywateli jako najlepszy kraju obywatel. Na koniec, złamany jednakowo wojnami, jak i przeciwnościami losu, kiedy mu nakazano poddać się okolicznościom i usunąć z ojczyzny, usunął się i z życia. Osiągnąwszy tedy jubileusz⁵, lepszą ojczyznę znalazł poza ojczyzną i z rodowej Szreniawy⁶ znakomity akwedukt doprowadził aż do nieba. Żywota dopełnił we Wrocławiu, roku Pańskiego 1667.

---

¹ Mowa o Stanisławie Kostce, którego dziadem lub pradziadem był Jan, syn Nawoja z Rostkowa (żył w XV w.) i brat Jakuba, pradiada wspomnianej tu Anny z Kostków.

² Jerzy Sebastian studiował w Akademii Krakowskiej i na uniwersytetach w Ingolsztadcie, Lowanium oraz Lejdzie. Podczas podróży akademickiej zwiedził też Anglię, Francję, Hiszpanię i Włochy. W Monachium (stąd bawarski Lew) studiował natomiast jego ojciec, Stanisław.

³ Mowa o łupieżczej wyprawie Jerzego II Rakoczego (1621-1660) na tereny Rzeczypospolitej, przedsięwziętej w wyniku porozumień z królem szwedzkim. Wojska siedmiogrodzkie, wsparte przez siły kozackie, w styczniu 1657 r. przeszły przez Karpaty i ruszyły na Lwów, a następnie Kraków i Warszawę. By zatrzymać kampanię, hetman polny w czerwcu 1657 r. pokierował akcją dywersyjną na tereny Siedmiogrodu (Transylwanii).

⁴ W okresie potopu szwedzkiego Lubomirski przyczynił się do odzyskania z rąk szwedzkich Torunia i Malborka (1658), a następnie dowodził armią polską w zwycięskiej bitwie z armią rosyjską pod Cudnowem (1660).

⁵ Tj. pięćdziesiąt lat.

⁶ Zob. objaśn. 5 na s. 169 i 6 na s. 278.

Inskrypcja 3

Dla Pana Krzyckiego, szlachcica

Nie wąż się, przechodniu, suchym okiem patrzeć na ten marmur – zapłać Wojciechowi Krzyckiemu¹ łzami za krew, którą ofiarował wierze i ojczyźnie. Wszystko w nim sięgnęło szczytu, prócz wieku: charakter jak u najlepszych, zasług nad lata. W wiosnie życia miłszym studiom, dorastając Marsowej chwale się poświęcił – tam Apollińskiego, tu Marsowego lauru godzien. Wodzowie docenili w nim dojrzałą nad wiek roztropność wodza, powierzywszy mu dowództwo piechoty. Przeraził się wróg jego Marsowego ducha – doświadczywszy owej zgubę niosącej prawicy, atakował go gromadnie z lewa. Z jego rany uszło więcej chwały niż krwi, za której stratą podążył zwycięski duch. Zwycięstw i życia² poniechał w wieku lat 22, zadowoliliwszy się życiem tak długim, żeby go starczyło do nieśmiertelnej sławy.

Inskrypcja 4

Dla Najjaśniejszego Polskiego Królewicza, siedmioletniego Zygmunta³

Dowiedz się z tych popiołów, przechodniu, o zagładzie powszechnej nadziei – szczęła, gdy była jeszcze źdźbłem. Wielkość straty zważ, szacując imię⁴. Zygmunt, syn Władysława IV, nakładając chłopięcą bullę⁵, zżuł życie jako ledwie siedmioletni książę! Zażartował sobie niegodziwy kwiecień z jego wschodu, światu otwarł wrota wiosny, królewiczowi – grób! Kogóż by bowiem wydawała na świat Cecylia Renata⁶, jeśli nie urodzonych do berła lub nieba?⁷ Chcesz wiedzieć, jak na to zareagował Władysław? Gdy tamten wydawał ostatnie tchnienie, ten począł tracić dech⁸. Takiemu królewiczowi godziło się rósć tylko na Augusta⁹. Pozazdrościł ten cesarz miesięcy Zygmuntowi nadziei na królestwo. Zapowiedział niebo, aby je odebrać, huczny rozgłos poprzędzając wielkim upadkiem. Zbierając zboże, zżął berła, a pierwszej królewicza

¹ Być może chodzi tu o Wojciecha Krzyckiego herbu Kotwicz, bezdzietnie zmarłego syna Zygmunta (zm. 1620) i Małgorzaty z Baszkowskich.

² W oryginale annominacja: „vincere” (tu: ‘zwycięstw’) i „vivere” (tu: ‘życia’).

³ Królewicz Zygmunt Kazimierz (1 kwietnia 1640 – 9 sierpnia 1647), jedyne dziecko Władysława IV i Cecylii Renaty, które przeżyło wiek niemowlęcy.

⁴ Imię „Zygmunt” oznacza ‘tego, który zapewni zwycięstwo’ (niem. *signu* – ‘zwycięstwo’ i *munt* – ‘opieka’).

⁵ W tradycji rzymskiej bulle, czyli noszone na szyi amulety, były elementem stroju dzieci obywatelskich, zanim nie przywdziały one ubioru dorosłych.

⁶ Cecylia Renata Habsburżanka (1611-1644), królowa Polski (od 1637).

⁷ Gra słów w oparciu częściowo o aliterację, częściowo o pokrewieństwo etymologiczne: „Caecilia Renata” – „Caelo natos” (‘urodzonych do nieba’).

⁸ W oryginale annominacja: „expirante” (tu: ‘gdy wydawał ostatnie tchnienie’) i „exanimare” (‘umierać’, tu: ‘tracić dech’). Król zmarł rok później.

⁹ Celowa dwuznaczność. August – tytuł od czasów Oktawiana Augusta noszony przez rzymskich cesarzy (cezarów), ale też „sierpień” (od imienia tego władcy), stąd opcjonalny sens: „dozwolono rósć tylko do sierpnia”.

– pyszne doprawdy mając żniwo – związał w snopek z dziedzicznego korzenia Jagiellonów¹. Tamten na koniec, spalony płomykami gorączki, na Laurentego otrzymał laur². Ty, Sarmacjo, nie płacz nad uwieńczonym grobem królewicza – nie uczynił on w życiu niczego godnego łez, chyba tylko to: przedłożył śmierć nad obietnice złożone publicznej nadziei, które już zaczął spełniać.

Inskrypcja 5
(za Giuglarisem i Inesem³)

Kamień ten, przechodniu, skrywa X, o którym opowie⁴ ci niejedna historia – uczysz jego prochy, znając obyczaje. Los mu dał przodków, którym się należeli tacy następcy. Blask rodu podwoił świetnością dokonań, gdy wiek stosowny dla tropajonów przepędził na walce. Dla tego złotego człowieka cały wiek przecież był żelazny. Każdy dlań miesiąc to *Martius*⁵. Do oręża brał się, kiedy i ledwie go mógł unieść, podołał każdemu trudowi, czy to jako żołnierz w Belgii, czy wódz w Italii. Oblężony przez króla, który miał po swojej stronie, prócz męstwa, Fortunę i czas, szturmowany z całym impetem, a niczym nie złamany, odesłał go jako swego wielbiciela, przyjąwszy jak wroga. Piętna dzielności nosił na obliczu. Tak żądny nieśmiertelności, że o śmierci już chyba nie pamiętał, ojczyźnie jednak przysporzył bólu jego przedwczesny pogrzeb.

Krótsza jest owa inskrypcja Tomasza More’a: „Nie ma tu niczego z Tomasz More’a”⁶.

Żartobliwa inskrypcja dla hulaki

Skoroś tu jest, to i przepij do mnie, gościu! Zdrowia mi życz, nie odpoczywania, bo i po zgonie pragnę. Żyłem wprawdzie, lecz jak ów filozof – w beczce⁷, a jednak nie filozof, skoro na przykładzie kielicha dowiodłbym, że możliwa jest próżnia⁸, i nie gramatyk, skoro przypadków, które pijatycy towarzyszą, odmienić nie umiałbym. A nawet, wbrew obyczajom filozofów,

---

¹ Aluzja do herbu Wazów (szwedz. *vase* – ‘snopek’), którzy – dzięki małżeństwu Katarzyny Jagiellonki z Janem Wazą, ojcem Zygmunta III, byli jednocześnie spadkobiercami krwi jagiellońskiej.

² Dzień św. Laurentego (Wawrzyńca) przypada 10 sierpnia.

³ Wybrane frazy z: *Iafredi Bentii a Santena epitaphium* oraz *Iosephi Rondanini Patrii Romani epitaphium* Giuglarisa (*Elogia*, s. 119, 129-130), a także krótki, nieco zmieniony ustęp z elogium *Zemovitus* Inesa (*Lechias*, s. 83).

⁴ W oryginale gra słów oparta na etymologicznym pokrewieństwie: „tegit” (‘skrywa’) i „reteget” (‘odryje’, ‘ukaze’, tu: ‘opowie’).

⁵ Zob. objaśn. 1 na s. 91.

⁶ Źródła cytatu nie udało się ustalić.

⁷ Mowa o Diogenesie z Synopy (V/IV w.), filozofie cynickim, który mieszkał w beczce.

⁸ Tj. wbrew przyjętej wówczas za pryncypium zasadzie fizyki, głoszącej, że natura unika próżni.

zwyciężyłbym, wierzę, Centaurów i Lapidów¹, jeśli by przyszło do walki na dzbany – atoli zwycięzcy żaden wieniec nie ukoronowałby lepiej, niż bluszcz². Ale jak długo do ciebie na czczo będę mówił? Oto kielich..., itd.

*Zagadkowa inskrypcja dla Adama,
pierwszego rodzica
(za Tesaurem³)*

Zatrzymaj się, przechodniu, przeczytasz o cudach. Tu leży ten, przez kogo leżą wszyscy. W niebie się narodziłem z błota⁴, ani nie byłem sierotą, ani pogrobowcem, lecz ojca i matki nie miałem. Mnie, męża⁵, wykarmiła bez mleka drewniana mamka⁶. Królem byłem bez miast, bogaczem bez złota, wystawiłem sztukę, zyskawszy tylu słuchaczy, ilu było ludzi. Ech, głupie łaknienie mądrości! Chociaż wiedziałem wszystko, aby wiedzieć więcej, zacząłem głupieć! Najmędrszy z mężów, zbyłem rozumu przez kobietę, jakże źle radząca! Tknąwszy obłożoną niebieskim zakazem jabłoni, zrywam owoc rajskiego ogrodu i tracę ogród. Tym sposobem z króla – rolnik, zamiast czcić Bóstwo, uprawiałem⁷ rolę i tak długo krajałem łono matki ziemi, aż mnie do łona przygarnęła. Mnie, nieśmiertelnego, zabiła zatem żona, ja żonę, a oboje wszystkich. Ech, przez jakież drobiazg zginęliśmy! Tak wielkie zło zrodziła zła jabłoń⁸, wąż okryty jej listowiem rzygnął jadem, a wszyscy połknęli. Jestem twoim, nigdy niewidzianym, rodzicielem – zabiłem cię, zanim się narodziłeś. Lecz jakąż miła jest złego odmiana! Zbawiło mnie to samo drzewo, które mnie zgubiło, wysłałem z niego i truciznę, i lekarstwo.

2. Celne inskrypcje o różnym przeznaczeniu

Inne inskrypcje na dowolnych przedmiotach wymagają również zwięzłości i jakiegoś akuminu, wydobytego z różnorodnych okoliczności sprawy, jak też z jego własnych źródeł. Podsuwam przykłady:

Inskrypcja z kościoła Bożego Ciała w Turynie⁹

Przybywajcie, obywatele, na spotkanie tak znamienitego gościa – znowu zagościł u was Chrystus. Nie gardźcie dobrodziejstwem, które przez to, że wieczne, stale jest nowością.

¹ Zob. objaśn. 9 na s. 125 i 2 na s. 258.

² Bluszcz, podobnie jak winorośl, jest atrybutem Dionizosa.

³ Por. Tesauro, *Adam, terrae filius (Elogia omnia)*, s. 3-4).

⁴ W oryginale annominacja „caelo” (‘w niebie’) i „ex caeno” (‘z błota’).

⁵ W oryginale dwuznaczność: słowo „virum” (w bierniku) oznaczać może zarówno ‘męża’ / ‘człowieka’, jak i ‘truciznę’.

⁶ Tak o zjedzeniu owocu z drzewa wiadomości dobrego i złego.

⁷ Gra słów w oparciu o polisemię: słowo „colui” oznacza zarówno ‘uczciłem’, jak i ‘uprawiałem’.

⁸ Zob. objaśn. 4 na s. 105.

⁹ Ta i kolejne trzy inskrypcje zapożyczono z: Giuglaris, *Pars secunda*, s. 232, 235, 245-246. Pierwsza miała być umieszczona nad wejściem do turyńskiej świątyni (Chiesa del Corpus Domini) w dniu święta upamiętniającego cud (6 czerwca 1453), który

Inna tamtejsza inskrypcja

Odejdźcie daleko stąd, wojny – to miasto opanował Bóg pokoju. Przychodźcie, obywatele, i wypraszać pokój w niebie, nie znajdując go na ziemi. Już Chrystus nie jest waszym gościem – zyskał obywatelskie prawa. Władca pokoju swych współobywateli nie opuści w boju, może was obronić, skoro jest Bogiem, a chce jako obywatel.

Inskrypcja w kaplicy św. Józefa

Tym umierającym miastem zaopiekował się ten sam patron, który jak ojciec troszczył się o Chrystusa za jego życia¹. Wraz z ustaniem zarazy, zobowiązane ślubem, wystawiło tę kaplicę.

Inskrypcja na organach w kościele turyńskim

Markiz Filip X², miłując harmonię zestrojonych brzmień, którą mieni harmonią obyczajów, nie mogąc jednym głosem wystarczająco podziękować Boskiej mocy, która tak bardzo mu się przysłużyła, chciał, żeby w kościele tym chwalono nieustannie wielorakie przejawy Bożego miłosierdzia melodią wieloraką, z tysiąca sześciuset wydobytą gardeł. Wśród zgodnych brzmień łagodnieje ołów i choć gdzie indziej kaleczy, tu – dźwięczy³. Niech wiecznie trwa wspaniały pokoju zwiastun, ofiara Bogu, fundatorowi chwała, ozdoba ojców Towarzystwa Jezusowego.

Inskrypcja na łuku triumfalnym

dla Jego Eminencji Kardynała Cezara Monti

wjeżdżającego do Mediolanu⁴

Nawykleś do zwycięstw, nawyknij i do triumfów. Nie da się być Cezarem⁵ i osobą prywatną, zawładnij pierwszym Rzymem, zawładnąwszy drugim⁶ – wszelka wielkość płynie do ciebie po to, by rośła. „Wysokość” to dla innych

---

wydarzył się w miejscu, gdzie wzniesiono kaplicę, a później kościół (1607); druga w tym samym miejscu i tego samego dnia w roku następnym. Jedynie trzecią, pochodzącą z tej samej świątyni, wymienia późniejszy przewodnik po zabytkowych kościelnych inskrypcjach turyńskich, ze wskazaniem właśnie na autorstwo Giuglarisa (zob. Claretta, *I marmi scritti della città di Torino*, s. 76). Czwarta inskrypcja jest właściwie złożeniem dwóch napisów, które Giuglaris datuje na 1652 r., umiejscawiając je w kościele turyńskiego kolegium.

¹ W oryginale gra słów w oparciu o etymologiczne pokrewieństwo: „patrem” (‘ojca’) i „patronum” (‘patrona’).

² U Giuglarisa pełne nazwisko: comes Philippus Sanmartunus ab Alladio (conte Filippo San Martino d’Agliè).

³ W oryginale annominacja: „occidit” (‘powala’, ‘zabija’, tu: ‘kaleczy’) i „occinit” (‘rozbrzmiewa’, tu: ‘dźwięczy’).

⁴ *wjeżdżającego do Mediolanu* – mowa o uroczystym ingressie na stolicę arcybiskupią. Cesare Monti (1594-1650), kardynał od 1633 r. Wybrane fragmenty *Inscriptio arcus triumphalis* Giuglarisa (*Elogia*, s. 238).

⁵ Nawiązanie do imiennika kardynała: Juliusza Cezara.

⁶ Mediolan tytułowano „drugim Rzymem” (życzenie zawładnięcia pierwszym, to życzenie awansu).

tytuł – dla góry¹ to również przyrodzona cecha. Wynagrodzenie nie dorównuje *virtus*, lecz wiedza, jest chwalebne, bo na nie zasłużyłeś – nie jest to ślepy traf, który musiałbyś spłacić. A zatem naprzód, z przeświadczeniem, że Insubria jest szczęśliwa, mogąc być znów siedzibą Cezara².

Inskrypcja na laurowym wieńcu
dla zwycięskiego Władysława IV

Wieczyscie młoda Dzielności [*Virtus*], zbieraj i wiąż w snopy³ żniwo kwiecienia wieku. Laury i palmy zwycięzcy puszczają tyle pędów, ile czerwieni się kropel moskiewskiej krwi na siwiźnie wojującego Władysława⁴. Z tego, Dzielności, pleć wieńce, wstęga ci niepotrzebna – masz koło wieczności⁵.

Inskrypcja na pomniku triumfalnym

Niechaj po wieki stoi tu granica Osmańskiego szału! Depczesz, przechodniu, po zgłiszczach barbarzyństwa. Padł w tej dolinie Osman – więcej światowej sławy przyniosła mu jego klęska, a nie imperium⁶. A nieopodał, niezmieszana z niepoświęconym prochem, spoczywa krew herosów. Och, tam stracił życie ów Stanisław Żółkiewski, żeby ojczyzna mogła je odzyskać⁷, itd.

Inskrypcję ofiarującą pióro Najświętszej Dziewicy Matce znajdziesz u Lipsjusza⁸.

Powstają także inne, krótsze i symboliczne, wszelako finezyjne. Piękna i zwięzła jest ta inskrypcja na zegarze podarowanym papieżowi Klemensowi VIII: „Zawsze pierwsza, nigdy ostatnia”⁹. I ta świetna symboliczna inskrypcja

¹ Gra z nazwiskiem kardynała (włoskie słowo *monte* i łacińskie *mons* – ‘góra’).

² Insubria znajdowała w rejonie historycznej Galii Przedalpejskiej, którą Juliusz Cezar objął w zarząd jako prokonsul w 58 r. p.n.e. i sprawował w niej władzę przez lat dziesięć. Zob. Suet. *Iul.* 22-25.

³ Woryginalne annominacja: „collige” i „colliga”. Ponownie nawiązanie do herbu Wazów.

⁴ O kampaniach moskiewskich Władysława zob. objaśn. 8 na s. 117-118 i 7 na s. 157.

⁵ W grupie przykładów poświęconych wieczności u Lohnera znajduje się m.in. alegoryczna wykładnia wersetu „palce jej ujęły wrzeciono” (Prz 31,19): „wrzeciono” ma oznaczać „prawy zamiar” („rectitudo intentionis”), na którym obracane są wszystkie dzieła wybrańca „jak nić na kole wieczności” (Lohner, *Instructissima bibliotheca*, t. 1, s. 56). W tym przypadku również chodzić musi o metaforę przędzenia czy tkania.

⁶ Zob. objaśn. 1 na s. 139 i 8 na s. 117-118.

⁷ Zob. objaśn. 6 na s. 154. Mowa o mogile usypanej pod Berezówką w ówczesnej Mołdawii, w miejscu, gdzie polegli wracający spod Cecory.

⁸ *inskrupcję ofiarującą pióro* – tj. ofiarującą dzieło tego pióra. Chodzi tu zapewne o dedykację włączoną do *Epilogu* Lipsjuszowego dzieła: *Nova virgo aspicillis* (Lovanii 1623, s. 148).

⁹ To życzenie, aby dla adresata była zawsze pierwsza godzina (chodzi tu nie tyle o rzeczywistą porę godzinową, ile pozytywny wydźwięk przymiotnika „primus” – ‘pierwszy’) i nie wybiła nigdy ostatnia godzina (godzina śmierci). Klemens VIII (Ippolito Aldobrandini, 1536-1605), papież w latach 1592-1605. Por. Radau, *Orator*, s. 324.

odnosząca się do pracującego w kokonie jedwabnika, symbolu człowieka skromnego: „Pracując, skrywa się”¹. I ta przy słońcu, symbolu szczodrobliwych: „Choć nie nachodzą mnie klienci, wschodzę”². Ta, wzięta od Sarbiewskiego i wypisana na żelaznej broni, także jest całkiem niezła: „Ze złota niech pije ten, komu żelazo jest słodkie”³. Inskrypcję przeznaczoną na miecz można zaczerpnąć z poezji, np. od Seneki: „Niełatwo załagodzić czy stłumić gniew dobytego miecza – wojna syci się krwią”⁴, albo od Sarbiewskiego: „Sprawa wymaga żelaza i ręki, i wielkiego ducha. Pokaż, że je masz, powiem, żeś Gerion”⁵, itd. Albo z tego samego źródła: „Piękny się dzielnych oręż boi mężów, złamać się nie chce”⁶.

Inskrypcja na kamieniu węgielnym budowanego kościoła,
który się zgodnie ze zwyczajem konsekruje

Pisze się na nim, pod czym wezwaniem jest kościół, kto jest budowniczym albo fundatorem, jaki to rok, dzień i kto dokonuje poświęcenia, jaki papież jest w tym czasie głową Kościoła, jaki panuje cesarz chrześcijański, kto jest królem. Takim napisem opatrzone kamień węgielny brzeskiej świątyni⁷:

Najlepszemu Największemu Bogu
i Najświętszemu Imieniu Jezus
oraz Świętemu Władcy, choć nie na tronie,
Kazimierzowi⁸
kamień węgielny kościoła położył
Jaśnie Pan Kazimierz Lew Sapieha,
podkanclerzy Wielkiego Księstwa Litewskiego, starosta itd.,
poświęcił Jaśnie Przewielebny Pan X Gembicki,
biskup diecezji łuckiej i brzeskiej⁹,

---

¹ W oryginale annominacja: „operitur” (‘ukrywa się’) i „operator” (‘pracuje’). Popularna inskrypcja, zob. np. Engelgrave, *Lux evangelica*, t. 2; Picinellus, *Mundus symbolicus*, s. 515.

² W oryginale annominacja: „exoratus” (‘proszony’, tu: ‘nachodzą mnie klienci’) i „exorior” (‘wschodzę’); jako znaną notuje ją Picinellus (*Mundus symbolicus*, s. 9).

³ Zob. objaśn. 7 na s. 142.

⁴ Por. Sen. *Her. F* 404-405.

⁵ Sarbiewski, *Lyriconum libri*, oda I 11,25-27. Gerion był mitycznym potworem o trzech głowach, sześciu rękach i nogach oraz trzech zrośniętych tułowiami, zamieszkiwał wyspę Eryteję, gdzie pał woły uprowadzone przez Herkulesa.

⁶ Sarbiewski, *Lyriconum libri*, oda I 6,41-42.

⁷ Mowa o kościele jezuickim Pana Jezusa i św. Kazimierza w Brześciu Litewskim ufundowanym w 1623 r. przez Lwa Sapiehę; nowy kościół pod tym samym wezwaniem ufundował jego syn, Kazimierz Lew, w 1653 r. (świątynia nie dotrwała do naszych czasów).

⁸ Św. Kazimierz (zob. objaśn. 7 na s. 139) był uznawany za następcę tronu polskiego oraz węgierskiego.

⁹ Andrzej Gembicki (zm. 1654), biskup diecezji brzesko-łuckiej (od 1638).

za papieża Innocentego X¹,
pod panowaniem cesarza chrześcijan Ferdynanda III
oraz króla Polski Jana Kazimierza,
dnia 14 lipca, na świętego Bonawenturę,
roku Pańskiego 1653

Ta sama inskrypcja bardziej finezyjnie oddana jest następująco: „Ten wbity w ziemię marmur, który masz przed sobą, upamiętnia *pietas* wobec Boga i świętych, a szczodrobliwłość względem najpokorniejszego Towarzystwa Jezusowego (szczodrobliw to dla mnie mianowicie ten, kto i maluczkich od strugi dobrodziejstw nie odpycha). Raz okazany niebu przez Kazimierza Lwa Sapiechę, podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego, dla świata stale jest zakryty – dość mu, że chociaż raz zasłużył na spojrzenie Nieba. Kamień ten dźwiga kościół poświęcony przenaświętszemu imieniu Jezus i świętemu Kazimierzowi. Oto jak bezpiecznie spoczywa na nim chwała nawet tak wielkich imion! Lecz ty się nie bój, Kazimierzu Sapieho, że twe imię pozostanie w cieniu. Dobywasz z mroku i zapomnienia takie święte miano, że również twoje w kronikach zabrzmi słodziej, przez słodkie osłodzone imię. Ty jeden zresztą dowiodłeś, że kościołem ogarnąć można wielkie imię, że z pomocą pnących się pod niebo świętyń można wydzwignąć jeszcze wyżej imię Najwyższego, że to, co zdumiewa, dzięki budowli uczynić można zdumiewającym jeszcze bardziej. Dzień świętego Bonawentury², kiedy to poświęciłeś ten kamień Kamieniowi Węgielnemu³, zapowiedział, jakie nagrody ci wyznaczyło niebo. Nie chciałeś wzniesić tego kościoła tylko na postrach pod strasznym imieniem Bożym, dlatego wzięłeś dlań wdzięku od Kazimierzowskich lili⁴ – rozpylony olejek, a z nim kasja i mirra⁵, wydaje wszak słodką woń. Toteż kościół ten pozostanie dla potomnych wiecznym pomnikiem Bożego i twojego imienia”⁶.

Należą tu również nagłówki ksiąg, które mogą im zjednać nader wdzięczny odbiór. Ich akumen bierze się albo z niecodziennego powiązania tematyki książki z czymś pozostającym względem niej w analogii, albo jego podstawą

¹ Innocenty X (Giovanni Battista Pamfili, 1574-1655), papież w latach 1644-1655.

² Imię Bonawentura (z łac. *bona ventura*) oznacza mające nadejść szczęście.

³ Tj. Chrystusowi. Zob. Ef 2,20.

⁴ Odwołanie zarówno do zapachu lilli, jak i do jej symboliki (zob. objaśn. 5 na s. 178). Św. Kazimierz miał umrzeć, zachowawszy czystość, mimo iż lekarze zalecali mu odstąpienie od ślubu czystości, co miało pomóc w uleczeniu go ze śmiertelnej choroby.

⁵ W oryginale „effusum Oleum”; w nawiązaniu do wersetu: „Oleum effusum nomen tuum” (PnP 1,2) określenie tłumaczone jest alegorycznie jako „imię Chrystusowe”; mirra („myrrha”) i „casia” (silnie pachnąca roślina o woni zbliżonej do cynamonu) miały symbolizować odpowiednio m.in. człowieczeństwo i męczeństwo Chrystusa, wiarę, chwałę Bożą, żarliwe miłosierdzie (zob. Lloret, *Sylva allegoriarum*). Występuje tu poza tym gra słów, której podstawą jest paraetymologiczny rozbiór imienia „Casimirus”.

⁶ Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 529.

jest postać głównego bohatera (jak w przypadku tragedii) lub zasadnicza teza [*principalis propositio*] czy zakończenie książki, albo wynika z wykorzystania erudycji, albo – jeśli oczywiście książka zawiera orację – tytuł wyprowadza się z tych samych źródeł, które przedstawiłem bezpośrednio, omawiając zagadnienie finezyjnej tezy. W ten sposób mowy Puteana zyskały erudycyjny nagłówek *Swada attycka* – przeciwstawiono mianowicie ową swadę wymowie azjańskiej i krzepkiej [*Asiatica; robusta*]¹. Ale tutaj przykładów jest wokół pod dostatkiem.

4. Czwarta odmiana finezyjnego stylu: dialogi

Dialog jest finezyjny wówczas, gdy wprowadza się dwóch lub większą liczbę rozmówców, którzy wplatają w rozmowę zdumiewające spostrzeżenia, odpowiednie do sprawy i tematu, a także sentencje, ukute z namysłem i powagą, które dowodzą szczególnej głębi umysłu. Źródła tego wszystkiego przedstawiłem wyżej. Tutaj przykładem służyć będą słowa Manliusza dyktatora, który oddał pod topór syna, gdy ten wbrew jego rozkazowi podjął walkę z wrogiem i wygrał². W ten sposób zatem zwycięski syn:

Dialog 1

Syn Manliusza

– Wysłałeś na zwiady – witaj zwycięzcę, niezwyciężony wodzu i ojcie. Zwyciężyłem jako twój syn, w twym imieniu, mężnie, jak na syna Manliusza przystało. Oto pancerze, tą ręką zdarte z wodza Latynów – oddaję je Jowiszowi Kapitołińskiemu, a tobie ustępuję chwały zwycięstwa. Przygotowałem ci większe, zdobywając mniejszy laur. Można przewidywać, że wszystkie dalsze wojenne auspice³ będą takie jak pierwsze. Ja zgubiłem jednego tylko Mecjusza, z twojej ręki całe Lacjum czeka ostateczna zguba.

Manliusz

– Przepadłeś! Nie należało zwyciężać, skoro nie należało walczyć. Posłałem cię na zwiady, żebyś wroga obserwował z dala, a nie zwyciężał.

---

¹ Zob. *Z dziejów attycyzmu*, s. 23-66.

² Wydarzenie miało miejsce w czasie wojny Rzymian z Latynami (plemię italskie sąsiadujące z Rzymem), za konsulatu (340 r. p.n.e.) Tytusa Manliusza Torkwata (dyktatora w latach 353 i 349 p.n.e.) i Publiusza Decjusza. Ponieważ walczone ze sprzymierzeńcami, konsulowie zaostrzyli dyscyplinę wojskową i surowo zakazali walki z nieprzyjacielem poza linią bojową. W tym czasie syn Manliusza, o tym samym imieniu, został wysłany z oddziałem na zwiady, a napotkawszy straż nieprzyjacielskiego obozu, którymi dowodził Geminus Mecjusz, pozwolił się mu sprowokować i stanął z nim do pojedynku. Pokonał przeciwnika, zdarł z niego zbroję i po powrocie do obozu skierował się z nią do namiotu ojca dumny ze zwycięstwa (nie miało ono żadnego militarnego znaczenia). Konsul, zwoławszy zgromadzenie, wydał nań wyrok śmierci za złamanie rozkazu i oddał pod topór, aby jak publicznie ogłosił, dać moralny, a także odstraszcający przykład i zapobiec dalszemu łamaniu dyscypliny. Zob. Liv. VIII 7.

³ Auspice – tu ogólnie: ‘wroźby’.

Syn

– Naprawdę odrzucasz zwycięskie imię, mając je za winę?¹ Wolałbyś Rzym zwyciężony niż zwycięski?

Manliusz

– Nie mogę chcieć zwycięstwa, które bezcześci pogwałcona powaga rozkazów. Nie cieszą laury, gdy choć trochę ujmują wojskowej dyscyplinie. Lepiej nie zwyciężać niż zwyciężyć nikczemnie.

Syn

– Nikczemnie jest uchylać się od zwycięstwa, a jeszcze nikczemniej od walki, lecz mnie wówczas popchnął do niej Los, tak że mogłem zwyciężyć i powinienem był. Przypadek nadarzył mi niespodzianie wroga i zwycięstwo.

Manliusz

– Zatem więcej dla ciebie znaczy przypadkowe zwycięstwo niż rozkazy wodzów?

Syn

– Kiedy to jaka ustawa zabraniała atakować napastnika zbrojnie?

Manliusz

– Nazywaś napastnikiem, czyje pogróżki wystarczyło wysmiać? Meczusz dał ci okazję do walki, ale ja zabroniłem.

Syn

– Przyjemnie ci zatem, gdy hańbi się rzymskie imię?

Manliusz

– Posłuszeństwo także uważasz za hańbiące?

Syn

– Gdy Latyn urąga, a nawet wysmiewa rzymskie siły, to czy nie zakrawa na hańbę, żeby nie pomsć zniewagi orężem?

Manliusz

– Uniknąłeś w ten sposób własnej? Nie pohańbiłeś konsulów, uchylając ich rozkazy? Tym samym pchnięciem przeszyłeś wroga i cześć należną władzy! Daremnie! Płać karą za zwycięstwo. Ruszaj, liktorze, szykuj topór, zwiąż ręce!

Syn

– Nawet zwycięzcy?

Manliusz

– Nawet takiemu, co lekceważy prawa. To nie zwycięstwo, gdy chwalebniej było nie zwyciężać.

Syn

– Zatem oddajesz mnie pod topór?

Manliusz

– Sam się oddałeś. Wiedziałeś, że to gardłowa sprawa.

Syn

– Ty, ojciec?

---

¹ W oryginale annominacja: „nomen” (‘imię’) i „crimen” (‘winę’).

Manlius

– Także strażnik praw. Żle by zaś dbano o ich autorytet, jeśliby większy przyznawano więzom krwi.

Syn

– Gdyby mnie pokonano i zmuszono do ucieczki, gdybym stracił obóz – za taką zbrodnię ukarałbyś inaczej?

Manlius

– Słuszność w obu sprawach nakazywałaby karę śmierci, choć różną. Daremny wywód, naucz się szacunku dla rozkazów Manliusza.

Syn

– Ale ty, ojcze, dasz również posłuch prośbom!

Manlius

– Nie inaczej niż dałby Meczusz, mszcząc się za porażkę. Ruszaj, liktorze, wiąż ręce do pała, szykuj różgi i topór.

Dialog 2

Jego tematem niech będzie pacholęstwo Aleksandra Macedońskiego, któremu w żadnym okresie życia nie zabrakło tytułu do chwały. Wielki był on nawet wówczas, gdy z racji wieku nie mógł być wielki, a jako mężczyzna nie był chyba większy niż jako dziecko. Niech więc pochwałę wygłosi tu pacholęstwo, które, przekroczywszy właściwe sobie granice, doszło do roztropności i obyczaju starców. Wszelako prezentuję je tym chętniej, że znajduje się tu wiele owych myśli, które zilustrują wykład o zdumiewających spostrzeżeniach, zawarty w pierwszej części tego dziełka, jak też obecny, poświęcony dialogowi.

Pacholęstwo Aleksandra Macedońskiego

1. Aleksander wraz z kilkoma młodzieńcami

Aleksander

– Myśl ugania się za triumfami – żal dorastać bez lauru. Nie jestem Aleksandrem, nie rzucając sobie do kolan pokornego świata. Ojciec rozszerzył granice królestwa, ale moje męstwo nie zna granic. Na próżno, Filipie, Macedonia mnie nie ogarnie!¹ Twój Aleksander nie ma od ciebie nic, skoroś mu nie dał świata. Jego krańce wytycza Ocean². Trzeba iść tam, bo ojczyste rzeki nie zaspokoją pragnienia niezmierzonej chwały. Granicą chwały jest mi Ocean i wszystko, co przekracza świat. Wiek nie stoi na przeszkodzie, gdy go rekompensuje męstwo, a w ciele dziecka tkwi duch giganta. Mój wiek nie przekroczył progu pacholęstwa, ale duch dorósł. Zamiast lat, wołałbym liczyć tropajony – gdy ktoś je wznosi, nie szacuje się przeciw wieku, ale ocenia męstwo. Zbyt leniwa to ręka, która triumfując, jest już pełnoletnia. Dopiero tego uwa-

¹ Są to, jak podaje Plutarch (*Alex.* 6), słowa samego Filipa, zwracającego się do Aleksandra w słowach pełnych podziwu po okiełznaniu Bucefała.

² Ocean (gr. *Okeanos*) oznacza tu, za geografią antyczną, jeden akwen otaczający lądy. Zob. np. Arist. *Mundo* 392b.

zam za zwycięzcę, kto zwycięża nawet wówczas, kiedy to prawie niemożliwe, i wcześniej zdobywa laury, niż osiągnie odpowiedni wiek. A nawet umysł dojrzewa jednocześnie z ciałem i właśnie hart ducha wzmacnia tężyznę fizyczną. Dlaczego zatem nie przypominam jeszcze Filipa i zwlekam z rozgrzewką do poważniejszych bitew?¹ Zawsze mi łatwo zwyciężać, dopóki mogę żyć². Czekam na ojca: kiedy powierzy mi dowództwo armii – bój się, świecie! Pewne, że przetrząsnę mieczem najdalsze krańce ziem i Wschodu. Zatknę macedońskie znaki tam, gdzie nawet nazwa Macedonii nie dotarła.

Pierwszy młodzieniec

– Więcej umiaru w pragnieniach, książę! „Ani one na twe siły, ani na chłopięce lata”³. Pragnienia te nad wiek, choć nie poniżej zdolności. Tymczasem poczekaj, dopóki ciało i siły nie okrzepną. Ten rodzaj chwały zachowaj na późniejsze lata. Już teraz rozkwitła wola zwycięstwa przyniesie kiedyś chwałę. Tymczasem niech bulla⁴ zdobi dziecko, a oręż męża.

Aleksander

– Podejmujący się wielkich spraw powinni zacząć wcześniej. Kto ma do przebiegnięcia niezmierzone obszary chwały, prędzej zaczyna bieg. Oszukiwanie ochoty na zwycięstwo pragnieniem sławy to rzecz kogoś, komu poza ochotą nie zostaje nic, ale ja chciałbym tropajonów – marzenia to nie dla mnie. Niech dziecko nosi bullę, a Aleksander oręż! Dla mnie większą ozdobą jest hełm niż korona czy atrybuty młodości. W purpurze się nie lubuję, chyba że poczerwieniałej od posoki wrogów. W końcu ręka dojrzała do zwycięstwa, to ręka zdalna do walki.

Młodzieniec drugi

– Przyjdzie czas, gdy zwycięstwa urozmaica ci monotonię dni, a chwała twa sięgnie dalej niż wschody i zachody słońca, teraz jednak raczej rozerwij umysł sportem, a zabawą rozprosz troski. Skoro miłe ci imię zwycięzcy, oferuję walkę, a wraz z nią ramiona młodzieży. Masz tu dzielnie bijących się pięściami albo dyskiem, albo – jeśli wola – zmagania i zapasy. Rzucanie oszczepem? Chcesz, to przesyję włócznią choćby pierścień – niech kiedyś twoja w ten sposób przebiję wrogi bok. A może spieszo ci na olimpijski stadion, skoro jesteś taki mocny w biegu? Służę. Dziś ja zdobędę oliwną gałązkę⁵, ty innym razem laury.

Aleksander

– Mógłbyś tak radzić zabawowemu zwycięzcy, ale mnie nie cieszą zabawowe laury. Moim celem jest świat, nie pierścień, pragnę raczej biec na wroga, niż biegać po Olimpii. I nie mniej jestem sprawny w ręce niż w nogach –

¹ W oryginale aliteracja: „praeludo praeliis”

² W oryginale annominacja: „vincere” (‘zwyciężać’) i „vivere” (‘żyć’).

³ Ovid. *Met.* II 54-55.

⁴ Zob. objaśn. 5 na s. 201.

⁵ Zwycięzców olimpijskich honorowano gałązką oliwną.

wszędzie jestem spokojny o laury, jeśliby racja walki godna była księcia. Co więcej, w kwestii mojej woli zwycięstw: ktoś, kogo mam pokonać, to nie pięściarz pozorujący nieprzyjacielskie starcie – daj mi za przeciwników królów, a przebiegnę Olimpię¹. Męstwo bez równego rywala więdnie. Za godziwy uważam laur zdobyty na znakomitym wrogu. Gromy w doliny nie biją, lew nie rzuca się na baranka, a powalenie bezbronnego dziecka mężczyźnie nie przynosi chluby². Wspaniale potykać się z równymi, ale z mniejszymi – nie powód to do chwały. Żeby mi proponować zawody, trzeba być królem – królowie lubią się tylko zabawiać we własnym towarzystwie.

2. Herold, Aleksander, Poseł perski³

Herold

– Przybywają, książę, posłowie z Persji. Filipa zatrzymuje Cheroneja⁴, więc proszą o rozmowę z tobą. Muszą na niego czekać – tak im rozkazał władca. O zwłokę chwilowo nie dbają. Zachowują się, jak przystoi barbarzyńcom – powód ich przybycia wiadomy, nie wiadomo jednak, co przynoszą: pokój czy wojnę. Szukają wprowadzić Filipa, ale chcą też widzenia z Aleksandrem.

Aleksander

– Otworem przed nimi stoi dwór, otworem stoją uszy. Ujrzę lud, dla którego (jak już czuję w duchu) miecz Aleksandra okaże się fatalny. Zapewnijcie im gościnne towarzystwo. To dopiero jest godne księcia – mieć do czynienia z królem albo z posłami króla. Piękniejsza to dla mnie rozrywka niżli pięściarski rzemień czy bieg.

Poseł perski

– W końcu jesteśmy tam, dokąd nas wyprowadził Wschód. Szukamy, sławetny książę, Filipa, lecz w tobie czcimy jego krew. Sława wasza nie zna granic, szeroko rozchodząc się po Azji. Przez Filipowy oręż zadrzała niedawno Tracja, spieniły się Tygrys i Eufrat⁵. Do niego to wyprowadził nas król Azji Dariusz, nakazując, póki Filipa nie ma, czas zwłoki umilić widzeniem z tobą.

Aleksander

– Oto gościnne ławy dla znużonych drogą. Poczekajcie tu na Filipa: powróci, gdy zwycięży. Dajcie mu na to czas, a przybędzie i ani nie odwlecze laurów, ani

---

¹ Anegdotę, w której pada podobna odpowiedź Aleksandra, przytacza Plutarch (*Alex.* 4), u niego też mowa o wielkiej ambicji chłopca.

² Zob. też niżej, s. 255-256.

³ O okoliczności przyjęcia przez Aleksandra posłów perskich w zastępstwie nieobecnego Filipa wspomina Plutarch (*Alex.* 5), podkreślając dojrzałość pytań zadawanych im przez chłopca.

⁴ Cheroneja – miasto w Beocji, w okolicy którego Filip Macedoński pokonał w 338 r. p.n.e. sprzymierzone siły Greków. Według Justynusa (IX 1) osiemnastoletni Aleksander towarzyszył już w tym czasie ojcu w jego wyprawach wojennych.

⁵ Filip udane wyprawy przeciwko Tracji zorganizował w latach 342-341, a następnie w 339 r. p.n.e. Rzeki Tygrys i Eufrat wskazują na imperium perskie, z którym Filip wchodził w konflikt w efekcie realizacji swoich podbojów na Wschodzie.

nie zwlecze z odpowiedzią. Wojna zatrzymuje go w Grecji, której klęski, zapoczątkowane gdzie indziej, żegna w Beocji¹. Ale czy sprawy Dariusza idą ku gorszemu? Oliwki zbiera czy laury?² O pokojowe sztuki dba pilniej niż o tropajony?

Poset

– Od oręża ma wytchnienie, złożyć nakazuje go całkowity pokój. Greckie oddziały, niegdyś nam wrogie, teraz są sprzymierzone. Jednak i dzisiaj Persja ma jeszcze co pokazać, gdyby ktoś nieopatrznie zaczepił jej męstwo – zaprawa do walki nigdy nie ustaje, czas pokoju także spędzamy pod bronią.

Aleksander

– Jaka w rzeczywistości jest moc perskiej armii? Jej siła tkwi w liczebności czy w męstwie? Które ludy dostarczają wojska jako sprzymierzeńcy?

Poset

– Czy przeważa męstwo, czy liczebność wojska, stawiam na równi; liczby sprzymierzonych ledwie byś doszedł. Onegdaj Kserkses³ wystawił do walki siedemsettyśięcną armię ze środków królestwa i trzystutysięcną sprzymierzonych – wyczerpano wówczas potencjał rzek i możliwości przewozowe okrętów. Ale i teraz mężczyźni mamy pod dostatkiem. Poznasz liczbę wojowników, przebiegając myślą Azję i jej ludy. Nie wspomnę o dziesięciotysięcznym wojsku nieśmiertelnych⁴ – nie może ono paść, bo jego liczbę stale się wyrównuje. Wrzawa olbrzymiej armii niesie się także wokół królewskiej siedziby, a przeogromne siły stacjonują w warowniach. To pewne, że wielka potęga uwielbia wielką czujność.

Aleksander

– A jak wielkie jest imperium? Jakie bogactwa? Jakie możliwości zaopatrzenia, kiedy się je przemierza?

Poset

– Zasoby nasze obejmują niemal wszystkie ludy Aurory⁵. Władamy Azją. Za szanse królestwa Persji możesz uznać wszystko, co leży pomiędzy Hellespontem a Halys⁶ i co nawadnia Tygrys oraz Eufrat. Egipt mamy żyzny dzięki Nilowi, złotymi falami oblewa nas Hydaspes, trybut w złocie zobowiązana nam jest płacić Baktra, słuchają się nas Hyrkania, Media⁷ i mieszkańcy Indii,

---

¹ Zob. objaśn. 4 na s. 212.

² W oryginale *annominacja*, odpowiednio: „oleas” i „laureas”. Przenośnię: zajmuje się rolnictwem czy wojacką?

³ Kserkses I, władca Persji w latach 485–465, który opanował Egipt (484), a następnie (480) najechał Grecję. Jego armia wycofała się po klęskach pod Salaminą (480) i Platejami (479).

⁴ Chodzi o elitarną gwardię królów perskich z dynastii Achmenidów; ich nazwa miała pochodzić stąd, że każdego żołnierza w razie śmierci natychmiast zastępował inny, zajmując jego miejsce w szeregu. Zob. Hdt VII 83.

⁵ Zob. objaśn. 2 na s. 139.

⁶ Odpowiednio: między Dardanelami a rzeką Kyzył Irmak w dzisiejszej Turcji.

⁷ Baktra – stolica Baktrii, starożytnej krainy położonej w rejonie dzisiejszego płn. Afganistanu. Media leży na zach. od Hyrkanii (zob. objaśn. 1 na s. 123).

a także, znane ledwie z imienia, ludy aż po Kaukaz i Tanais¹. Obchodząc te ziemie przyszloby się zestarzeć. Majętności imperium płyną tyłoma potokami złota, Arabia Szczęśliwa² przynosi fortuny, złote ujścia rodzą tam nieustannie złoty wiek. Zaopatrzenie nie nastęrcza trudności: na roli żyzna gleba, niezwykły urodzaj owoców, wspaniałe żniwa, obfite winobranie, bydła tyle, że ledwie starcza pól.

Aleksander

– O, to byłoby imperium godne mnie, księcia, gdyby nie to, że wołałbym wszystko, bo nawet tak wielka, jak ją szczerze chwalisz, Persja jest zbyt mała, żeby mnie nasyciła czy objęła. Mnie przecież ledwie starcza świat. Wstyd przerywać bieg zwycięstw, kiedy je popycha naprzód nieustanne i tylokrotne powodzenie w walce. Gdyby po zawładnięciu Tygrysem i Eufratem zostało do zdobycia miejsce, dokąd mógłbym skierować rozpostatę zagle chwały, to nawet cały Wschód nie nasyci jej chwalebne go głodu. Ale jaki jest Dariusz, gdy chodzi o wrogów, jaki w stosunku do obywateli? Trzyma wszystkich w ryzach po tyrańsku czy dzięki łaskowości?

Posel

– Z obywatelami żyje jak ojciec z dziećmi. Wrogów podbija orężem, obywateli łaskowością. Tam żelazem najwięcej może i osiąga, tu – złotem. Tyranii nie znamy nawet i z nazwy, oszczędza się tam chwalebnie i najpodlejszą krew.

3. Herold, Aleksander, Parmenion

Herold

– Dobre wieści, wielki książę, zwyciężyliśmy! Padły wszystkie siły Grecji, które rzuciła pod Cheroneę. Liczby wrogów domyśl się po klęsce, która przyniosła koniec greckiemu imperium. Nie byłoby tej ruiny bez takiej wspaniałości! Oddano tam oraz wytoczono taką ilość krwi, że i Ateny nie chciałyby, i nie uwierzyłyby Teby. Urosła sława Beocji, wioski³ winnej tak wielkiej zguby i takiego triumfu. Niech tak ginie każdy napastnik Macedonii. Nigdzie twój ojciec nie triumfował chwalebniej niż tu – za ledwie zdzierzył, by wśród tyłu łupów przypadł mu w udziale tytuł wodza Grecji, choć ta obwołała go już królem⁴. Dla chwały imienia dosyć mu, że zwyciężył i że takie imperium obrócił w gruzowisko. Według niego bardziej zaszczytne jest imię zwycięzcy niż króla.

¹ Tj. Don.

² Nazwa rejonu w pld.-zach. części Półwyspu Arabskiego, nazwa łacińska (*Arabia Felix*) jest kalką z greckiej (Εὐδαίμων Ἀραβία), a ta wzięła się z interpretacji wieloznacznego źródłosłowa semickiego, oznaczającego m.in. ‘południe’; interpretacja ta wynikała z żyzności i bogactwa wskazanego regionu.

³ Beocja była wówczas znaczącym greckim państwem, jej największym miastem były Teby – tutaj słowo „vicus”, czyli ‘miejska dzielnica’, ale też ‘wioska’ czy ‘folwark’ użyte pejoratywnie, z podkreśleniem rolniczego charakteru regionu.

⁴ Filip po klęsce sił greckich w istocie, jak pisze Justynus (*Epit.* VIII 3-IX 4), miał zachowywać pozory łaskowości, nie żądając dla siebie ani tytułu króla, ani wodza Grecji. Wszystkie jego podboje Justynus ocenia zresztą jako haniebne, niezwykle okrutne i podstępne.

Aleksander

– Więc ojciec wciąż jeszcze nosi laury, a ja przez niezdolny do wojny młody wiek gnuśnieję w domu?¹ Oto, jak sam obnosi wszędzie zwycięski oręż! Poskromił już Tessalów², ujarzmił Trację mieczem wartym zwycięskiej palmy. Skoro właśnie złamał potęgę Grecji, jakaż mi chwała zostaje i cóż do pokonania? Każde trofeum, które przypada ojcu, to moja strata, i z każdą częstką zebranej przez innego chwały, ubywa jej niemało mnie³. A wszak rozbudza ona mój apetyt na taką, jakiej nikt nie spróbował na twardej żelaznej uczcie⁴. To pewne, że ile krain przebiega ojciec w swym zwycięskim pędzie, tyle mi odbiera. Moje byłyby miasta, które spustoszył pożarami albo zrównuje z ziemią. Wojsko, co je rozciągnął w bojowym szyku, słuchałoby mnie. Moje dźwiękałby jarzmo zdławiony żelazem lud.

Parmenion

– Biadasz, książę, nawet nad chwałą ojca? Wolałbyś zwycięską Grecję niż triumf Filipa? Jego laury ranią cię do krwi, a zwycięstwa hańbią? Czyżby razem ze startą na proch Grecją padły światowe imperia? Runęły Ateny, więc żelazo nie ma już kogo podbić? Skąpo, doprawdy, Natura zakresliłaby granice świata, gdyby Teby i Ateny wyznaczały jego kres. Choć Filip zwyciężył Grecję, to jeszcze nie świat – czeka on na twój oręż i już się lęka Aleksandrowego jarzma.

Aleksander

– Ależ nie chciałbym, żeby ojciec przegrał! Jego niesława przecież mnie nie cieszy, ale moja też nie – a zaczyna się ona dla mnie, ilekroć, triumfując, uszczupla się zasoby triumfów i zamyka drogę do starań o zwycięstwo. Niechby Filip zwyciężył, lecz dzięki dowództwu Aleksandra! Cieszą mnie rany Grecji, ale od mego oręża, jej ruinę zniósłbym bez trudu, gdyby padła z mej ręki. Nie jest to głos zawiści, tylko nie mogę znieść, że ujmuje się mi chwały, kiedy się ją uszczupla. Wolałbym być twórcą mej fortuny niż dziedzicem, wolałbym, aby to raczej ojciec ode mnie otrzymał Grecję, a nie ja od ojca. Starczy mi dopiero podbić świat, a wszak nie pogardziłbym i Grecją.

4. Młodzieniec, Anaksymenes⁵, [Aleksander], Arystoteles

Młodzieniec

– Książę, twój nauczyciel retoryki zbliża się do pałacu, oczekując, jak sądzę, zaliczenia zadanej pracy z wymowy.

---

¹ Justynus podaje (*Epit.* IX 1), że kiedy Filip walczył z Grecją, Aleksander był już w wieku, w którym zaczął wyruszać z ojcem na wyprawy wojenne.

² Filip podporządkował sobie Tessalię w 352 r. p.n.e., otrzymując naczelne dowództwo Związku Tessalskiego.

³ O podobnych reakcjach Aleksandra na wieść o zwycięstwach ojca wspomina Plutarch (*Alex.* 5).

⁴ *na twardej żelaznej uczcie* – tj. na wojnie.

⁵ Anaksymenes z Lampsakos (380-320) miał być wybitnym retorem, pierwszym, który wślawił się jako mówca improwizujący, autorem niezachowanych dzieł historycznych;

Aleksander

– O tak, obmyśliłem ją i to dobrze. Jak powiadają: kiedy co pilnikiem umęcę, w biegleści miejsce pierwsze, gdy idzie o lotny umysł, zapewni mi nie ostatnie¹.

Anaksymenes

– Choćby Fortuna nie chciała, by na księcia nakładać jakikolwiek trybut, to nie jest wolny od rozliczenia się z pracy umysłu. Chcę stylu, jaki prawidła języka przewidziały dla księcia.

Aleksander

– W istocie nie uważam, by hańbił mnie ten trybut. Nakaż cięższy, a będziesz go dźwigał sam, nałóż poważniejszy – udźwignę². Proszę, wypracowałem to przy świecy. Niejeden mi to raz, już doprowadzone do doskonałości, zległo na gąbce – jak Apellesowy szkic³. Jego temat: „Zamysły władcy podczas każdej wojny powinny być w najwyższym stopniu tajne”. Uwielbiam też majonijskiego wieszczą: pod poduszką tylko Homer i miecz⁴. Tamten mnie wie, ten strzeże. Oparłem się na nim i zgodnie z regułami wymowy opracowałem etopeję⁵ Ajaksa występującego przeciwko Ulissesowi w sprawie przyniesienia zbroi po Achillesie⁶.

Anaksymenes

– Doprawdy, wyborny i godny tego pióra temat! Rzeczywiście, zamysły tak długo są bezpieczne, jak długo tajne, wówczas świetne, gdy nie znają światła, chyba że losowa konieczność zmusza, aby je wydobyć na jaw. Niech będą one jak wyrocznie, które czasem się tłumaczy, a innym razem sens gmatwa nazbyt zawiła mowa, spowijając je w obłok i otaczając czcią. Zamysły

---

zasłynął m.in. dzięki sprytnemu wybiegowi oratorskiemu, dzięki któremu wybronił mieszkańców ojczystego miasta przed gniewem Aleksandra (zob. Paus. VI 18,2-4). Waleriusz Maksymus (VII 3. ext. 4) nazywa go preceptorem Aleksandra, wspominając tę samą anegdotę.

¹ W oryginale „cruciatum lima, industriae mihi primas, ingenii deseret non postremas”. Autor posłużył się metaforą dzieła jako kamienia szlachetnego, który trzeba oszlifować, aby stał się klejnotem.

² W oryginale annominacja: „grandius” (‘cięższy’, ‘większy’) i „gravius” (‘cięższy’, ‘znaczniejszy’, ‘poważniejszy’).

³ Zapewne nawiązanie do podania o Apellesie, który każdego dnia ćwiczył się w rysunku. Miał również zwyczaj, by wykończone już dzieła wystawiać na widok publiczny, tak jednak by samemu nie być widzianym, i po wysłuchaniu z ukrycia krytyki widzów, wprowadzać zmiany, jeśli uznał naganę za zasadną. Zob. Plin. *Nat.* XXXV 36,84-85.

⁴ Majonijski wieszcz – Homer, nazwany tak od Majonii, krainy w Azji Mniejszej, obejmującej Lidię, którą uważano za ojczyznę poety. O wspomnianym zwyczaju Aleksandra wspomina Plutarch (*Alex.* 8).

⁵ Etopeja – pierwszoosobowa wypowiedź służąca charakterystyce osoby mówiącej.

⁶ U Homera (*Od.* XI 542-546) wzmianka. Obszerna mowa, wraz z odpowiadającą jej mową Ulissesza występuje u Owidiusza (zob. *Met.* XIII 1-398). Temat ten mógł być dość popularny, jeśli chodzi o ćwiczenia wstępne z retoryki w szkołach jezuickich.

jawne, a przez to wyzbyte powagi i grozy, nie przerażają wroga – przez gadulstwo, niechętnie tajemnicom, przestają budzić lęk. Zasadzka bez podstępów przestaje nawet być zasadzką. Ale oto zmierza tu Arystoteles¹.

Aleksander

– Uszanowanie dla najwyższego kapłana nauk. Przybyłeś w porę – mam chęć trochę pofilozofować i urozmaicać retorykę, zająć się kwestiami, które ostatnio nakładłeś mi do uszu, przepoiwszy umysł i pamięć.

Arystoteles

– Skoro nawet książę, wydając rozkaz, musi być posłuszny, służyć i ja. Temat do rozważań wybieram z kwestii dotyczących polityki. Jaki więc rodzaj władzy jest, według ciebie, stosowniejszy dla świata: rządy większości czy jednostki? Uważasz, że lepiej włada monarcha, arystokracja czy może lud? Bowiem gdy chodzi o te ustroje, rządy królewskie zbaczają w stronę tyranii, arystokracji – w kierunku oligarchii, ludu – rozbudzają żądzę zdobycia urzędu². Odrzucam więc panowanie jednostki; nie żebym nienawidził władców, a tylko tyranii, w którą często przeradza się ten system rządów. Nie tyle oni dręczą wroga, ile stopniowo zdręczają³ obywatela albo tę samą wściekłość, z którą gromili nieprzyjaciół, wyładowują na poddanych i jak ktoś powiedział, plamią laur bestialstwem. Gdy bowiem przegonią wrogów, napadają na rodaków i niegodziwie łupią⁴. Przy tym jednowładztwo z trudem pogodzi się z naturą. Wszak rzeczpospolitą albo tworzą ludzie podobni, a wówczas wszyscy mają prawo do tej samej władzy⁵, albo też różni, a wtedy też niejeden przecież się wybija, chociaż zwierzchnikiem mianuje się jednego. Mało tego, nie zawsze urząd zdobywa ktoś wybitny. Dlatego władać powinno raczej prawo⁶, a nie jeden z obywateli.

Aleksander

– Podziwiam twój umysł, uwzględniający każdy aspekt, nie sprawi on jednak, abym odrzucił jednowładztwo. Raz już je bowiem pod twym kierunkiem

---

¹ Filip sprowadził na swój dwór Arystotelesa jako nauczyciela Aleksandra w zakresie zwłaszcza etyki, polityki, a także medycyny, oferując mu w zamian wynagrodzenie pieniężne, a także m.in. odbudowując rodzinne miasto Arystotelesa, Stagirę, którą wcześniej nakazał zburzyć. Zob. Plut. *Alex.* 7-8.

² Arystoteles wymienia trzy formy ustroju: monarchię (panowanie jednostki, która ma na uwadze dobro ogólne), arystokrację (tj. rządy nielicznych jednostek predestynowanych do tego ze względu na zalety umysłowe i moralne) i politeję (rządy ludu, którego władza jest jednak ograniczona do wyboru urzędników i głosowania w istotnych dla państwa sprawach) oraz odpowiednio trzy ich postaci patologiczne: tyranię (jednowładztwo służące korzyści panującego), oligarchię (rządy najbogatszych, którzy powodują się własnymi interesami) i demokrację (równość wszystkich obywateli). Zob. zwłaszcza Arist. *Polit.* 1279a-1282a, 1289b, 1291b-1295a.

³ W oryginale gra słów oparta na etymologicznym pokrewieństwie: „premunt” (tu: ‘dręczyć’) i „opprimunt” (tu: ‘zdręczają’).

⁴ W oryginale annominacja: „populares” (tu: ‘rodaków’) i „populatione” (tu: ‘łupią’).

⁵ Zob. Arist. *Polit.* 1287a.

⁶ Zob. Arist. *Polit.* 1281a, 1282b, 1287a.

zaaprobowałem na drodze wielostronnych rozważań i w świetle racji. Władza senatu i ludu budzi wszak kontrowersje z powodu rywalizacji możnych i żądzy zdobycia urzędu – sam to przyznajesz i prawda to poświadcza. Wybory dwóch przywódców to żagiew i źródło domowych wojen, a coś dopiero, kiedy wybiera się liczniejszych¹. W interesie pokoju zatem leży, by wszystko zwracało się ku jednemu². Jedno słońce, jeden władca – dwa słońca nie mogą rządzić niebem, a najwyższej władzy dźwżyć dwaj ludzie naraz bez szkody dla świata. Natura wynalazła króla pszczoł, lecz jest on jeden³. Stado słońi prowadzi największy, oczywiście jeden. Jest to poza tym wybitnie boski system władzy, skoro w ten sposób kieruje wszystkim Bóg – jeden, jak mnie nauczyłeś⁴. A to, co wysuwasz jako zarzut, w niczym tu nie przeszkadza. Tyrania bowiem wkrada się tam, gdzie jeden panuje nad wszystkim powodowany żądzą, nie zaś na mocy obowiązujących w państwie praw – wszak zakładałam ich istnienie. Podobnie tyranią nazywamy władzę jednostki, która ma na celu własną korzyść, ale władca troszczy się o rzeczpospolitą, tamta zaś przywara wiąże się nie tyle z władzą, ile z ciasnotą umysłu. A same prawa także nie rządzą lepiej, odnoszą się bowiem do tego, co ogólne, ale w poszczególnych przypadkach nie nakazują nic⁵.

Arystoteles

– Z pewnością wybornie ująłeś tę rzecz o panowaniu jednostki. Oby ci tak jednemu przypadła władza nad światem, jak solidnie budujesz teorię jednowładztwa. Ale teraz mam życzenie sprawdzić wiedzę z fizyki. Czego się ode mnie nauczyłeś o obwodzie ziemi⁶ albo o świecie?

Aleksander

– Jest jeden, choć razem z Demokrytem chciałbym, aby było ich więcej⁷. Nie rządziłbym wówczas w ciasnocie. Twoje dowodzenie, którego wysłuchałem, przekonuje wszelako, że jeden⁸. Obwód ziemi zbadam lepiej, przemierzając świat w zwycięskim marszu.

Arystoteles

– Ale oto śpieszy tu książęcy wychowawca. Tymczasem ustępujemy, niechaj większy Chiron daje nauki naszemu Achillesowi⁹.

---

¹ Argumentacja ukierunkowana perspektywą rzymską, zwłaszcza w związku ze wzmianką o wyborach dwóch przywódców; podobna naganna perspektywa u Tacyta (*Dial.* 40-41).

² Por. wyżej, s. 141.

³ Dawniej przyjmowano, że rojowi pszczoł przewodzi król. Dopiero w 1669 r. udowodniono, że królowa-matka.

⁴ Por. Arist. *Mundo* 401a-b.

⁵ Por. Arist. *Polit.* 1269a, 1286a.

⁶ Arystoteles przyjmował, że Ziemia jest kulista, o obwodzie (podaje go za innymi źródłami) ok. 400000 stadiów, tj. 73672 km. Zob. Arist. *Cael.* II 297b-298a.

⁷ Zob. objaśn. 3 na s. 129.

⁸ Por. Arist. *Cael.* 276a-279a.

⁹ Zob. objaśn. 4 na s. 103.

5. Leonides¹, Aleksander

Leonides

– Nigdy, Aleksandrze, niczego nie osiągniesz, jeśli nie uczysz bogów, jak nakazuje zwyczaj. Na próżno kształtuję twe zwyczaje, nie wpajając ci jednocześnie wiedzy o sprawach boskich. Umysłem opiekują się bogowie, *pietas* urabia go w takim samym stopniu, co nauka. Jesteś księciem? – Proś bogów, abyś był nim długo i szczęśliwie. Padają imperia niewspierane przez religię. Złóż więc ofiarę bogom, kadzidłem jednając ich przychylność dla Macedonii i dla siebie.

Aleksander

– Jestem i uczczę bogów, nie będę się ociągał, zwłaszcza że w ich poczet włączył mnie Herkules, nasz protoplasta². A choćby nawet brakło owego pokrewieństwa, to oprócz krwi mam jeszcze co otaczać w bogach czcيا.

Leonides

– A zatem do ołtarza! Tu masz kadzielnicę, syp kadzidło, a już bogów uczysz, jak każą obyczaje. – Leonides, widząc jak Aleksander szczerze sypie kadzidło: – Szczodrzej ty, doprawdy, okazujesz bogom cześć, niżby oni sami chcieli. Niewielka miara kadzidła zjednuje ich łaskawość – miła im mniejsza ofiara, nie tylko wielka hekatomba. Składasz ofiarę w Macedonii, a nie wśród Sabejów³, którzy zbierają kadzidlane żniwa. Wówczas dopiero roztoczysz cudną woń, gdy jako triumfator zawładniesz Arabią i królestwami pachnideł⁴.

Aleksander

– Ale ja nie znoszę oszczędzać na jakiegokolwiek boskiej należności. Największych trzeba czcić wielkimi ofiarami. Zakrawa na obelgę, gdy ma za mało ktoś, komu zawdzięczasz wszystko. Niech płynie na powrót do bogów, co szczerze od nich spływa. Czyżbyś sądził, że tryskające z tajnej odnogi morza rzeki są mu przesadnie wdzięczne? Tobie też przyślę kiedyś statki pełne sabejskiego plonu, a teraz miałbym odmówić odrobiny bogom? Wybacz, Leonidesie, ale z trudem znalazłbyś tu u mnie posłuch. Byłbym bardziej skąpy, gdybym był Leonidesem⁵. Jednak bogom i Aleksandrowi przystoi taka właśnie szczodrość.

Herold

– Wielki książę, zwycięski Filip wrócił spod Cheronei.

Aleksander

– Czemu jeszcze nie biegniemy mu naprzeciw i nie radujemy się widokiem zwycięzcy?

---

¹ O Leonidesie, surowych obyczajów wychowawcy Aleksandra, wspomina Plutarch (*Alex.* 5).

² Aleksander po mieczu pochodzić miał z rodu Heraklidów. Zob. Plut. *Alex.* 2.

³ Mowa o wspomnianym w Biblii Królestwie Saby, które słynęło z kadzideł. Tereny te później stały się częścią Arabii Szczęśliwej.

⁴ Por. wyżej, s. 123, 124.

⁵ Parafraza słynnej riposty Aleksandra na słowa perswadującego Parmeniona. Zob. Curt. IV 11,44.

6. Filip, Aleksander, Towarzysze broni

Filip

– Wreszcie pojęła Grecja, jakiego los jej dał rywala. Krańcowa ruina zmusiła ją złożyć hołd macedońskiemu męstwu. Nigdy mu chyba świat nie złożył uniżeńszego hołdu niż Grecja, tak nisko upadając. Gdybyż to wściekły wróg walczył tak żwawo za ojczyznę, jak kiedyś o Helenę. Lepiej potrafił szturmować cudzą Troję, niż odeprzeć szturm na własną. Ongiś Troja, niezmierzona męstwem, runęła wskutek greckich knowań, teraz zaś sama Grecja padła pod naporem naszego oręża. Przylączyła do siebie Teby, ażeby mieć rękojmię triumfu, a przecież połączyła je obopólna klęska. Nie pomogła jej Minerva, a tamtym Herkules, którego mają za patrona¹. Do tego wreszcie dojdzie, że tebańskie mury, które wzniosła pieśń², wśród żałobnych lamentów nad zagładą zostaną rozebrane. Jeśli los udaremnił to przedsięwzięcie, zlecam je, Aleksandrze, tobie. W tobie ma nadzieja, że zaszkodzię Tebom, choćby po śmierci, i dowiodę, że nienawiść żyje nawet w martwych prochach. Zostawię Aleksandra i to wystarczy do zagłady Teb³. Niechże teraz jęczą w obliczu wspólnej z Atenami zguby.

Pierwszy Towarzysz broni

– O, jak szczęśliwi jesteśmy z Macedonią pod twoim panowaniem! Z trudem wyliczy ona tyleż bitew, ile triumfów – tak właśnie *Virtus* wtyka palmę w prawicę zwycięzcy, gdzie tylko skierujesz triumfujący oręż! Czego byś nie tknął i kędy nie stąpił, to ci przynosi laur. Ledwieś położył królewską stopę w Tessalii, a już wroga zgniótł⁴. Jęczy pod twoim jarzmem Tracja, którą kiedyś okryłby większy cień, gdyby nie zabłysła pośród własnych klęsk, a twoich triumfów. Imię zwycięzcy dla ciebie dawno przestało być nowością. Tak zwyciężać to dla innych cud, a dla ciebie zabawa. Grozić ci wojną to tyle, co podawać laur. Zmuszasz wroga, aby złożył broń, wydobywszy własną, a nawet tych, na których szkoda ci ręki, pokonujesz sławą – pewny zwycięstwa, gdziekolwiek byś nie skierował wojska, znającego *virtus*. Wreszcie, szeregi wroga ustępują albo ścielą się po ziemi, kiedy ty powstajesz; gdy walnie uderzasz, one się walą i przywalone są ogromem twego męstwa [*virtus*]⁵. A przecież to jedno wystarczyłoby o tobie rzec, że twoim synem jest Aleksander.

¹ Na względy Aleksandra wobec Herkulesa, który miał się w Tebach urodzić, powoływali się później Tebańczycy, apelując o poniechanie zamiaru zburzenia miasta, od czego Aleksander nie odstąpił. Zob. Just. *Epit.* XI 4.

² Zob. objaśn. 7 na s. 132.

³ Filip po zwycięstwie nad Grecją w istocie miał postąpić okrutnie z Tebami, natomiast, jak podają historycy, ich zburzenie odbyło się z polecenia samego Aleksandra, który już po śmierci Filipa i objęciu władzy, pokonał miasto podczas nieudanej próby odstąpienia od narzuconego im przez Filipa przymierza z Macedonią. Miał później żałować swego okrutnego postępowania. Zob. Just. *Epit.* IX 4; XI 4; Plut. *Alex.* 11-13.

⁴ Zob. objaśn. 2 na s. 215.

⁵ W oryginale gra słów oparta na etymologicznym pokrewieństwie: „irruis” (‘napadasz’, tu: ‘walnie uderzasz’), „corruunt” (‘upadają’, tu: ‘walą się’) i „obruuntur” (‘są przygniatane’, tu: ‘są przywalone’).

Drugi Towarzysz broni

– Wielki jesteś, Filipie, w domu i na forum, lecz Aleksander sprawia, że jesteś jeszcze większy. I wcale ci tu nie ubliżam – wszystko, za co się go ceni, poczytaj sobie za zasługę. Sława wraca do twórców! Cokolwiek z chwały wzbiera we wnukach, płynie na ozdobę przodków; można spodziewać się wspaniałej przyszłości dla syna wielkiego. Daleś początek jego triumfom, zwyciężając Grecję, a on, rozpętawszy wojnę w Azji, przyozdobił twoje. Rośnie już na jej zgubę i powiedzie dalej ciąg wojen i trofeów. Sam jego charakter, według mnie, zapowiada niejeden triumf. Umysł jego już teraz jest godzien, aby mu się poddał świat. Nic w nim dziecięcego prócz lat – usposobienie jak u Marsa, rozumu nad wiek, odpowiedzi, jakich ledwie spodziewałbyś się po starcu, duch przerastający świat, żądny wojen, zdolny odnieść każdy triumf, żarliwe pragnienie chwały Marsa i wieczystej sławy ledwie by zaspokoili panowaniem nad całą ziemią. Zatem to jedno o tobie starczyłoby powiedzieć, że twoim synem jest Aleksander. Masz piękne imię zwycięzcy, ale chwalebniejsze – ojca.

Filip

– I ja sędzę, że charakter, który wielbicie, godny jest władania światem. Należało spłodzić takiego, który podbiłby świat. O Aleksandrze, szczęśliwy jestem, mając cię za syna! To mi starcza do nieśmiertelności, że pozostawię cię jako dziedzica królestwa i tropajonów. Dla ciebie pokonałem Grecję, dla ciebie Tessalów i Traków, zostawiam ci imperium, jakiego od Amyntasa¹ nie dostałem. Na początku, kiedy obejmowałem królestwo, była Macedonia – teraz jest sto pięćdziesiąt prowincji. Powiększ chwałę rodu i strzeż swego majątku.

Aleksander

– Sprawię, aby ci nie było wstyd, że dałeś mi imperium, a mnie – że wziąłem. Ale to mało, co mi ofiarujesz, i nie na miarę mej nieskończonej myśli. Macedonia, nawet tej wielkości, mi nie wystarcza. Chcę świata. Dajesz mi Grecję, którą sam bym zdobył, Tracją onegdaj zawładnął mój krewny, Herkules². Szerzej ja rozślawię oręż i me pragnienia. Jak twoje męstwo złotymi falami zapisał tracki Hebros³, tak kiedyś na naszą wspólną chwałę szumieć będą Indus i Ganges. Walcząc o własną, przysłużę się i twojej sławie, a zawładnę terytorium nie mniejszym niż pozwoli bezmiar świata.

Filip

– Kochany charakter, godny macedońskiego tronu. Skoro więc Macedonia cię nie ogarnia, szukaj sobie, synu, innego królestwa. Idź, zwyciężaj i rozkazuj światu!

---

¹ Amyntas III (zm. 370/369), król Macedonii, ojciec Filipa. Filip nie otrzymał Macedonii bezpośrednio od Amyntasa, który przekazał władzę najstarszemu synowi, Aleksandrowi, i dopiero po jego śmierci przypadła ona Filipowi. Zob. Just. *Epit.* VII 5; IX 6-7.

² Nawiązanie do okoliczności jednej z prac Herkulesa (zob. objaśn. 2 na s. 104), który miał za zadanie sprowadzić drapieżne, żywiące się ludzkim mięsem i zionące ogniem konie hodowane przez Diomedesa, króla Tracji. Bohater pojmał go i rzucił bestiom na pożarcie.

³ Rzeka na Bałkanach (dziś: Marica, Evros).

To tyle, gdy chodzi o przykład drugiego dialogu. Podobny akumen zawsze można stosować w rozmowach i korespondencji, z tym że trzeba wyrobić sobie wówczas nawyk, by akumina nacechowane doniosłością i powagą równoważyć żartobliwymi.

Rozdział IV

Czwarty fundament niepospolitej, szczególnie zdumiewającej wymowy: niezwykła ozdoba, jaką jest alegoria i co znakomitsze figury stylistyczne

W czasach Ennodiusza alegorię stosowano tak powszechnie, że dykcję Tulliusza, który raczej stronił od częstej alegorii, nazywano zwykle żelazem Cyclerona¹. Otóż alegoria uchodziła wówczas za złoto albo coś jeszcze bardziej cennego i pięknego – a przecież w o wiele większym stopniu powinno się mieć takie zdanie o znakomitym jej zastosowaniu i o stylu sztywnym dzięki alegorii i co znakomitszym z figur.

Podrozdział 1

Wybrane uwagi dotyczące alegorycznego stylu

Upprzedzam, że wszyscy słusznie drwią sobie z przesadnej afektacji i pewnej pompatyczności alegorii, której przykładem jest ta Ennodiusza: „Niechże Starożytność teraz idzie i z wyżyn koturnów chęłpi się Aleksandrem, którego to legendę wzbogaca wiano mówców, a pochwała, uboga w konkret, wskutek rozrzutności wymowy jakby się rozrastała”². Skoro o tym wspomnieliśmy, przejdźmy do niepospolitego zastosowania alegorii:

Pierwszy dowód na potwierdzenie tego, że zdumiewająca alegoria może być erudycyjna, zbudowana z wykorzystaniem szczególnie głośnych spraw i postaci literackich albo historycznych, wprowadzonych w sposób daleki od pospolitości. Przykładem jest powiedzenie o papieżu Aleksandrze VII, który zwolnił kogoś od konieczności wypełnienia ślubu: „Mamy w Rzymie miecz Aleksandra nawet na tego rodzaju węzły czy pęta”³. Podobnie o naszym królu, który już dawno pokonywał wielkie rzesze wrogów: „Nie złąkł się jako

---

¹ Określenia tego Ennodiusz (zm. 521), biskup Pawii, użył, chwając Rufusa Festusa Avienusa: „Znał język Rzymu i Attyki od najlepszej strony; wiedział, ile waży złoto Demostenesa i żelazo Cyclerona” („aurum Demosthenis et ferrum Ciceronis expendit”; Ennodius Ticinensis, *Epistolarum liber* 1,5: PL 63,19).

² Por. Ennodius, *Panegiricus Clementissimo Regi Theodorico* (PL 63,191).

³ Zob. objaśn. 8 na s. 133.

młodzik, więc gdy podrośnie, za nic będzie miał Herkules Hydrę¹. W ten sposób o pogromcy Moskali, których godłem jest Byk²: „Po raz wtóry nowy Herkules ujarzmia byka”³, itd. Takie samo to naszego mówcy, o niezwykłym wodzu: „Stójcie i podziwiajcie, herosi! W tym miejscu drugi sarmacki Hektor, broniąc ojczystej Troi przodków stanął i dotrzymał pola⁴ Achiwom i Dolopom⁵ swoich czasów, o tyle dzielniejszy od tamtego i obdarzony większym szczęściem, że Ulissea, co nieustannie knuł, i potężnego w boju Diomeda od straceńczego szturmaw zwrócił do ucieczki”⁶. Krócej Strada o Belgii: „Tyle już dziesięcioleci szturmowano tę Troję, a nie zdobyto”⁷.

Istnieje zatem rodzaj erudycyjnej alegorii, gdy co innego mówi się literalnie, a co innego ma na myśli, jak w przypadku innych odmian, ale tu stosuje się nazwy własne, których dostarcza historia albo poezja. Widać to także w tych wierszach:

Gdy się kto Adrii obawia,
od Kydnu z daleka bieży⁸,
włócznia Telefa⁹ przeraża,
kogo cios śmierci trwoży¹⁰.

I o przywiązywaniu wagi do niewielkich rzeczy:

---

¹ Zob. objaśn. 7 na s. 118.

² Herbu nie zidentyfikowano.

³ Jedną z prac Herkulesa było ujarzmienie zięjącego ogniem byka, który pustoszył Kretę, zesłany przez rozgniewanego Neptuna.

⁴ W oryginale gra oparta na pokrewieństwie słów: „stetit perstititque”.

⁵ Achiwowie albo Achajowie – jedno z głównych plemion greckich, które na przełomie III/II i w II tysiącleciu p.n.e. zdominowało Tessalię, a następnie Peloponez i Kretę. Dolopowie – plemię tessalskie zamieszkujące okolice Pindu i rzeki Enipeus, a także na wyspie Skyros, przybyłe pod Troję pod wodzą Fojniksa. Tutaj obydwie nazwy na zasadzie *par pro toto* oznaczają Greków jako trojańskich najeźdźców.

⁶ W oryginale aliteracje: „astu varium Ulysem, armis validum Diomedem”. Diomedes i Ulisses (Odyseusz) w wojnie trojańskiej walczyli po stronie Greków, jednak sławne sceny zmagania z Hektorem, uchodzącym za głównego obrońcę Troi, dotyczą innych bohaterów greckich: Ajasa i Achillesa, przed którym Hektor uciekał, zanim poległ z jego ręki. Natomiast Diomedes i Odyseusz przedstawiani są częstokroć jako główni sprawcy upadku Troi ze względu na ich podstępne przedsięwzięcia, które zaważyły na losach wojny. Polski Hektor ma zatem więcej szczęścia.

⁷ Zob. objaśn. 3 na s. 104.

⁸ *Adrii* – Adriatyku. Kydnos (w oryginale: „lenis Cydnus” – ‘spokojny Kydnos’), rzeka w Cylicji, w której chłodnych wodach wykapał się Aleksander Macedoński, przypląciwszy to chorobą, która nieomal zakończyła się tragicznie. Zob. Curt. III 5.

⁹ Chodzi o włócznie, która zraniła Telefosa (zob. objaśn. 5 na s. 115).

¹⁰ Wiersz Kwiatkiewicza (*Supplex libellus* III 24). W przekładzie autora: „Komu morskie straszne fale, / Cichej się boi wody, / Strasznyś Telefow postrzale, / Komu umrzeć nie gody”.

Hemus na grzbiet wywracając,
bój się niewielkich Cyklad¹.
Występek od razu [...]
nie staje się Gigantem,
ale gmach win się rozrasta,
z wolna wstaje Stenelus².

I na zarozumiałego:

Ty czub, Tereusie³, stroszysz?
I ptak takież czub dźwiga.
Grzywę wysoko unosisz?
Kyllara próżno ściga⁴.

Dowód drugi na potwierdzenie tego, że orację wspaniale zdobi nagromadzenie alegorii synonimicznych (przykłady masz w rozdziale I, gdzie mówi się o synonimicznych spostrzeżeniach). W ten sposób, na potwierdzenie tego, że nieczęsto zdarza się rzecz pozbawiona jakiejś skazy czy wady, alegorycznie wywodzi się w wierszu:

I drzewa bez kory nie ma,
i pola bez łopianu,
i belki nie ma bez próchna,
i praw bez krwi rozlewu.
Kwiaty róży kolce szpecą,
a chmury kryją słońce,
Zefiry dżdżu otwierają
tamy – to plód gorąca.
Tak oto nic bez uszczerbku
sławy swej nie zachowa⁵.

---

¹ Hemus – antyczna nazwa Starej Płaniny na Bałkanach. Cyklady – archipeląg na Morzu Egejskim, którego nakazuje strzec się Horacy (*Carm.* I 14, 19-20). Por. Kwiatkiewicz, *Supplex libellus* III 24: „Czym barkom przykre góry, / Niech się pagórków lęka”.

² Stenelus (Stenelos) to imię kilku bohaterów mitologicznych. Niewykluczone jednak, że chodzi o annominację: „scelus” (‘zbrodnia’, ‘występek’) i „Sthenelus”. Por. Kwiatkiewicz, *Supplex libellus* III 22: „Nie zaraz grzech Olbrzymem, / Powoli w swej stawie mierze, / Z wolna, aż ty Kainem”.

³ Tereus – mąż Prokne, który porwał jej siostrę Filomelę, zgwałcił ją i odciął jej język. Prokne w akcie zemsty zabiła ich syna i podała mężowi do zjedzenia. Cała trójka zamieniła się w ptaki, wzburzony Tereus – w dudka z czubem na głowie. Zob. *Ov. Met.* VI 433-674.

⁴ Kyllar – centaur wielkiej urody, o złocistej brodzie i warkoczu. Zob. *Ov. Met.* XII 395-396. Por. Kwiatkiewicz, *Supplex libellus* III 4: „Czub na głowie chlubno nosisz? / Lada ptak z nim się rodzi. / Cóż tę grzywę w niebo wznosisz? / Dzianeta nie dochodzi”.

⁵ Por. Kwiatkiewicz, *Supplex libellus* III 10-11: „W pięknym cedrze skóra gruba, / Łopian się mięsza w zboże, / W próchno gnije balka ruba / I prawa miecz przemoże. /

A tak w obronie pokory przeciwko pysze:

Pewniejsza nizinna droga,
nie może spaść, co na dnie,
z wysoka się śliznie noga,
co się wzbije, to spadnie.
Piorun dolin nie pali, itd.¹

Dowód trzeci na potwierdzenie tego, że alegoria nie unika akuminu, a przeciwnie, pełne finezji alegorie znakomicie orację zdobią. W ten sposób Ferrari o Duchu Świętym, zstępującym w płomieniach i w gwałtownym wicherze: „Ten przerozkoszny skwar czy miłosny żar wionie w językach ognia, porywistym podmuchem podsycony tak, ażeby poprzez wiatr tchnąć życie w sprawczą ognistą moc. Wszak tylko Miłość Boża jest w stanie swój własny skwar łagodzić wiatrem, a może właśnie po to przemienia się naraz w ogień i dech, byśmy w miłosnym upale wdychali Miłość, a nie powietrze. Zapłonęła kraina Północy, wcześniej skuta lodem, nie tęskniąc za zbyt odległym słońcem, bo świecił jej bliższy Bóg i ogrzewał ją mocniej niż tamto – dalekie i niedostępne. Zapłonął spieczony ziemski trakt, zrozumiałwszy, że ten żar zenitalnego słońca praży po to, by dać pojęcie, czym jest miłosny skwar”².

Podobnie i to o świętych: „Świecą jaśniej, bo to gwiazdy bezkresnego Słońca, a nie jaśnieją w promieniach kłamliwych opowieści, ale należnych niebu cnót, nie czerwienieją, okrutne i wściekle, w postaciach różnych dzikich bestii, lecz właśnie Bogiem najpomyślniej płoną i najszczęśliwiej błyszczą. O prawdziwie przyjacielskie gwiazdy! Zataczacie krąg gwiazdnego roku, bardziej w splendorze jaśniejąc cnót niż w blasku światła niebios”. I dowodząca tego samego alegoria przeciwko bezwstydnemu poecie:

Wiele nagłówków liczy, Pontyku, twa książka.
Czemuż zatem beczelną nadałeś jej postać?³

Dowód czwarty na potwierdzenie tego, że alegoria tym jest piękniejsza i zdumiewająca, im stosowniejsza – zawiera się w niej bowiem swego rodzaju nieme porównanie [*comparatio*], które na brawa zasługuje jednak tylko wówczas, gdy jest kunsztowne i dorzeczne. W ten sposób Gabriel Cezarinus,

---

Miękka róża cierniem krwawi / I słońce w obłok zajdzie. / Dżdżysta burza ziemię spławi,
/ Zefir gdzie upał znajdzie. / Tak nikt prawie nie dziedziczy / Cnej sławy z każdej miary”.

¹ Kwiatkiewicz, *Supplex libellus* III 5.

² Por. Ferrari, *Oratio XIV (Orationes, s. 85-86)*.

³ Gra słów oparta na polisemii: „caput” – ‘głowa’, ale i ‘rozdział’, tu oddane jako: ‘nagłówek’; frazeologizm „non habere frontem” (dosłownie: ‘nie mieć czoła’) oznacza ‘być bezwstydnym’; „frons” w znaczeniu metaforycznym oznacza też ‘nagłówek’, ‘początek’. Por. Ines, *Acroamata* VII 6 (w oryginale epigramat adresowany nie do Pontyka, a do Jana Fustyka).

mówiąc o wnuku, który nie odrodził się od swych przodków, sięga po alegorię orła badającego wyrodny płód w promieniach słońca; dodaje przy tym lemmę: „Moi są nieodrodni”¹.

Stąd bierze się wdzięk owej alegorycznej prośby: „Toteż u stóp twojej szczodroblowości błagalnie padam na kolana, ażeby wstać szczęśliwszy, by w tym szczęsnym upadku i w cieniu twego majestatu odnaleźć światło i szczyt swojej Fortuny. Wiem, że pragnienia błagalników wielkim duchom wyścielają teatr chwały”², itd. Stąd też piękne i zdumiewające, bo stosowne, jest owo alegoryczne powiedzenie o wzdętym pychą Turku pokonanym przez Polaków: „Zdawało się, że turecki Książę zamknie swój krąg, pochłoniwszy okrąg ziemi, ale w pobliżu byłś ty, aby zaporą z piersi powstrzymać zwierające się na niesnaskach Europy księżycowe rogi”³.

Należy tu także owa alegoryczna uwaga o ziemskich oparach, adresowana do pyszałków:

I parze to ryzykowne
głowę nad chmury wznosić.
Wzbiwszy się w skwarze, żałośnie
płacząc, musi powrócić⁴.

I owo o pijakach:

W kielichu luzuje więzy
rozbita życia tratwa⁵.
Jeśliś nie dostrzegł tej rasy,
Palinurze, przegrana⁶.

Dowód piąty na potwierdzenie tego, że alegoria, owa ciągła metafora⁷, jest o tyle piękniejsza oraz bardziej zdumiewająca, o ile jest bardziej erudycyjna

---

¹ Przykład z pewnością za: Pietrasanta, *De symbolis*, s. 46. O orłach badających potomstwo w promieniach słońca wzmiankuje Pliniusz (*Nat.* XXIX 38 i 123). Gabriel Cezarinus – postaci nie udało się zidentyfikować.

² Por. Radau, *Orator*, s. 409: II 12,1. U Radaua przykład prośby skierowanej do króla o zaszczytne stanowisko.

³ Półksiężyc widniał na sztandarach imperium osmańskiego.

⁴ Por. Kwiatkiewicz, *Supplex libellus* III 6: „I wilgotna z ziemi para / Wzlotu w górę przypłaca. / Gdy jej słońce dojmie, wara / We łzach się dżdżystych wraca”.

⁵ Por. Kwiatkiewicz, *Supplex libellus* IV 2: „Rozbija się i na flaszy / Nietrwała łódka życia”.

⁶ Por. Kwiatkiewicz, *Supplex libellus* IV 7: „Z daleka ten zły hak mijaj, / By wiosło nie zdradziło”. Palinur był doświadczonym sternikiem statku Eneasza, który zasnął i wpadł do morza. Fale zniosły pechowca do wybrzeży Italii, gdzie zamordowali go tubylcy. Zob. Verg. *Aen.* V 814-860; VI 348-362.

⁷ O uzusie określenia mianem alegorii rozbudowanych przenośni wspomina też Cicero (*Orat.* 27,94).

i obfituje w wieloraki akumen. Stąd taka wspaniałość alegorii współczesnego nam autora, odnoszącej się do Władysława, pogromcy Scytów¹: „O Niebiańska Mocy! Bo przecież w triumfie za Księżcem ottomańskim prowadzi także gwiazdy², chyba że wołałbyś nie honorować pochodniami króla i grabarza Scytów, ale byłyby to gwiazdy, których widoku nawet Rzym zawsze się lękał³, chociaż zajmował obydwa domy Słońca⁴. Muszą już zejść czy też Władysław zmusza je, aby zgasły – wszak Słońce urodzone jest do tego, by gubić mniejsze gwiazdy⁵. Nigdy by Podole nie było czyste, gdyby raz tym gwiazdom nie zaświecił⁶, a nie było nic bardziej złowróbnego niż koniunkcja tego rodzaju włóczęgów⁷ z Księżcem. Lecz padło na Atlasa, który tym Zodiakiem kręci!⁸ Przepadliby już dawno, gdyby nie świecili dzięki cudzemu światłu, sami mogliby już jaśnieć, ale kochają noc. Dalej, zwiżaj znaki, błędna planetarna zgrajo, a jeśli astrologia rozpoznaje tam którąś z bestii⁹, to wszystkie niech idą pod stopy naszego Herkulesa”¹⁰.

Widzisz tu, ile niezwykłości bierze się z porównania wywiedzionego z wiedzy o gwiazdach przy możliwościach, jakie daje wieloraki akumen i erudycja: astrologiczna, poetycka czy dotycząca Rzymu. Tego rodzaju alegorie mogłyby mieć za temat orła, lwa, feniksa, niebo, kwiaty, ogień, klejnot, morze, pogodę, słońce itd. Aby dodać blasku alegorii wywiedzionej z nazwy pospolitej [*nomen appellativum*], trzeba zatem uświetnić ją opowieściami i erudycyjną wiedzą związaną z ową nazwą. W ten sposób przy alegorii róży mógłbyś przypomnieć mit o tym, jak róże wyrosły z ludzkiej krwi i dlatego stały się czerwone¹¹. Podobnie niegdyś według Bazylego róże miały być pozbawione kolców, mianowicie zanim zgrzeszył Adam¹², albo Indowie mieli jakoby

¹ Scytów – w piśmiennictwie staropolskim mianem tych antycznych barbarzyńców określano często Tatarów.

² Gwiazdy to metafora licznych czambułów tatarskich.

³ Być może chodzi tu o gwiazdy w konstelacji Psa, których wschód w Italii zbiegał się okresem największych upałów, albo też o gwiazdy w znaku Lwa, w który Słońce wstępuje 23 lipca – poezja (zob. np. Hor. *Carm.* III 29,17-20) przedstawia je jako „srożące się” bądź „wściekle”.

⁴ Tj. rozciągał się od Wschodu do Zachodu. Por. Ov. *Her.* 9,16.

⁵ Komunał „Gasną gwiazdy przy Słońcu [Księżycu]” ma charakter przysłowiowy.

⁶ W oryginale annominacja: „luisset” (‘zmyłoby, zmazałoby winy’) i „luxisset” (‘zaświeciłby’).

⁷ W ten sposób o planetach, które nazywane były gwiazdami wędrującymi czy błędzącymi. Ich koniunkcja z Księżcem oznacza sojusz tatarsko-turecki.

⁸ Atlas jako podtrzymujący nieboskłon to metaforyczne określenie Boga.

⁹ W oryginale: „monstra” – m.in. ‘znaki Zodiaku’.

¹⁰ Por. wyżej, s. 170, 189.

¹¹ Według Owidiusza (*Met.* X 721-735) czerwona róża wzięła się z krwi Adonisa, rozszarpanego przez dzika i zamienionego przez Wenus w kwiat.

¹² Zob. Basilius Magnus, *Homilia V in Hexameron* 6 (PG 29,106). Św. Bazyli Wielki (329-379), pisarz wczesnochrześcijański, ojciec Kościoła.

zwyczaj jednać sobie możnowładców, ofiarowując różę. I tym sposobem o pozostałych.

Dowód szósty na potwierdzenie tego, że niepospolita alegoria może brać się z nawiązania do czegoś pozostającego w związku z jakąś dziedziną wiedzy albo do samej tej dziedziny. W ten sposób owo Strady, odwołującego się do sztuki żeglarskiej: „Ilekróć ruszano kotwicę świętej pobożności, tylekróć łodzią rzeczypospolitej miotały fale”¹. W ten sposób w panegiryku dla św. Marcina, w związku z tym, że nazywa się go podglądaczem nieba: „Nikogo po nim nie uważam za astrologa, jeśli sobie nie upodobał takiej kontemplacji niebios. Jednak nie wcześniej odnalazł na niebie Drogę Mleczną, aż dopiero gdy nieskalanymi obyczajami wytyczył ją na ziemi, niejedną płamę dostrzegłszy na słońcu, ale na sobie nie mogąc ścierpieć żadnej”. W ten sposób ktoś inny porównał z ruchem stałym wyprawy przedsięwzięte przez św. Franciszka Ksawerego dla ratowania dusz².

Dowód siódmy na potwierdzenie tego, że zdumiewający alegoryczny styl powstaje w efekcie nawiązania do dawnych zwyczajów i praktyk. W ten sposób w zwrocie do zbawiciela ojczyzny: „Ojczyzna winna ci niejeden wieniec za uratowanie życia [*civica*] i niejeden za ratunek z oblężenia [*obsidionalis*], chyba że to za mało, żeby polską *virtus* koronowano tak jak rzymską”. A tak inaczej, krócej: „Dalejże, wyzwolenicze, używaj grudnia”, gdzie robi się aluzję do rzymskich Saturnaliów, obchodzonych w grudniu, wówczas to bowiem niewolnikom wszystko było dozwolone³. W ten sposób również to, poety: „I na prawicy swoje już odlicza lata”⁴, czyli ma sto lat, ponieważ dawniej na lewej ręce odliczano do setki, a od setki przenoszono rachubę na prawą rękę. Podobnie: „Jeśli Fryga bat uczy, to i ciebie – niechże się nie zdaje, że Fortuna ciężko doświadcza Kara”⁵.

Stąd widać, że niepospolita alegoria może także opierać się na powiedzeniu [*adagium*] czy przysłowiu [*proverbium*], tak jak o nieufnie przyjmowanych darach: „Z darów, którymi okazuje mu się cześć, konia – Sejanem, naszyjnik – naszyjnikiem Hermiony, zgubne dla swych posiadaczy złoto nazywa tolosańskim”⁶.

---

¹ Strada, *De bello Belgico*, s. 77.

² Por. wyżej, s. 181.

³ Podczas Saturnaliów, świąt ku czci boga Saturna obchodzonych w starożytnym Rzymie między 17 a 23 grudnia, zawieszano codzienne porządki; istniał m.in. zwyczaj, aby panowie podejmowali wystawnymi ucztami swych niewolników i im usługiwali.

⁴ Juv. 10,249.

⁵ Parafraza słów Cycerona (*Flac.* 27,65), który przywołuje azjatyckie, znane w Rzymie przysłowia, aby za ich pośrednictwem zdyskredytować mieszkańców Azji jako świadków; min. „Fryg zwykł się poprawiać pod wpływem batów” i „Jeśli chcesz przedsięwziąć coś ryzykownego, trzeba wypróbować to na Karze” (Karze – tj. mieszkańcu Karii, krainy historycznej w Azji Mniejszej).

⁶ Koń o imieniu Sejan miał być potomkiem koni Diomedesa zrodzonym w Argos, gdzie przywiódł je Herkules. Był wielkiego wzrostu, szkarłatnej barwy, z gęstą złocistą

W ten sposób do głupiego marynarza: „Skoroś zlustrował¹ tyle mórz i ziem, pozostaje tylko, abyś pożeglował do Antikyry” (gdzie jest dostatek ciemierzycy, zdatnej na przeczyszczenie mózgu²). Niekiedy, zwłaszcza w dialogach, tworzy się tego typu alegorie, czerpiąc z wiersza poety, jak w tym nawiązującym do Juwenalisa, gdzie poucza się, że dla rodaków trzeba mieć względy: „Dzkie zwierzę oszczędza krewnych podobnej maści. Zgadza się co do tego nawet srogie niedźwiedzie”³.

Dowód ósmy potwierdza to, że poszczególne środki alegorycznej mowy należy pieczołowicie dostosować do sprawy, która ma być alegorycznie opisana, tak aby wspomnieć także o przeciwieństwach, tj. wschodowi przeciwstawiając zachód, światłu mrok, ciszy morskiej nawałnicę itd. – ponieważ jak strach przed nocą i mrokiem wzmacnia urok dnia, tak przeciwieństwa potęgują blask alegorii.

Dowód dziewiąty potwierdza to, że czasem w obręb pojedynczego periodu można wprowadzić liczniejsze, szykowne alegorie; takie jest właśnie to Strady: „Gdy Italię ogarnęła pożoga wojen, ogień ten szeroko się rozprzestrzenił”, itd. Albo to, kogoś innego, o dowódcy armii: „Któż by nie wiedział, że nawet wśród straszliwych sarmackich burz, wznieconych przez gocki huragan⁴, przywróciłeś ojczyźnie pogodniejsze dni i swego rodzaju morską ciszę, skoro ty, nie tyle na grzbiecie konia, ile Zwycięstwa, przemierzyłeś tak wielki obszar, zbierając triumfalne laury, gdziekolwiek się znalazłeś, podczas gdy wrogowi dostawał się żałobny cyprys”⁵.

---

grzywą, przodując pod względem wszystkich końskich zalet. Związane z nim było jednocześnie pewne *fatum*: ktokolwiek go posiadał, ginął wraz całym domem, fortuną, krewnymi i przyjaciółmi. Stąd też miało zrodzić się przysłowie odnoszące się do człowieka dotkniętego nieszczęściem: „Ten człowiek ma konia Sejana”. Przysłowiowa nazwa „złota Tuluzy” (*aurum Tolosanum*) miała się wziąć z podania mówiącego, że ktokolwiek dotknął złota pochodzącego z grabieży świętyń galijskiego Tolosanum (Tuluza), splądrowanego przez prokonsula Kwintusa Cephona, ginął w sposób gwałtowny i okrutny. Zob. Gel. III 9. O przynoszącym nieszczęście naszyjniku, który Hermione, córka Marsa i Wenery, otrzymała od męża, króla Teb Kadmosa, w prezencie ślubnym, pisze Stacjusz (*Theb.* II 262-298). Naszyjnik ten wykuć miał Wulkan z pomocą Cyklopów, odkrywszy zdradę Wenery. Zgubnej mocy naszyjnika doświadczyły kolejno m.in. córka Hermiony Semele, tebańska królowa Jokasta czy Argeja, żona wypędzonego z Teb Polinejesa. Wszystkie trzy przykłady w jednym miejscu gromadzi Alexander ab Alexandro, s. 510.

¹ Dwuznaczność: „lustrare” – m.in. ‘oczyszczać za pomocą ofiar przebłagalnych’ i ‘ogłądać, badać, objężdżać’.

² O ciemierzycy (*elleborum*), która miała leczyć choroby umysłowe, rosnącej w okolicach Antikyry (były trzy miasta o tej nazwie) wspomina m.in. Gelliusz (XVII 15) czy Horacy (*Ser.* II 3,82-83; *Ars* 300). Do Antikyry radzono się wybrać ludziom, którym chciano dać do zrozumienia, że są niespełna władz umysłowych.

³ Juv. 15,159-160 i 164.

⁴ przez gocki huragan – tak o potopie szwedzkim (od zamieszkującego Skandynawię w starożytności plemienia Gotów).

⁵ Pochwała dotyczy Stefana Czarnieckiego.

Podrozdział 2

Przykłady szczególnie zdumiewającej alegorii

[Przykład pierwszy]

Przykłady tego rodzaju gdzie indziej występują liczniej, tu niech wystarczą dwa. Pierwsza alegoria jest wzięta z mowy Ferrariego o cierpiącym Chrystusie¹. Alegoria kryje się pod nazwą *Parricidium*², do niej to, w sposób zdumiewający, dostosowane są tajemnice Pasji:

Zajaśniał wreszcie dzień, który słuszniej niż marcowe idy, kiedy to zabito tyrana Cezara³, zwać by się winien *Parricidium*, skoro w tym dniu bezbożnie zamordowano rodziciela życia. Tak straszny, tak niespotykany przypadek mordu nie łzami całego ludu należało oblać, ale krwawym potem. Jeden z synów⁴ pocałunkiem przymierzył się do ciosu, aby z tej tak dogodnej pozycji najciężej ze wszystkich zranić ojcowskie serce. Nie dziwię się już swobodzie w zadawaniu dalszych ran, skoro tak wielką pocałunkiem wolno⁵ było sercu zadać. Nakładaj wreszcie kajdany, oprzytomniej, ojcze! Przecież wypada, aby po złowieszczym pocałunku syna nastąpił uścisk kajdan – nawet twoi synowie łagodniej nie umieli cię potraktować niż tylko kajdanami. Czy i bity pięścią ciężką obelgę policzkowania potraktujesz lekko? Przecież godzi się, aby synowie-mordercy uderzeniami w twarz przymilali się do ojca. Ale policzkowanie to rzecz ręki niezahartowanej w boju. Ojciec ten ma mocniejsze dzieci: przywiązawszy do kamiennej kolumny, od której byli twardsi, w niewolnika przemieniają one ojca, na zmianę waląc kijem. Wtedy to właśnie po raz pierwszy zrozumiałem, że ludzi z kamienia da się poruszyć, jakkolwiek kamienie te mają za mało żywego czucia, aby się wzruszyć, jednak ożywia⁶ je okrucieństwo. Ale po co ta srogość? W końcu wolno synom trochę zabawić się z ojcem. A jednak w tej zabawie wśród cierni tkwi gwoźdź. O, na najbardziej genialną filozofię Miłości, co nie tylko Sokratesa filozofa, ale i Boga z jego synami uczy stawać się na powrót dzieckiem, używając trzciny!⁷ Skoro zaś postępek synów tyle waży, co i trzcina, niesłychanego mordu na Bogu dopełnia krzyż, ciężki jak zaciekłość, nie mniej krzyżując go hańbą niżli bólem. Gdzież wreszcie miałby być pogrzebany ojciec, przez synów i za

¹ Por. Ferrari, *Oratio X (Orationes, s. 67-69)*.

² Zob. objaśn. 4 na s. 187.

³ Juliusza Cezara zamordowano w idy marcowe, tj. 15 marca. Po jego śmierci lud wystawił mu na forum kolumnę z napisem „ojcu ojczyzny”. Zob. Suet. *Jul.* 85.

⁴ z synów – tj. z ludzi.

⁵ W oryginale gra słów oparta na pokrewieństwie: „licentiam” (tu: ‘swobodzie’) i „liceret” (tu: ‘wolno’).

⁶ Gra słów oparta na pokrewieństwie i polisemii: „anima” (‘siła życiowa / poruszająca’, ‘siedlisko uczuć’) i „animantur” (‘są ożywiani’).

⁷ W oryginale „in harundine”; gra słów oparta na dwuznaczności – chodzić tu może zarówno o kij do wymierzania chłosty, jak i pióro do pisania, a także piszczałkę zrobioną z trzciny.

synów zabity na ofiarę? Nigdzie, jak sądzę, godziwiej niż w zmięczonych synowskich sercach.

Przykład drugi

Przytaczam dedykację *Rozprawy logicznej* dla Wielmożnego Pana Rylskiego, sekretarza Najjaśniejszej Królewskiej Mości¹. Podstawą alegorii jest tu jego herbowy podwójny księżyc rozplatany mieczem²:

Padając tak szczęśliwie, Logika traci już swoje imię, cierpiąc tylko z powodu utraty zamroczenia, odkąd to oblana jest światłem twego księżyca, strażnika nie tyle nocy, ile dni. Podwójną przyświecasz żagwią: tak ojczyźnie, jak i attyckim nocom talentów³ czy cienistemu Akademiosowi. Niebo tymczasem służy jedną, bo o tyle skąpiej występują księżyce na niebiosach niż w atriach herosów⁴ – a przecież nawet niebo nie zdoła unieść dwóch słońc, ani dwóch księżyców. Ta dziedziczna gwiazda światłem zbrojnym w rogi bije wszak w mroki nocy, sadowiąc księżyc w obydwu domach Słońca⁵ i na obu półkulach, a przy tym dzień zapala dla talentów i niepełnym kręgiem (owe dwa, nieschodzące się nigdy rogi księżyca nie stoją jednak na przeszkodzie, abyś kręgu świata nie napełniał sławą) lepszej wróżby pełną zapala pełnię, tak że księżyce tego rodzaju zdają się mieć naturę słońca. Czegóż im bowiem miałoby brakować, gdy idzie o obfitość dziennego światła, którym im wewnątrz komnaty albo też ziemskie niebo opromienia królewski blask, czyli promień lechickiego słońca? A chociaż inne księżyce w sąsiedztwie słońca ulegają zaćmieniu, twoim się to nie zdarza, skoro siłę ich światła wzmaga podwojone słońce rodowego blasku. Poza tym przed mrokiem, zgubnym dla każdej gwiazdy, chronione są mieczem lepszym niż broń niebieskiego Perseusza⁶.

Podrozdział 3

Zdumiewająca ozdoba stylu, czyli pewne figury

Przypominam tu, że zalecam w tym miejscu nie tylko zastosowanie specjalnych figur, ale – i to przede wszystkim – specjalne ich zastosowanie. Aby tak się stało, układając mowę, użyjesz słów nie tyle czczych i pozbawionych

---

¹ Być może chodzi o Samuela Rylskiego (1600-1659), podkomorzego koronnego (1642), podskarbiego nadwornego koronnego (1654).

² Mowa o herbie Ostoja (na tarczy między dwom półksiężycami miecz), którym pieczętowali się Rylscy.

³ Metaforyczne nawiązanie do tytułu *Noctes Atticae* Gelliusza (dzieła będącego efektem żmudnej nocnej pracy i manifestacją wybitnej erudycji autora) oraz lampy jako narzędzia stwarzającego warunki pracy dla pilnych studentów.

⁴ w atriach herosów – tak o domostwie Rylskiego.

⁵ Zob. objaśn. 4 na s. 228.

⁶ Położenie gwiazdozbioru Perseusza, jak pisze Cyceon: „u stóp Andromedy” (*Nat. deo.* II 44), ma nawiązywać do historii Andromedy przykutej do skały, którą syn Zeusa i Danae ocalił, zabijając mieczem morskiego potwora. Miecz w herbie Ostoja identyfikowany był z krzyżem, stąd jego większa moc.

poważniejszych treści, ile takich, w których kryje się szczególnie doniosła myśl [*sententia*] i coś niepospolicie pobrzmiwającego. Widoczne jest to po pierwsze w większości miejsc Pliniuszowego *Panegiryku*¹. Taki charakter ma owo nagromadzenie [*congeries*], antyteza [*antithesis*] i jednakowe spadki [*similiter cadens*]², które znakomicie przyozdabiają pochwałę sprawiedliwości Trajana: „Jakże łagodna surowość! Jak niewzruszona łagodność! Siedzisz na skarbcu, którego wzbogacić nie sposób, a nic innego nie masz za wartę twej uwagi, jak tylko to, czy dobry wydałeś wyrok. Stają przed tobą procesujący się, niespokojni nie o własne fortuny, ale o reputację: nie tyle obawiają się tego, co o ich sprawie, ile tego, co sądzisz o ich obyczajach. O, to dopiero godne władcy trzymać na wodzy ludy nie bardziej rozkazem niż racją, stawać na drodze niesprawiedliwości urzędników, przerywać, cokolwiek stać się nie powinno! Na koniec, wedle zwyczaju najprędzej z gwiazd, wszystko widzieć, słyszeć wszystko i gdzie tylko wołają, natychmiast, niby Boska Moc, przybywać i wspierać!”³

To zaś, tego samego autora, przyozdobione jest dość zręcznym porównaniem [*comparatio*] i oratorską gradacją [*oratorium incrementum*]: „Ale dla ciebie nie ma nic, co bardziej służy chwale, niż być przejrzanym do głębi. Istnieją wszak znakomite rzeczy, które pokazujesz publicznie, choć nie gorsze te, które masz za progiem. Wspaniale, że trzymasz się z dala od każdej zarazy występku, lecz wspanialej, że to samo robisz z twoim otoczeniem. O ile bowiem trudniej prześcignąć innych niż siebie, o tyle bardziej chwalebne, że będąc najlepszy, wszystkich wokół do siebie upodobniasz”⁴. I to, także Pliniusza: „Przyjdzie zatem czas, kiedy potomni zapragną ujrzeć i mówić swoim dzieciom, że trzeba to zobaczyć, które to pole wypilo twój pot, które drzewa oceniały twe posiłki, a które skały sen. Która izba widziała twą słabość? Która wypila łyżę? Jakie domostwo wreszcie wypełnił sobą wielki gość?”⁵ A tutaj z kolei mamy nagromadzenie [*congeries*], jednakowe spadki [*similiter cadens*] itd.

Piękny efekt daje też połączenie jednakowej długości członów [*compar*] z antytezą [*antitheta*], lecz u jej podłoża powinien leżeć brzemienno w sens akumen, jak tu: „Z rozpustnej najświętsza i w rozpacz bardziej niż wśród śmiechu szczęśliwsza Magdalena”⁶. Podaję dłuższy przykład o św. Janie Chrzcicielu: „Daleko widząc z zamkniętymi powiekami, wcześniej widziałeś Słońce, niż zobaczyłeś dzień, wcześniej dorosłeś do świętości, niż zrodziłeś się do życia”⁷, itd. I o Świętych Męczennikach: „Zamknęliście usta, otwarliście rany,

---

¹ Zob. objaśn. 1 na s. 97.

² Zob. objaśn. 6 na s. 151-152 i 4 na s. 305-306.

³ Plin. *Pan.* 80.

⁴ Plin. *Pan.* 83.

⁵ Plin. *Pan.* 15.

⁶ Ferrari, *Oratio XXXV (Orationes, s. 265-266)*.

⁷ Ferrari, *Oratio XVII (Orationes, s. 99)*.

wymowni bardziej przez rany niż przez usta”¹. I to: „A za nic mamy te obelgi mówców, którzy naśladować ową swadę, zrodzoną w głębi gardła Trazonów², o swoich sprawach nieudolnie, o cudzych mówią niewymownie, w obu przypadkach bardzo źle – wówczas chyba najbardziej elokwentni, gdy strumień słów wywodzą z pucharów, z nimfami bardziej niż z Muzami, z Liberem bardziej niż z Tulliuszem³, z motyką oracza bardziej związani niż z oratorskim podium”⁴. I podobnie to o uczonych: „Spójrz, jak oni mrokom światło, rzeczom znanym wdzięk, starożytnym blask, ignorancji zagładę, zgubę błędom, wątpliwościom gotowe odpowiedzi niosą (za jedyne go wroga mają ignorancję, którą obalają, wydając pomniki geniuszu), jak prostactwo ludzkich umysłów proskrybują”, itd.

A jakże pełne blasku dzięki tym samym klejnotom [*lumina*] słów⁵ czy też figurom jest to o narodzinach Chrystusa, autorstwa św. Fulgencjusza: „Przyniesiony jako maleństwo, czczony jako bóstwo, maleńki w stajence, nieskończony w niebie, lichy w łachmanach, drogocenny w gwiazdach. Przybył nie po to, aby walczyć żywy, lecz by triumfować zabity”⁶.

Z owych przykładów podanych wyżej i z liczniejszych, nowszych autorów, widać, że figury zarówno tego rodzaju, jak i inne, dodają mowie niezwyklej ozdoby, pod warunkiem że samą figurę zdobi przy tym wzniosła myśl [*sententia*] czy akumen.

---

¹ Ferrari, *Oratio VII (Orationes)*, s. 51).

² Trazo – bohater komedii Terencjusza (*Eunuchus*), typ żołnierza-samochwała.

³ Zob. objaśn. 2 na s. 125.

⁴ Woryginalne annominacje: „rastris aratorum” i „rostris oratorum”. *Rostra* – zob. objaśn. 9 na s. 78. Podobna gra słów u Kanona, *Oratio*, k. Br.

⁵ W ten sposób, tj. „lumina” (m.in. ‘światła’, ‘blaski’, ‘latarnie’, ‘klejnoty’, ‘ozdoby’) zamiast „figurae” także m.in. Cic. *Orat.* 39.

⁶ Fulgentius Ruspensis, *Epistola* 14,20 (PL 65,410). Zdania te u Fulgencjusza oznaczone jako cytaty ze św. Ambrożego.

Rozdział V

Piąty fundament niepospolitej wymowy: przepiękne doborowe opisy

Wielu otrzymuje niemałe brawa, gdy trują się, by odmalować rzecz w jej barwach jak żywą, żeby wykazać się talentem i oczarować czytelnika. Znacomity pod tym względem jest Guinigi w *Allocutiones* i Strada w *Prolusiones*¹, podobnie nasi pełni finezji ojcowie, nie licząc innych.

Podrozdział 1

Pierwszy rodzaj zadziwiającego opisu [w stylu historycznym]

Zakładam, że istnieją dwa rodzaje opisu: inny w stylu historycznym, inny w oratorskim, obydwa jednak wypracowane z godnym podziwu artyzmem. Drugi z nich cechuje przepych i pewne odejście od tematu, jak też zastosowanie akuminu i afektów, podczas gdy pierwszemu właściwe są zwięzłość, przejrzystość i jakieś retoryczne zabarwienie [*color*]².

Wspaniałość opisu pierwszego rodzaju bierze się z okoliczności opisywanej sprawy, ujętych w owym szeregu: kto, co, gdzie itd. Ozdobę i niezwykłość czerpie on z celnej hypotypozy [*hypotyposis*]; podobnie z kunsztownego nagromadzenia [*congeries*] rzeczy, z podziału [*distributio*], porównania [*comparatio*], jednakowej budowy członów [*isocola*], z podobnych spadków [*similiter cadentes*], ponadto z erudycji, której wyraz daje tu i ówdzie, a także innych figur [*lumina*] słownych, jak też z sugestywnego oddania okoliczności. Niekiedy, zwłaszcza w przypadku historycznego opisu, przydaje się przyozdobić go wyszukany wstępem, opartym czy to na samej rzeczy, jak można zobaczyć w opisie pierwszym, czy to na miejscu wspólnym albo też na świadectwie sprowadzonym do kunsztownie zbudowanej sentencji [*gnome*], zaczerpniętej z historii, jak widać w opisie czwartym.

---

¹ *Prolusiones academicae* (1617) Famiana Strady zawierają wykłady dotyczące różnych zagadnień związanych z wymową, pisarstwem historycznym oraz poezją.

² Zob. objaśn. 1 na s. 84.

Odrębna część z opisami pierwszego rodzaju

Pierwszy opis

Ziemskie niebo Chosroesa

I was, i styl¹ przenoszę w okolice Persji, dokąd mnie porywa, niechby i gliniane, niebo króla Chosroesa. Zdumiewający wytwór sztuki zbudowany przez nowego Archimedesza, doskonały, choć z kraju barbarzyńców, sławy o tyle trwalszej, o ile budulec maszyny był delikatniejszy. A był to kryształ, w którym cała nieskończoność niebios, bieg słońca i ciał niebieskich, przemiany i zaćmienie księżyca, a także wieczne powroty migoczących gwiazd za sprawą niezwykłego kunsztu dawały złudzenie, że spogląda się na niebo. Z wbudowanej tam maszynierii dobywało się mnóstwo wody, która raz skraplała się w deszcz, a raz tężała w grad, raz wzdymała w fale, a raz spadała w strugach, następnie zaś powietrze to pogodne, jakby promieniejące powabnym czarem Eteżów², to zasnuwało się chmurami, to szalało od burz, to skrzyło się od błyskawic, albo też wszystko wprawiało w popłoch groźbą straszliwych gromów. Sam król, umieszczony pośrodku niby ziemski Jowisz, przypatrywał się zestrojonym biegom i obiegom gwiazd posłusznych jego woli: zsyłał deszcz, grzmotami młócił, pioruny ciskał, wszystko wprawiał w nieład³. Staniały niebieskie cuda, gdy niebo wydano tak na pastwę oczu, itd.

Drugi

Zdumiewający opis wiosny

(zaczepnięty od Nazjanzeńczyka⁴)

Wcale miły ten opis i godny świętego pióra. Uszlachetniają go figury retoryczne i pełne wdzięku wyliczenie części [*enumeratio partium*]: „Spójrz, co to jawi się oczom, jakie korowody wiedzie królowa pór roku, jakie rozstacza sceny, u boku mając orszak wszelakich rozkoszy. Już niebo pobłyskuje jaśniej, już słońce wyższe i bardziej złote, już okrąg Luny⁵ wyrazistszy i czystszy gwiezdny chór, już i fale u wybrzeży, i oczka u gałęzi odzyskują wdzięki; już zdroje tryskają bystrzej i przejrzystsze płyną, już strumienie zimowych pozbawione

¹ Zob. *Z dziejów attycyzmu*, s. 23-66.

² Wiatry wiejące z północy w okresie późnoletnim.

³ Fragment, poczynszy od słów „Był to kryształ...” jest niewiele zmienionym cytatem z: Caussina (*De eloquentia*, s. 148: III 1), który odsyła do dzieła Kedrenosa. Pisz on o pokonaniu przez cesarza Herakliusza Chosroesa, zajęciu jego siedziby i spaleniu niezwykłej maszyny, o której tu mowa. Por. G. Cedrenus, *Historiarum compendium* (PG 12,790).

⁴ Tj. Grzegorza z Nazjanzu. Por. Grzegorius Nazianzenus, *Oratio XLIV in novam Dominicam* 10-11 (PG 36,618-619). Opis podany za pośrednictwem Caussina (*De eloquentia*, s. 913-914: XIV 19). Porównanie z wersją oryginalną i z przekładem Caussina pozwala zauważyć, że Kwiatkiewicz położył nacisk na rozczłonkowanie zdań i związaną z tym większą frekwencję figur słownych, takich jak *similiter cadens, compar, chiasm, traductio casuum* (poliptoton).

⁵ *okrąg Luny* – tarcza księżyca.

wieżów, uwolnione z pęt rozlewają się szerzej i swobodniej; już łąki skrzą się kwieciami, drzewa wzbierają w pączkach, nagie się świecą łodygi traw; już i ogród słodką przepojony wonią, i sadzonki pięknie się zielenią, a wśród zieleniejących się pól igrają baranki; już statek wypłynął z portu w rytm pracujących wiosł, rozwija skrzydła żagli, w krąg skaczą delfiny, druhowie żeglarczy, i przez spokojne wiodą ich morze; już rolnik na nowo podejmuje pracę i żłobi lemieszem brudę, już ptak wije gniazdo i śpiew ma słodszy, ptasznik szykuje wędki i znaczy konary na łowy, a z ptasich piór misterną sztuką wypłata siódła; już skrzydełka rozwija pracowita pszczoła i wypada z ula, już oblatuje łąki, już ogołaca kwiaty, staranniej buduje woskowe twierdze i naprzemienne wyrabia w nich komórki”, itd.

Trzeci

Opis zarozumiałego wytwornisia

Zwróć uwagę, że jeśliby opis miał powstać w oparciu o wyliczenie części, jego koncepcja mogłaby wzbudzić większy podziw, gdyby nie wszystkie części spojono tak samo i nie zastosowano jednakowego nagromadzenia, tak jak w drugim opisie zaczerpniętym od Nazjanzeńczyka. Przeciwnie, powinieś dążyć do pewnej różnorodności w opisywanych częściach i do nowatorskiej wytworności. Przykładem jest ten opis wytwornisia, który podaję za Caussinem¹:

Jakaż to pogoda na czole bez zmarszczek! Jakaż słodycz oczu! Jakiż majestat ust! Jakiż czar oblicza, co zawsze się uśmiecha! Ileż z Wenery w postaci! Ileż na ustach Gracji, na licach róż! Ileż syren obsiada różane wargi, jakież mu wielkie i lśniące klejnoty rozświetlają palce! Ich ciężar w porze upałów ledwie może znieść, pierścionków i „palącego złota nie wachlując spoconymi dłońmi”². Cóż dopiero jego kunsztownie ufryzowane włosy, spływające w puklach i kędziorach! Gdziekolwiek idzie, rzekłbyś, że krzewią się róże, płyną balsamy, niosą się aromaty. A skoro taki jest, to nic dziwnego, że pyszniąc się krętymi kłębami ogona i różnobarwną szatą piór jak paw, sam na siebie spogląda, kręci szyją, zawraca na pięcie, a teraz delikatnym i miękkim ruchem wstrzymuje krok, bardziej zaniepokojony o ozdobę swej głowy niżli o zdrowie – wolałby wszak rzeczpospolitą zburzyć niż fryzurę i bardziej być strojny aniżeli zacny³.

Czwarty

Opis pewnego młodzieńca krótkotrwalej urody

Na wstępie tego podrozdziału powiedziałem, że opis historyczny wypada kunsztowniej dzięki wstępowi ułożonemu tak, by sprowadzić świadectwo do sentencji, i tym sposobem wskazać na historyczną prawidłowość. W toku opisu można ponadto dodać stosowne afekty, co widać na tym przykładzie:

¹ Por. Caussin, *De eloquentia*, s. 673-674: XI 36. Cytat, z pewnymi opuszczeniami i zmianami (m.in. przytoczenie z Juwenalisa zamiast parafrazy).

² Juv. 1,28.

³ Por. Sen. *Brev. Vit.* 12,3.

Aż nazbyt często upływ czasu zdradza, dla jakiego to piękna konamy z miłości – umalowanego szminką kłamliwego bielidła albo zwodniczej minii. W mgnieniu oka uroda ciała ulega deformacji i żadna upływająca chwila nie wzmacnia tego kruchego dobra, a raczej nieuchwytnie bardzo wiele zeń ujmuje i szkiełko to igra z feralną skałą. W istocie, jak śpiewał poeta:

Omylna uroda, gdy lata się chylą,
z dóbr swoich opada, tłuką się szklance,
[...] piwo się rozlewa.
Tak i tegoroczna róża, świt rosisty
ledwie co ją rzeźwi letnim Fawoniuszem,
już dżdżyste wieczorem morzą ją Etezeje¹.

Widzimy tymczasem młodzieńca. Jeślibyś pytał o jego pochodzenie, ciąg narodzin i woskowych masek przodków wiedzie tam, skąd biorą się wodzowie. Jeśliby kto badał wdzięk oblicza, przysięgłby, że to drugi Ganimedes albo Damokles czy Parys². Ale gdy przychodzi stąd odejść³, nie ma wyjątków. Także i ów najurodzawszy z młodzieńców nie utrzymał od siebie z dala ślepego szału śmierci przez to, że miał tak piękną i szlachetną twarz. Nie ma tu bowiem miejsca na zawieszenie broni. Dochodzi zatem do kresu w samym kwiecie wieku i zestarzała się ta róża już przy narodzinach. Zakwitła, ale kwiat ten miał opaść, a żyła i zieleniła się nie dłużej niż to właściwe kwiatom. Zdarzył się przypadkiem zbyt gwałtowny atak choroby, dla której uroda często staje się łupem, toteż już się on trząść, już blednąć, już o urodę, a nade wszystko o życie się lękać, już się skarżyć na krótką wiosnę róż. Ileż to rzeczy rodzice opłakują, o ileż to się modlą! Byliby szczęśliwsi, gdyby nie spłodzili tak urodziwego, a o to już najbardziej im chodzi, żeby nie poskąpił potomnym widoku swego oblicza, choćby tak wyczerpanego i blednącego – powinien pozwolić się namalować, o ile sztuka umiałaby naśladować pędzel natury. A przecież nie uległ ani prośbom, ani łzom – chory na nie głuchy, tak jak i niegdyś Agesilaos⁴.

---

¹ Sarbiewski, *Lyricorum libri*, oda III 22,5-10. Fawoniusz – wiatr zachodni, zwiastujący wiosnę; Etezeje – zob. objaśn. 2 na s. 236.

² Ganimedes – wg niektórych podań królewicz trojański słynący z urody, która skłoniła Jowisza do porwania go i uczynienia swoim kochankiem i podczaszym (zob. Hom. *Il.* XX 231-235). Damokles – dworak tyrana Dionizosa, zazdroszczący mu jego losu; pewnego razu władca pozwolił mu korzystać z uroków swego życia, lecz podczas uczty zawiesił mu ku przestrodze nad głową na końskim włosiu miecz (co miało symbolizować niepewność szczęścia tyrana). Parys – syn Priama, urodziwy królewicz trojański; historię o Damoklesie, jednym z „pochlebców” tyrana Dionizosa, przytacza m.in. Cyцерon (*Tusc.* V 21), nie wspominając jednak o jego nadzwyczajnej urodzie.

³ Począwszy od tego fragmentu parafraza opisu zaczerpniętego z: Drexel, *Trismegistus Christianus*, s. 381-382.

⁴ Agesilaos, król Sparty (ok. 399-360), nie chciał być portretowany i zakazał tego również na łożu śmierci. Zob. np. Plut. *Ages.* 2; Cic. *Fam.* V 12,7.

Skinął jedynie przyzwalająco, aby się zatroszczyli o namalowanie i utrwalenie postaci, jaką zastaną, gdy upłynie dłuższy czas od złożenia w grobie. Toteż gdy zmarł, grzebią go i jak przykazał, czekają naznaczoną liczbę dni. Wreszcie otwierają trumnę, ale – och! – znajdują straszliwie zmienionego. Rzekłbyś, że to jatka, z której biorą prowiant wygłodniałe węże. Tamci wzdragają się, jakby przed odsłoniętą tarczą Perseusza i drętwieją, jak gdyby przejął ich kamienny chłód¹, itd.

Podrozdział 2

Drugi rodzaj opisów [w stylu oratorskim]

Drugi rodzaj opisów budzi większy podziw i dalece różni się od historycznego, przedstawionego wcześniej. Służy on głównie barwnej i pełnej finezji narracji [*narratio*]. Odmiana ta zaś polega na tym, że bardziej szczerze stosując owe retoryczne sposoby koloryzacji [*colores*]², co wskazane również dla pierwszego rodzaju opisów, rozsiewa się te zdumiewające, przenikliwe i erudycyjne myśli, o których mowa w rozdziałach I, II i III, a także co wspanialsze afekty, o których powiem wkrótce.

Odrębna część poświęcona opisom drugiego rodzaju

Tego rodzaju opisy stosuje się obecnie w panegirykach sławnych mężów i świętych. Używa się ich, pisząc zarówno ich pochwały [*elogia*], jak i nagany [*vituperia*]. Podam tylko pewne przykłady takiego opisu.

Pierwszy

*Zdumiewający opis cudu,
którego dokonał święty Antoni Padewski³*

Italia, jak Egipt, także ma swego Antoniego, choć tamten na słońce wyszedł z leśnych gąszczy i z cienia⁴, ten – obracając się w teatrze miast. Wskrzesza on niegdyśiejsze trofea Manliusza, co ciskał z Kapitolu chleb na głowy wrogów⁵. Pojawił się wróg, już nie Antoniemu, lecz samemu Bogu przykry, w historię

---

¹ Drexel podaje (*Trismegistus Christianus*, s. 382), że portret „grobowej mary” („larva sepulcralis”), który mimo wszystko wówczas wykonano (w postaci malowidła i kamiennej rzeźby), oglądać można było współcześnie w Germanii, w eksponowanym miejscu.

² Zob. objaśn. 1 na s. 84.

³ Mowa tu o cudzie św. Antoniego z Padwy (1195-1231), który dysputując z człowiekiem nieuznającym świętości hostii, miał przystać na rzucone mu wyzwanie i sprawić, że wygłodzony osioł przeciwnika poniechał podsuniętego mu worka owsa, a za to zwrócił się ku hostii i uklęknął przed nią. Por. Mascolo, *Encomion 189: Sanctus Antonius Paduanus (Encomia caelitum*, s. 260).

⁴ Św. Antoni Wielki (zm. 356), pustelnik egipski.

⁵ Chodzi tu o Marka Manliusza (IV w. p.n.e.), dzięki którego prędkiej reakcji udaremnilo nocne natarcie Gallów na Kapitol. Według Florusa (*Epit.* I 7) Manliusz miał także rzucać z Kapitolu chleb na oblegających mimo panującego wśród Rzymian głodu, aby pozorując sytość obrońców, wprowadzić najeźdźców w błąd. Liwiusz (V 48) także wspomina o tym wydarzeniu, nie łącząc go jednak bezpośrednio z nazwiskiem Manliusza.

chcący przemienić mityczne walki Gigantów¹, wróg otwarcie atakujący świętą na ołtarzach hostię², który by się na nic takiego przeciw Bogu nie odważył, gdyby Ten się nie krył. Ale szalone niedowiarstwo nie było w stanie uznać, że właśnie tam kryje się taki wielki Gość, jak gdyby Bóg nie mógł zupełnie tak samo kryć się w chlebie, jak duch w ciele albo słońce w chmurze. Antoni, obwarowawszy się w Pokarm męźnych, pyszałkowatego wroga złamał, choć do szturm nie użył barana³, lecz osła. Mianowicie tego, co występował przeciwko skrytej sile boskiej, złamał, przekonując przykładem jucznego zwierzęcia – położył Boga na misie wagi do jadła, aby przeważała wiara. Doprawdy, wspaniałe widowisko: wojownik-osioł, wróg-niedowiarstwo, zwycięzca-Bóg. Jak się zdaje, rodzi się on na nowo, rozpoznany przez bydłęta, aby i wiarę zyskać, i zwycięstwo! Juczne zwierzę, co stoi pewnie pod innymi ładunkami, ugięło się pod niezwykłym ciężarem majestatu, itd.

Drugi

Zdumiewający opis Kazimierzowej⁴ „virtus”

„Twa królewska purpura, Kazmierzu, nasycona jest tylko barwą wstydu albo wytrysła pod biczem krwią. Świadkiem swej pobożności uczyniłeś gwiazdy, chodząc do kościoła nawet w nocy, jej świadkiem uczyniłeś księżyc, sprawiwszy, że się złąkł – zbladł bowiem na otomańskich proporcach, widząc, jak gorliwie modlisz się w intencji ocalenia rodaków. Lecz królewska purpura zwykle czerwieniła się jeszcze bardziej, skoro wołałeś od niej biel. Nigdy nie byłeś zdrowszy niż w chorobie – Wenerę⁵, zaleconą ci jako lekarstwo, uznałeś wówczas za truciznę, przedłożyłeś swój stos nad nieczyste żagwie: łożo weselne nad pogrzebowe mary, od królewskiego tronu wołałeś mogiłę, od Wenery Libitynę⁶”.

Podobny jest ten opis *virtus* świętego Hiacynta⁷: „Prawdziwe piękno twej *virtus* sprawiło, Hiacyncie, że zbrzydła bajka o twym imienniku, o którym poeci sądzili, że zrodził się z krwi Ajaksa⁸. Sam, zaniedbany i zboczony krwią,

¹ w historię chcący przemienić mityczne walki Gigantów – peryfrastycznie: walczyć z prawdziwym Bogiem.

² W oryginale annominacja: „hostis” (‘wróg’) i „hostia”.

³ Gra słów oparta na dwuznaczności: „aries” oznacza ‘barana’, a metaforycznie również ‘taran’.

⁴ Zob. objaśn. 7 na s. 139 i 4 na s. 207. Por. Mascolo, *Encomion 76: Sanctus Casimirus filius Poloniae regis (Encomia caelitem, s. 112)*.

⁵ W oryginale annominacja: „Venerem” (‘Wenerę’) i „venenum” (‘truciznę, jad’).

⁶ Libityna – starorzymśka bogini pogrzebów.

⁷ Tj. św. Jacka Odrowąża (1183-1257), prowadzącego aktywną działalność misyjną i ochotczo poddającego się licznym umartwieniom. Por. Mascolo, *Encomion 261: Sanctus Hyacinthus Ordinis Praedicatorum (Encomia caelitem, s. 367)*. Skarga (*Żywoty świętych*, t. 3, s. 306-308) wzmiankuje m.in. o cudzie przeprawy św. Jacka wraz trzema braćmi przez wezbraną Wisłę na płaszczu, który rozłożył na falach

⁸ Ajaks Ajakida miał popełnić samobójstwo, przebijając się mieczem, gdy zbroja po Achillesie przydzielona została nie jemu, a Odyseuszowi, a przy tym ośmieszył się nieudaną zemstą. Z jego krwi wyrósł hiacynt. Zob. Ov. *Met.* XII 621 – XIII 398.

dodałeś sobie urody, podkładając pod głowę twardy kamień, a choć nie zakwitłeś przez to gładszy, to z pewnością piękniejszy. Każde wyryte na tobie żalosne piętno, to znak umierającego Boga. Ale Natura zbładła głównie przez taki cud, że choć przeprawiałeś się przez Wisłę bez łodzi, woda nie śmiała zniszczyć przepięknego kwiatu i Hiacynta uczynić Narcyzem”.

Trzeci finezyjny opis

Nawatnica zesłana na św. Ksawerego¹ i przez niego uciszona

Oto zdraдлиwe morze, które objawia ci swą siłę, twoją ci zabierając, kiedy to potężny huragan wyrывa i pochłania gwarancję spokoju: wizerunek Chrystusa, co przywarł i przybity został do twej duszy mocniej niżli do Krzyża. Wówczas w istocie obydwójce ulegliście katastrofie: Miłość twa pograżyła się w morskich falach, ty – w bólu. Przebac jednak, Ksawery, przebac Okeanosowi tę nabożną kradzież. Nieszkodliwie on na ciebie zesłał tę drapieżną burzę, aby móc przez chwilę w usługnym uścisku przytulić swego Władcę. Wyczekuj, stojąc już na brzegu, aż wynurzy się twa pociecha. Wypatruj, aż tamten, spełniwszy swój należny a bardzo krótki hołd, spokojnie i pogodnie się do ciebie śmiejąc, odeśle ci przez silnego tragarza, raka, twą miłość i rozkosz. Któż by, morski raku, nie przyznał, że w pełni godzin jesteś gwiazd, skoro sprowadziłeś Słońce?

Opis cezara Klaudiusza²

(gdzie widać, jaką ozdobą jest przedstawienie jednego tylko zdarzenia, byle finezyjnie wyolbrzymionego)

Biada ci, Rzymie, przez tak dzikiego potwora! Gdybyż to się Klaudiusz w swojej kryjówce dobrze skrył, a nie sterczał na tronie, tym dzikszы, im szczęśliwszy³, lepszy jako mieszkaniec jaskini niżli tragarz berła. Wprawdzie przed blaskiem władzy zbiegł wcześniej do kryjówki, skazując się na zagrodę dla dziczy – bestia raczej niż człowiek. Wyciągnięty stąd jednak – nie wiem, przez jakie ciężące nad władzą fatum – wyuczył się w purpurze zachowywać jak dziki zwierz. To jasne, że wychynął z nory, kiedy ten, co go do takiego życia

¹ Franciszka Ksawerego. W jego żywocie wspomina się o cudzie, jakim było uciszenie dzięki modlitwie fal morskich i ocalenie okrętu, a także łódki z pasażerami, którą wiatr oderwał od statku. Zob. Tursellinus, *De vita Francisci Xavierii*, s. 374-380. Inne źródło wspomina, że Franciszek cisnął do morza krucyfiks i dzięki temu je uciszył, a krucyfiks przyniósł mu do brzegu rak morski. Zob. Lobbetius, *De sancto Francisco Xaviero*, s. 187. Opis z niewielkim zmianami zaczerpnięty z *Oratio XXIV* Ferrariego (*Orationes*, s. 144-145).

² Pewną inspiracją mógł być tu elogium Tesaura (*Elogia omnia*, s. 244) poświęcone cesarzowi Klaudiuszowi. Klaudiusz miał usunąć się z życia publicznego za panowania Tyberiusza (jak podaje Swetoniusz, miał w tym czasie zyskać sobie opinię pijaka i kostery; historyk przytacza też wiele dowodów poświadczających okrucieństwo Klaudiusza), natomiast pod dojściu do władzy Kaliguli zaczął sprawować pierwsze urzędy publiczne. Zob. Suet. *Claud.* 5; 7; 29, 34, 37. Zob. też wyżej, s. 88.

³ W oryginalnej anominacji: „ferior” (‘dzikszy’) i „felicior” (‘szczęśliwszy’, ‘taki, którego spotkało powodzenie’).

zmusił, pędził go na śmierć. Żył przy władzy jak dzikie zwierzę¹, na jaskinię bardziej zasługując niż na tron².

Czwarty finezyjny opis
Płomienny Eliaz i jego czyny

Jakże wzniosłością mowy miałbym ci dorównać, skoro cię, cudownie górującego, niedościgła *virtus* wyniosła w wozie z ziemi na niebiosy?³ Mogło się zdawać, że jesteś ponad prawami natury, skoro jej dyktowałeś prawa. Nakazałeś? – Niebo stało się spiżowe. Kazałeś inaczej? – Przemieniło się w воск⁴. Śmiertelnicy nie widzieli nic bardziej żalosego niż pogodne, wskutek twej interwencji, przez trzy lata niebo. Nigdy nie rozpościerała się tak wielka chmura smutku jak wówczas, gdy dni płynęły jasne i bezchmurne. Powietrze wyschło? – Zwilgotniały oczy. Nie pozbawiłeś bezbożników słońca, aby przez głód stało się im bezużyteczne. A po raz pierwszy naprawdę ucieszyłeś ziemię, zasnuwając niebo smutkiem i deszczem, osuszyłeś lzy, rozlewając wody. Wszak kiedy tylko zapłonął przeciwko bezbożnikom, zaraz powietrze na twój rozkaz wzbierało deszczem albo stawało w ogniu. Ale jak wielkim trzeba cię nazwać, skoro przyjął cię bezmierny eter, bo ziemia nie mogła cię pomieścić? Z pewnością nie masz nic wspólnego z prochem czy popiołem, świetniejszy jesteś nawet i od tego słońca, które przypominasz z nazwy⁵ – skoro nie zaszedłeś.

Piąty
Finezyjny opis króla Dawida
(w wersji krótszej)

Z zagrody wywołany na dwór⁶, pałeczkę do trącania lutni połączyłeś z berłem i nawet dmąc w pasterską fujarkę, dokonałeś rzeczy wartych pióra. Dzielnie, nie z buławą, ale własnoręcznie uprawiałeś się do większych bitew, walcząc z bydlętami⁷. Jakże wysoko później wyniosła cię twa *virtus*, większa od giganta! Powaliłeś go swą procą⁸: wróg upadł, a ojczyzna odrodziła się i wstała, itd. Pozostała ci bardziej bolesna walka z synem, co był bez serca, gdy dosięgła go potrojna włócznia⁹.

¹ W oryginale gra słów oparta na pokrewieństwie i tradukcji: „ferior” (‘dziksz’) – „feram” (‘dzikie zwierzę’) – „ferino” (tu: ‘dla dziczy’) – „ferocire” (‘srożyć się’, ‘zachowywać się jak dzikie zwierzę’) – „lustris ferarum” (tu: ‘nory’) – „fera” (‘dzikie zwierzę’).

² W oryginale annominacja: „spelaeo” (‘jaskinię’) i „solio” (‘tron’).

³ Prorok Eliaz został na ognistym wozie uniesiony do nieba. Zob. 2 Krl 2,11.

⁴ Zob. objaśn. 4 na s. 106.

⁵ Chodzi tu o podobieństwo imienia Eliaz w zapisie greckim (Ηλίας) i nazwy słońca (ἥλιος).

⁶ W oryginale annominacja: „caula” (‘zagroda’) i „aula” (‘dwór’).

⁷ W oryginale annominacja: „bellis” (‘wojen, bitew’) i „belluis” (‘zwierzętami, bydlętami’).

⁸ W oryginale annominacja: „funda” (‘procą’) i „funderet” (tu: ‘powaliłeś’).

⁹ Odwołanie do walki młodego Dawida z dzikimi zwierzętami atakującymi stado, z Goliatem i z własnym synem, Absalomem, zabitym trzema włóczniami przez Joaba

Szósty opis (zaczepnięty od Caussina)
*Wspaniała procesja towarzysząca ciału św. Chryzostoma
wprowadzanemu do Konstantynopola*¹

O szczęśna śmierć: początkiem była triumfów! Klejnot, miłosną pamiątkę, niosły ochoczo barki całego miasta – tyle miał mogił, ile tylko ludzkich piersi, chociaż nie miał żadnej, na zawsze nieśmiertelny. Z wygnania wracał jak z teatru, gdzie wystawiano jego *virtus*. Żył niemal jeszcze i oddychał, wszak zdawało się, że nie zgaśł jeszcze jego płomienny wzrok, nie zatarła powaga na obliczu, jeszcze język, wznioślejszy niż wyżyny niebios, całkiem nie umilkł. Choć zmarły, nie stracił nic z Chryzostoma. Miejsca, co wcześniej bez łez nie mogły patrzeć na wygnańca, widziały triumfatora, radosne ciągnąc zyski – wszędzie, gdzie tylko prowadzono święte zwłoki, wzbierały wielkie tłumy ludu, niósł się niewiarygodny aplauz, płynęły słodczą pieśnią, pyszniło się wspaniałe kwiecie, rozchodziły wyborne aromaty. Wszystko jarzyło się od pochodni, jakby na ziemię spłynęło usiane gwiazdami niebo, dni i noce pały nie tyle własnym światłem, ile obfitością świec – wypełnione, schodzące się z naprzeciw drogi, zlały się w jeden strumień. W tłumie najznakomitszych obywateli mieniły się ubiory i wypiękniałe twarze, przybyli wszyscy, bez względu na płeć i stan zdrowia, nawet chorych zniesiono na to widowisko niby do portu ocalenia. Kto ujrzał takiego zmarłego, sądził, że dość już żył. Samego władcy², powodowanego czcią, nie powstrzymała jego godność, żeby świętego biskupa nabożnie nie wziąć w ramiona i nie przewieźć na swej własnej łodzi! Szczęśliwa łódź! Nie potrzebowała wiosła – niosła ją łaskawa święta moc. Gdybyś widział, jak przy tym wjeździe tańczyły miejskie mury, radowały się domy, orszakami zapychały się uliczki, ugięły dachy, śmiało się oblicze miasta..., itd.

Na podanych przykładach widać, jak wspaniała jest opis opierający się na zaleceniach podanych na wstępie podrozdziału. Zajrzyj też do opisu splądrowanej świątyni Loretańskiej z *Allocutio tertia* Guiniggiego³.

(zob. 1 Krl 17,34-50; 2 Krl 15-18,14), a także do tradycji, która przypisywała Dawidowi autorstwo Księgi Psalmów.

¹ Opis dotyczy uroczystej translacji (438) relikwii świętego Jana Chryzostoma, które zostały złożone w kościele Świętych Apostołów. Por. Caussin, *De eloquentia*, s. 1009-1010: XVI 35.

² Tj. Teodozjusza II.

³ Guinigi, *Allocutiones*, s. 66-87.

Rozdział VI

Szósty fundament szczególnie zdumiewającej wymowy: niezwykle afekty

Nic nie wprawia w większy podziw niż luzujący czy ściągający cugle afektów mówca. Oto domena jego władzy i triumfów. Jeśli przymili się słuchaczom afektem łagodnym, oswoi nawet bestie; gdy huknie srożej, mógłbyś pomyśleć, że trąbi się na alarm, albo przestraszyć się grzmotów i błyskawic (mówi się, że attycka wymowa Demostenesa i Peryklesa otoczona była ich przyboczną strażą¹). Jeśli od Historii, posłanki dawnych czasów, znasz przypadek śpiewaka króla Danii, Eryka II², to wiedz, że przedstawia on sobą wizerunek człowieka wymownego. Na początku, gdy wydał głos pełen nadzwyczajnej powagi, wszystkich ogarnęło jakieś przygnębienie czy uczucie smutku, gdy zaśpiewał miodopłynn timer słodko, każdy, żywo to uzewnętrzniając, okazywał niepoahamowaną radość, gdy zaintonował gwałtowniejsze rytmy i zatrząsł każdym stropem, wokół rozlegają się krzyki, żeby chwytać za broń. Król, wyłamawszy drzwi do atrium i pochwyciwszy oręż, dalejże miotać się i srożyć, nie zważając na to, kto mu zaszedł drogę³. Taka właśnie jest moc wymowy zbrojnej w afekty. Słuchacz upodabnia się do mówcy jak choćby ów ród poohlebców u Juwenalisa, którzy polując na czyjąś łaskę, naśladują go. Wszelako słuchacz przyswaja sobie afekty mówcy autentycznie niż poohlebczy gmin, który, gdy „się śmiejesz, trzęsie nim jeszcze większy śmiech, płacze, spostrzegłszy łzy przyjaciela, ale nie cierpi; gdybyś w środku zimy poprosił o ogień, nakłada ciepłą szatę, jeślibyś rzekł: «płonę» – oblewa się potem”⁴. Widownia autentycznie przyswaja sobie afekty mówcy i z klaszczącymi klaszczę, płacze z rozżalonymi, wścieka się, gdy mówca wpada w dziki gniew.

---

¹ W ten sposób o Peryklesie jako „piorunującym” pisali m.in. Cyeron i Kwintyliian (Cic. *Orat.* 9,29; Quint. *Inst.* XII 10,65), nawiązując do określenia Arystofanesa (Aristoph. *Ach.* 529-530), a o Demostenesie Cyeron (*Orat.* 70,234; *Att.* XV 1a). Zob. objaśn. 2 na s. 80.

² Eryk II Pamiętny, król Danii w latach 1134-1137.

³ Por. Caussin, *De eloquentia*, s. 468-469: VIII 7.

⁴ Juv. 3,100-103.

Podrozdział 1

Szczególnie zdumiewający sposób czy też metoda rozbudzania afektów

Upprzedzam, że afekty są dwojakie: *ethici* oraz *pathetici* – tamte łagodne, miłe, słodkie, wywierające na umysł umiarkowany nacisk; te gwałtowniejsze niby burza, palące jak piorun, wybuchają, wezbrane niczym rwący potok, i zazwyczaj służą wzbudzeniu nienawiści, gniewu, lęku, zawiści czy litości.

Po pierwsze zatem, wzruszeniu służy żywy opis rzeczy, czyli hypotypoza [*hypotyposis*], i wyliczenie części [*enumeratio partium*], którym ton nadaje wyszukana argumentacja [*color*]¹ mowy. W ten sposób Arystydes przekonujący cesarza Antonina, aby odbudował miasto Smyrnę², z żałością roztacza przed oczyma jej los, mówiąc: „Leży bez życia Smyrna, dawna ozdoba Azji, chluba twego imperium”. Następnie, odmalowawszy jej ozdoby, dodaje: „Wszystko to obróciło się w proch. Zamknięta jest owa przystań, przepadły ozdoby forum, runęły gimnazjony, prześliczne miasto stało się żalosnym widowiskiem, mogiłą ruin i trupów. Niegdyś kwitło, a teraz Zefiry wieją na pustkowiu”. Na te słowa cesarz zalał się łzami³.

Po drugie, do rozpalenia odbiorcy przydają się figury, szczególnie ważne i krągłe ujęte sentencje, pauzy w przypadku afektów spokojnych, dodanie podniety i urywany, krótki tok myśli przy gwałtownych. Do stosowanych tu środków należą wykrzyknienia, złorzeczenia, przekleństwa, łagodne i gwałtowne apostrofy, wyrazy skruchy, skargi, wprowadzone dialogi, przykłady, porównania. Metodę rozpalania odbiorcy w taki sposób podam niżej w oparciu o przykłady.

Po trzecie, źródłem afektów są postaci oraz związane z nimi okoliczności, o czym dobrze wiedzą poeci. W ten sposób, z okoliczności wieku, wyprowadza się afekt w księdze VI *Eneidy*:

Chłopcze mój oplakany! O, gdybyś ty jakoś rozerwał więzy losu...!
Tyś Marcellus! Z rąk pełnych dajcie lilie,
purpurowe rozrzucę kwiaty, przynajmniej takimi
darami duszę potomka obsypię w hołdzie
daremny⁴.

¹ Zob. objaśn. 1 na s. 84.

² Mowa, w której Arystydes zwracał się z prośbą o odbudowanie zniszczonej podczas trzęsienia ziemi (178 r.) Smyrny, adresowana była do Marka Aureliusza Antonina i jego brata Lucjusza Aureliusza Kommodusa. Zob. Ael. Ar. *Orat.* 19(41), 1-3. Publiusz Eliusz Arystydes (ok. 117 – po 181), grecki retor, jeden z czołowych reprezentantów drugiej sofistyki. Marek Aureliusz Antoninus, cesarz rzymski w latach 161-180 (w latach 161-169 sprawował władzę razem ze swoim przyrodnim bratem).

³ Caussin, *De eloquentia*, s. 469: VIII 8.

⁴ Verg. *Aen.* VI 882-886.

Afekt wyprowadza się również z okoliczności miejsca i czasu, jak u Wergiliusza:

Zbyt ufny w pogodę nieba i morza,
legniesz, Palinurze, nagi na piasku nieznanego brzegu¹.

I oratorzy, i poeci wydobywają częstokroć afekt ze sposobu, w jaki się coś odbywa. Wspaniałą tego ozdobą jest porównanie albo coś podobnego. Tego rodzaju afekt występuje u Sarbiewskiego:

[...] przemijas, przemijas,
Erneście, jak burzami kiedyś
sponiewierane przepadły nardy.
Podobnie Jowisz lazurową dłonią,
mokry, ogrody nękał, a ulewom
opierające się akanty
omdlałe szyje pokładły na ziemi².

Podobnie ów afekt z księgi VIII *Eneidy*:

Graży się w śmierć Euryjalus, po członkach pięknych
spływa krew, a szyja już się na ramię pochyła omdlała,
jak purpurowy spada kwiat, gdy pługiem podcięty
kona, albo tak jak maków głowy na szyjach
strudzonych się kłonią³.

Wspaniały afekt można rozniecić, mówiąc o pomnożonych lub utraconych dobrach cielesnych czy dobrach Fortuny. W ten sposób o śmierci Izabeli⁴:

Więc giniesz prędko, gwiazdo i rozkoszy tronu,
której to nurt się poddał wezbrany Gangesu!
Tak śnieg i kość słoniowa karku, tak szron mleczny
spłynął szyi, przepadły pełne życia róże?
Usta, gdzie Charyt trójca i syren władała,
skoro służby języka już nie staje, milczą!
Lica, co pocałunków słodkich się prosiły,
zgniłe i zaropiałe, czy nie budzą zgrozy?
Jak w mroku rozpostartym przez śmiertelne prochy
znikł blask hesperyjskiego tronu: Izabela!⁵

---

¹ Verg. *Aen.* V 870-871.

² Sarbiewski, *Lyriconum libri*, oda III 26,22-28. W utworze mowa o Erneście Wejherze, zmarłym przedwcześnie (1617), synu wojewody malborskiego i chełmińskiego Jana.

³ Verg. *Aen.* IX 433-437.

⁴ Izabela Portugalska (1503-1539), cesarzowa, żona Karola V.

⁵ Temat ten stał się popularny m.in. wskutek rozpropagowania żywotu późniejszego świętego, Franciszka Borgiasza (zob. objaśn. 4 na s. 180).

Zanotuj sobie w tym miejscu owe słowa Tulliusza: „Niemożliwe, żeby słuchacz cierpiał, żeby nienawdził, by dał się przywieść do rozpacz, jeśliby wszystkie te uczucia nie zdawały się wryte czy wypalone w samym mówcy”¹. Słusznie bowiem mówi Seneka: „Wykonywania czegoś trzeba się uczyć od wykonawcy”².

Po czwarte, niezwykle afekty uzyskuje się albo je potęguje dzięki energii słów oraz myśli i podobnie dzięki ważkim a głębokim spostrzeżeniom, ujętym po oratorsku w figury.

Po piąte, do rozniecania afektów nadaje się styl rwany i zagęszczony, ponieważ długa gadanina zawsze raczej studzi czyjś afekt niż rozgrzewa. Stygnie on, zanim jeszcze period wypowiedziany na pełnym oddechu [*periodus pneumatica*] dobiegnie końca. Gdy bowiem wprawiasz w ruch afekty, dochodzi do głosu myśl – ale co przyjdzie na myśl w momencie, to się wypowiada, toteż wymowa ust i myśli różni się między sobą.

Tutaj masz przykłady dla wszystkich tych wskazówek:

Podrozdział 2

Przykłady afektów łagodnych (odpowiednio do reguł podanych wyżej)

Przykład 1

Tworzywem [*materia*] afektów niech będzie w tym przypadku historia najmłodszego syna króla Kymerów³. Gdy między braćmi nie było zgody co do sukcesji królestwa po śmierci ojca, odmówił on strzelania do celu, który zaproponował wybrany na arbitra Ariofarnes, król Tracji, a jednocześnie odmówił objęcia królestwa. Tracki sędzia nakazał, aby jako cel ustawiono ich zmarłego ojca wyciągniętego z grobu, ogłaszając, że władzę odda temu, który trafi strzałą w ojcowskie serce. Dwóm braciom starszym wiekiem spodobał się cel – jeden z nich przeszył grotem ramię, drugi ojcowską pierś. Najmłodszy odmawia strzelania do celu i jednocześnie sukcesji tronu; oto jego afekty:

O świetnie, książęta, Ariofarnes wskazał nam cel, jaki z trudem ustanowiłaby osławiona niegodziwość Buzyrysa⁴. Na celu mamy ojca, na myśli tron! Królestwa szukamy w sercu, po berło sięgamy przez ojcowską pierś, po oznaki królewskiej władzy przez znak bestialstwa⁵. Nawet badamy trzewia żelazem,

¹ Por. Cic. *De orat.* II 45,189.

² Parafraza lakonicznej i opartej na tradukcji, a stąd trudnej w literalnym przekładzie, maksymy Seneki (*Ep.* 98,17): „Quid faciendum sit, a faciente discendum est”.

³ Zob. objaśn. 4 na s. 143.

⁴ Buzyrys, syn Neptuna i legendarny król Egiptu. Kiedy w kraju zapanowała długotrwała susza, sprowadził wróżbiarzy z Grecji, aby pomogli rozwiązać problem. Frazjusz, bratanek Pigmaliona, poradził mu, aby sprowadził deszcz, zabijając na ofiarę gościa. Buzyrys posłuchał rady, jako pierwszego zabijając samego doradcę. Zob. np. Hyg. *Fab.* 56.

⁵ Gra słów oparta na wspólnym źródłosłowie: „insignia regni” (tu: ‘oznaki królewskiej władzy’) i „insignem” (‘wielkie’, tu: ‘znak’).

niepewni – myślę – czy nie są z żelaza, wszak wydały na świat takich jak my. Daliście, wielcy książęta, najmłodszemu przykład, ale naśladować takie przykłady to wstyd i hańba – nie pozwala *pietas*! Uznałbym, że macie więcej szczęścia, gdyby strzała ominęła tego rodzaju cel albo cięciwa i dłoń odmówiły posłuszeństwa. Postąpiliście dzisiaj tak, jak nie postąpiliby w tej sytuacji nawet barbarzyńcy! Spodobało się wam być naraz królem i ojcobójcą! Przywdziewać purpurę i zewlekać *pietas*! Miło tak pastwić się nad zmarłym, któremu zawdzięczamy życie, droższe niż królestwo? Och, czcigodny ojcze! Nie dane ci było długo cieszyć się szczęściem ani na tronie, ani w grobie! Tam ugodziły cię strzały wrogów, tu – synów. Byłbyś szczęśliwszy, nie będąc tak płodny i bogaty!¹ Milczy twe martwe ciało wystawione na strzelnicę; miła purpura, choć żalosne szczątki nakazują odziać się w żałobę!² Stanałeś między nami, aby rozstrzygnąć, któremu z nas pozwoli los panować, stanąłeś, by przez twe rany wybujała synowska ambicja. Wszak królewska purpura nie dosyć się czerwieni, trzeba koniecznie ufarbować ją w ojcowskiej krwi! Ale ja miałbym chwycić za broń przeciwko tobie, mojemu rodzicowi? Strzelić do ciebie tą ręką? Przebić serce ojca, aby nosić³ berło? Bo nie wypada być królem, nie będąc też tyranem? A jednak choćby ambicja zachęcała, to nie pozwala *pietas*. Skoro droga na tron jest tak haniebna, godziwiej nie panować! Nie na tyle cenię królewskie bogactwa czy władzę nad Kymerami, żebym dla nich miał zdjąć synowski ubiór, oblekając się w królewski. Skoro droga do korony wiedzie przez serce ojca, a do purpury przez jego krew, to ich nie chcę. Cóż mi to za królestwo, co tak kała ranę ojca? Wstyd nosić purpurę, poczerwieniałą od tej krwi. Berło dobyte strzałą z ojcowskich trzewi przynosi hańbę. Poezja chce, żeby Amor strzelał? – Włóżmy to między bajki. Chociaż arbiter każe, nie chciałbym, najlepszy ojcze, aby moja do ciebie miłość była Amorem uzbrojonym w kołczan. Dotychczas uchodził on wprawdzie za ślepcę, lecz nawet w kymeryjskich mrokach najoczywiściej widzi, jak niegodziwa jest to zbrodnia. Nie jestem synem, raniąc ojcowskie serce, ani królem, władając w taki sposób. Wprawdzie daleko mi do królestwa, lecz bliska jest mi *pietas*. O, nawet cięciwa trzęsie się przed czymś podobnym! Łuk dygocze wobec takiej zbrodni! Strzały wypadają z ręki! Ręka odmawia posłuszeństwa! Szkoda, wielki arbitrze, że tego sporu o władzę nie zakończyłeś inaczej! Synom za cel postawiłeś ojca? Tak nieludzkiego celu, co nie przystoi i Trakowi⁴, nie chciałbym nawet dla niewolników! Ale niedo-czekanie, byś ujrzał we mnie bestię, jaką zechciałeś ujrzeć! Niech ta dłoń zazna Scewolowego ognia, zanim podniesie się na ojca. Zranić ojca dla władzy nie

---

¹ W oryginale jedno słowo: „fecundus”, w którym zawierają się znaczenia zarówno ‘płodny’, jak i ‘bogaty’.

² Tj. myślicie już o władzy (symbolizowanej przez purpurę), choć powinniście myśleć o żałobie.

³ W oryginale annominacja: „feriam” (tu: ‘przebić’) i „feram” (tu: ‘nosić’).

⁴ Traków w literaturze antycznej przedstawiano jako lud barbarzyński i okrutny.

licuje nawet z imieniem tyrana. Lecz ja chciałbym być królem, a nie tyranem. Skoro więc władanie ma tak wyglądać, wolę żyć jako człowiek prywatny i syn niż jako król-ojcobójca.

Przykład 2

*Mowa Manliusza, którego ojciec oddał pod topór za to,
że złamał jego rozkaz, walczył i zwyciężył*

Więc triumfalne ręce też wiąże się do haniebnego pała? W tę głowę ma ugodzić topór, karząc za męstwo? Mam znieść okowy, przyniosłszy łupy z wroga? Ale dlaczego? Że zwyciężyłem? Zatem tchórze mają więcej szczęścia niż zwycięzcy? Piękniej byłoby nie zwyciężać? Oto znakomita nagroda za dzielne czyny! Godziwie za nie płacisz: karą dla złoczyńców! O, nieszczęsny los naszego państwa! Gdzie doszło już do tego, że karze się *virtus*! Bo biłem się wbrew temu, co rozkazał konsul! Nie wstyd się tak bić, gdy zwycięstwo wystarczająco rekompensuje winę! Choć walczący okrywa się hańbą, większa od niej w zbrodni zwycięstwa kryje się chwała! To cię boli, że umniejszono autorytet władzy, a że prawa *pietas* – już nie? Tę naukę zwalczasz i starasz się skrepować? Pomyśl, że jesteś nie tylko wodzem i konsulem, ale także ojcem. Boisz się, by nie sądzono, że nie miłujesz dyscypliny, lecz nie tego, że uznają cię za okrutnika? Albo tego, żeby zbrodni nie brakło należytej kary, lecz nie tego, że czynom brak słusznej nagrody? Czyż tak upadnie dyscyplina, gdy syn będzie żywy, a wróg pokonany? A gdyby upadło męstwo? A młodzieńczy zapal? Pomijam, że wydałeś rozkaz zakazujący walczyć, a nie zwyciężać – zabroniłeś walki, lecz pozbawionej towarzyszącego jej zwycięstwa. Któż bowiem zabraniałby walki albo się przed nią wzbraniał, gdyby wygrana była pewna? Niebezpieczeństwo na tobie wymusiło te rozkazy. Gdyby go brakło, cóżby to była za вина – walczyć czy zwyciężać? Lecz skoro tobie, ojcu, tak zależy na śmierci syna, skoro nie wolno zwyciężać i jednocześnie żyć – oto gardło, oto pierś gotowa na śmierć! Nie tak nauczyłem się zwyciężać, ażeby bać śmierci! Nie hańba mi polec, gdy umrę zwycięski – tracę życie, nie chwałę. Dalej liktorze, zgładź Manliusza zwycięzcę, Manliusza chwały nie uciszysz. A ty słuchaj ostatnich słów padającego syna i na wieki żegnaj.

Przykład 3

*Lament nad zburzoną Jerozolimą
(za Tesaurem)¹*

O Salem! O święte przybytki! O żyzne wzgórza Syjonu! Czyżby to była owa błogosławiona matka miast, co jej niebiosy przyobiecały, że będzie niemal wieczna? Co mówić o długowiecznych, gdy giną wiekiuste – padła, padła pyszna rezydencja królów i nie jest niczym więcej niż dymem i trupem!² O dymie, zawsze domostwu przykry! Dokądże poszła wyniosła bryła świątyni,

¹ Por. Tesauro, *Iechonia, Eliacimi filius (Elogia omnia*, s. 157-158).

² W oryginale annominacja: „fumus” (‘dym’) i „funus” (‘pogrzeb’, ‘zwłoki’, tu: ‘trupem’).

siedziba aniołów, pogranicze niebios? Święty ów kamień wywrócony ręką śmiertelnika, a sanktuarium zbezczeszczone przez ten żywioł, którym je oczyszczano. Gdzie naczynia, ofiary, źródła? Źródła leniwe i natury swojej niepamiętne, ognia, rozpalanego przez winę, nie gaszą. Gdzie stół, ołtarz? Gdzie lichtarz, rywal wiekuistego słońca? Nie ma już nic, chyba że cała świątynia to jeden lichtarz. Do jakich zakłęć uciekniesz się, nieszczęsna cizbo? Pożoga przeraasta modły. Komuż pokornie poniesiecie palmy, starcy odziani w płótna? Odeszli zamieszkujący świątynię aniołowie, na koniec ze spalonego domu odszedł jego mieszkaniiec, Bóg! O, nienasycona potęgę ognia! Cóż za ojczyznę nam pozostawi ten, co Boga skazał na wygnanie? Co ze stosami bogactw? Co z towarami z dalekich stron? Z bransoletami? Łupy te bierze w posiadanie ich złoczyńca – ogień, itd.

Przykład 4

Piękny afekt

współcierpiącego z umierającym Chrystusem

Śniesz już swój sen, co naszym jest czuwaniem. Oddajesz ducha, zwycięskiego pośród tylu mąk, ażeby nas nim natchnąć!¹ Domykasz ostatni dzień, ażeby dla nas wszedł wieczny! Spoczywając na ranach rąk i nóg, nie masz jak odetchnąć, bo albo wesprzesz się na cierniach, albo na ranach. Naprawdę tak, Najśłodsza Bolesci, należało zbawiać świat, ażeby znosić śmierć w owym wieku, w owym życia kwiecie? A może nie było życia, abyś mógł je dać, chyba żebyś je dał odebrać sobie? Nowy to z pewnością rodzaj wybawienia! Aby żył świat, zgładzono życie świata, a wraz z tą zagładą tym wspanialej zniesiono zagładę wszystkich ludzi!

Podrozdział 3

Afekty gwałtowne albo pathetic

Do afektów gwałtownych należą nagany, inwektywy, wyrzuty, a także mowa zacieklej oraz pełna grózb czy tchnąca czymś złowróżbnym i tragicznym. Przykład tego rodzaju afektów dał Demostenes, którego wymowa była pełna była gromów i błyskawic², a sam zdawał się wieść wojnę za pomocą języka. Tego samego rodzaju przykład pozostawił Tulliusz, gromiąc wspaniale Katylinę, Werresa, Antoniusza czy Watyniusza³. Pełen najstraszliwszych

---

¹ W oryginale gra słów oparta na wspólnym źródłosłowie: „effundis” (tu: ‘oddajesz’) i „infundas” (tu ‘natchnąć’).

² Zob. objaśn. 1 na s. 244.

³ Cztery mowy przeciwko Lucjuszowi Sergiuszowi Katylinie (*In Catilinam I-IV*), przywódcy spisku, którego celem było przejęcie władzy, wygłosił Ciceron za swego konsulatu w 63 r. p.n.e. Proces o zdzierstwa przeciwko Gajuszowi Werresowi, namiestnikowi Sycylii w latach 73-71 toczył się w 70 r. p.n.e. (Ciceron wygłosił przeciwko niemu jedną oskarżycielską mowę *Actio I in Verrem*, wygrywając sprawę; szczegółowe materiały dowodowe stały się następnie podstawą opublikowanej w pięciu księgach *Actio II in*

i najgroźniejszych afektów jest Seneka tragic – przejrzyj *Medeę*, a przerażisz się jej straszliwej furii, czytaj *Herkulesa szalejącego*¹, a sam nauczysz się szaleństwa.

Pierwszy przykład tego rodzaju występuje w dialogu Manliusza dyktatora z synem, który podałem wyżej. Drugim przykładem niech będzie inwektywa na Judaszową zbrodnię: „O, to dobre: pochwycić nie raniąc, lecz całując. O, zbrodnia – barbarzyńska przez sam ten cywilizowany gest! O, łagodność – przeokrutna i godna zdrajcy! Nazbyt dobrze wiedziałeś, barbarzyński dezterterze z obozu Miłości, że Miłości żadnym orężem ciężiej nie da się zranić aniżeli jej własnym². Niechaj cię niebiosa wydadzą na stracenie, handlarzu bóstwa i kupcu szubienicy, skoro nawet bóstwo wydałeś na pastwę włóczni, gdy tylko głosem najbezwstydniejszego z heroldów ogłoszono, że Boga wycenia się na sesterca³. Częstokroć drożej sprzedawano martwego osła niż żywego Boga. Głowę sprzedaj! Fecjalny⁴ z ciebie gwałciiciel wszelakich przymierzy. Ważysz się całować wśród przyjaciół – pluć jadłem nienawiści? Od znaku pokoju rozpoczynać wojnę? Nie wstyd ci pozdrawiać? Takim zdrowym przecież byś nie chciał być? Okazujesz życzliwość, dając rękojmię miłości? Wydajesz Księcia Miłości, dając znak pokoju! Ale wierz mi, bezmyślnie dałeś pocałunek za lichwiarski procent i prędko wykupić go trzeba będzie stryczkiem”.

Takiz jest ów afekt przeciwko bezbożnemu katowi Chrystusa: „Co robisz, bata wart bezbożniku? Tak tykasz się tego ołtarza, że nim poniewierasz? Nie słyszysz niewinności, niechby i milczącej? A przecież Tamten dał ci ucho do słuchania, tak jak Piotr ci obciął. Tak głuchniesz, najniewdzięczniejszy z żołdaków, na głos miłosierdzia, nawet gdy przywrócono ci ucho⁵ Do tego stopnia twa dłoń czy raczej ręka samej niegodziwości może być bezwstydna wobec samej siedziby Wstydu? O, naturalnie, to posłuszeństwo z lewa⁶ względem prawicy, aby mogła klaskać! O, na lewicę-prawicę bezbożnego mordercy!

Verrem). Czternaście mów Cyclerona przeciwko Markowi Antoniuszowi (*In Marcum Antonium orationes Philippicae*) wygłoszone zostało w 44 i 43 r. p.n.e. Mowę przeciwko Publiuszowi Watyniuszowi (*In Vatinium*), oskarżycielowi Publiusza Sestiusza, wygłosił Cycleron w 56 r. p.n.e. jako obrońca Sestiusza.

¹ Tytuły tragedii Seneki.

² Por. Ferrari, *Oratio VIII (Orationes, s. 54)*.

³ Sesterce (*sestertius*) – drobna moneta rzymska.

⁴ Tj. respektujący międzynarodowe prawo; określenie trudne w przekładzie ze względu na jego zakorzenienie w specyficznej kulturze religijno-prawnej; przymiotnik „fetalis” określał w starożytnym Rzymie prawo, którym kierowali się członkowie dwudziestoosobowego kolegium kapłańskiego fecjalów, sprawujący nadzór nad przestrzeganiem międzynarodowego prawa; do ich obowiązków należało m.in. formalne wypowiadanie wojny i zawieranie przymierzy po zleceniu tego przez senat; w oryginale *annominacja*: „fetalis” i „foedus”.

⁵ Zob. Łk 22,51-52.

⁶ W oryginale gra słów oparta na polisemii, dosłownie: ‘lewe posłuszeństwo’, zwłaszcza w znaczeniu: ‘opaczne’.

To prawda, że między ludźmi niewolniczego i sprzedajnego ducha wyświadcza się dobrodziejstwo, a zbiera obelgę”¹.

Podobnie: „O, wszystkie niebieskie gromy, co niczym niezajęte, a się ociągacie, śpieszcie, nie dopuście do tej nieludzkiej zbrodni, jednego tylko Heroda godnej”².

---

¹ Ostatnie zdanie por. Strada, *Oratio XXVIII* (*Orationes*, s. 434).

² Ferrari, *Oratio VII* (*Orationes*, s. 42).

Rozdział VII

Siódmy fundament szczególnie zdumiewającej wymowy: zastosowanie niepospolitej amplifikacji

Amplifikacja dla mówców to rzecz powszednia, jednak w przypadku naszego mówcy konieczne jest, aby była jedyna w swym rodzaju. Przyjmuję, że istnieją dwa rodzaje amplifikacji, w której celować powinien niepospolity mówca. Pierwsza to amplifikacja krótsza albo też rozwinięcie myśli [*dilatatio sententiae*] w obrębie periodu. Druga to amplifikacja dłuższa, czyli rozwinięcie tematu [*dilatatio argumenti*] nawet w obrębie całej mowy, zarówno wówczas, gdy sam przez się jest obszerny, jak i gdy jest nazbyt skąpy czy jałowy. W rozdziale tym dam ci wskazówki w zakresie obydwu.

Podrozdział 1

Niepospolita amplifikacja krótsza

Przez amplifikację krótszą rozumiem rozwinięcie myśli w obrębie jednego periodu albo też w obrębie niewiele większej ich liczby. Obydwie odmiany wraz z przykładami podaję niżej.

Po pierwsze, tworzy się ją w oparciu o erudycyjną peryfrazę [*periphrasis*]. W ten sposób amplifikuje się owe trzy słowa „Owen – bezwstydnny poeta”¹: „Niechże się już nie zalicza do wieszczów, wyczerpany pośród dowolnej liczby kastalijskich źródeł², nazbyt skromnej³ weny, słowem: prostacki wieszcz. Większe ma on zasługi u nimf i stręczycieli niżli u Muz, dlatego też gozdzien uczczenia nie Apollińskim laurem, ale mirtem⁴, a stąd tylko piękny, że tyle u niego Wener. Przez to zasłużył u innych na pochwałę «bystrej głowy», że prawie stracił twarz: bezczelny⁵ bez reszty. Kto zasługuje na porównanie

¹ Epigramaty Owena cechowała częstokroć pikanteria.

² *wyczerpany pośród dowolnej liczby kastalijskich źródeł* – tj. pozbawiony talentu poetyckiego. Źródło Kastalijskie należało do Apollina i Muz, tryskało u podnóża Parnasu w Delfach.

³ W oryginale annominacja: „Castalius” (nazwa źródła) i „castior” (‘zbyt skromna’).

⁴ Mirt był atrybutem Afrodyty, stąd wieniec mirtowy symbolizuje miłość, zwłaszcza miłość zmysłową.

⁵ W oryginale gra słów oparta na pokrewieństwie i polisemii: „frontem amisierit” (‘stracił czoło / twarz’) i „effrons” (‘pozbawiony czoła’, ‘bezczelny’).

z tomitańskim wieszczem¹, to nie jest mu nierówny – pieszo, skoro z nogami wtargnął na kartę², powinno się go deportować na pustkowia Pontu, aby oduczył się pałać wielkim ogniem pośród scytyjskich śniegów, a pontyjskim chłodem³ ukrócił szalą gorejącego bezwstydnie i bezkarnie”.

Po drugie, tworzy się ją w oparciu o peryfrazę zbudowaną z większym rozmachem przy zastosowaniu okresu retorycznego [*ambitus oratorius*]. W ten sposób rozwija się ową sentencję Sarbiewskiego „Niechże ten pije ze złota, komu żelazo jest słodkie”⁴; „Precz z tymi, co stronią od boju, którym szlachectwo poszło w majątek, lecz *virtus* nie poszła w cenę, a chociaż żadnej nie zdobyli sławy ani w domu, ani w nieprzyjacielskim kraju, dotąd jednak jaśnieją w złocie i błyszczą w purpurze, aby ta czerwieniła się za ich niedołęstwo. Nie dawałbym im berła ani liktorskich różeg⁵ i nie otwierałbym przed nimi złotej żyły wspanialszego losu, bo ani w domu nie są mocni w radzie, ani w boju krzepcy w ręce, ani w domu niepodobni do Kuriuszy, ani na wojnie do Kamillów⁶. Dałbym to raczej ludziom, którzy tylekroć ojczyznę zabezpieczali orężnie i uwalniali od zagrożeń. Dzięki nim w owym krwawym teatrze chwały i lechickiego Marsa zebrała ona tyle zwycięskich laurów, często własną, ale częściej wrogą zroszonych krwią. Im to do domu zasobny Paktolos wszystkimi bym wpuścił korytami, im dałbym złote zatoki wciąż jeszcze Szczęśliwej Arabii⁷. Przelewali⁸ krew? Niech zasłużenie popłynie do nich złotą strugą ojczysty Ganges i niechaj złoto idzie za laurem⁹. Ze wszech miar słusznie, by droższe łupy zdobyły ręce zaprawione do miecza, słusznie, by pierś gnieciona tarczą oblekła się w złote runo, żeby drogocenna poduszka Dariusza¹⁰ wynagrodziła

---

¹ Tj. z Owidiuszem jako autorem podejrzanych obyczajowo wierszy. Tomi, miasto na wybrzeżu Morza Czarnego (Pontu) zamieszkane przez barbarzyńców, było miejscem zesłania rzymskiego poety, którego przyczyną miały być pieśni poety (być może *Ars amatoria*) i enigmatycznie wskazany „błąd”. Por. Ov. *Tr.* II 207.

² z nogami wtargnął na kartę – tj. zbezcześcił ją.

³ Por. opis mroźnej zimy w Tomi u Owidiusza (*Tr.* III 10).

⁴ Zob. objaśn. 7 na s. 142.

⁵ Zob. objaśn. 6 na s. 173.

⁶ Mowa zapewne o Marku Furiuszu Kamillu (zm. ok. 365 p.n.e.), pięciokrotnym dyktatorze rzymskim i sześciokrotnym trybunie wojskowym, który zasłynął jako wielokrotny zwycięzca i jednocześnie wzór postawy moralnej zawierającej się w rzymskiej *virtus*.

⁷ Zatoką Arabską (*Sinus Arabicus*) nazywano w szczególności dzisiejsze Morze Czerwone, ale może także tu chodzić o zatoki od strony Morza Arabskiego (*Mare Arabicum*), czyli Oceanu Indyjskiego. Pliniusz (*Nat.* XII 41,84) nazywa to morze równie szczęśliwym jak Arabia Szczęśliwa ze względu na obfitość pereł.

⁸ W oryginale gra słów oparta na wspólnym źródłosłowie: „infunderim” (‘wpuściłbym’) i „fudere” (tu: ‘przelewali’).

⁹ W oryginale annominacja: „laurum” (‘laur’) i „aurum” (‘złoto’).

¹⁰ Chodzi tu o przestrzeń umiejscowioną w głowach łoża królów perskich, gdzie miało być stale przechowywane pięć tysięcy talentów w złocie; nazywano je „poduszką króla” (zob. Ath. 514e-f).

bezsenne noce – niech świadomość, że się godziwie czyni, nie jest jedyną zapłatą za godziwe czyny”.

Po trzecie, tworzy się ją w oparciu o peryfrazę przyozdobioną zdumiewającymi i nieoczywistymi spostrzeżeniami, zawierającymi jednak tę samą myśl. W ten sposób rozwija się tych kilka słów „Był szczodry dla ubogich”: „Nigdy nie trafił on na ograniczenia, których by wprawdzie nie rozciągnął obfitym rozdawnictwem, nigdy nie zdawał się sobie szczęśliwszy, niż gdy własnym sump-tem uszczęśliwił wielu. Otóż nakazuje, by wraz ze słońcem wschodził dla innych nowy los, a zachodziła bieda”; „nie troszczy się o bogactwa, chyba że miałby je rozdać”¹; „zabiega o większe, aby móc rozdać więcej. Nigdy nie odwiedza miejsc kaźni, żeby nie przemieniać ich jednocześnie w Wyspę Szczęśliwą²; niczego się tak nie trzyma, gdy idzie o jego własną fortunę, jak tego, że winien pomagać nieszczęśnikom, a szczęśliwym może. Wreszcie, cokolwiek zdoła wydrzeć Fortunie, to czyni zyskiem *virtus*, tak aby przypadł mu majątek złożony tylko z chwały”.

Podobnie amplifikuje się to „Zachowywał się przyzwoicie, podczas gdy młodzież była zła”: „Już wówczas on i jego rówieśnicy nierównym zmierzali krokiem: on dążył do duchowej korzyści, podczas gdy tamci gnali w przepaść na złamanie karku. Już wówczas cnoty obnosił na sobie jak w teatrze albo też w kompendium: rosnąc, od niczego prawie tak nie przybierał, jak od wielkich cnót – nic z dziecka, prócz wieku, nigdy po sobie nie okazywał i aż tak naśladował obyczaje niebian, że przypominał ich z twarzy, a tymczasem u rówieśników, zatracających się w uciechach życia, królowały zawsze zwycięskie wady, bo też zwykle ów wiek, gdy zafarbuje się rozkoszą, z trudem nabiera innej barwy”.

Po czwarte, tworzy się ją w oparciu o krótkie porównanie wywiedzione z podobieństwa. W ten sposób rozwija się zdanie „Żołnierskie męstwo pobudza się nagrodami”: „Mógłbyś pomyśleć, że nagrodą za dzielne czyny jest złoty deszcz, niezawodny posiłek wojennego męstwa. Przy tej złotej aurze męstwo wojowników, choćby i zwątlące, podnosi się i wzrasta w nieskończoność, wzmacnia się, gdy z ojczystego nieba kosztowny pada grad i gdy w obozach rozlega się grzmot tej złotonośnej burzy”. To samo inaczej, w postaci skróconej: „Tajemne przybytki męstwa, które trzeba wydobyć na jaw, łatwo otwiera się złotym kluczem. W takiej to mierze argument podarku i zagwarantowanej nagrody pociąga myśl, jak gdyby wabiąc ją złotą przynętą cnoty, zaosttrzając złotą oselką”, itd. Podobnie rozwija się zdanie „Nie chcę bić się z nierównym”: „Męstwo bez równego rywala słabnie. Za godziwy uważam laur zdobyty na znakomitym wrogu, gromy w doliny nie biją, lew

¹ Giuglaris, *Basilii Magni elogium (Inscriptiones)*, s. 118; *Secunda pars*, s. 178). Mowa o św. Bazyliu Wielkim.

² *Wyspę Szczęśliwą* – nawiązanie do mitycznych Wysp Szczęśliwych, położonych na Oceanie; przebywały na nich hołdujący cnocie zmarli, zażywając spokoju.

nie rzuca się na baranka, a powalenie bezbronnego dziecka mężczyźnie nie przynosi lauru”¹.

Po piąte, tworzy się ją w oparciu o krótkie erudycyjne porównanie. W ten sposób o kimś, kto dzielnie znosi przeciwności losu: „Wśród tych ciosów zadawanych przez Fortunę on stoi niby Marpezyjska Skała² i niewzruszone wzgórze Kapitolu”. Podobnie: „Gdy z niewzruszoną pogodą przyjmował chmurnego i grzmiącego ojca, słusznie można było sądzić, że wielkością myśli przerasła Olimp, mianowicie zbyt wielki, by dosięgły go pociski bólu. Przeciwnie gromy, które ów Jowisz ciskał, tyle mu mogły zrobić, co ostrze gwieździstego Oriona słońcu³ albo straszliwy widok tarczy Perseusza”.

Podobnie to „Skorumpowani sędziowie”: „Srebrne włócznie Filipa otwarły nie tylko wrota Grecji i nie tylko złoty osioł Macedończyków okazał się skuteczny tam, gdzie wojowniczy baran nic nie wskórał⁴. Katapulta ta nazbyt często biła też w piersi zaprzysięgłe sprawiedliwości i je powalała”. Podobnie to „Żołnierza zdobywa się nagrodami”: „Wiedz, że nagrody to złote sidła, w które – realniej niż w Timoteosowym śnie – łowi się żołnierskie dusze, a dzięki nim zwycięstwa⁵. Sądzę, że niejeden by się znalazł Lizymach, gdyby miał swego Aleksandra, który by rany odniesione zaszczytnie za ojczyznę zasklepił i koronował złotem”⁶.

A w ten sposób Juwenalis:

Poblądł jak ten, co węża nagą stopą zdeptał,
czy orator przed mową u ołtarza w Lyonie⁷.

---

¹ Por. wyżej, s. 212.

² Skała Marpezyjska – góra na wyspie Paros na Morzu Egejskim; porównanie zaczerpnięte zapewne z *Eneidy* (VI 470-471), z opisu cienia Dydony, nieporuszonej słowami Eneasza.

³ Tj. konstelacja gwiazdna wyobrażająca myśliwego – słońcu. Orion to mitologiczny myśliwy, który po śmierci został zamieniony w gwiazdozbiór.

⁴ Por. wyżej, s. 124.

⁵ Odwołanie do anegoty o Timoteosie (V/IV w.), wybitnym wodzu ateńskim, którą podaje m.in. Plutarch (*Regum* 187b-c). Odnotował on, że istniały malunki wyobrażające Timoteosa, któremu podczas snu miasta same wchodziły w sieci.

⁶ Lizymach był jednym z wodzów Aleksandra Macedońskiego, a po jego śmierci królem Tracji. Justynus (XV 3) przytacza anegdotę mówiącą o wielkiej dzielności Lizymacha, który rzucony przez rozgniewanego Aleksandra na pożarcie lwu, zabił zwierzę gołymi rękami, wrywając mu język. Aleksander w podziwie dla tego czynu ułaskawił wodza. Tęgoż Lizymacha, który towarzyszył mu w Indiach podczas pościgu jednego z plemion, Aleksander zranił przypadkiem włócznią w czoło, a nie mogąc zatamować w inny sposób krwi, nałożył mu na głowę swój diadem.

⁷ Por. Juv. 1,43-44. Chodzi o pojedynek w wymowie łacińskiej i greckiej organizowane w Lugdunum za czasów Kaliguli. Mówcy, których utwory szczególnie się nie podobały, musieli je zmywać gąbką lub językiem, jeśli nie chcieli być wychłostani albo wrzuceni do pobliskiej rzeki. Zob. Suet. *Cal.* 20.

Po szóste, tworzy się ją w oparciu o nagromadzenie [*congeries*] większej liczby podobnych treści albo w oparciu o synonimiczne spostrzeżenia, erudycyjne bądź nie. W ten sposób rozwija się zdanie „Co przynosi szkodę, przynosi i pożytek”: „Nie tylko szczęście rodzi szczęśliwych. Także w goryczy tkwi słodycz, a pożytek w szkodzie. W niepowodzeniach przeważnie kryje się pociecha – chmury spowijają słońce, jądro chowa się w łupinie, róża wśród kalców, drzewo pod korą, z lichej muszli dobywa się perły, w górskich skrywa się złoto, w Tersytyesie¹ żyje świetny duch, morskie fale pochłaniają statki, lecz sypią klejnotami”², itd.

Tak samo owe wiersze o tym, że nie należy lekceważyć drobnostek: „Lecz mało trzeba, żeby podmyć głąz – zabija nawet pszczele żądło. Remory stają na drodze statku, który pruje fale³, z iskier wziął się pożar Troi, z sadzonek ogród, małym strużkom potężne rzeki „powstanie zawdzięczają”⁴.

Po siódme, tworzy się ją w oparciu o nagromadzenie erudycji w miejsce jakiejś nazwy ogólnej czy rodzajowej, do której owe wyżej wspomniane erudycje i przykłady odnoszą się jak gatunki. W ten sposób właśnie, poprzez uszczegółowienie, rozwija się owo powiedzenie „Dzieło to przewyższa wszystkie cuda świata”: „Nie waż się porównywać tego dzieła z podobnego kunsztu i wartości piramidami Egiptu, z Rodyjskim Kolosem wyobrażającym słońce, co zadziwił położeniem i ogromem, z blaskiem Latarni w Faros, dziełem godnym króla Ptolemeusza, ze świątynią Diany Efeskiej, z murami Babilonu, z grobowcem Mauzolosza, z sięgającym nieba posągiem Jowisza, wzniesionym przez Fidiasza, z siedzibą Chosroesa, z labiryntem Minosa, ze Złotym Domem Nerona⁵, z Teatrem Pompejusza⁶, z Aleksandrem Apellesa⁷, z winogronami Zeuksisa, z zasłoną Parrazjosa, z Doryforosem⁸, z Wenerą z Kos

¹ Tutaj imię Tersytyesa (zob. objaśn. 5 na s. 118) użyte jako antonomazja na oznaczenie odrażającego wyglądu, a nie charakteru.

² Por. wyżej, s. 99.

³ Por. Kwiatkiewicz, *Supplex libellus* II 8: „Tak sił drobnych gmach nie trzyma / I pszczoła żądłem orze, / Rybka pewna okręt ima, / Gdy wały morskie porze”.

⁴ Por. Kwiatkiewicz, *Supplex libellus* II 10: „Od miążkich źródeł wyniosłe / Z brzegów bieg rzeki mają, / Z iskry pożar, cedry rosłe / Z różdżek ku niebu wstają”.

⁵ Wybudowany między Pałacem a Eskwiliami. Sam tylko przedsiönek mieścić miał potrójny portyk, każdy długości tysiąca kroków, wnętrza były bogato zdobione złotem i klejnotami. Mieścił m.in. wspaniałe urządzone łaźnie i salę jadalną, która miała stałe się obracać. Na terenie rozległej posiadłości znajdowała się sztuczna sadzawka. Zob. Suet. *Nero* 31; Plin. *Nat.* XXXVI 111. Na temat wymienionych wcześniej obiektów zob. objaśn. 6 na s. 129.

⁶ U Kwiatkiewicza: „amphitheatrum”. Mowa o wzniesionym przez Pompejusza (zob. Plut. *Pomp.* 52) ok. 55 r. p.n.e. pierwszym kamiennym rzymskim teatrze, a właściwie monumentalnym kompleksie budowli łączących funkcje teatru i świątyni Wenus.

⁷ Zob. objaśn. 6 na s. 167.

⁸ Tj. zapewne rzeźbą młodego mężczyzny z włócznią dłuta Polikleta (V w. p.n.e.). Zob. Plin. *Nat.* XXXIV 55.

Praksytelesa¹, z puklerzem Minerwy i wyrzeźbionymi na sandale walkami Lapidów z Centaurami² czy z sześciuset innymi wymysłami świata i sztuki”.

Podobnie rozwija się słowa „Chciałbyś wykwintu na półmiskach”: „Marzą ci się z Witeliuszem³, nie wiem jakie wątroby kwiczołów, mózgi bażantów, mleczne muren, numidyjskie kury⁴, arabski ptak⁵, półmisek Witeliusza, Helio-gabalowy zbytek⁶, perły Kleopatry⁷, Neronowe uczty⁸”, itd.

Podobnie ten wiersz o wielkiej czyścicowej męce:

Pomyśl o łożu Prokrusta
i torturach Perilla⁹,
wszak hełm rozżarzony głowy
i ołowiany likwor,
wszak chorób ościę spizowy
i cały etneński skwar,
Falaris, Sycylii tyran,
tak nie potrafi dręczyć,
jak wolna tortura ognia,
gdy przyjdzie pokutować¹⁰.

Podobnie zdanie „Nie należy lekceważyć drobiazgów” w efekcie nagromadzenia erudycji miałyby powstać: „Któż by się nie obawiał rzeczy najbłahszych, gdy słyszy, że w Hiszpanii króliki podkopały miasto, a w Tessalii krety; mieszkańców Galii wyгнаły żaby, Afryki – szarańcza¹¹; Megarejczyków myszy,

¹ Tę pochodzącą z V w. p.n.e. rzeźbę opisał Pliniusz (*Nat.* XXXVI 20).

² Chodzi tu o elementy słynnej rzeźby Ateny Partenos dłuta Fidiasza (500-432). Zob. Plin. *Nat.* XXXVI 18.

³ Witeliusz miał nakazać zrobienie półmiska kosztującego milion sesterców, dla wypalenia którego wybudowano specjalny piec. Zob. Plin. *Nat.* XXXV 163. O wyszukanych potrawach, które miały się znaleźć podczas uczty na półmisku nazwanym przez Witeliusza „tarczą Minerwy”, pisze, tutaj sparafrazowany, Swetoniusz (*Vit.* 13).

⁴ Tj. perliczki.

⁵ Tj. feniks.

⁶ O wystawnych ucztach Heliogabala, cesarza rzymskiego w latach 218-222, pisze Eliusz Lampridiusz (*SHA Heliog.* 20-25).

⁷ Zob. objaśn. 6 na s. 163.

⁸ Jak pisze Swetoniusz (*Nero* 27), Neron biesiadował od południa do północy, a jego ucztom towarzyszyły często występy fletnistek i maskarady.

⁹ Prokrustes – mityczny zbójca, który swoje ofiary przycinał lub rozciągał do długości swojego łoża (został w ten sam sposób zabity przez Tezeusza). Perillos – zob. objaśn. 5 na s. 101.

¹⁰ Por. Kwiatkiewicz, *Supplex libellus* III 17-18: „Staw w myśli Prokusta łożę, / Myśl o Perilla wole: [...] Mniej szyszak ognisty skronie / I ołów w usta lany / Lub moc silna chorób w skonie / I Etny piec rozgrzany, / Mniej dręczą tyrańskie kluby, / Choć przy sykulskiej próbie, / Jak dojmie czyścicowej grubości / Upała, choć w małej dobie”.

¹¹ Przykłady podane przez Pliniusza (*Nat.* VIII 104).

a mieszkańców Faselis rozpedziły osy¹, Gymneci prosili Rzymian o pomoc przeciw tchórzliwym zającąkom!”²

Po ósme, tworzy się ją w oparciu o objaśnienie podmiotu i orzeczenia zawartych w tezie [*propositio*]. W ten sposób rozwija się te słowa „Deszcz jest dla ziemi użyteczny i niezbędny”: „Wiosna obfitująca w ulewy i deszczowe chmury użyznia pola, raduje ogrody, łąkom przywraca powab, kwiatom przepych, krzewom wdzięk, przynosi obfite i wspaniałe plony. Zamiera wdzięk ogrodów i wszystko zmienia się w wyprążoną pustynię, gdy rosa ta nie łagodzi spiekoty nieba, a ziemskich trzewi nie zwilżają burzowe ulewne deszcze. Ziemia nie potrafi być miła, gdy słońce stale się śmieje – wówczas dopiero zwykła się uśmiechać i miłą okazywać twarz, gdy niebo, doprowadzone do płaczu, zanosi się od łez. W końcu gdy pola pragną, a niebios odmawiają im wody, złości się rolnik”.

Po dziewiąte, tworzy się ją w oparciu o rozwinięcie i objaśnienie któregoś ze znaczeń słowa zawartego w tezie [*propositio*]. Tak właśnie rozwija się słowa „Kunsztowny, pełen harmonii głos”: „Zrazu głos, pełen prostoty, stąpa dostojnym krokiem, a jest tak dalece poważny i wcale niez miesza ny, że zdaje się wyrażnie nie dbać o pozór i chwałę oraz nie zważać na chód, jak zwykli okłaskujący samych siebie. Ledwie zaś się ów dźwięczny geniusz rozpali i z wolna brak troski o warsztat przejdzie w zainteresowanie sztuką, dalej krok za krokiem drobić tony i rozszcze piać niby na melodyjne punkty, i zastępować krótkimi i częstymi ciągnące się najdłużej, dalej rozstawiać zawodzące wyżej i pięknie gnące się w takt Charyty³ oraz układać jako ostateczne zwieńczenie dzieła coś w rodzaju loczków, dalej ton rozpędzać do zawrotnej prędkości i wznosić jak na skrzydłach, i w przestworza puszczać, a zaraz staczać się w najgłębszą przepaść albo, przeciwnie, w pół drogi hamować, pędzić w dół, nieoczekiwanie cichnąć, postanawiać wrócić, obracać i kręcić się niby turbina, że uwierzyłbyś, iż tak krągło utoczyła go tokarka, a nie usta; dalej wśród najmiłszych zalotów starać się o dostateczną słodycz, dalej w nieoczekiwanym spadku zawracać ku krtani i wznosić z jakimś głuchym trzepotem, dalej tłumić tryskającą radość pieśni gubionym raz za razem rytmem i czymś na pozór smutku, dalej wreszcie ton łamać, mieszać, rozpościerać, zawieszać, odmieniać, przeciągać, sławić swą zdolność pośród westchnień, drżenia, modulacji, zestrojów, dobitnie, nisko, przenikliwie i na sześćset sposobów”⁴.

¹ Zob. Ael. *Nat. animal.* XI 28. Megaryjczycy – mieszkańcy Megary, miasta położonego na Przesmyku Korynckim. Faselis – starożytne miasto na wybrzeżu Lycji (obecnie Turcja).

² Zob. Strab. III 6. Gymneci – mieszkańcy Gymnesji, tj. Balearów.

³ Imię Charyt występuje tu jako antonomazja na oddanie wdzięcznego efektu.

⁴ Guinigi, *Allocutio VII (Allocutiones)*, s. 183-184). Eksponowaną funkcją zarówno tego, jak i następnego przykładu jest niewątpliwie funkcja mimetyczna – według stratyfikacji samego Kwiatkiewicza realizująca się poprzez środki trzeciej odmiany tekstowej *mimesis*, czyli za pośrednictwem opisu i odpowiedniego wysłownienia, dzięki

Podobnie zdanie „Ptaki śpiewają rozmaicie i zwierzęta mają różne głosy”, w którym poszczególne ptaki i zwierzęta obdarzone są charakterystycznym dla siebie głosem: „Posłuchaj w porze późnej wiosny, jak ćwierkają wróble, gruchają gołębie, tiutiają sikorki, słodko gwizdzą kosy, kwilą akredule¹, szczebioczą drozdy, trajkoczą szpaki, gęgają gęsi, słychać żurawi klangor, skarżą się turkawki, kwaczą kaczki, terkoczą łabędzie, skrzeczą jastrzębie, piszczą kanie, pieją koguty, gdaczą kury, gulgoczą pawie, niesie się kiwit-kiwit jaskółek i orli wrzask, pokrzykują sępy, kraczą kruki, gwarzą kawki, klekoczą bociany, kukają kukulki, cykają cykady, brzęczą pszczoły, huczą puchacze, świszczą nietoperze, krzyczą myszołowy, pohukują sowy, zawodzą puszczyki, świergołą żołą, papugi naśladują ludzką mowę, słowik odmienia głos na tysiąc sposobów; posłuchaj też, jak miauczą tygrysy, ryczą lwy, fukają lamparty, pomrukuje rysie, chrapliwie odzywają się niedźwiedzie, chrząkają dziki, trąbią słonie, rżą osły, porykują jelenie i onagry, muczą byki, kwiczą wieprze, beczą barany, meczą owce, pobekują kozły, szczekają lisy, ujadają szczeniaki, piszczą zające, mruczą łasice, grają świerszcze, popiskują myszy, rechoczą żaby”².

Po dziesiąte, tworzy się ją w oparciu o nagromadzenie niezwykłych określeń. W ten sposób amplifikuje się słowo „lilia”: „Kwiat ten jest ozdobą ziemi, chlubą sadzonek, okiem kwiatów³, klejnotem łąk, gwiazdą ogrodów, słodkim, potężnie promieniującym pięknem”. W ten sposób Strada opisuje człowieka wysokiego wzrostu: „Ze względu na jego potężną posturę moglibyście sądzić, że to potomek rodu Geriona lub Enkeladosa czy Tyfona, albo też sturęki Briareos⁴, a ja nazwę go hiperbolą człowieka, cieniem w wieczorowej porze,

---

któremu osiąga się efekt obrazu, a w tym przypadku słuchowy jego ekwiwalent. Pozostałe dwa sposoby polegają bądź to na naśladowaniu (parodiowaniu) stylu danego autora, bądź naśladowaniu cudzych afektów w etopei. Zob. Kwiatkiewicz, *Eloquentia*, s. 586-607.

¹ Akredula – ptak trudny do zidentyfikowania; nazwa *acredula* pojawia się jako odpowiednik greckiego terminu *ὀλολυγών* w Cyceronowym (*Div.* I 8,14) tłumaczeniu fragmentu poematu Aratosa (*Phaen.* 848) i w czasach późniejszych była przedmiotem licznych kontrowersji: odnoszono ją głównie do słowika i puszczyka, ale także do żaby.

² Autor, zachowując dwudzielną kompozycję, nie wyszedł w tym przykładzie poza repertuar gatunków wymienionych w pieśni Pseudo-Owidiusza *De Philomela*, funkcjonującej jako zrytmizowany glosariusz (szeroko znany, komentowany i inspirujący autorów kolejnych glosariuszy gromadzących ptasie i zwierzęce głosy). Pewne różnice, jeśli chodzi o onomatopieczne nazwy śpiewów, mogą wynikać z inwencji Kwiatkiewicza, który mógł korzystać również z innych, drukowanych czy rękopiśmiennych glosariuszy (takich jak cytowane przez Pietera Burmana, jednego z późniejszych wydawcy pieśni, w tomie 2 (ks. 5) jego *Anthologia veterum Latinorum epigrammatum et poematum sive catalecta poetarum Latinorum* (1773).

³ W znaczeniu ‘czymś cennym’, jak w związku frazeologicznym „być oczkiem w głowie”.

⁴ Enkelados i Tyfon byli Gigantami, synami Ziemi i Tartaru. Briareos – zob. objaśn. 7 na s. 102.

Kolosem z Rodos¹, kolofonem gigantomachii², jednym ze słupów Herkulesa, *non plus ultra*³, itd.

Po jedenaste, tworzy się ją w oparciu o synonimiczne przeciwieństwa [*opposita*] lub przeciwieństwa pozorne. Tak właśnie rozwija się zdanie „Żołnierz może być pierwszym tancerzem kolegium Saliów”⁴: „Od bojowej wrzawy przeszedł do ołtarzy⁵, aby składać ofiary świętsze niż nieprzyjacielska krew⁶, wcześniej nawykł do pobudki i zakrzywionych trąb, a teraz do bardziej harmonijnych tonów na pochwałę bóstwa; triumfalne laury zamienił na łagodniejsze oliwki, hełm na kapłańską przepaskę⁷, miecz i włócznie na rytualną laskę salijskiego kapłana, chlamidę na świętą purpurę. Również w tym przypadku «Trąby ustąpią wstęgom, a ołtarzom włócznie»”.

Należy tu również taki przykład: „Przeciwności losu pobudzają *virtus*, przeciwności ją karmią – postępuje na koniu⁸, nabiera tężyzny przy łuku⁹, wyśpiewuje przy lutniach¹⁰, triumfuje na podwyższeniu¹¹. Szczęście do ciebie płynie, kiedy tylko chcesz, lecz często odpływa *virtus* – lepiej ją umacniają przeciwności losu”.

Po dwunaste, tworzy się ją w oparciu o nagromadzenie różnorodnych okoliczności [*adiuncta et circumstantia*]. W ten sposób, uwzględniając imię, herb i zaszczytne godności, rozwija się owo zdanie „Ród Sapiehów mężny i uhonorowany”: „Ty też nie wyrodziłeś się z Marsowego rodu Sapiehów, który wydaje na świat Lwy, a nigdy jelenie¹². Dziedziczna strzała¹³ poświęca go Marsowi, a dodana do niej oznaka żywotności zapewnia o czekających nań laurach i nieśmiertelnej sławie. A może ród ten już przez to zapewnioną ma nieśmiertelność, że za zasługi otrzymał mniejszy wieczności małżeński pierścień¹⁴, a wcześniej urzędową marszałkowską laskę, którą wsparł sławę własną i ojczyzny”¹⁵.

¹ Zob. objaśn. 6 na s. 129.

² *kolofonem gigantomachii* – tj. metryczką poematu o buncie Gigantów przeciwko bogom olimpijskim. Zob. też objaśn. 7 na s. 181.

³ Słupy Herkulesa – górzyste przylądki po obu stronach Gibraltaru (zob. też objaśn. 12 na s. 122). Zob. Strada, *Orationes variae*, s. 411-412.

⁴ Saliowie – rzymskie kolegium kapłanów Marsa Gradywa.

⁵ W oryginale annominacja: „armis” (tu: ‘bojowej wrzawy’) i „aras” (‘ołtarzy’).

⁶ W oryginale annominacja: „hostium” (tu: ‘nieprzyjacielska’) i „hostiis” (‘ofiary’).

⁷ W oryginale annominacja: „laureas” (‘laury’) i „oleas” (‘oliwki’); „galeam” (‘hełm’) i „infulam” (‘przepaskę’).

⁸ Słowo dwuznaczne: „equuleus” – ‘koń’, ale także ‘łoże tortur’.

⁹ Słowo dwuznaczne: „nervus” – ‘ciąciwa’ i ‘pęta, więzy’.

¹⁰ Słowo dwuznaczne: „fidicula” – ‘mała lutnia’ i ‘powróż’.

¹¹ Słowo dwuznaczne: „catasta” – ‘podwyższenie’ i ‘narzędzie tortur’.

¹² Zob. wyżej, s. 115 i objaśn. 7 na s. 163.

¹³ Sapiehowie pieczętowali się herbem Lis: w polu czerwonym srebrna strzała (rogacina) dwa razy przekrzyżowana.

¹⁴ Tj. pieczęć mniejszą (podkanclerską).

¹⁵ Mowa o urzędach kanclerskich i marszałkowskich, które przedstawiciele rodu otrzymywali w Wielkim Księstwie Litewskim od kilku pokoleń.

Po trzynaste, tworzy się ją w oparciu o liczniejsze i co bardziej finezyjne myśli [*conceptus*] nagromadzone dla objaśnienia jednej i tej samej tezy [*propositio*]. W ten sposób rozwija się słowa „Na twą chwałę, najwyższy kapłanie, przemawiają wielkie rzeczy”: „Jesteś tak wielki, że sławą twego imienia łączysz Północ z Południem. Nie szukaj większej pochwały niż ta, że Rzym dla twej ozdoby zatroszczył się o bogobojnego Tulliusza¹. Sława twa jest bezpieczna pod Piotrowym kluczem – stoją dla niej otworem przybytki nieśmiertelności, które klucznik ten otwiera. Doprawdy nikt nigdy nie mógł mieć piękniej opieczetowanej pochwały niż twoja, opatrzona Pierścieniem Rybaka², ażeby mogła trwać, raz wyryta na tej najpewniejszej ze Skal³”, itd.

W oparciu o to samo zbudowano tę finezyjną amplifikację u Giuglarisa, której tematem jest krwawy pot Chrystusa: „Chciwy ból z każdej cząstki ciała wygzekwował trybut, żadnej nie podarował potu czy łez – inaczej nie godziło się płakać Chrystusowi, który cały jest okiem. A może to przez kielich, co nadstawiony z nieba podsuwa truciznę i nazbyt ją przybliżywszy, przyprawia szlachetną perłę o poty? Z pewnością nasz wschodzący świat mógł sobie obiecywać pogodę na jutro, poczerwieniawszy tak z wieczora⁴”.

Po czternaste, tworzy się ją w oparciu o jednoczesne zastosowanie kilku spośród dopiero co wyliczonych sposobów i połączenie ich, aby rozwinąć pojedynczą tezę. Widać to w rozwinięciu owej sentencji „Zaszczyty zmieniają obyczaje⁵”, amplifikowanej następująco: „Niejednokrotnie purpura sprawiała, że ktoś skądinąd łagodny stawał się bestią, albo urząd – że człowiek zły stawał się jeszcze gorszy. Tak to najczęściej władza służy występкови, a powodzenie zbrodni. Tego rodzaju słońcom towarzyszą cienie, liktorskie różgi⁶ taki mają orszak. Niekiedy nie ma dla nich miłszej purpury niż poczerwieniała głównie od ludzkiej krwi, nie ma wspanialszego tronu niż ten, na który wstępuje się po zdeptanych głowach obywateli, nie ma lepszego berła niż takie, co przetrąca szyje liczniejsze niż laska Tarkwiniusza – już nie makówkom, ale niewiniątkom. Tak oto honorowe topory częstokroć grożą cnocie śmiercią, a pomyślność królów rzadko ufundowana jest na dawnej nieposzlakowanej uczciwości. Jej posmak ledwie się zachowuje po zdobyciu królewskiego jabłka, tego złotego owocu, który wydaje *virtus*. Pierwszym, by nie powiedzieć jedynym, człowiekiem w Rzymie, który po objęciu władzy stał się lepszy i przywdziawszy purpurę, pozbył się bestialstwa, był Tytus. Ale liczniejszy byli ci, co na tronie od nauczycielki Swobody wyuczili się wad. Wyniesionych na szczyt Fortuna

¹ Tulliusz – Cynceron. Tutaj jako antonomazja na oznaczenie doskonałego mówcy.

² Pierścień Rybaka – złoty sygnet papieski, przedstawiający św. Piotra zarzucającego sieć, służący do pieczętowania nieoficjalnych dokumentów.

³ Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 520. Odwołanie do etymologii imienia Piotr (w oryginale „Petra” – ‘skała’).

⁴ Por. Giuglaris, *Elogium XLVII (Christus)*, s. 103).

⁵ W oryginale: „Honores mutant mores”.

⁶ Zob. objaśn. 6 na s. 173.

strąca w otchłań zbrodni i razem z diademem nakłada niepamięć o dawnej dzielności i cnocie. Jak długo panują nocne ciemności, to dzieło natury, słońce, znika pod ziemią, a gdy już błysnie jaśniej, wyklucza udział innego światła i gasi mniejsze gwiazdy, jakby nie mogło być słońcem, nie świecąc za dnia samotnie”.

Podrozdział 2

Amplifikacja dłuższa

Te sposoby amplifikacji, o których się tu powie, służyć będą rozwinięciu tematu [*argumentum*], nawet takiego, który sam z siebie byłby za mało obszerny. Podam kilka sposobów, a jednocześnie przypominam, że w ich zastosowaniu nie może braknąć czegoś zdumiewającego. Dlatego też trzeba się tu oprzeć na wskazanych już fundamentach zadziwiającej wymowy, a każdy ze sposobów przemyśleć ze szczególną uwagą.

Pierwszy sposób amplifikacji tematu, łatwy i finezyjny, polega na wykorzystaniu okoliczności rzeczy, miejsca, czasu i osób, a przy tym albo wielu okoliczności jednocześnie, albo tylko jednej, rozpatrywanej dłużej i z zastosowaniem rozmaitych akuminów i erudycji, o ile sprawa na to pozwala. W przypadku liczniejszych okoliczności należy je spleść w sposób niezwyklej z tezą [*propositio*]. Przykładu niech dostarczy oracja, którą można by wykorzystać przy powinszowaniach z okazji Nowego Roku. Finezyjna amplifikacja jej tezy („Oto rodzi się rok”) bierze się zarówno z okoliczności Świąt Narodzenia i Obrzezania Chrystusa Pana, jak i z okoliczności odchodzenia roku itd.

Narodziny nowego roku

„Niedawno Boże Dzieciątko przyszło na świat, a raczej na ciemności, i w istocie Słońce wschodzi w samą porę, kiedy doskwiera niedostatek światła, które by przemogło mrok. Po tym jak Bóg stał się niemowlęciem, nawet lata upodobały sobie całkiem płacz i skrępowanie w powijaki Słowa¹. Czyż okresy lat mogłyby się bowiem wzbraniać przed takim opasaniem, gdy nieskończoność Słowa ograniczono w kołysce czasu? Zatem czas narodzin upiększa nowa Swada, która obwieszcza wcielenie Boga (poza ciałem powstaje on bowiem przed początkiem lat, zrodzony przez całą wieczność) i staje się akuszerką Roku – niemowlęstwo² Boga jest wprawdzie słodsze, lecz Roku nieco przyjemniejsze, bo narodziny bóstwa zatruły łyż, dziecięcy Rok witany jest zaś przez powszechny aplauz, a świat szykuje genetliakon³. A już nie wspomnę, że powijaki Roku, nasączone krwią Słowa, zabarwione są purpurą, a w horoskopie nie ma innej bliższej gwiazdy niż tylko Bóg-Słońce, co chyli się w objęcia Panny wśród dobrych przepowiedni, nawet jeżeli teraz spuszcza krwawy deszcz. Owe deszcze młodziutkiej Miłości to przecież karma

¹ Zob. objaśn. 2 na s. 190.

² W oryginale gra słów: „infantia” oznacza ‘niemowlęstwo’ i ‘niezdolność mówienia’.

³ *genetliakon* – utwór gratulujący narodzin.

błogosławionego siewu, a cokolwiek pozostało ze zła, to zgasty właśnie Rok, upadając, pociągnął razem z sobą. Jego pogrzeb odbył się w czas «południa nocy», jak to ktoś powiada¹, gdy nie godziło się, by przewlekał życie, skoro przyszedł na świat drugi. To mu się jednak dość chwali, że tchnął życie we wcielone Słowo i słusznie się tym na łożu śmierci chlubił, że to życie, co je zaczął od pogrzebu Roku, oddał Stwórcy życia. Ale oto z tych popiołów leciwego trupa wspanialszy strzela w górę feniks² i tak ze zgonu i zachodu jednego wyłania się drugi: żywy i wschodzący. Wschodzi wraz ze Słońcem i chłonał będzie jego ziemskie światło, czystsze niż niebieskie. Lecz cokolwiek ma udziału w blasku, to z twoim, Wielmożny Panie, zyskiem, jak można się spodziewać. Tak świetnie rozpoczęty bieg Roku nie potrafi bowiem oszczędzać pożyczonego światła i wszystko zalewa blaskiem. Choć zatem nieraz już zataczający koło Rok niósł ci niezmienną pogodę, to ten wśród życzeń szczęścia mógłby się wreszcie usatkwować. Życzenia te zaś jak najszczodrzej pomnażam o modły, co dzięki usilnemu powtarzaniu nabierają większej mocy”.

Drugi sposób polega na tym, że rozwija się temat w sposób daleki od popolitości, wykorzystując bogatą erudycję i akumen (gdy sprawa tego wymaga). Niechaj temat, który trzeba rozwinąć, brzmi: „Polska obiegową moneta”; mógłbyś skarżyć się na nią w sposób następujący: „O tak, podnieśliśmy wielki lament, już tylko na podstawie oszacowania drobnej monety wnioskując o niedostatku złota, a nawet o stracie! Słusznie aż po dziś dzień można tak sądzić o Krecie czy Koryncie³, lecz ponoć gorzej jeszcze o Polsce, co ma tak wielki dostatek miedzi, a nic prawie złota i srebra. Nie tylko w dawnym Rzymie trybuni *aerarii*⁴ cieszyli się względami, lecz także tu, gdzie mianowicie triumfuje miedź. Niespodzianie rozbłysnął spiżowy wiek: dawniej promieniał złotem, teraz tężeje w twardy spiż. Niegdyś mu niebo słało deszcz pereł i złotą rosę, teraz rozlega się tylko grzmot spiżowej burzy. Oto zaledwie daliśmy spiżowi obywatelstwo, złoto zmuszone jest iść na wygnanie; nawet

---

¹ Koncept Warrona (*Sat. Men.* 269), o którym wspomina Pontanus (*Progymnasmata*, s. 1131). Łacińskie południe (na określenie czasu) to *meridies* (od *medius* – ‘leżący w połowie’ i *dies* – ‘dzień’), stąd wyrażenie „*meridies noctis*” (*nox* – ‘noc’) zamiast zwykłego *media nocte* (dosłownie: ‘o północy’) to oksymoron.

² Zob. objaśn. 2 na s. 77.

³ Korynt w starożytności słynął ze swego brązu osiągającego cenę wyższą niż srebro i złoto. Był to stop miedzi, srebra i złota. Pliniusz (*Nat.* XXXIV 3), wymieniając także Delos i Eginę jako słynące z produkcji spiżu, nie wspomina przy tym nic o Krecie. Kwiatkiewicz nawiązuje tu może również do innego miejsca dzieła Pliniusza (*Nat.* IV 12 i 58), w którym podaje się (bez szerszych objaśnień), że Kreta nosiła niegdyś nazwę *Aeria* (‘spiżowa’).

⁴ Tj. urzędnicy skarbowi podlegający kwestorowi i zajmujący się wypłatą pieniędzy ze skarbcza państwowego, a w wojsku wypłatą żołdu. Słowo *aes* oznaczało m.in. ‘miedź’, ‘spiż’, ‘pieniądz’, ‘wynagrodzenie’; jak podaje Pliniusz (*Nat.* XXXIV 1), żołd wojsku wypłacano właśnie w miedzianej monecie, stąd m.in. nazwa *tribuni aerarii* i *aerarium*.

nie dręczy nas już święty głód złota, ale świecki – spiżu. Nie wiem, co za Eneas¹ przywraca światu spiżowy wiek, a przy tym nawet *aearium*² nadaje własne imię? Jakiś nowy Perillos wytopił spiżowego byka, aby nim torturować Polskę. Lecz boję się, by sam nie poniósł kary takiej jak Perillos «i pokazał, jak jego byczek ryczy»³. Kimkolwiek jesteś, niechże to samo cię spotka za odarcie ojczyzny ze złotego wieku, o ile nie zgubi cię nasz Akwilon. To ty pozbawiłeś nas bitego i grawerowanego srebra, dostatku złotych precjozów i sztab ze złota, ty jeden jesteś winien nazwy *aerarium*, z twojej winy lechicki Ganges wzbogaca zwykle skarb sąsiadów, zaś do królestwa napływa brak szlachetniejszych metali. Przesadnie, doprawdy, podniosłeś wartość miedzi, której ustępować muszą srebrne lwy i cesarskie, w srebrze bite orły; nie złoty już osioł⁴ szturmuje ojczyście *aerarium*», itd.

W ten sposób, wykorzystując to samo źródło amplifikacji, drwi się też z Sarmaty odzianego w skóry: „Tu jesteś, fałszywy lisie, którego skóry założyłeś na grzbiet, lecz z jego sprytu nic nie wziąłeś. Choćby ciału w skórach było gorąco, to twoja sława ziębnie, bo ten zbyt niewieści ryszunek świadczy, że jesteś tchórzem, niezdolnym sprostać ciosom padającym z niebios. Płaszczem przeciw deszczowi, skórą zbroisz pierś przeciwko zimie, z pewnością po to, by nowemu Ajaksowi nie brakło jego tarczy⁵. Dawno by już Sparta padła, gdyby taka pierś służyła jej za mur⁶. Inaugurujesz nową odmianę wojny: zachciało ci się nie tylko mury miast, ale i srogą zimę szturmować baranem⁷. Nazwałbym cię Alkidą, gdyby nie to, że jego zdobią skóry lwa⁸, a ciebie – tchórzliwego lisa; chyba że Atlasem – choć Zodiak, który przyprawia cię o poty, jest znośniejszy (widnieje w nim tylko konstelacja Barana). Co więcej, sprawiasz, że w nowym porządku rzeczy Słońce pozostaje w Baranie dłużej niż miesiąc. Rzekłbym nie bez racji: «O, ty przesławny owiec, przesławny baranów stróżu!»⁹», itd.

Trzeci sposób polega na sprowadzeniu tematu do tezy [*propositio*] będącej ogólną myślą, daleką od pospolitości i tak samo ujętą, czy też do miejsca wspólnego. Ową ogólną tezę należy objaśnić, wykorzystując podobieństwa albo podając uzasadnienia czy przykłady. Tytułem ilustracji masz tu pochwałę

¹ W oryginale annominacja: „Aeneas” i „aeneus” (‘spiżowy’).

² Gra oparta na wieloznaczności: „aearium” jako rzeczownik oznacza m.in. ‘skarbiec’, jako przymiotnik – ‘spiżowy’.

³ Claud. *In Eutr.* 1,166.

⁴ Zob. objaśn. 5 na s. 124.

⁵ Słynna tarcza Ajaksa zrobiona była z siedmiu warstw skóry wołowej i warstwy spiżu (zob. Hom. *Il.* VII 219-223).

⁶ Zob. objaśn. 3 na s. 113.

⁷ Zob. objaśn. 3 na s. 240.

⁸ Zob. objaśn. 5 na s. 189.

⁹ Ironiczne nawiązanie do przysłowia odnoszącego się do wilka, przywoływane m.in. przez Cycerona (*Phil.* 3,27).

pewnego bohatera, niezwykle gardzącego zaszczytami, przed którymi jednak nie uciekł, ponieważ zaszczyty zdają się ścigać uciekinierów. Pochwałę tę amplifikuje się następująco w oparciu o miejsce wspólne: „Prędko powstały przeciw tobie Zaszczyty, pamiętne na palmę zasługującej krzywdy, którą im wyrządziłeś, podeptawszy insygnia królewskiego losu. Ryknęła boleśnie Ambicja, zmiażdżona pod twą stopą z przepiękną wzdargą, i zmusiła cały Rzym, aby stanął w jej obronie. Zaszczyty, zaznawszy drwiny, nauczyły się bowiem mścić, nauczyły się karać winnych nadzwyczajnej zuchwałości zwykłą w takich przypadkach karą, czyli lepszym losem. Często wprowadzie niezasłużenie królewską przepaską obwiązując głowę, często niezasłużenie w złociste runo oblekają pierś, ale na odzianych w purpurę uciekinierów z tronu Fortuny z całym zwałają się impetem albo po złej przygodzie zlatują w całej wspaniałości darów. Jednego mają wroga – odmowę zabiegów o kościelne i świeckie godności; tylko dla tego Cyrusa przeznaczają srebrne dyby, tak aby rzadką *Virtus* przytrzymać jakby na postronku. Przyznają jej wieńce niby ofierze mającej zginąć od ciosu, zamierzają się na nią honorowymi toporami¹. I nigdy nie poszły na marne groźby Zaszczytów, że się będą mścić: ci, co dzięki przebiegłej *Virtus* dybów tych unikali, założyli je tym prędzej. *Virtus* nie potrafi się skryć przed lyncyjskim² tropicielem, bo do tego nie nawykła – dążąc do cienia, wybiega na słońce. Rzadko się zdarza, by ludzie nazbyt skromni nie czerwienili się w purpurze za znakomitą ucieczkę, rzadko kiedy unikali zagrażających zbiegom liktorskich różeg, czyli piętna przewidzianego dla takich winowajców”.

Czwarty sposób polega na wyolbrzymieniu sprawy albo jakiegoś rezultatu, gdzie daje się jednocześnie wyraz licznym zdumiewającym spostrzeżeniom, o których mowa w rozdziale I.

W ten sposób wysłannik niosący wieść o rzezi pod Kannami wyolbrzymia przed Kartagińczykami zwycięstwo Hannibala: „Świetnie, Kartagińczycy! Hannibal, wyrąbawszy trakt przez Alpy, grozi już Rzymowi punickim jarzmem. Połamał szyki, które Rzym rozciągnął nad Aufidem pod Kannami, a teraz rośnie sława nikomu nieznanej wsi, świadka takiej rzezi oraz takiego triumfu. Nawet Aufidus, odmieniwszy barwę, płynął przez jakiś czas zbroczony rzymską krwią. Ktokolwiek na Kartaginę powiedzie wrogie wojska, niech tak właśnie zginie i przepadnie. Rzym już nie powiedzie, a jeśliby powiódł, są jeszcze tacy, co znowu mogą go pokonać. Niech się nauczy nie lekceważyć wojska, którego się należało strzec, oraz że punickich sił trzeba się bać tak samo, jak punickiego charakteru³. Przeciwwstawiła mu Kartagina wodza, który świetnie go nauczył, że rzymskie siły mogą doświadczyć igraszek Fortuny. Toteż jęczy teraz pod afrykańskim mieczem, a w przyszłości okryłby go jeszcze większy cień, gdyby nie zabłysnął dzięki naszym triumfom; liczy klęski

¹ Zob. objaśn. 7 na s. 73.

² Zob. objaśn. 3 na s. 77.

³ Zob. wyżej, s. 119.

tam, gdzie kiedyś zbyt zuchwale marzył o zwycięstwie; zbiera obcięte ręce rodaków, gdzie chciał nabierać złota. Rozsypał się po polu, lecz po to, by na koniec paść – wystawił liczne siły, niedorównujące walecznością wodzowi przeciwników. W takim to rynsztunku poszedł na niepomiarłą rzeź, niepomny, że Kartagina wie dzie wojny z męstwem, które nie bierze w rachubę żadnej liczby poza liczbą zabitego wroga. Niechże teraz licz¹, jeśli można liczyć straty, ile mu Punijczyk pozostawił ocalałych z rzezi”, itd.

W podobny sposób amplifikuje rzeź pod Kannami Scypion Afrykański²: „Towarzysze broni! Rzym powierzył mi dowodzenie w czasie, gdy i tchórzowi nie chce się zwycięstw, i nie spodziewa się ich dzielny. Chętnie bym się wymówił od tytułu wodza, gdybym nie uważał za zbrodnię odmawianie pomocy upadającej ojczyźnie czy sprzeciwianie się jej rozkazom. Italia otrzymała dziś taką ranę, że w ostatniej godzinie ledwie można jej zaradzić. Hannibal osiągnął tyle, ile nie chciałby nawet Hamilkar³, zawsze Rzymowi wrogi. Sama Kartagina nie chciałaby, żeby on to zrobił. Fortuna ludu, pana narodów, nigdy wcześniej nie mogła wzrosnąć wyżej, a teraz przez Hannibala niżej upaść. Tak to nawet największe imperia dosięga cios Fortuny! Najpierw od tej hańby poczerwieniał Trazymen, a teraz Aufidus – na długo zabarwiony naszą krwią, zaczął toczyć w bagnistych wodach tarcze i hełmy wojowników. Czy potomność uwierzy w taką zniewagę zadaną Rzymowi pod Kannami? Żeby Hannibal mówił żołnierzom, że padły dwa rzymskie wojska! Szczędź miecza...”⁴, itd.

Piąty sposób polega na dygresji. Robią je często także historycy, którzy poszerzają opowieść, odchodząc często od tematu, aby przedstawić położenie miejsc czy regionów. Robią je również mówcy w panegirykach, gdy od pochwały kogoś, kogo chcą pochwalić szczególnie dobitnie, zbaczają, aby obszernie pochwalić jego przodków i krewnych; albo też, tymczasowo

---

¹ Być może nawiązanie do złośliwej uwagi Horacego (*Ar.* 325-332) o Rzymianach od dziecka uczących się przede wszystkim rachować.

² Publiusz Korneliusz Scypion (236-184) o późniejszym przydomku „Afrykański” był jednym z czterech trybunów wojskowych, którym po klęsce kannejskiej udało się zbiec. Oddano mu dowództwo, które dzielił z Appiuszem Klaudiuszem. Podczas narady wojskowej syn byłego konsula, Publiusz Furiusz Filus, wyraził opinię, że Rzym jest już zgubiony, ponieważ niektórzy myślą tylko o ucieczce drogą morską poza Italię – do tej zapewne okoliczności odwołanie w tekście Kwiatkiewicza. Scypion miał być głównym zwolennikiem dalszej walki, swoją krótką płomienną mową zachęcając, a nawet zmuszając do niej resztę. Zob. Liv. XXII 53. Poniższa mowa, nienotowana przez Liwiusza, to zapewne szkolna *suasoria*.

³ Zapewne chodzi o Hamilkara Barkasa (ok. 280-229), ojca Hannibala i wodza (w latach 247-241) kartagińskiej armii na Sycylii w czasie I wojny punickiej (264-241), który na polecenie władz negocjował z Rzymianami warunki pokoju.

⁴ *Szczędź miecza* (w oryg. „parce ferro”) – słowa Hannibala, który tym rozkazem skierowanym do swoich żołnierzy przerwał rzeź pokonanych pod Kannami Rzymian. Zob. Flor. *Epir.* I 22,17.

pomijając temat, przechodzą do miejsca bardziej wspólnego [*locus communis*], jakim jest *virtus*, wada, śmierć, wiedza czy zmienność ludzkiego losu – można wszelako uznać, że to wariant pierwszego ze sposobów. Pierwsza odmiana dygresji najbardziej nadaje się do dłuższego panegiryku, zwłaszcza gdy niewiele jest cech godnych pochwały w kimś, dla kogo się go pisze. Odmiana dygresji drugiego rodzaju jest łatwa w wykonaniu, ale należy uczynić ją bardziej zdumiewającą za pomocą ważkich sentencji.

W ten sposób amplifikuje się pochwałę kogoś, kto wyjechał za granicę, aby odbyć studia: „W domu niech chowa się tylko ten, co rzuciłby na ojczyznę cień, gdyby z niego wyszedł, niech ci się na krok nie ruszają z domu, którzy majątek mają ciasny i ubogi, a wyszedłszy na świat ciasno myślą. Ale dla wielkich umysłów ciasne jest ojczyznie niebo. Ich uprawa wymaga przesadzania. Niechże się innym zdaje, że to haniebne patrzeć na obcy brzeg – dla ciebie niechaj zawsze będzie to rzecz chwalebna”¹, itd.

Szósty sposób polega na wykorzystaniu przykładów i sentencji szanowanych autorów, jednak wprowadzonych bez znamion pospolitości. Nie powinno im mianowicie braknąć czegoś zdumiewającego, co zapewnia szczególnie oryginalne przejście [*transitio*] czy finezja wysłowienia.

W ten sposób rozwija się pochwałę przedstawicieli nauk ścisłych: „Mało którego na świecie geniuszu nauka ta nie natchnęła – zjednała sobie też świetne umysły królów i cesarzy. Europa wciąż jeszcze sławi Karola V², który wypuściwszy z triumfalnych dłoni instrumenty chwały, chwycił się trudów nauki. Obrawszy święte i spokojne życie, gdy wyrwał się spod władzy świata, jedną tylko przyjemność, czerpaną z nauk ścisłych, dopuścił do swojej izby. Austria dotąd jeszcze opiewa Maksymiliana³. Ten czcigodny geometra i Archimedes władzy uznał, że nieskończoność imienia nie wystarcza i że należy czynami oraz za pomocą teleskopów rozciągnąć ją ponad właściwą jej miarę. Ty, Hadrianie⁴, obydwu znacznie prześcignąłeś. Otrzymawszy królewskie jabłko, zapragnąłeś nieumiarkowanie delicji kryjących się w naukach ścisłych – niby nowy w purpurze Tantal. Tak oto nawet cesarskie orły nie uznały za nic zdrożnego,

---

¹ Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 497.

² Na temat wielkiego zamiłowaniu cesarza Karola V (1500-1558) do nauk ścisłych krążyła m.in. anegdota mówiąca, że wiodąc wojnę w Germanii, wezwał do obozu pod Ingolstadtem humanistę i astronoma Petera Apiana, polecając mu zbudować maszynę wyobrażającą ruch planet. Jej obserwacja tak go pochłonęła, że nie zważał na kule wpadające do obozu. Zob. Reyher, *Mathesis*, s. 38.

³ Gra słów w odwołaniu do etymologii imienia: „maximus” – ‘największy’. Chodzi tu być może o arcyksięcia Maksymiliana III Habsburga (1558-1618), wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego (1590-1618), regenta Tyarii (1593-1595) i Tyrolu (1612-1618), pretendentą do tronu polskiego (1587-1589).

⁴ Cesarz rzymski Hadrian (panował w latach 117-138) chwalony jest ze względu na swoją biegłość w sztukach wyzwolonych i znajomość rzeźbiarstwa, malarstwa i medycyny, a także budownictwa. Zob. Reyher, *Mathesis*, s. 26-27.

by swe zdolności z astronomami przebadać w blasku słońca i określić ich szczyt za pomocą altimetrii¹. Ale i Zachód promienieje takim samym blaskiem. Podziwiam Hiszpanię, której podlega nawet Wschód i dla niej świeci – do tego to stopnia zagarnęła ona pod swą władzę niebo i obawia się, że na Zachodzie chwałę czeka zachód, jeśli poza Indiami nie wszędzie dla niej nowe słońce wiedzy. Astronomowie Kantabrii² zawłaszczają całe niebo, choć do nich należy wszak Hesperus, przez nauki ściśle zaliczany do rzędu planet³. Król Hiszpanii Alfons dotychczas żyje w swych Tablicach, nazywanych Alfonso wymi⁴, itd. Nie wspomnę o władcy Hiszpanii Filipie i księciu Sabaudii Filibercie⁵ – wszak ich wspomina Sława. Nie uważaliby się oni za władców, jeśliby w astronomii nie wybijali się tak, jak na tronie – żadne oznaki władzy nie były im droższe niż znaki⁶ Zodiaku. Czyżby chwała ta opromieniała także niebian? Królują tam przecież astrologowie...”, itd. Inny przykład masz w chrei rozwijającej ową sentencję: „Ze złota mianowicie niech pije ten...”⁷, itd.

Siódma, ósma i dziewiąta metoda oratorskiej amplifikacji polega na zastosowaniu trzyczłonowego lub pięcioczłonowego sylogizmu (gdzie oprócz wniosku [*conclusio*] rozwija się przesłankę większą i mniejszą wraz z ich uzasadnieniami [*maior et ratio maioris, minor et ratio minoris*]) albo *expolitio*⁸ oratorskiej, która składa się z tezy [*propositio*], jej przesłanki [*ratio*] oraz przesłanki teższej przesłanki, a oprócz tego z uzasadnienia [*confirmatio*] poprzez przykład, porównanie lub świadectwo [*exemplum, simile, testimonium*], oraz z wniosku [*conclusio*]. Albo też amplifikuje się w oparciu o punkty chrei, czyli uzasadnienie, przeciwieństwo, podobieństwo, przykład i świadectwo [*causa, contrarium, simile, exemplum, testimonium*]. Sposoby te z pewnością służą jak najszerszemu rozwinięciu tematu, co dostrzeże każdy, kto się nad tym zastanowi. Wreszcie w oparciu o oratorskie miejsca wewnętrzne [*loci intrinseci*], oprócz wymienionych. Ilustrują to powszechnie znane przykłady, które podają inni, toteż skoro nie trzeba ich w tym miejscu wiele, daję tylko jeden.

¹ Dziedzina geometrii praktycznej zajmująca się pomiarami wysokości.

² Kantabria – prowincja Hiszpanii.

³ Dawną nazwę Hiszpanii (Hesperia) wyprowadza się z okoliczności jej położenia na zachodzie, gdzie pojawia się Hesperus – Gwiazda Wieczorna albo Wenus.

⁴ Tablice te, powstałe z inicjatywy Alfonsa X Mądrego (1221-1284), króla Kastylii i Leónu, przedstawiały ruch ciał niebieskich. Były dziełem specjalnie powołanego kolegium uczonych w Toledo.

⁵ Być może chodzi o Filipa II Habsburga, króla Neapolu i Sycylii (1554-1598), Hiszpanii (1556-1598) i Portugalii (1580-1598), a także władcy Niderlandów (1555-1598), oraz Emanuela Filiberta, księcia Sabaudii (1553-1580) i namiestnika Niderlandów (1555-1559) w imieniu Filipa II. Obu wymienienia się – bardzo ogólnikowo – wśród miłośników nauk ścisłych obok cesarzy Maksymiliana I (1459-1519), Maksymiliana II (1527-1576) oraz Karola V. Zob. Levera, *Prodromus* s. 40-41.

⁶ W oryginale gra słów pokrewnych: „insignia” (‘odznaki’) i „signa” (‘znaki’).

⁷ Zob. objaśn. 7 na s. 142.

⁸ Zob. też niżej, s. 270, 292.

Rozwinięcie w oparciu o oratorską *expositio*

Załóżmy, że trzeba rozwinąć sentencję „Życie władców to ustawiczna kontrola”: „Choć może czyjeś życie nie przebiega na widoku publicznym, choć czyjeś wady uchodzą ciętemu językowi, władcy to nie dotyczy. Nad innymi mroki okrywające rodowe początki mogły rozprzestrzenić zasłonę nocy, aby służyła ich występkom za odzienię – jedynie los władców przez ich zbyt świetne pochodzenie pozbawiony jest gwarancji, że występkę się ukryją. Czy bowiem może być tu miejsce na jakikolwiek cień? Czy mogą uniknąć cenzorskiego znaku Arystarcha¹ i zmylić oczy czule na ziemskie światło? Wszak wspaniałe urodzenie czy głosy wyborców zechciały ich postawić w słońcu i jakby w blasku Fortuny, aby nieustannie odgrywali sztukę przed światem-Arystarchem. Czego natura nie ukryła wśród nizinnych dolin, lecz postawiwszy na widoku, odmówiła mu mroku i ciemnicy – łatwo wpada w oko. Stąd jak zwykle trafnie, z boską przenikliwością, zdaje się oceniać kondycję władcy Trajanowy orator², uznając, że życie władcy to nieustanna kontrola zachowania. Ale i odziany w togę mędrzec Lacjum³ prawdy tej nie zataił w pismach. Według niego władca potrafi skryć się w takim samym stopniu, co słońce⁴. Jak bowiem tego władcę gwiazd zdradza właściwa mu jasność promieni, tak blask królewskiego urzędu dobywa się z mroku dzięki swemu światłu, toteż czegokolwiek w swej siedzibie władca się nie podejmie, to łatwo wychodzi na jaw i rozchodzi między ludźmi. Na nic Gygesowi⁵ jego klejnot, skoro pierścień nie na tyle zataił jego występkę, żeby nie były znane po wszystkie czasy. W takiej to mierze przebiegle kalkuluje Fortuna, że czyny władców oddała pod najsurowszy osąd wieków i ludu. Nawet tak wielkie powodzenie nie umknie przed Momusem itd., a poddanym ludom nie narzuci takiej wielkiej władzy, żeby jednocześnie opanować ich myśli i języki”.

Dziesiąty sposób amplifikacji polega na dokładnym opisaniu treści objętych tematem, np. mając obszerniej opowiedzieć o bitwie tak straszliwej, że przerwała ją dopiero noc, mógłbyś przywołać opis walki, jaki jest u Caussina:

---

¹ Arystarch z Samotraki (217-145) był słynnym aleksandryjskim filologiem i krytykiem literackim. Jego imię w funkcji antonomazji na oznaczenie surowego krytyka pojawia się m.in. u Horacego (*Ars* 445-451).

² Tj. Pliniusz Młodszy jako autor panegiryku dla Trajana. Zob. Plin. *Pan.* 45.

³ Tj. Seneka Filozof. Zob. Sen. *Cl.* I 8,4.

⁴ Zob. Sen. *Cl.* I 8,4.

⁵ Gyges miał być najemnym pasterzem króla Lydii. Pewnego dnia w szczelinie, która rozwarła się po wielkim trzęsieniu ziemi, znalazł spiżowego konia, pustego w środku, z drzwiczkami pozwalającymi zajrzeć do środka. Znajdowały się w nim ludzkie zwłoki, a przy nich pierścień, który zabrał, a który okazał się mieć cudowną moc czynienia niewidzialnym tego, kto go nosił, po obróceniu na palcu. Udawszy się następnie w imieniu pasterzy z poselstwem do króla, uwiódł jego żonę, dokonał zamachu na władcę i sam został królem. Zob. Plat. *Rep.* 359d-360b; Cic. *Off.* III 9,38; Erazm, Manucjusz 103-104.

„Na rozległym, dobrze widocznym polu rozstawiono szyki. Z tej strony tłoczą się zbici w gęstą gromadę piesi: noga przy nodze, mąż przy mężu, tarcza przy tarczy. Tam, na skrzydłach, w cieniu pióropuszy, rozciąga się konnica: pałają jednym ogniem, skrzą się oczy, z twarzy tchnie Marsowy gniew, a strach zmieszany z wiarą pobudza męstwo, jak gdyby dźgał ostrogą. Grzmią surmy, grają trąby, niosą się sygnały, błyskają miecze, przeraźliwie huczą bębny. Starli się, walczą, rozbiegają tu i tam pośród tumanów kurzu – grzmoty, łoskot pocisków, gradowe serie miotanych kul, miażdżące się nawzajem szyki jakby miotane zmienną falą. Za tym idą, jak zwykle, żalosne igraszki losu: wielka rzeź, pobici uciekają, giną jednostki, giną całe masy. Spletli się – zbrojny z bezbronny, jeździec z pieszym, zdrowy z poranionym. Konie ślizgają się we krwi, podcięte ścięгна, łapiące oddech trupy, rżenie konających, okrzyki rzucających się do walki, a wśród tego wzbierający strumień krwi¹ – wzbierałby bardziej, lecz straszliwą bitwę przerwały mroki nocy”.

Jedenasty sposób amplifikacji polega na szczegółowym wyliczeniu [*particulares inductiones*] odnoszącym się do bardziej ogólnego stwierdzenia, jak np. zdanie „Nie ma na ziemi nic stałego” łatwo się je rozwija, wyszczególniając królestwa, które niegdyś kwitły, a już przeminęły, podobnie miasta i ludzi, czyli królów, wodzów itd.

---

¹ Por. Caussin, *De eloquentia*, s. 748-749: XI 147.

Rozdział VIII

Ósmy fundament dalece niepospolitej, niezwykłej wymowy: wzajemne połączenie [*combinatio*] treści i okoliczności

Ono także, jako plód szczególnie lotnego umysłu, należy do fundamentów zdumiewającej wymowy, a nawet stosowne i niezwykle połączenie treści czy okoliczności skądinąd od siebie oddległych jest może najlepszym dowodem potęgi geniuszu oraz próbą akuminu. Należałoby ten fundament postawić dobrze, skoro dzisiejsze mowy częstokroć opierają się tylko na nim, a wznoszą się przepięknie.

Podrozdział 1

Niezwykły dobór okoliczności do pojedynczej tezy [*propositio*]

Biegłość oratora jaśnieje w pełnym blasku, gdy cudownie spleta on i wiąże przymierzem dowolne okoliczności, przystosowując je do tezy. Dostosowanie takie nastąpi, po pierwsze, gdy wykorzysta się powinowactwo przeblyskujących w nich znaczeń czy własności [*proprietas*]; następnie dzięki wykorzystaniu powinowactwa, jeśli takie występuje, pomiędzy nazwą a rzeczą, której dotyczy teza, albo też w efekcie rozbieżności pomiędzy nimi. Objaśnię to najpierw na przykładzie *Dedykacji dysertacji logicznej* dla nowego Słońca bez plam, Matki Boga-człowieka, Pani świata i nauk, poczętej przez Annę¹, a zatem w Łasce. Jest w niej następująca teza: „Słusznie Logika ci się oddaje i podporządkowuje”. Pierwsza przesłanka wyprowadzona jest z powiązania nazwy „logica”, która w anagramie zyskuje postać „caligo”², z imieniem Luny³, przyjaciółki nocy i ciemności. Podobnie zatem jak Luna, planeta nocna, tak i ta nazbyt mętna nauka słusznie się Jej podporządkowuje⁴. Rozumując dalej: ponieważ Logika jest mętna, rozjaśni się dzięki owej świetnej stopie czy Słońcu. Podobnie służebnica nauk, Logika, posiada coś wspólnego ze Służebnicą Pańską⁵.

¹ Hebrajskie imię „Hannah” odpowiada łacińskiemu „Gratia” – ‘Łaska’ / ‘Wdzięk’.

² Czyli ‘mrok, ciemność’.

³ Tj. ‘księżyc’.

⁴ Por. Ap 12,1.

⁵ Por. Łk 1,38.

Skoro zaś ta nauka poczęta jest racjonalnie¹, to jest przyjaciółką owego Poczęcia. Wszystko to wygląda razem tak:

*Dedykacja dysertacji logicznej
dla Najświętszej Panny Niepokalanie Poczętej²*

„Zezwól, aby również Logika słała się pod twymi stopami, skoro na to, Czcigodna Władczyni Wszechświata, pozwoliłaś władczyni nocy Lunie. Ciemności w każdym z tych dwu imion mają przyjaciela, a nic ich piękniej nie rozjaśnia niż najbliższe ci i rozpostarte wokół ciebie Słońce³. Skoro stąpasz po Lunie, wstąp na nową pełnię rozpostartej u stóp Logiki. Logika wprowadzie nie posiada światła, aby nie stracić nazwy, z którą połączyła ciemność [*caligo*]. Niechże się skryje, lecz pod tak świetną stopą – tego jej dość do chwały. Dyscyplina, która jest służebnicą nauk, odbije echem rytm kroków czcigodnych stóp Służebnicy, a dzięki mrokom, w które Cię spowił Duch, podniesie wartość własnej niejasności. A jednak jest rozumna i uwielbia myśl [*conceptus*], skoro melodię swojego Instrumentu [*Organum*]⁴ zadedykowałaby twemu Poczęciu [*Conceptus*]. Kieruje myślami, jednak nie zna konceptu bardziej słusznego niż Twój; dla owego Poczęcia [*Conceptus*], co godne jest kierownika-Boga, ma nawet szczególne względy. Za mała ona jest, aby Cię czcić, choćbyś była najmniejsza, a po narodzeniu wszak urosłaś, ale nawet tak niepozorna, może ścielić u Twych stóp umysły, bo przecież miażdżysz głowę. Nie wzgardzisz pierwocinami myśli, choć Adamowego jabłka, pierwszych łakoci Śmierci, byś nie skosztowała. Z pewnością rozróżnienie [*distinctio*] na mocy swej reguły odnosi się do Ciebie, skoro twój początek w łonie Łaska wyróżniła spośród innych”, itd.

Po drugie, równie niezwykle dostosowanie okoliczności do tezy będzie miało miejsce w efekcie wyprowadzenia z dowolnej okoliczności stosownej alegorii, tak jednak aby każda z alegorii wyrażała tę samą myśl, co inna, odnosząca się do tej samej tezy.

W ten sposób, na początek, do owej tezy: „Długo, sędziowie, będzie trwała wasza sława”, dostosowuje się sędziowskie symbole herbowe⁵: „Pod tak triumfalnie rozpostartą chorągwią chwała wasza nie zazna końca – niepamięć, która pokona imiona najlepszych, właśnie pod znakiem zostanie pokonana. Także i wodzowski księżyc nie dozwoli, aby jakiegokolwiek mroki spowiły wasze imię, a ma on tę przewagę nad księżycem niebiańskim, że nie zna nowiu

---

¹ W oryginale: „*rationalis scientia conceptus*” – gra słów oparta na dwuznaczności słowa „*conceptus*” oznaczającego ‘myśl’ i ‘poczęcie’; w drugim ze znaczeń koresponduje ono ze słowem „*Conceptio*” – ‘Poczęcie’.

² Powtórzona jako przykład w rozdziale o dedykacjach w *Suada civilis* Kwiatkiewicza, s. 241-242.

³ Por. Ap 12,1.

⁴ Zob. objaśn. 5 na s. 110.

⁵ *symbole herbowe* – mowa o godłach herbowych, symbolicznych figurach umieszczanych na tarczy herbowej.

i przyświeca ojczyźnie z niezmienną pogodą. A wszak to imię i dzięki temu uniknie kresu ziemskiej chwały, że wysoko uniosą je jastrzębie skrzydła. Biel łabędzia nie dopuści, by jakiegokolwiek załazy je ciemności. Płomienisty lew, bardziej zasługujący na Zodiak od Lwa gwiezdneho, lepiej uchroni waszą sławę niż smok, co strzegł złotego runa¹ albo ogrodów Hesperyd². Od góry przed ciosem niepamięci osłoni was rodowy puklerz, lepszy od puklerzy rzymskich czy tarczy Perseusza. Podkowy innych utorują wam drogę do nieśmiertelności i nie pozwolą nigdy zatrzeć śladów pozostawionych dla potomnych. Strzały do wiecznej sławy pomkną prostą drogą, wstęgi rozświetlą wam Zodiak wspanialszy niż niebieski. Rodowe krzyże zechcą was uświęcić, róże i lilie – by sława waszego imienia kwitła, mogiła – abyście nigdy nie umarli, włócznie, lepsze od włóczni Pallady czy Aleksandra – abyście nigdy nie chybili, mierząc do nieśmiertelności. Wreszcie ochronę zapewni łuk, a uskrzydłone wręby nie dopuszczą, abyście zeszli z pewnej ścieżki do nieprzemijającej sławy”.

Podobnie do owej tezy: „W sierpniu szkoły sarmackie stoją pustką”, dostosowuje się atrybuty świętych i dni, w których obchodzi się ich pamiątkę: „Nie godzi się kiedy indziej w większym spokoju radować światem i siedziabami Muz jak tylko za Augusta³ – tam przy zamkniętych bramach świątyni Janusa⁴, a tutaj szkół. Dlatego w sierpniu więzy skrępowały nie tylko Piotra⁵, lecz także języki mówców. Nie uchodzi z Laurentym apollińskich zbierać laurów i wonią Hiacynta przyprawiać miodopłynnej mowy, nie wypada filozofować z Augustynem ani też przygotowywać triumfu koronowanej Rodzicielce Wcielonego Boga. Wyłączność inwencji pozostawiono bowiem Stefanowi⁶, pozbawiwszy Jej retora. Odebrano mówcom głos, gdy wykrzykującemu na feralnej uczcie⁷ odebrano głos i życie. Postradano wówczas nadzieję, że czyjakolwiek głowa zostanie uwieńczona, skoro zwiastunowi Słowa nie pozwolono nawet jej zachować (i bez niej przerasta jednak wszystkich). Tak chciała tancerka, widocznie pozbawiona głowy, bo cały rozum poszedł

---

¹ Zob. objaśn. 7 na s. 97.

² Zob. objaśn. 3 na s. 126.

³ W oryginale gra słów oparta na polisemii: „Augustus” – miesiąc sierpień, nazwany w ten sposób na cześć Oktawiana Augusta. Zob. też objaśn. 5 na s. 114.

⁴ Bramy świątyni Janusa Kwiryna w Rzymie zamykano w czasie pokoju i otwierano podczas wojny. Za Oktawiana Augusta zamknięto ją trzykrotnie, podczas gdy od założenia miasta aż do czasu jego pryncypatu zdarzyło się to zaledwie dwa razy. Zob. Suet. *Aug.* 22.

⁵ Wedle tradycji Piotr Apostoł zginąć miał męczeńską śmiercią 29 czerwca, jednakże pamiątkę jego uwięzienia obchodzono 1 sierpnia.

⁶ Pamiątkę św. Wawrzyńca obchodzono 10 sierpnia, św. Jacka 16 sierpnia, św. Augustyna 28 sierpnia, święto Wniebowzięcia Marii Panny wypada 15 sierpnia, pamiątka św. Stefana 21 sierpnia.

⁷ Tj. św. Janowi Chrzcicielowi. Jego pamiątkę obchodzono 29 sierpnia.

jej w nogi – przyzwyczały się one do tanecznego kręgu, którego centrum niechaj będzie piekło”.

Podrozdział 2

Niezwyczajne połączenie okoliczności pomiędzy sobą

Omówiliśmy ich niezwykłe połączenie z jedną i tą samą tezą – teraz trzeba powiedzieć o ich wzajemnym niezwykłym połączeniu między sobą, nawet gdy mamy do czynienia z jednoczesnym współwystępowaniem różnych tez. Łączy się je, wykorzystując nadarżającą się grę słów, powinowactwo wyrazów i ich znaczeń [*proprietas*], oratorską *correctio*¹ czy też jakikolwiek inny ich związek z tezą odznaczający się finezją.

Jest to widoczne, po pierwsze, w tym *Pozdrowieniu Wodza* wygłoszonym w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu. Przypatrz się, jak łączy się ze sobą różnorodne okoliczności z zastosowaniem opisanej metody:

Pozdrowienie Wodza

„Brak Chrystusa, Najjaśniejszy Wodzu, dodał nam wymowności². Słowo usunęło się dziś na pustynię, lecz w mieście wciąż jeszcze mamy słowa, aby cię czcić. Bo też gdy Chrystus głoduje, chętniej niż słów wyrzekamy się pokarmów. Kiedy Cię chwalimy, nigdy nam się postna nie może przydarzyć mowa, bo nasze pragnienia swym widokiem zaspokajasz aż do syta. Niesiesz z sobą pociechę ludu i po minionych już uciechach karnawału pławisz nas w nowej ucieście – nawykłszy do tropajonów triumfujesz też nad troskami duszy i tą samą hetmańską buławą wypędzasz zarówno wrogów z kraju, jak i smutek z dusz. Aż tak wielką masz władzę nad orężem i nad duchem³. Wstaje ze świętych popiołów nowy feniks, gdy pogoda duszy, tylekroć zrodzona z twym nadejściem, na nowo się odradza. A dlaczego nie miałaaby się odradzać, kiedy do tych świętych przybytków wprowadzasz czcigodne ozdoby swego domu, w samym sobie nosząc ich ekstrakt”, itd.

To samo widoczne jest w *Pozdrowieniu sarmackiego areopagu* w Lublinie⁴, gdzie również splatane są ze sobą różne okoliczności:

„Sama Ogłada [*Humanitas*], najjaśniejsi sędziowie, również nam wytacza proces i oskarżonych o zwłokę wiedzie przed trybunał. Obowiązki powiatań i ową powolną torturę zbytniej uprzejmości odłożyliśmy na później, na pierwszym miejscu kładąc krzyż – tak, jakby mowa nie mogła znaleźć uznania, dopóki Helena nie znajdzie Krzyża⁵, albo jakby dzień, chylący się ku

¹ Zob. wyżej, s. 145.

² W oryginale annominacja: „desertum” (‘pustynia’, tu: ‘brak’) i „disertos” (‘wymowni’, tu: ‘wymowności’).

³ W oryginale annominacja: „armorum” (tu: ‘nad orężem’) i „animorum” (tu: ‘nad duchem’).

⁴ Zob. objaśn. 4 na s. 171-172.

⁵ Zob. objaśn. 3 na s. 99. Pamiątkę znalezienia drzewa Krzyża przez św. Helenę obchodzono 3 maja.

zachodowi, a jaśniejszy z każdym wschodem waszego przybycia, był w stanie rozprościć oratorskie mroki światłem. Czekaliśmy, aż nas wręcz samo Wojciechowe wiosło pchnęło¹ i popędziły włócznie, a martwą i nieopgrzebaną w wielkopostnym popiele wymowę razem z Piotrowinem wskrzesił Stanisław². Lecz nie godziło się, ażeby dziecię orłów nadlatywało zbyt ospale, tak samo jak nazbyt prędko, bo też niewczesny pośpiech mógłby się przemienić w błąd lekkomyślności. Trzeba było zaczekać, żeby od Bolesława zaczerpnąć trochę śmiałości w obejściu, a z rodowego półtora krzyża Stanisława³ wyciągnąć jakąś wróżbę, że wymowie bardziej się poszczęści”, itd.

Dodatek do powyższych punktów

Niezwykłe połączenie okoliczności czasu

Podobnie jak podporządkowuje się różne okoliczności jednej i tej samej tezie albo też łączy się wzajemnie te, które podporządkowane są liczniejszemu tezom, tak samo postępuje się w przypadku liczniejszych okoliczności czasu, kiedy mianowicie rozprawia się o bieżącej porze roku albo o dniu czy też o przypadającej nań skądinąd uroczystości, albo o miesiącu czy też o tym, w jakim znaku pozostaje Słońce, albo o zdarzeniu mającym wówczas miejsce, jak też o innych tego rodzaju sprawach.

Jest to widoczne w *Mowie pożegnalnej* dla tych samych delegatów sędziowskich Królestwa Polskiego: „Lecz oto, gdy na Wadze Zodiaku ważymy nasze szczęście⁴, niespodziewanie pozbawia się go nas całkiem – tracimy wszystko, skoro wagę waszej sprawiedliwości przenosicie w inne miejsce. Ledwie niedawno ujrzawszy niebieską Wagę Michała, odmawiacie tknąć jej ludzką ręką, bo jakoby zasłużyła na anielską⁵. Dopóty, podobno, można się było procesować o majątki, dopóki nie doszło do zaprzysiężenia świętemu ubóstwu imienia Franciszka⁶. Tak to nie uchodzi nam zażywać szczęścia, chyba że tylko do października, który sam zamknął bramy Fortuny i radości otworzone w kwietniu. Do tego to stopnia miesiąc, co znakiem Skorpiona zatrul Zodiak⁷, rani nawet dusze! Nie cały jad rozlał po niebiosach – wsącza go także w miasto. Stąd

¹ Pamiątkę św. Wojciecha, którego atrybutami są m.in. włócznia i wiosło (zob. objaśn. 4 na s. 182), 23 kwietnia.

² Piotra, zmarłego tuż po sprzedaży swej wsi Piotrowin, św. Stanisław wskrzesił, aby oczyścić się od zarzutów bezprawnego jej przywłaszczenia; pamiątkę świętego Kościół obchodzi 8 maja.

³ Św. Stanisław wg tradycji pieczętował się herbem Prus, na którym widnieje półtora krzyża.

⁴ Słońce w znaku Wagi przebywa między 23 września a 22 października. Zob. objaśn. 4 na s. 171-172.

⁵ Św. Aniołom, a w szczególności Michałowi Archaniołowi poświęcony był dzień 29 września.

⁶ Pamiątka św. Franciszka z Asyżu wypada 4 października.

⁷ Słońce w znaku Skorpiona przebywa między 23 października a 21 listopada.

także my odnieśliśmy rany i cierpimy. Smuci się waszym odejściem Tulliusz, którego to *genus iudiciale*¹ dotąd uprawialiście”, itd.

W ten sam sposób, łącząc okoliczności pór roku i świąt, wychwala się miesiąc listopad: „Nawet listopad ogląda się we wspaniałym blasku, skoro wystarczająco błyszczą feerią światel bijących od Wszystkich Świętych, którą uświetnił swe kalendy². Dość ma wdzięku ze słodkich zestrojów śpiewu Cecylii³ oraz harmonii godnej niebiańskiego audytorium. Szczęście jego dojrzało wraz z imieniem Andrzeja, utrzymuje je kotwica Klemensa, koło Katarzyny wynosi ku górze, korony Czterech Koronatów wieńczy, a cuda Taumaturga jedną mu podziw⁴”.

Niezwyczajne połączenie konceptów [*conceptus*]

Kiedy jeden i ten sam temat objaśniany jest za pomocą liczniejszych, wyszukanych konceptów czy też argumentów, najlepiej powiązać je ze sobą w finezyjny sposób i z uwzględnieniem wymogów stawianych przez słowa i treść, aby ci któryś z krewnych Momusa nie zarzucił, że twoje mowy to piasek bez wapna⁵ albo zwiotczały puklerz Fidiaszowej Minerwy⁶. W ten sposób połączono koncepty o pewnym wrogu greckiej schizmy: „Słusznie ty, kultywujący i propagujący obrządek łaciński, miłość do niego umieściłeś wśród rozkoszy, a jego umacnianie wśród pobożnych życzeń – tak nieprzyjazny schizmie, że chciałeś, aby stała się bogatsza dzięki ofiarowanej jej szlachetnej perle⁷ z Pierścienia Rybaka, tak zatroskany o jej całość⁸, że nie chciałeś, by Grekom cokolwiek ujęto z głowy⁹; tych nagradzając i koronując, co przyznawali, że mają głowę, tych pozyskując, co rozum wraz z głową dotąd jeszcze

¹ *genus iudiciale* – rodzaj sądowy, do którego należała większość mów Cycerona i który uważał za najważniejszy: retorzy wyróżniali ponadto *genus deliberativum* (rodzaj doradczy) i *demonstrativum* (popisowy / okolicznościowy).

² *kalendy* – pierwszy dzień każdego miesiąca w kalendarzu rzymskim.

³ Św. Cecylia, męczennica z III w., jest patronką chórzystów. Wspomina się ją 22 listopada.

⁴ Pamiątkę św. Andrzeja obchodzi się 30 listopada (imię świętego z greki oznacza ‘męski’), św. Klemensa – 23 listopada, św. Katarzyny – 25 listopada, św. Grzegorza Taumaturga (Cudotwórca: od *θαυματουργέω* – ‘czynić cuda’) – 17 listopada. Pamiątkę rzymskich męczenników (zginęli za panowania Dioklecjana, cesarza rzymskiego w latach 284-305) nazywanych Czterema Koronatami (Severus, Severianus, Carpofores i Victorinus) obchodzi się 8 listopada; *kotwica Klemensa* i *koło Katarzyny* – zob. objaśn. 4 na s. 182; *koronaci* – tj. ukoronowani wieńcem męczeńskim.

⁵ Swetoniusz notuje (*Cal.* 53), że Kaligula miał się w ten sposób wyrazić o pismach Seneki.

⁶ Zob. objaśn. 2 na s. 258.

⁷ Gra słów wykorzystująca polisemię: w oryginale występuje słowo „unio” oznaczające m.in. ‘perłę’ i ‘unię’. W wymiarze symbolicznym perła oznacza tu Kościół powszechny.

⁸ *jej całość* – tj. jedność Kościoła. Pierścień Rybaka – zob. objaśn. 2 na s. 262.

⁹ Głową nazywa autor papieża.

odrzucają, litując się wszak nad tymi, dla których bramy niebios nie mogły się otworzyć, bo odrzucili rzymskie klucze”¹, itd.

Niezwyczajne połączenie symboli herbowych

Dość często stosuje się tego rodzaju połączenia, zwłaszcza przy okazji zjazdu najznakomitszych obywateli. Należy zatem, wyrażając umysł, połączyć różne alegorie zaczerpnięte z herbów i dostosować je do głównej myśli. Przykład podałem wyżej, a dodaję ten:

Tak właśnie się je dostosowuje i łączy z sentencją „Dobrze, najznakomitsi z obywateli, miało z wami miasto”: „To miasto przeniosło się chyba do ojczyzny gwiazd², jak długo promieniało w blasku waszej purpury. Pod rodową chorągwią niektórych z was walczyło chyba samo Szczęście! Wszystkiego pod dostatkiem, gdzie wznosił się ten snopek, wszystko kwitło, gdzie róża i lilie wionęły ku ojczyźnie wieczną wiosną – wszystko jaśniało, gdzie księżyc, wzbijało się, gdzie brogi, z jastrzębiem wzlatywało wyżej, jasnych dni zażywało dzięki łabędziowi, cel szczęścia osiągało ze strzałami, po stromiznach stąpało z podkowami, pięło się po dziedzicznych wrębach, wstęgami opasane. Mury miało chyba z rodowych wież, z fal wywodziło wróżby złotego Gangesu³, z włócznie przepowiednie triumfów, ze złotego miecza – pewnej sławy, z pola – zwycięstwa, z głowy – dobrej rady”⁴, itd.

Te same symbole herbowe dopasować można do różnych tez w ten sposób, że podobnie jak wychwalasz każdego z najznakomitszych obywateli z osobna, tak też powinienes nawiązać do symbolu herbowego każdego z nich, uwzględniając, czego ten symbol i jego pochwała się domaga. Spójrz na przykład zaczerpnięty z *Łuku pokoju*, gdzie autor oddzielnie wspomina o podkowie Koniecpolskich⁵, złowieszczą dla barbarzyńskich karków, które zdepcze; oddzielnie o rzece Lubomirskich⁶, która miotanej przez fale ojczyźnie niesie zawsze pewną i spokojną przystań, a pirackim barbarzyńskim statkom niechybną katastrofę; oddzielnie o włócznieach Zamoyskiego⁷, które dzięki mądrości, którą mają we krwi, nie wiedziały, co to chybić wroga, i stąd były orężem herosów potężniejszych od Scewolów⁸.

---

¹ Kwiatkiewicz, *Meta sagittae*, s. 521.

² Tj. do nieba.

³ Tak o rzece herbowej.

⁴ Zob. objaśn. 5 na s. 168 i 1 na s. 202. Poza wymienionymi wcześniej tu pojawiają się nowe motywy: wręby w herbie Korczak, lilie w herbie Gozdawa, wieże występują w herbie Wieże, włócznie w herbie Jelita (zob. objaśn. 1 na s. 117) miecze np. w herbie Dargolewski i Ostoja, pole w herbie Janina, głowa w herbie Ziemi Dobrzyńskiej.

⁵ Koniecpolscy pieczętowali się herbem Pobóg: na błękitnej tarczy srebrna podkova z zaćwieczonym na barku złotym krzyżem kawalerskim.

⁶ Zob. objaśn. 7 na s. 166.

⁷ Mowa o herbie Jelita.

⁸ Por. Kuhn, *Arcus pacis*, s. 127-128.

Niezwykłe powiązanie uzasadnień

Dowodzenie tezy za pomocą przesłanek jest czymś zwyczajnym, lecz efektowne powiązanie samych przesłanek to rzadkość. Uznanie zyskują tu sobie uzasadnienia niosące jakąś zdumiewającą myśl albo też szczególnie finezyjne ich połączenie, jak najdalsze od rozpowszechnionych sposobów przechodzenia od jednej rzeczy do drugiej [*transitio*]. Objaśnię to na dwóch przykładach. Pierwszy masz w *Mowie do Attyli*, który chciał zniszczyć Rzym, co odradzano mu podając liczne argumenty i rozmaicie je ze sobą wiążąc – patrz podrozdział 4 w rozdziale I.

Inny przykład masz w *Filozoficznym wstępie*, gdzie polemizuje się z koncepcją różnicy u Szkota¹: „Porwawszy się na «subtelna» naukę, złożyłem broń na czas dwutygodniowego rozejmu, ponieważ styczeń [*Ianuaris*] dobiegał końca, a wówczas otwarto Janusowe bramy, zamykając je przed wojną². Teraz odzyskuję bojowy zapal i jako nowy fecjał³ wypowiadam uczony bój obozowi «subtelnych». Nie bić się z serafickim Marsem⁴ to również lekkomyślność: nie same nazwy rozstrzygają sprawę i nie zawsze same nazwy zdobywają albo łamią laur – przecież nawet rozum nie przeszkadza chwycić za broń przeciwko ziemskim serafinom. Naciera on i po wielokroć uderza, do pomocy mając anielskie zdolności pojmowania, które mu objawia akwinackie słońce⁵. Każde z tych dwóch imion jest anielskie i rozum zawsze je czci, choć nie zawsze im ulega. Przemawia do mnie bystrość Szkota, ale myśl nie zawsze. Prędzej by mnie przekonał do czegokolwiek innego niż do koncepcji różnicy formalnej z podstawą w naturze rzeczy⁶. Oręża, oręża na nią wzywam i pierwszy do niej mierzę”, itd.

---

¹ Jan Duns Szkot (1266-1308), filozof i teolog franciszkański.

² Zob. objaśn. 4 na s. 274. Tu mowa o feriiach zimowych.

³ Zob. objaśn. 4 na s. 251.

⁴ Tj. św. Bonawenturę (1217-1274), franciszkaninie, czołowym przedstawicielem trzynastowiecznej scholastyki, nazywanym „doktorem serafickim” (*doctor Seraphicus*).

⁵ Tj. św. Tomasz z Akwinu (ok. 1225-1274), dominikanin, współczesny św. Bonawenturze teolog, który stosował inną argumentację i dawał nieco inne odpowiedzi na stawiane przez scholastykę kwestie, zwany „doktorem anielskim” (*doctor angelicus*).

⁶ Autor daje wyraz sceptycyzmu wobec koncepcji „*distinctio formalis ex natura rei*”, polemicznej wobec św. Tomasza. Oparty na myśli Arystotelesa tomizm zakładał dwojaką różnicę: realną (*distinctio rei a re*), czyli istniejącą obiektywnie, niezależnie od operacji ludzkiego umysłu, oraz myślną (*distinctio rationis*), wynikającą z aktywności umysłu, której efektem są m.in. podziały rodzajowe i gatunkowe. Pojęcie Szkotowej „różnicy formalnej z podstawą w naturze rzeczy” zakładało umiarkowany realizm pojęciowy, tj. dystynkcje formalne w umyśle miałyby być odzwierciedleniem pewnych subtelnych dystynkcji istniejących obiektywnie.

Podrozdział 3

Niezwyczajny akumen powstały z połączenia różnych treści

Finezyjne połączenie treści jest zarówno akuminem samo przez się, jak i bardzo często źródłem niezwykłego akuminu. Łącząc je, należy sprawdzić, czy nie ma jakiegos powinowactwa między nimi a jakimś erudycyjnym stwierdzeniem bądź paremią albo czy słowo będące nośnikiem treści może być źródłem jakiejś milej dwuznaczności [*amphibologia vel aequivocatio*]. Objaśniam to na kilku przykładach.

W ten sposób na prawdziwą czy fałszywą wieść, że Hiszpan wyróżną parę tysięcy Gallów, niejeden napisał, że „Hiszpanie zarżnęli parę tysięcy Gallów [*Gallorum*] – oto rozpasanie hiszpańskiego Marsa”. Widzisz tu celne i finezyjne połączenie tematu zwycięstwa Hiszpanów nad Gallami z żartobliwą aluzją do dwuznacznej nazwy *Gallus*¹, celnie też Marsowi przypisane zostało rozpasanie itd.

Podobnie: jest fundator pewnego kolegium, w którym nadzwyczaj kwitną nauki; ma on w rodowym herbie głowę osła². Stąd niejeden finezyjnie łączy tę okoliczność z erudycyjną myślą o Palladzie zrodzonej z głowy Jowisza: „Znów mamy Pallas z głowy: a mianowicie osła [*Asinus*]. Niejeden się z niej bierze Asinius Pollio³, niejedno wielkie imię [*nomen*] Grecji i bóstwo [*numen*] ludzi nauki”. W ten sposób o pierwszym wynalazcy liry, nazywanym Jubalem⁴: „Napiąłeś, niewdzięczny pasterzu, pocięte bydłce trzewia, nadawszy im odmienne miary. Tak oto męczysz martwych na łożu tortur kitary i każesz [*iubes*] im śpiewać na mękach”⁵. Tak właśnie ktoś inny o śmierci Ferdynanda III⁶, która nadeszła w drugi dzień święta Paschy, w ten niezwykły sposób powiązał następujące treści, tworząc akumen: „Śmierć, jak się zdaje, ucztuje wyśmienicie. Niegdyś podano jej Baranka na feralnym wzgórzu Golgoty, a po Baranku zachciało się temu potworowi skosztować cesarskiego jabłka. Tak wyglądają wety Śmierci po tym przysmaku”. W ten sposób także Stratius żartuje z obżartucha: „Jest to mąż – rzecz – o wielkim zaparcu [*magnae continentiae*]”⁷ –

¹ Słowo „Gallus” może oznaczać zarówno ‘mieszkańca Galii’, jak i ‘koguta’.

² Mowa najprawdopodobniej o herbie Półkozic, którym pieczętowało się wiele rodzin w polu czerwonym srebrna głowa osła.

³ Gajusz Azyniusz Pollio (76 p.n.e. – 4/5 n.e.), opiekun m.in. Wergiliusza i Horacego, czynny animator życia kulturalnego w Rzymie, sam uprawiający również różne gatunki poezji, aktywny też jako mówca. Zob. Quint. *Inst.* XII 11,28; Tac. *Dial.* 17, 25, 34. Był także założycielem pierwszej w Rzymie biblioteki publicznej. Zob. Plin. *Nat.* XXXV 10.

⁴ Jubal w Księdze Rodzaju (4,19-22) jest protoplastą wszystkich grających na cytrze i flecie.

⁵ Por. Tesauro, *Jubal, Lamechi filius (Elogia omnia*, s. 15-16).

⁶ Ferdynand III Habsburg. Zob. objaśn. 5 na s. 196.

⁷ Słowo „continentia” oznacza ‘wstrzemięźliwość, opanowanie’; pochodzi od czasownika *continere* oznaczającego m.in. ‘mieścić, zawierać, trzymać’. Por. Stratius, *Ad Alphagum*

gdzie różnorodne znaczenia łączą się w akumen. Ktoś inny w podobny sposób o uczonych z Kolegium Karnkowskiego spod znaku barana¹: „Gdzie byś tu nie ujrzał liczniejszego oddziału kawalerii, wszyscy okazują się rycerzami złotego runa”, itd.

Podrozdział 4

Niezwykłe tezy powstałe z połączenia różnych treści

Jedną z rzeczy, do której nasi współcześni przykładają się z chwałebną pilnością, są niezwykle, wyszukane tezy zarówno świeckich, jak i kościelnych mów. Pewną liczbę finezyjnych sposobów ich tworzenia podałem wyżej w miejscu poświęconym finezyjnej wymowie [*eloquentia acuta*]². Obecnie dodaję, że zdumiewająco finezyjne tezy biorą się z połączenia różnorodnych treści, a budzą tym większy podziw, im bardziej zaskakują.

Tak właśnie niejednen, gotując się do walki piórem z herezją naszych czasów, wroga papieżowi, ustalił sobie temat: „Hydra bez głowy”; jest to bez wątpienia potworne, że hydra ma wiele głów i nawet gdy straci jedną, nie brak jej drugiej. W ten sposób inny mówca w dniu Zwiastowania Marii Pannie przez anioła, nawiązując do tego, że Słowo oblekło się wówczas w ludzkie ciało, taki przyjął temat oracji: „Ogień zagrzebany w popiele”³. Następny na ten sam dzień podał taki temat: „Bóg-człowiek wypromowany [*persona promota*]⁴ w Kolegium i na Uniwersytecie Mariańskim”⁵. Kolejny zaś: „Unia [*Unio*] odnaleziona w Morzu Łask”⁶, gdzie jest aluzja do unii hypostatycznej⁷ i *unio* jako perły⁸. Wszystkie te tezy, jak widzisz, tworzy się, łącząc w rozmaity sposób treści.

(*Epigrammata*, s. 114). Antonius Stratius (ok. 1592-1636), francuski jezuita, nauczyciel logiki, etyki i przedmiotów ścisłych, poeta.

¹ Karnkowscy pieczętowali się herbem Junosza: w polu czerwonym na kępie zielonej srebrny baran. Mowa o kolegium jezuickim w Kaliszu, ufundowanym w 1593 r. przez prymasa Stanisława Karnkowskiego.

² Zob. wyżej, s. 179-190.

³ Tj. ogień (czyli Słowo) zagrzebany w popiele / prochu (ludzkim ciele) po to, aby można było rozdmuchać go na nowo.

⁴ Termin „*persona promota*” odnosił się do osoby otrzymującej tytuł doktorski w zwyczajnym trybie nadawania stopni naukowych.

⁵ *Kolegium i Uniwersytet Mariański* – tj. Matka Boża. Tytuł panegiryku jezuity Daniela Pawłowskiego: *Persona promota Deus-homo in Collegio et Universitate Mariana: doctor factus et a Congregatione Virginis ab Angelo Salutatae festivo applausu acceptus* ze zbioru *Sol Marianus* (s. 416-433).

⁶ *w Morzu Łask* – tj. w Annie (zob. objaśn. 1 na s. 272). Tytuł panegiryku Kwiatkiewicza: *Unio in mari gratiarum Maria repertus* (*Sol Marianus*, s. 83-93).

⁷ *unia hypostatyczna* – termin określający zjednoczenie boskiej i ludzkiej natury Chrystusa po Wcieleniu.

⁸ Zob. objaśn. 7 na s. 277.

Podobnie też na święto Niepokalanego Poczęcia tej samej Dziewicy Matki jest taka teza, utworzona w oparciu o połączenie rozmaitych treści i słów: „Święta metropolia zwolniona z płacenia powszechnego trybutu”. Także: „Poczęcie Łaski”. I to: „Słońce bez plam”. Podobnie: „Południe przed wschodem”¹. Również: „Pełnia w nowiu”.

Podrozdział 5

Niezwyczajne argumenty przydatne w uzasadnianiu tezy, powstałe z połączenia różnych treści

Taki już zwyczaj i charakter wieku ogłady, że gdy raz już postarał się, by wydać się zdumiewający, wysila się, aby wszystko było niezwykle oraz wynajduje dla tezy niebanalne oraz niespodziewane argumenty. Z tego zaś sposobu wynajdywania korzysta częściej niż z takiego, który opiera się na rozważaniach dotyczących rozmaitych treści, czasu, miejsc czy erudycyjnych myśli, jak też wywiedzionym na ich podstawie uzasadnieniu danej sprawy. Lepiej objaśnię to na przykładzie.

W ten sposób w mowie, której tematem czy materią było: „Stanisław Kostka uczy okazywać rodzicom nabożną krnąbrność [*pia impietas*]”², tworzy się następujące argumenty na pochwałę jego *virtus*, biorące się z połączenia różnych okoliczności jego życia i erudycyjnej wiedzy, argumenty na pochwałę tak wielkiej uczoności i roli nauczyciela. Po pierwsze: „Ową naukę, zaczerpniętą z nieba, rozniósł po świecie i nie zapuścił korzeni w Austrii, bo zarówno złośliwość brata³, jak i cesarski orzeł słońca geniuszu znieść nie mogły, podczas gdy Rzym o siedmiu wzgórzach ofiarował mu katedrę, aby wspaniale uzdolniony profesor był blisko katedry Piotrowej, a piskłę Orła⁴ – na nową cudowną wróżbę – blisko Syna Gołębic⁵, jak gdyby nie godziło się, żeby tak wielka *virtus* i taki geniusz, zbierające laury za zwycięstwo nad sobą i nad rodzicami, triumfowały poza Kapitołem⁶. Dlaczego by nie miał się dlań okazać gościnny także dom Andrzeja⁷, skoro Piotr otworzył przed nim cały Rzym?”⁸ Tam

---

¹ Spośród wymienionych, dwa to tytuły panegiryków Kwiatkiewicza: *Metropolis Divina a tributo communi exempta* i *Sol sine maculis, seu Lux umbrae nescia*, a jeden Daniela Pawłowskiego: *Meridies ante ortum*. Zob. *Sol Marianus*, s. 40-51, 62-70, 345-359.

² Zob. objaśn. 1 na s. 180.

³ Zob. objaśn. 6 na s. 146.

⁴ *piskłę Orła* – tj. Polak.

⁵ Tj. Chrystusa jako jednej z inkarnacji Ducha Świętego, symbolizowanego przez gołębicę.

⁶ Zob. objaśn. 1 na s. 184.

⁷ Stanisław Kostka, chcący wstąpić do zakonu jezuitów, został przez przełożonych wysłany na naukę do Rzymu, gdzie przybywszy w 1567 r., wstąpił do nowicjatu mieszczącego się przy kościele św. Andrzeja.

⁸ *skoro Piotr otworzył przed nim cały Rzym* – tj. skoro otworzyła się przed nim cała stolica papieska.

zatrzymał się ten wspaniały artysta, bo i Franciszek, niegdyś ksiązę Gandii, uznawał sztukę – jest oczywiste, że ów grzesznik, podpisujący się jako Franciszek Grzesznik¹, chętnie przyłączył do orszaku towarzyszy kogoś², kto okazywał rodzicom nabożną krnąbrność. Jednym słowem, zbożne okrucieństwo u boku świętego grzesznika łatwo znalazło miejsce”, itd. Argument drugi: „Przyklasnął mu triumfalny Rzym, przyklasnęła stolica niebiańska, bez obaw można stwierdzić, że posiłkowały go niebiańskie cuda. Z niebieskiego gimnazjonu³ przybyli doń znakomici efebowie⁴, którzy mieli zdać relację Mądrości⁵, jak to kształcił nieuczonych⁶. Krnąbrność [*impietas*] została uniewinniona i zwołała niebiańskich geniuszy na rozkoszne widowisko – kto się jej nauczył, zasłużył sobie na niebiańskie jadlo. Sam eter⁷ karmił świętością taką *virtus* i wiedzę profesora. Była też owa Władczyni dziewic i niebian⁸ – pocącemu się w majakach gorączki czy miłosierdzia oraz trudzącemu się nauczaniem zbożnego występku Kostce niosła pociechę: nie inną, lecz tę, którą raduje się niebiańska wieczność. Ludzi, którzy na ziemi w ten sposób nienawidzili matki, policzy Ona między swoich synów”, itd.

Podobnie w mowie o Zwiastowaniu i Wcieleniu Słowa, której temat czy teza miały powstać: „Metafora w Słowie”⁹. Argumenty na pochwałę owej niebiańskiej metafory opierają się na niezwykłym połączeniu. Po pierwsze: „Zrozumiało wreszcie niebo, jak używać wspanialszych metafor, gdy Bóg przy pomocy Słowa dokonał metafory w sobie. Tyle wieków upłynęło od stworzenia świata, zanim gwiazdy wyuczyły się owego wyjątkowego tropu, lecz w końcu dzięki Bogu-retorowi postąpiły w nauce. Wówczas to po raz pierwszy zaczęto pojmywać metaforę w Słowie, gdy rozpoznano Boga w ciele, i nie pierwszej można ją było objąć myślą niż dopiero wówczas, gdy poczęła¹⁰ Dziewica”. Po drugie: „Niebiańskiej metaforze nie brak słodyczy, przyprawia ją bowiem pełnia łaski. Jej źródłem jest raj. Z tego to ogrodu rozkoszy pochodzi

---

¹ Mowa o św. Franciszku Borgiaszu, który miał zwyczaj podpisywać się na znak pokory: „Franciscus Peccator”.

² Franciszek Borgiasz był ówczesnym generałem zakonu i do niego skierowane były listy polecające polskiego nowicjusza.

³ z *niebieskiego gimnazjonu* – tj. miejsca ćwiczeń, ze szkoły wzmiankowanych efebów.

⁴ *efebowie* – metonimicznie: aniołowie.

⁵ Tj. Bogu.

⁶ *jak to kształcił nieuczonych* – czyli pokazując swą pobożną krnąbrnością, na czym polega prawdziwa mądrość.

⁷ *eter* – metonimicznie: niebo.

⁸ Być może echo epizodu z żywotu świętego: podczas choroby pociechę świętemu miała przynieść Matka Boża, przywracając go do zdrowia.

⁹ Zob. objaśn. 5 na s. 181.

¹⁰ Trudna w przekładzie gra słów: „mente concipere” oznacza dosłownie ‘objęcie czegoś myślą’, tj. ‘zrozumienie, pojęcie czegoś’; „concupere” można też m.in. tłumaczyć jak ‘objęcie’, ‘przyjęcie w siebie’ np. nasienia, tj. ‘zapłodnienie, poczęcie’.

nasz Hortensjusz¹. Tak dobrą sztukę przyniosło skosztowanie Adamowego jabłka [*malum*]²: taki to owoc, konieczność takiej metafory, zrodziło drzewo poznania. Jego słodycz Nazaret przewidział z góry, bo przecież w tej kwitnącej Galilei przeniesienie [*translatio*] owego kwiatu nie może wypaść niemile. Sama nawet nazwa miejsca rozkwita i same na tę nową metaforę kwitnącego Nazaretu radują się łąki – na to przeniesienie [*translatio*] kwitnącego, bo nazareńskiego Słowa”³.

W ten sposób w *Mowie o kometach*, gdzie twierdzi się, że jaśniejące na niebie znaki i długowłose żagwie⁴ są szczęśliwą wróżbą, tworzy się finezyjnie argumenty w oparciu o połączenie rozmaitych treści. Po pierwsze: „Ogień jest często wysłannikiem czy prorokiem radości – stąd triumfalne ognie”. Po drugie: „Nawet z natury straszliwe bestie na niebie łagodnieją i pozbywają się tam swej dzikości. Nikt nie boi się niebieskiej Niedźwiedzicy czy Skorpiona, Lwa czy Węża, Centaura czy Herkulesa – promienieją, nieszkodliwe, pogodą. Miałbyś się zatem bać długowłosych żagwi z warkoczem widniejących na niebie, skoro nie boisz się bestii?”, itd.

---

¹ Tu jako antonomazja na oznaczenie ‘pięknej wymowy’. Kwintus Hortensjusz Hortalus (114-50), jeden z najwybitniejszych rzymskich mówców współczesnych Ciceronowi, który zwycięsko stał się z nim na mównicy w 70 r. p.n.e. w sprawie przeciwko Werresowi. Arpinata poświęcił mu wiele uwagi, nie szczędząc pochwał (zob. np. Cic. *Brut.* 88,301-94,324). Hortensjusz, jako zwolennik przekonania o wyższości retoryki nad filozofią, jest także oponentem Cicerona w zachowanym we fragmentach dialogu *Hortensius*. W oryginale gra słów wynikająca z odwołania się do etymologii imienia: *hortensius* – ‘ogrodowy’.

² Zob. objaśn. 4 na s. 105.

³ W komentarzach do Starego Testamentu znaczenia nazwy Nazareth (‘kwiat’) i Galilea (‘wędrownka’, ‘przeniesienie’) były przedmiotem złożonej interpretacji. Zob. np. Cornelius a Lapide, *Commentarii in IV Evangelia*, s. 78-80.

⁴ *długowłose żagwie* – komety.

Rozdział IX

Dziewiąty fundament niepospolitej wymowy: wielorakie i zaskakujące rozważanie podjętego tematu

Teatry i *Rostra*¹ reagują oklaskami także wówczas, gdy tak chwalebnie pozostajesz przy jednym sposobie, że z równym skutkiem mógłbyś użyć wielu. Wszelako sprowadzanie wszystkiego do jednej formy i zasady prędko się sprzykrzy. Zwłaszcza tutaj sytość najbliższa jest nudnościom. Lecz nasza wymowa obfituje w sposoby, by tematy rozważać inaczej niż metodą powszechnie spotykaną i przewidywalną. Nie znosi tego rodzaju jałowości i nieokrzesanego ubóstwa. Podaję wybrane ze sposobów, których jest dużo więcej.

Podrozdział 1

Liczne sposoby, które podziwiany mówca stosuje podczas argumentacji czy też omawiania tematu mowy

Po pierwsze, zwróć uwagę na to, że omawiane tu sposoby przydane są zarówno w przypadku różnorodnej materii odmiennych mów, jak i w przypadku jednej i tej samej materii rozważanej na różne sposoby.

Zauważ, po drugie, że tego rodzaju sposoby stosuje się albo w dłuższej odmianie oracji i szczególnie podniosłych panegirykach, albo w jej odmianie krótszej, służącej wypełnianiu powinności, czyli w powitaniach, powinszowaniach itd. Nie przeczę jednak, że niektóre z omawianych metod stosuje się powszechnie także w pospolitej mowie, jakkolwiek nasz mówca korzysta z nich w ten sposób, że w tym, co skądinąd pospolite, postępuje niepospolicie, a tego, co powszednie, używa w sposób nie powszedni, ale oryginalny i tak aby budzić podziw.

Pod nazwą tematu [*argumentum*] powinieneś tu rozumieć to samo, co pod nazwą materii [*materia*] mowy, którą, po pierwsze, można rozważać z pominięciem zwykłej formuły wstępu i przedstawienia tezy czy też uprzedzenia, o czym będziesz mówił; zacznij natomiast od sentencji, która zawiera wcześniej

---

¹ Zob. objaśn. 9 na s. 78.

obmyśloną tezę mowy i w sposób niewymuszony przejdź do pozostałych treści będących jej przedmiotem.

Tak właśnie mogłoby być w owej mowie na święto Zwiastowania, gdzie jest taka materia i teza: „Nowa metafora w Słowie”. Mówca bowiem zaczyna od razu tak: „Zrozumiało wreszcie niebo, jak używać wspanialszych metafor, gdy Bóg przy pomocy Słowa dokonał metafory w sobie”, itd., a następnie w sposób niewymuszony przechodzi się w mowie do wskazania, jaka to metafora, z czego wynika jej konieczność, wdzięk, użyteczność itd. Podobną metodę zastosowano w innej mowie z okazji tego samego święta, gdzie taka jest materia: „Uroczyste przyjęcie Słowa do Związku [*Corpus*]”. Od razu bowiem zaczyna się tak: „Związek [*Corpus*] Maryjnego Bractwa jest tak znakovity, że nawet Bóg w tym towarzystwie pragnie być widziany. Od dawna o to zabiegał, a dziś nareszcie i on został przyjęty do Związku, czymże jest bowiem Bóg w ciele, jeśli nie członkiem Związku”, itd. Następnie w sposób niewymuszony ciągnie się dalej, opowiadając, jak się to dokonało, czyli o poselstwie anioła, zgodzie Dziewicy Matki i założeniu Towarzystwa na postawiony wniosek¹.

Podobnie w mowach doradczych, jak w tej Manliusza mającej tezę: „Pobudzić rzymskiego żołnierza do walki przeciwko Latynom”², która zaczyna się następująco: „Musimy, Kwiryci³, wieść wojnę z wrogiem, który ani wojny, ani pokoju nie potrafi znieść. Poskromiliśmy już Samnitów⁴, lecz wciąż jeszcze zuchwałość Latynów wyzywa nas do walki. Rzecz jasna, że dla jeziora Regillus łyk latyńskiej krwi to za mało – wciąż jeszcze potrzeba upuścić jej szaleńcom! Lecz zmyje wreszcie to piętno, na które latyńska uczciwość w dotrzymywaniu słowa tak haniebnie sobie zasłużyła, i nowe jeziora, świadków własnej rzezi zafarbuje krwią. Wróżby co do rezultatu wojny nie szukajcie, macie ją w dłoni, choć czymś na podobieństwo wróżby jest już samo to, że oręż nasz zawsze pokonywał Lacjum. Pamięta góra Algidus, jak Kwinkcjusz, dyktator odwołany od pługa (aby nie zaprzestać brania przykładu z wieśniaczej pracy), pokonanego wroga posłał pod jarzmo niby bydlę i jako triumfujący rolnik

---

¹ W oryginale gra słów wynikająca z dwuznaczności słowa „corpus”, oznaczającego ‘ciało’, ale także m.in. ‘związek’; stąd wariant znaczenia: „Uroczyste przyjęcie Słowa do Ciała”. Podobnie: „sodalitium Marianum” oznaczać może ‘sodalicję mariańską’ czy ‘bractwo mariańskie’, ale także, w połączeniu z „corpus”, ‘całość ciała Marii’. Odwołanie do panegiryku Kwiatkiewicza *Sodalis Marianus Deus-homo, seu Solennis ad Corpus Verbi Susceptio* (*Sol Marianus*, s. 72-83).

² Poniższa mowa to zapewne szkolna *suasoria* mająca postać hipotetycznego ekscytatora konsula Tytusa Manliusza (V w. p.n.e.), który dowodził armią rzymską podczas wojen z Latynami, m.in. w bitwie nad jeziorem Regillus w Lacjum (496).

³ Kwiryci – zob. objaśn. 1 na s. 116.

⁴ Samnici to plemię italskie zamieszkujące Samnium, kraj położony na wschód od Lacjum oraz Kampanii. Rzymianie podporządkowali ich sobie w efekcie trzech wojen toczonych w IV i na początku III w. p.n.e.

powrócił do wołów”¹, itd. W ten niewymuszony sposób ciągnie dalej i odpięra inne zarzuty itd.

Po drugie, można rozważać temat, przyozdabiając go znakomitą alegorią, którą rozwija się w obrębie całej mowy z uwzględnieniem wszystkiego, o czym mowa wyżej w rozdziale IV o zdumiewającej alegorii. Sposób ten jest czymś powszednim i całkowicie zwyczajnym, lecz w oparciu o to, co omówiliśmy wcześniej, należy wprowadzić do niego coś zadziwiającego, a czasem do samej alegorii dodać paradoks albo coś sprzecznego z powszechnym mniemaniem czy treścią porzekadła. Jest to widoczne w mowie o św. Borgiaszu, sławniejszym przez to, że wzgardził zaszczytami, gdzie temat oracji ma postać alegorii: „Słońce jaśniejsze o zachodzie”². Rozpoczyna się zaś następująco: „Dotychczas z Fenicjanami³ czciliście wschodzące słońce, teraz uczcie zachodzące”, itd. Podobne w owej tezie o serafickim⁴ umiłowaniu Boga przez polskiego Kostkę: „Gorąca strefa Akwilonu”⁵.

Po trzecie, można wielokrotnie i finezyjnie nawiązać do symboli herbowych. Różne nawiązania do symboli herbowych: 1. Można nawiązać do barwy, jak gdy mówi się o kimś w odwołaniu do barwy łabędzia i róży: „Biel rodowego ptaka przeniósł na charakter i obyczaje”. Podobnie: „Barwa ta jest taka, jak obyczaje jej pana”. 2. Albo do właściwości rzeczy wyobrażonej w herbie, jak o kimś z rodziny Różyckich⁶: „Roztacza wszędzie taką woń sławy, jakiej spodziewałbyś się po róży”. 3. Albo do czegoś przeciwstawnego, biorąc pod uwagę właściwości herbu, jak o rodowym księżycu: „Księżyc ten sprawia, że jest dzień. Zarówno nocy, jak i ciemności żadnych nie zna, wygnał je bowiem ze świetnego rodu dzięki świetlanej sławie przodków”. 4. Albo też do alegorii zaczerpniętych z herbu, np.: „Twa rodowa rzeka ojczyźnie zawsze niesie port, wrogowi katastrofę. Jak tyle razy jej fale miały powodzeniem wroga, tak szczęście Polski po niej zawsze żeglowało w stronę sławy”. Podobnie o śmierci kogoś, kto w herbie ma księżyc: „Opłakiwałbym światło zgasłe dla rodu i ziemi, gdybym nie widział, że księżyc należy się niebu. Jakkolwiek

---

¹ Mowa o Lucjuszu Kwinkcjusz Cyncynacie, który został wybrany dyktatorem w 458 r. p.n.e., gdy urzędujący konsul rzymski został oblężony w obozie przez zagrażające Rzymowi wojska Ekwów. W momencie przybycia do Kwinkcjusza senatorskiego poselstwa, miał on pracować w polu, orając albo kopiąc rów. Przyjąwszy urząd, zorganizował odsiecz oblężonej armii w okolicach góry Algidus, a pokonanego wroga przepuścił pod hańbiącym „jarzmem”, tj. rodzajem bramki z dwóch włóczni wbitych w ziemię i trzeciej jako poprzeczki. Po zwycięstwie odbył triumf i złożył urząd, wracając do zajęć rolniczych. Zob. Liv. III 26-29.

² Zob. wyżej, s. 180 i objaśn. 4.

³ Zob. wyżej, s. 187 i objaśn. 2.

⁴ *serafickim* – tu: żarliwym.

⁵ Zob. objaśn. 1 na s. 181.

⁶ Różyccy pieczętowali się herbem Poraj: na czerwonej tarczy pięciopłatkowa srebrna róża.

dotąd dawała ziemi jaśniejsze dni, nocna ta wszak planeta nie stroni przed nocą i mrokiem, które rozpościera grób”. Również: „Ze swej rzeki wywiodłeś niezwykle refleks w obdarowywaniu”. 5. Można wprowadzić erudycyjną myśl pasującą do herbu. W ten sposób o rodowej rzece pewnego szlachetnego domu: „Zawsze śnieżnobiałym bieży korytem, choć nazbyt często czerwieniała od krwawej rzezi wrogów, żeby nie nabrała czegoś ze sławy Trazyмену. Nie płynie wprawdzie z sardyńskich źródeł, jednak piraci bezkarnie jej nie piją”¹. 6. Można porównać herbowy symbol z inną, podobną rzeczą, albo też wskazać jego wyższość, jak tu: „Niebieska Niedźwiedzica musi być mniejsza² od twego niedźwiedzia”. I o Łodzi Czarnieckich³:

Strąćcie łódź Jazonową z niebieskich przestworzy –
Czarnieckich tratwa bardziej byłaby ich godna!

7. Możesz zrobić aluzję do pola herbowego, tj. białego lub czerwonego itd. Niekiedy nawet herb dostarcza inspiracji dla całej mowy, jak widać gdzie indziej⁴.

Po czwarte, przy rozważaniu tematu miała inspirację dla całego toku mowy można czerpać z porównania do rzeczy lub osób. W ten sposób kaznodzieja porównuje Ksawerego, niosącego oświecenie tyłu królestwom i ludom, z Aleksandrem, któremu jeden świat nie wystarczał⁵. W ten sam sposób Caussin porównuje wymowę z kamieniem Pantarba, który stale płonie i dzięki swemu blaskowi sprawia, że nawet w środku nocy jest jasno, a dzięki sekretnej sile przyciąga do siebie inne kamienie, natomiast z rąk tych, którzy próbują go ująć, z łatwością się wymyka⁶.

Po piąte, można wybornie zainspirować się w budowie całej mowy tytułami, imieniem czy też godnością, a także zaszczytnymi odznakami. Przykładem inspiracji imieniem są owe słowa o Eliaszu X (ἥλιος bowiem po grecku oznacza słońce): „To zasługa blasku, wszczepionego w twą myśl i w twoje imię, że nie zbłądziłem, zmierzając do twojego progu. Słońce, które nosisz w imieniu, nosisz zawsze także w duszy i na żadne nie trafisz mroki, żebyś ich

---

¹ Być może aluzja do zwycięstwa Pompejusza nad piratami na Morzu Śródziemnym, którzy opanowali m.in. Sycylię i Sycylię, wyspy ważne dla Rzymu ze względów zaopatrzeniowych. Zob. Plut. *Pomp.* 26; Cic. *De imp. Cn. Pomp.* 34-35. Sardynia była także częstym celem napadów korsarskich w wiekach średnich i czasach wczesnonowożytnych, kiedy to nękali ją piraci muzułmańscy.

² Gra słów „Ursa Minor” to jednocześnie ‘Mała Niedźwiedzica’.

³ Zob. objaśn. 3 na s. 168.

⁴ O przywołanych w passusie znakach herbowych zob. objaśn. 5 i 7 na s. 168 i 5 na s. 169.

⁵ Zob. wyżej, s. 214 i objaśn. 3 na s. 129.

⁶ Zob. Caussin, *De eloquentia*, s. 4: I 2. Opis kamienia Caussin zaczerpnął od Filostrata (*V.A.* III 46).

blaskiem swego imienia nie odegnał. Gdzie przybywasz, tam wytwarzasz niebo i sprawiasz, że nastaje jasny dzień – tak w domach, jak w umysłach. Z czego bowiem wymowa czerpałaby większy blask, jak nie ze słońca? Macedończyk uznał, że niebo nie może znieść dwóch słońc¹ – ty samym sobą przeczysz”, itd. Z tytułu bierze się z kolei pomysł na pozdrowienie skarbnika: „Nigdy wymowa nie czuła się mniej ubogą w słowa, niż gdy przemawiać ma przed tobą. Ten sam twój skarb, który ojczyznę zaopatruje w złoto i bogactwa, ją także szczerze wyposaża w słowa”, itd.

Po szóste, można rozważać temat w oparciu o pojedynczy afekt, zwłaszcza taki, którego wymaga czas i sprawa. Dostosowuje się do niego służące mu figury, sentencje i erudycje. Mówi się z dumą, gdy ma się powód do dumy²; z większym zapalem i odwagą, gdy trzeba dodać ducha; w mowie nastrojonej do płaczu, gdy sprawa i przypadek domagają się łez itd., toteż w powinszowaniu – sama radość, weselsze życzenia i oklaski, a na pogrzebie żałobne lamenty, takie jak kogoś zaczynającego następująco: „Wśród żałobnych ceremonii pogrzebowej pompy mówimy, co nam każe ból, bardziej płodny we łzy niż w słowa. Mniej naliczyłyś tu linijek niż łez³, bo mowa pod kierunkiem nie tyle sztuki wymowy, ile bólu, cała bardziej niż mowę przypominająca płacz, spadki ma w lamentach, rymy⁴ we łzach. Wszak gdy sercem i językiem raz zawładnął Orator-Ból, pozostaje mówić łzami”.

Po siódme, cały tok mowy można oprzeć o prozopopeję (która najbardziej przystoi w *epitafium* albo w kazaniu). Przykładem jest to elogium Jabela: „Dobrze mi, przechodniu, życz, jeżeli jesteś zły. Ja, pierworodny Lamecha, lecz gorszy od ojca, dobrze się przysłużyłem ludziom złym. Kiedy bezbożnych widziało niebo, a zbrodnie były jawne, pierwszy rozpiąłem namioty, które zasłoniły niebo. Bezbożność zatem mi zawdzięcza, że umyka oczom niebios”⁵, itd.

Po ósme, tok mowy, zwłaszcza zachęcającej czy przynaglającej, wnioskującej itd., może opierać się wyłącznie na erudycji i bardziej kunsztownym nagromadzeniu przykładów, jak też na ważkich sentencjach. Zauważ, że metodę tę stosuje Justus Lipsjusz w *Monita politica*⁶ i Tulliusz w *Brutusie*. Z kolei na temat niepospolitego zastosowania erudycji i sentencji mówi się wyżej w rozdziale II.

Po dziewiąte, można rozważać temat, opierając się na *protasis* i *apodosis*, zgodnie z radą 10 w rozdziale II, kiedy do tezy dobiera się podobny przykład, symbol czy hieroglif. Tak właśnie w owym *Powinszowaniu Wielkanocy*, gdzie jest taka *protasis*: „Do tego w końcu doszła zuchwała ambicja starożytnych,

¹ Zob. wyżej, s. 218.

² W oryginale gra słów: „gloriose” i „gloriandum”.

³ W oryginale aliteracja i rym: „lineas” – „lacrymas”.

⁴ W oryginale gra słów: „desinit in luctum” i „cadt in lacrymas” – odpowiednio do figur *similiter desinens* i *similiter cadens*. Zob. objaśn. 4 na s. 305-306.

⁵ Tesaurus, *Iabel, Lamechi filius (Elogia omnia*, s. 13). Biblijny Jabel albo Jabal miał być przodkiem pasterzy i ludzi żyjących pod namiotami. Zob. Rdz 4,20.

⁶ Zob. objaśn. 1 na s. 129.

że chępiąc się złotym wiekiem, śnili o deszczach klejnotów, dzięki którym drogie i płodne ziarno złotego wieku mogłoby zakiełkować. A dokąd sięgały ich pragnienia, dotąd doszli w swoich mitach i uwierzyli, że stało się, czego usilnie pragnęli, by się stało”¹. Następnie *apodosis*: „Zdarzenie to i samą opowieść pamięć ludzka zachowała z pewnością dla ciebie i dla Rzeczypospolitej chrześcijańskiej, której niebo zesłało dziś złotą niemal burzę radości. Popłyną do ciebie wieki lepsze od złotego i uszczęśliwią cię bardziej niż starożytnych ów drogie i mityczny deszcz”.

W ten sposób ktoś, kto ma chwalić łaskawość władcy, wprowadza do *protasis* symbol Medyceusza: „Ktokolwiek usłyszał o twej łagodności (a kto by nie słyszał, skoro wszędzie wychwala się tak wielką cnotę?), ten dogłębnie zgodził się z myślą i heroiczną maksymą wielkiego księcia Etrurii Ferdynanda Medyceusza. Symbolem jego łagodności był król pszczoł w otoczeniu pszczelej przybocznej straży² i tylko jej oręż, własnego nie mając. Żadnej w nim surowości, żadnego żądła, wyróżnia się tylko majestatem, co mu sam książę przyznał na pochwałę”. Teraz *apodosis*: „Odmalowano tutaj twój chwalebny wizerunek, zwykłeś bowiem umacniać władzę nie terrorem, ale orężem łaskawości; poddanych przewyższasz jedynie majestatem, władców – łagodnością”.

Ale o posługiwaniu się symboliką czytaj u Diega Saavedry³.

Po dziesiąte, można rozważać temat, opierając się na entymemacie⁴ oratorskim albo sylogizmie, pełnym lub skróconym, tak jednak aby przesłanka będąca poprzednikiem, czyli większa, oraz przesłanka mniejsza objaśnione były za pomocą argumentów, przykładów czy sentencji. Ponadto sylogizm oratorski może być prosty, kiedy przedstawia się po oratorsku najpierw przesłankę większą, potem mniejszą i dopiero wniosek; może też być odwrócony, kiedy części sylogizmu występują w odwrotnej kolejności; może być także zniekształcony, gdy następują one w jakimkolwiek innym porządku. Aby wszystkie one były godne podziwianego mówcy, powinien cechować je niepospolity styl i sposób rozważania, a sentencje zawarte w poprzedniku i następniku powinny

---

¹ Tj. uwierzyli, że złoty wiek rzeczywiście istniał.

² Mowa o Ferdynandzie I Medyceuszu (1549-1609), od 1587 r. wielkim księciu Toskanii (jej obszar pokrywa się w znacznym stopniu z historyczną krainą o nazwie łac. Etruria lub Tuscia, od której wywodzi się nazwa Toskanii). Na cokole jego konnego pomnika (z lat 1602-1607) na placu Santissima Annunziata we Florencji znajduje się para późniejszych (z 1641) brązowych tarcz herbowych; na jednej z nich widnieje wspomniany tu wizerunek (król pszczoł otoczony kłosem rozstawioną pszczelą strażą) opatrzony maksymą: „Maestate tantum” („Tylko z pomocą majestatu”).

³ Diego Saavedra Fajardo (1584-1648), hiszpański dyplomata i pisarz, autor dzieł erudycyjnych. Tu prawdopodobnie mowa o kompendium *Symbola Christiano-politica* (1649).

⁴ Entymemat to wnioskowanie dedukcyjne, które od sylogizmu różni pominięcie jednej z przesłanek.

być ujęte w period, wyrażone w pięknych słowach i zawierać szczególnie ważne spostrzeżenia.

Widać to na przykładzie owego entymematu we wstępie do filozoficznej dysertacji: „Pora, osoba, której dedykuję pracę, a także autorytety utwierdzające mnie w moim przekonaniu zachęcają do dyskusji. Zatem ją podejmę”. Co po oratorsku wyłożono następująco: „Wyzwano mnie na arenę, gdzie laury filozoficzne krzewią się bujnie. Spotkanie z wrogiem i tropajony¹ odłożyłem do czasu, aż minie lato, aby krótszy dzień prędzej zakończył spór. Laur zerwany prędko, w nagłym ataku, zawsze wszak otaczała sława. I przecież gniew pod wpływem letniego skwaru może się żarzyć nazbyt długo, jeśli go nie powściągnie czy to rozum, czy upływający dzień. A przy tym nie wszczynam walki pod znakiem złowróżbnego ptaka, skoro mi szczęsne *augurium*² wyśpiewuje biały Łabędź Trzebieckich³. Toteż ptak ten nie trzęsie się i nie wzdraga na głos *Organum* Arystotelesa⁴, przeciw któremu niegdyś nawet kapitolieńska gęś⁵ wśród głośniejszej aprobaty rzymskich teologów nie podnosiła wrzasku. Ptak ten niewątpliwie kocha wodę, przyjazny zarówno świętym źródłom Akwinaty⁶, jak i Euripowi Arystotelesa⁷, toteż więcej mi doda sił w tej walce niż święty ptak Waleriuszowi Korwinowi⁸. Stającemu do boju nie brak też nowszych posiłków Hiszpanów, pod których orężem wcześniej jęczały imperia, a zawsze umysły przeciwników. Polegnie, ktokolwiek postawi im na drodze *praecisiones obiectivae*⁹. Ktoś wybitnie przenikliwy¹⁰ przepoił ich nazbyt subtelną myślą, by odważyli się tak prostacko ją podrzeć¹¹, a nawet hiszpański Mars obiecał sobie piękniejszy tropajon, gdzie tylko...”, itd.

---

¹ Zob. objaśn. 5 na s. 126.

² *augurium* – znak wróżebny dany przez ptaki.

³ Sieradzka rodzina Trzebieckich pieczętowała się herbem Łabędź: w polu czerwonym srebrny łabędź.

⁴ Zob. objaśn. 5 na s. 110.

⁵ Zob. objaśn. 5 na s. 119.

⁶ *święte źródła Akwinaty* – metaforycznie o św. Tomaszu z Akwinu jako autorytecie teologicznym i filozoficznym.

⁷ Zob. objaśn. 6 na s. 161.

⁸ Markowi Waleriuszowi, który otrzymał później przydomek Corvinus (‘Kruk’), w czasie pojedynku z Galem (podczas wojny Rzymian z Gallami w 349 r. p.n.e.) na hełmie miał usiąść kruk, który dziobiąc i bijąc skrzydłami twarz przeciwnika dopomógł mu w zwycięstwie. Zob. Liv. VII 26.

⁹ Tj. rozróżnienie obiektywne, którego nie da się sprowadzić ani do różnicy aktualnej, ani do różnicy wynikającej z pracy intelektu. Nie ustalono, o których polemistów hiszpańskich chodzi autorowi.

¹⁰ Chodzi tu o filozoficzną tradycję arystotelesowsko-tomistyczną.

¹¹ *nazbyt subtelną myślą, by odważyli się tak prostacko ją podrzeć* – metaforycznie o umiejętnościach wnikliwego rozumowania przyswojonych w procesie edukacji i zobowiązujących dla absolwentów.

Po jedenaste, można rozważać temat w oparciu o *expolitio* oratorską składającą się z pięciu części: tezy [*propositio*], przesłanki tezy [*ratio propositio*], przesłanki teże przesłanki [*ratio rationis*], uzasadnienia [*confirmatio*] przesłanki w oparciu o przykład lub porównanie [*exemplum vel simile*] oraz z zakończenia czy też wniosku [*complexio seu conclusio*], w którym powtarza się tezę. Przykład masz wyżej¹.

Po dwunaste, można rozważać temat, opierając się na rodzaju chrei², skróconej o pochwałę, czyli pierwszą jej część; mianowicie dowolna teza [*propositio*] ma mieć oparcie raz w uzasadnieniu [*causa*], raz w przeciwieństwie i podobieństwie [*contrarium et simile*], raz w przykładach i świadectwach [*exempla et testimonia*]. Orationa będzie w nieskończoność rosła albo się skracała w zależności od tego, na ile mówca pofolguje sobie w wymienionych punktach, a mianowicie czy będzie szczodry, czy bardzo oszczędny. Widać to na przykładzie owej sentencji Sarbiewskiego objaśnionej poprzez punkty chrei: „Ze złota niech pije ten, komu żelazo jest słodkie”³. Rozwija się ją bowiem następująco według wymienionych punktów:

Teza: „Miłe ci, władco, żołnierskie męstwo? – Zatem je wieńcz, a biegłość w wywijaniu żelazem nagradzaj złotem”. Uzasadnienie: „Wszak wylana krew pragnie równoważnej nagrody i domaga się rewanżu w złocie, skoro dla ojczyzny, bezpiecznej dzięki jej męstwu, szykuje złoty wiek. Jeśli szczodroblivość wodzów nie doda męstwu tej złotej ostrogi, bieg chwały ustaje. Któż bowiem paliłby się do oręża w obronie ojczyzny albo raczej któż, przewyciężając każdą obawę przed hańbą, nie porzuciłby broni, gdyby nie zebrał żadnego żniwa wozami uzbrojonymi w kosy?”⁴ Tępi się Marsowe męstwo i ostrze żelaza nieostrzone złotem. Nawet żołnierskiemu albumowi⁵ nie przystałaby jego nazwa «album», gdyby jej nie wywodził od srebra sypanego między idących w bój, którzy o tyle opieszalejszą godzą we wroga żelaznymi pociskami, o ile skąpiej szturmują się ich w domu złotymi pociskami szczodroblivości. Jakże fortunnie ta złota broń zwalcza tchórzostwo żołnierzy i nie pozwala runąć w otchłań próżniactwa! Jakże obfite, piękne plony chwały i liczne snopki laurów rodzi to srebrne ziarno, posiane na owym skrwawionym polu Marsa⁶ i ojczystej sławy! Przecież z większą odwagą idzie się na wroga w oczekiwaniu nagrody za męstwo – ręka, popychana pełnym nagród rogiem obfitości, trwoży wroga wojska⁷.

¹ Zob. wyżej, s. 269-270.

² *chrei* – zob. objaśn. 5 na s. 142.

³ Zob. wyżej, s. 142 i objaśn. 7.

⁴ Kwadrygi z przyczepionymi kosami jako wozy bojowe stosowane były w starożytności na terenie Azji. Zob. Veg. *Mil.* 3,24.

⁵ Mowa o rejestrze, nazywanym albumem ze względu na biel („albus” – ‘biały’) tablic, na których dokonywano wpisu.

⁶ *pole Marsa* – tj. pole bitwy.

⁷ Gra słów wywiedziona z pokrewieństwa: „copiae” (m.in. ‘wojsko’) i „cornucopia” (‘róg obfitości’).

Ociaga się rolnik, gdy zaznaje jedynie nieurodzaju, i żal mu uprawiać pole, na którym rosną prawie same chwasty, by nie powiedzieć: ciernie trudów i trosk. Skarży się więc zawiedziony rolnik, a ma nie upaść i nie uwiędnąć żołnierskie męstwo pozbawione swego zysku? Żal na darmo przewracać skibę, a ma się spodobać niepłatne obracanie wniwecz wrogich szyków i żywot najemnika? Sądzę, że i twój, Juliuszu Cezarze, żołnierz tak ochoczo nie rzucałby się na nieprzyjaciela, gdybyś wybitnej odwagi odpowiednio nie opłacał¹. A jakże twoje wojsko, Trajanie, dzielnie uderzało i przyjmowało krwawe uderzenia wroga, gdy do opatrzenia i przewiązania żołnierskich ran dałeś im swą królewską purpurę, pociętą na bandaże². A może dalej, choć nie poza granice sprawiedliwości, posunęła się szczodroblliwość Bolesława, gdy ze złotą ręką biegł na spotkanie Żelysława, zwycięską armię wiodącego z Moraw³. Podając mu złotą dłoń, witał w nim niewątpliwie nowego Scewolę. Odznaczał się on tym, że ochoczo postradał rękę, lecz nie wiedział, co to chybić do Porseny. Odtąd Żelysławowi żelazo stało się słodsze, gdy dzięki nowej sztuce, lepszej od Midasowej, przemieniło się w złoto – i to nie w bajce. Dawny Rzym z pewnością wiedział, co robi, pojąc się słodyczą uhonorowanego bojowego męstwa dzięki swemu mlecznemu morzu, Liwiuszowi⁴; wsącał on w Rzymian przekonanie, kropla po kropli, że żołnierze niczego nie osiągną, jeśli nie obieca się wielkich nagród tym, którzy o wiele zabiegają⁵.

Zwykło się również rozwijać temat w oparciu o sześć punktów oracji, przez które należy rozumieć wstęp [*exordium*], tezę [*propositio*], streszczenie sprawy [*narratio*], dowodzenie [*confirmatio*], odparcie zarzutów [*confutatio*] i zakończenie [*peroratio*], o czym wkrótce powie się obszerniej.

Podrozdział 2

Trzynasty i czternasty sposób komponowania oracji, bardzo łatwy, efektowny i często stosowany przez podziwianych mówców

Pierwszy z nich polega na tym, że skupia się szczególnie uwagę na celnych i finezyjnych spostrzeżeniach, których źródłem są okoliczności [*circumstantia et adiuncta*] pór roku, świąt, miesięcy, dni, miejsc, przyczyn, sposobów

---

¹ Swetoniusz (*Jul.* 26; 33; 38) wspomina o hojności Cezara wobec żołnierzy, podkreślając jednak (62-70), że ich lojalność wynikała także z podziwu dla bojowej dzielności wodza, jego charyzmy i umiejętności postępowania z podwładnymi.

² Cesarz Trajan podczas jednej z bitew z Dakami, widząc, że wielu jego żołnierzy jest rannych, podczas gdy brakowało materiału opatrunkowego, miał oddać własną szatę na opatrywanie ran. Zob. Dio Cassius *H.R.* LXVIII 8.

³ Żelysław to jeden z komesów Bolesława Krzywoustego, któremu – jak zanotował Gall Anonim – król nagroził utratę dłoni podczas wyprawy na Morawy (ok. 1103) złotą ręką. Por. Ines, *Lechias*, s. 143.

⁴ Zob. objaśn. 1 na s. 143.

⁵ Zob. objaśn. 3 na s. 142.

ludzkiego działania, imion, tytułów, odznak, herbów, godności, urodzin, zdarzeń, czynów, powiedzeń, cudownych znaków, przypadków, cnót, spraw wojny, mądrości i wykształcenia, powodzenia i bogactwa, kolei życia, wspaniałej śmierci, pochwał, trofeów itd. Zauważ, że nie zawsze trzeba czerpać z tych wszystkich źródeł naraz, lecz wystarczy tylko sięgnąć do jednego czy drugiego. Nieco przykładów mów i akuminów opartych na tych okolicznościach podałem wyżej i podam oddzielnie w innym miejscu. Pokażę przy tym na kilku przywołanych przykładach, jak wspaniałej inspiracji mogą dostarczyć wspomniane okoliczności.

Taki stosowny przykład znajduje się w pewnym powinszowaniu dla Michała X, gdzie inspiracja pochodzi z okoliczności imienia: „Dzięki twemu imieniu dowiedzieliśmy się, że aniołowie mieszkają też na ziemi – mianowicie Michała można spotkać również poza niebem i nie tylko na górze Gargano¹. Widujemy Michała tylekroć, ilekroć możemy oglądać ciebie, a może nawet okazujesz się łagodniejszy i miłszy od niebiańskiego Michała, choćby był na niebie, gdzie nawet Idea Pokoju² zwykła toczyć walkę...”³, itd. Podobnie w żartobliwym zwrocie do pewnego gościa, który przybywa jesienią: „Gdy wraz z początkiem jesieni sprowadzasz do tego miasta rodową gwiazdę, nie tyle ludziom zaczyna brakować światła, co dniom”, itd. I do innego gościa w oktawę Objawienia⁴: „Także teraz niebiańska gwiazda torująca drogę Królowi okazuje się przewodniczką. Taki już jej los: wschodzić dla wygody innych i prowadzić magów albo wielkich ludzi⁵. Do tej pory nie zmieniła charakteru: wcześniej prowadziła królów, a teraz władze”⁶.

Czternasty sposób komponowania mowy jest sposobem sentencjonalnym i polega na łączeniu zagadnienia [*hypothesis*] i ogólnych twierdzeń [*theses*], nagromadzonych z dużym wdziękiem i w większej liczbie w następujących po sobie sentencjach – prostych albo erudycyjnych. Przykład masz w podrozdziale 2 rozdziału II, w uwadze 9 o stosowaniu sentencji.

---

¹ W 493 r. miał się tam objawić św. Michał Archanioł (wybudowano tam następnie sanktuarium, miejsce licznych pielgrzymek).

² W oryginale „Visio Pacis” (tu: ‘Idea Pokoju’) – w nawiązaniu do tłumaczenia hebrajskiej nazwy Jeruzalem jako ‘Miasta Pokoju’. Zob. Aurelius Augustinus, *De Civitate Dei* XIX 11 (PL 41,637).

³ *zwykła toczyć walkę* – cały fragment wyrwany z macierzystego kontekstu i stąd niejasny: w myśl powyższej interpretacji nazwy Jeruzalem niebieska miała być kresem chrześcijańskiego bojowania, które dotyczyło doczesności.

⁴ Tj. 13 stycznia.

⁵ W oryginale annominacja: „magos” (‘magów’) i „magnos” (tu: ‘wielkich ludzi’).

⁶ W oryginale annominacja: „reges” (‘królów’) i „rectores” (tu: ‘władze’).

Podrozdział 3

Ostatni sposób na to, by tok mowy, zwłaszcza panegirycznej, uczynić niepospolitym

Podobnie jak gdzie indziej, także w tym przypadku pierwszym zadaniem niechaj będzie wyznaczenie niezwyklej i oryginalnej tezy [*propositio*].

1. Sposoby urozmaicenia panegirycznej tezy

Po pierwsze, może ona opierać się na porównaniu, chociażby tak: „Mówię teraz o lechickim Aleksandrze, którego dawno już uwielbiła Polska, zaś barbarzyńska dżicz zawsze się przed nim trzęsła. Jest nim, słuchacze, Władysław... ..”¹, itd. Albo tak, problemowo: „Dotychczas na świecie nie przestaje się roztrząsać, czy na wspaniały przydomek Wielkiego zasłużył bardziej Aleksander czy Władysław. Także ja kłopotczę się nie mniej, rozstrzygając wątpliwość, którego to z nich ta wielkość przytłoczyła”, itd. Albo tak: „Macedonia i cała poza nią starożytność dotychczas podejrzewały, że Aleksander był jeden. Drugiego pokazała światu Polska, a ja tego w tym bardzo uczonym wyznaniu postanowiłem dowieść. To Władysław, który sam jeden tak wchłonął całą chwałę Aleksandra, że słusznie można go za niego uznać i czcić jako Aleksandra swego królestwa i swoich czasów”.

Po drugie, można urozmaicić panegiryczną tezę poprzez rodzaj zagadnienia, tj. pytając, w czym bardziej celował ten, kogo się chwali, np. mówiąc o jakimś dzielnym bohaterze mógłbyś zapytać, czy wrogowie bardziej się go bali, czy bardziej wielbili tak wielkie jego męstwo.

Po trzecie, można ją urozmaicić, ustanawiając czyjaś *virtus* normą bądź ideałem *virtus* czy dzielności, np. jeśliby przyszło chwalić nadzwyczaj sprawiedliwego sędziego, ustanowisz go niejako ideałem sędziego dla potomności.

Po czwarte, można urozmaicić tezę, przyozdabiając panegiryk stosowną alegorią, jak w pochwalę św. Franciszka Ksawerego: „Nowy Wschód Wschodu i Zachodu”.

Po piąte tak, że z trojakich dóbr – ducha, ciała i losu – wybierasz dobra duchowe jako najbardziej godne pochwały, o innych wspomniawszy mimochodem; albo tak, że pominąwszy pozostałe okresy życia, czyli dzieciństwo, młodość itd., wysławiasz szczególnie chwalebną śmierć – tego sposobu należy się trzymać tym bardziej, im większą ma się pewność, że ktoś jedynie w tym okresie życia albo ze względu na tę tylko zaletę jest szczególnie godny pochwały.

Po szóste, panegiryczna teza może polegać na rodzaju badania czy też pytania, np. „Jak miniony wiek uhonorowałby taką *virtus*?”

Po siódme, mile urozmaici tezę zgodna niezgoda [*concors discordia*] czy też rodzaj starcia się w tezie sprzecznych treści, jak np. w przykładzie o świętym Aleksym, zatajającym przed rodzicami swoją tożsamość: „Świetny cień”², tj. zabłysnął w nim jeszcze bardziej.

¹ Mowa o Władysławie IV.

² Zob. też wyżej, s. 99.

Po ósme, panegiryczna teza zyska wiele wdzięku, jeśli się ją urozmaici, powiedziawszy coś przeczącego powszechnej opinii czy zwykłemu biegowi spraw i prawie niewiarygodnego, np. mając mówić o cudownej powściągliwości św. Andrzeja Żórawka, mógłbyś wziąć to: „Głód chlebem cnoty”. Albo mówiąc o Zwiastowaniu Najświętszej Marii Dziewicy: „Królowa służby”.

Po dziewiąte, dla urozmaicenia tezy można powiedzieć o czymś trudnym czy niemożliwym do wykonania, np. na pochwałę św. Ksawerego, misjonarza w Indiach¹: „Wynalazca ruchu nieustającego” [*motus perpetuus*]. Podobna teza dotyczyłaby świętej, która uwolniła się od żądz, dobrowolnie rzucając się w ogień: „Ona pierwsza nauczyła, że ogień gasi się ogniem”².

Po dziesiąte, mógłbyś powiedzieć, że pod postacią jakiegoś człowieka znikły albo weszły jakieś nowe niebo czy nowa gwiazda. Albo mógłbyś wyznaczać czy zachęcać Apellesa, aby obraz cnót odmalował w lepszych barwach.

Po jedenaste, dopasuj niekiedy nazwę jakiejsz znakomitej dziedziny wiedzy czy nauki do kogoś, kogo będziesz chwalić, np. „Nowy Geometra”, „Astrolog” itd.

Po dwunaste, jeśli by sprawa na to pozwalała, wywiedź omen z imienia bohatera, który ma być chwalony. Podobnie jeśli chodzi o wróżby czy przeczucia na podstawie jakiegoś zdarzenia, np. na święto Niepokalanego Poczęcia: „Jakiegoż to dnia mógłby oczekiwać świat po wschodzie tej Jutrzenki”. Albo na Zwiastowanie: „Świat w związku z tym poselstwem powinien spodziewać się pokoju”.

Stąd, jeśli by przyszło chwalić kogoś, o kim prawie nic nie wiadomo prócz tego, że był mężem zacnym i godnym pochwały, mógłbyś dociekać przyczyn, dla których jego uczynki pozostają w cieniu, np. ponieważ świat nie dość by je pojął albo ponieważ tamten, pragnąc wytechnienia, nie zabiegał o scenę i widownię, a usatysfakcjonowany tym, że za świadków ma niebo i sumienie, doskonale ukrył swoje czyny przed światem ziemskim. Albo można by przecież sięgnąć po ujęcie rodzajowe, np.: „Jaką cześć należy okazywać ludziom, którzy zawsze uchodzą za najlepszych, nawet gdy o ich czynach się milczy?” Można też zapewne zrobić ekskurs, chwalać jego ojczyznę i przodków, jeżeli coś o nich wiadomo.

2. Sposób na zakończenie panegirycznej tezy

Jakkolwiek w oracji nie jest to konieczne, to jeśli byś jednak chciał, zrobisz to następująco:

Po pierwsze, można zakończyć tak: „Przypominam, byście wspaniałe dzieła takiego bohatera szacowali po lichej mowie nie inaczej niż słońce po cieniu”.

¹ Zob. objaśn. 3 na s. 87.

² Być może doszło tu do kontaminacji dwóch podań o świętych: dobrowolnie w ogień rzuciła się św. Apollonia, jednak nie po to, aby ugasić żądzę, lecz aby stawić czoło lękowi (grożono jej ogniem, jeżeli nie dopuści się bluźnierstwa); natomiast w ciernie i palące pokrzywy miał rzucić się św. Benedykt, by pokonać w ten sposób płomień pożądania.

Po drugie tak: „Modłę się, by oracja aż do końca godna była obowiązku, który podejmuję się wypełnić, godna władcy, którego tyleż wielbię, co wysławiam¹, godna uczonych uszu”.

Po trzecie tak: „A skoro, Największy z Władców, nie dostał Ci się taki mówca, któremu bezpiecznie mógłbyś powierzyć zadanie Twojej pochwały, cud ten, bynajmniej nie ostatni, dorzucisz do największych, którymi rozjaśniasz świat – a mianowicie, że nawet wymowa niewymowna czy nieuczona może cokolwiek o Tobie rzec”.

Po czwarte tak: „Lecz gdybyż to jakiś wybitny talent spróbował się na to porwać! Już ty byś tym piękniejszy wziął laur, im mniej byś go zerwał z talentu wątego i bez polotu. Ale oskarżaj o to swoją wielkość, że nasze talenty jej ustępują, skoro przewyższa całą ich znajomość rzeczy”.

Po piąte tak: „Cokolwiek za mało chwalebnie powiem o twej chwale, przerażającej ludzką, a o fortunie równej zasługom jeszcze mniej fortunnie, to albo miej żal do swego męstwa, albo złóż to na karb oratorskiego ubóstwa, które jeszcze do tego chwalebnego stanu nie doszło, żeby mogło traktować o sprawach tak, jak na to zasługują”.

Po szóste tak: „Jeśli się zdarzy, że uczone uszy słuchaczy, oczekujące ode mnie czegoś wspanialszego, zawiodą się w nadziei, a modły pójdą na marne, nie sądzicie, że to z winy mówcy licha wymowa pada pod tak wielkim ciężarem, lecz obwiniajcie za to czyny władcy – przytłoczą one swą wagą każdego Atlasa, na którym spocznie to niebo”.

3. Parę sposobów na rozpoczęcie panegirycznej mowy

Jak gdzie indziej, tak i w przypadku popisowego rodzaju wymowy [*genus demonstrativum*] większość mówców ma teraz takie wstępy [*exordia*], że prawie od razu w pierwszym okresie występuje teza [*propositio*], aby na jej podstawie można się było zaraz rozeznąć w temacie mowy. W ten sposób Ferrari na dzień św. Stefana: „Godzi się ukoronować królewską głowę Bożego Dziecięcia. A jakąż lepszą da się znaleźć koronę niżli Stefan, który nawet na imię ma: «Korona»?² A jeśli powiem, że jego *virtus* bardziej się nadaje na wieniec niż imię”³, itd.

Można też, po pierwsze, panegiryczne wstępy oprzeć na skromności bohatera, którego trzeba chwalić, mówiąc, że wolałby on robić rzeczy chwalebne niż być chwalonym. Tak wygląda ów wstęp w panegiryku zatytułowanym *Żalobne podziękowania*, powstałym na okoliczność pogrzebu księżnej Ostrogskiej⁴: „Ścierp zatem przynajmniej tę dzisiejszą pochwałę, zasłużywszy ongiś

¹ W oryginale annominacja: „adoro” (‘wielbię’) i „adorno” (‘zdobię’, tu: ‘wysławiam’).

² Zob. objaśn. 7 na s. 182.

³ Por. Ferrari, *Oratio XVIII (Orationes)*, s. 102-103).

⁴ Cytat z nielicznymi zmianami z dedykacji w: *Gratiae parentales parenti optima ac fundatrici suae beneficentissimae Annae Aloysiae, ducissae in Ostrog Chodkieviciae, palatinae Vilmensi, inter lugubres exequiarum caerimonias persolutae a dolente grataque Societate Iesu*,

na najliczniejsze, a żadnych nie znosząc słuchać panegiryków, największa z bohaterek. Zmarłaś i wreszcie może cię doścignąć ta chwała, przed którą jedną w życiu uciekałaś, choć nie czyniłaś nic, co nie byłoby chwalebne. Niech świat się dowie od ciebie o bocznej ścieżce prawdziwej chwały, bo zawsze najprostszymi z dróg dążyłaś do nieśmiertelności. Przecież nawet teraz z pewnością skromność twoja błędnie, przywykłszy niegdyś czerwienić się na samo słowo «chwała»; ale właśnie tu na największą pochwałę zasługujesz, gdy za zasługi najwyższej miary prosisz jedynie o milczenie. Zostaw je wszelako tylko na pogrzeby tych, którym wystarcza za temat mowy, że pozostawili nazwisko. Nieszczęśnicy nie wiedzą, że właśnie wówczas okazują się niesławni, gdy trzeba ich chwalić tylko na tę jedyną modłę, na którą można wszystkich. Ale w ofiarowanym ci panegiryku nikt by się własnych cnót nie dopatrywał, bo właśnie niezwykłość chwalebnych czynów daleko odsunęła cię od pochwał, na które zwykle zasługują inni”.

Jeszcze inaczej pochwałę opartą na skromności osoby chwalonej rozpoczyna Giuglaris, kiedy Albrizziego, który pochwałami gardzi, enkomiaistycznie gani (co masz wyżej)¹: Skoro skromność wzbrania się przed pochwałą, niech wytrzymałość zgodzi się na skargę. Zawiniłeś, bo o nic by nie można cię oskarżyć”, itd.

Po drugie, wstęp można oprzeć na skromności mówcy, który nie ufa sile swojego talentu. Albo też na wielkości sprawy i obawie mówcy. W ten sposób zaczyna orator Teodozjusza²: „Jeżeli istniał, imperatorze Auguście, kiedykolwiek ktoś, kto trząśł się rozpoczynając mowę, to chyba właśnie ja nim jestem, a zebrani wokół mogą to potwierdzić. Bo skoro zawsze godziło się chwalić cię więcej niż wszystkich dawnych władców tego miasta, którego wolność wywalczyłeś zbrojnie, a przywdziałwszy togę dodałeś mu godności, to w jaki wreszcie sposób...”, itd. Inny, przeciwnie, zaczyna bez zwykłej oratorom obawy: „Gdy cię chwalimy, tego najpierw doświadczamy dobrodziejstwa, jak gdyby pewnej i namacalnej wróżby powodzenia, że twa wielkość uwalnia nas od lęku zwykłego u mówców. Ani się bowiem nie obawiamy, że niejasnością stylu szkodzimy twoim cnotom, co raz na zawsze przekroczyły już szczyt ludzkich możliwości, ani tego, byśmy nie pozostawili wrażenia, że nie przemawiamy odpowiednio do twej godności – wiemy bowiem, że nie wielkość pisarza uświetnia czyny znakomitych ludzi, podobnie jak nie ponoszą one uszczerbku przez mierność chwaleńcego. Musimy się raczej starać, by nie napisać o tobie tak, jak dałoby się napisać o kimkolwiek innym”.

Cracoviae 1654, k. A₁. Anna Alojza z Ostrogskich Chodkiewiczowa (1600-1654), żona Jana Karola Chodkiewicza, dobrodziejka jezuitów (ufundowała m.in. jezuickie kolegia w Ostrogu i Jarosławiu).

¹ Zob. wyżej, s. 176.

² Tj. Łatyniusz Pakatus Drepaniusz, rzymski panegirysta z czasów cesarza Teodozjusza I. Zob. Pacat. *Pan.* 1.

Po trzecie, dobrze ułożyć wstęp w odwołaniu do alegorii, na której oprze się mowę. Podobnie piękny jest wstęp wnoszący coś, co niespodziewanie porazi słuchacza. Tak właśnie na dzień Zesłania Ducha Świętego: „Przynoszę wieści o pożarze, który ogarnął Jerozolimę i świat. Potężny wiatr towarzyszący ogniovi rozprzestrzenił bowiem pożar wzdłuż i wszecz. A wszak nie wzywam pomocy, ale raduję się żarem, bowiem to nie Neron¹, odziany w togę palacz zwłok, podłożył feralną żagiew – ogień ten rozniecił miłujący ludzi Boży Amor, a płonąć przez Boga to błogosławieństwo”².

Po czwarte, wstęp Ferrariego wywiedziony z okoliczności czasu i dnia Zesłania Ducha Świętego: „Pełna uszanowania cześć, gdy mam przed tobą przemawiać, uczyniłaby mnie niewymownym, lecz do wymowy zapalił mnie święty niebiański ogień padający szczerze wśród wymownych języków. Deszcz niebieskich języków bowiem nie dopuszcza, by nawet nieuczonemu zabrakło uczonej mowy. A wszak z tej liczby języków nie setkę (jak sobie życzą w poetyckich pieśniach), lecz...”³, itd.

Po piąte, dobrze zacząć od afektu odpowiedniego do okoliczności czasu, jak ten sam Ferrari w dzień Wielkiego Piątku: „Już wybuchnij, wybuchnij, bólu matki konającego Boga – jak się da, z ust, z oczu, nieuleczony, bez retorycznych sztuczek, bez kompozycji. Wszak lekko cierpi, kto swe cierpienie może ułożyć. Tylko taka elokwencja przystoi najżałośniejszemu z sierotw – przystoi mu płacz i bunt wobec bezładu świata”⁴, itd.

Po szóste, wstęp można oprzeć na okolicznościach miejsca lub osoby. Całkiem dorzecznie zaczął ktoś przed Cezarem: „Kto ośmiela się przed tobą przemawiać, Cezarze, zdaje się nie dostrzegać twej wielkości, kto się nie ośmiela – dobroci”⁵, itd.

Po siódme, jeżeli teza jest niewiarygodna, można we wstępie wyolbrzymić niewiarygodność sprawy.

4. Nieco wskazówek

pomocnych w panegirycznym dowodzeniu [*confirmatio*]

Są dwie odmiany panegirycznego dowodzenia. W przypadku pierwszej traktuje się po oratorsku o czyichś zaletach i dokonaniach; dowodzenie to ma postać ciągłej oratorskiej narracji [*narratio oratoria*]. W odmianie drugiej tezy dowodzi się za pomocą argumentów zaczerpniętych skądinąd. W drugiej z odmian przydadzą się stwierdzenia oparte na połączonych argumentach.

W odmianie pierwszej pomocne będzie, po pierwsze, rozważanie piękna jakiejś zalety w aspekcie rodzajowym, zanim ją pochwalisz u swego mecenasa lub władcy.

¹ Zob. objaśn. 6 na s. 84.

² Por. Ferrari, *Oratio XV* (*Orationes*, s. 87).

³ Ferrari, *Oratio XIII* (*Orationes*, s. 77).

⁴ Ferrari, *Oratio VIII* (*Orationes*, s. 52).

⁵ Por. Sen. *Exc. Con.* VI 8.

Po drugie, pomocne będzie porównanie albo ukazanie wyższości owego władcy względem tych, którzy przodowali w danej dziedzinie, jak np.: „Cezar i Pompeusz, którzy to nie piórem, a w praktyce dowiedli, że największe znaczenie ma prędkość¹, mają do swej chwały konkurenta”, itd. Podobnie: „Czyżby przywrócenie światu pokoju było zasługą dwóch władców? Chyba że ty sam byłbyś drugim z nich – długo szukaliśmy Augusta nawet w rodzie Augustów”².

Po trzecie, pomocne będzie zrobić dygresję, chwalać przodków, krewnych, dwór albo otoczenie chwalonego władcy. Po czwarte, pomocne będzie bardzo staranne i wnikliwe [*argutius*] rozpatrzenie wszystkich okoliczności szczególnie służących jego pochwie.

Przydadzą się też owe panegiryczne przejścia [*transitiones*], które wykorzystuje się w dowodzeniu: 1) „Gdyby stanęły tu twoje tropajony, mowa zatrzymałaby się z podziwu, a wszak wyrzucasz je z pamięci, zobowiązany do czynów coraz to większych dodawać niezwykle”, itd. 2) „Wielkość twojej chwały przekroczyła te granice, gdyby się bowiem nie rozpleniła ku większej ozdobie, miałbyś ją za znikomą”, itd. 3) „Twoim współobywatelom, biorącym pod uwagę ludzkie możliwości, zdawało się, że twoja *virtus* nie mogłaby już wyżej się wspiąć, ale ty, wzbiwszy się rzeczywiście i faktycznie ponad zdolności pojmowania śmiertelników, dowiodłeś naszemu wiekowi radosną ignorancję”, itd. 4) „Wspomniałbym o liczniejszych sprawach tego rodzaju, ale w bezmiarze twych osiągnięć ginie wymowa i podziw”³, itd. Albo: „Gdybym przedstawił niemalże wszystko, zakrawałoby to na cud”, itd. 5) „A jednak to w twych czynach zadziwia szczególnie, że...”, itd. 6) „Lecz szkoda, że nie mamy mówcy godnego ciebie, podwójny Trajanie tego wieku”, itd. 7) „Czy potomność uwierzy, że nie starałeś się zdobyć nic, na co byś sobie nie zasłużył i nie dowiódł, że ci się należy?” 8) „Jedno wynika mi z drugiego, jak bowiem wspaniałe...”⁴, itd. 9) „To świetne, władco, i zgodnie z twym charakterem przywracać do porządku wojskową dyscyplinę”, itd.

5. Nieco rad dotyczących panegirycznego zakończenia [*peroratio*]

Niekiedy kończy się ono modłami czy prośbą, jak tutaj: „Na koniec mamy ochotę się pomodlić, aby częściej wschodziły takie słońca i nigdy nie zachodziły”, itd. Niekiedy opiera się na powinszowaniu tyłu powodów do chwały, o których wspominałeś w dowodzeniu [*confirmatio*], albo na pochwie władcy, ojczyzny lub rodu. Tak właśnie Tulliusz: „Ciesz się więc tak wspaniałym rządzeniem, raduj tymi oznakami chwały”⁵, itd. Niekiedy zawiera zachętę do naśladowania czyichś dokonań, jak tu: „Za przykład macie domownika,

¹ Mowa o ich prędkich akcjach militarnych. Zob. objaśn. 6 na s. 114 i 8 na s. 117-118.

² Por. wyżej, s. 114.

³ W oryginalnej ananymizacji: „orationem” (‘mowę’) i „admirationem” (‘podziw’).

⁴ Plin. *Pan.* 18.

⁵ Por. Cic. *Marc.* 6,19.

światny przykład do naśladowania, poznajcie najprostszy sposób, jak unieśmiertelnić swe imię, a skoro owaładnęła wami miłość do tak wielkiej chwały, niech serce i rozum zapłoną też pragnieniem dorównujących jej czynów”, itd. Niekiedy zawiera samooskarżenie mówcy, że nie przedstawił tematu, jak na to zasługuje. Niekiedy, pochwaliwszy *virtus* władcy, można wzniesić tropajon bądź wspaniały posąg albo też uwiecznić sprawę, spisując je na cedrze¹. Niekiedy w oparciu o nadarżającą się okoliczność zamyka się panegiryk, milknąc, jak przy Zwiastowaniu: „Lecz skoro orator-anioł, szczęśliwie zakończywszy, ziemię opuścił i zaprzestał mowy, milknie też ma oracja razem z milczącym w dziewiczym łonie Słowem”². A gdzie indziej z okazji tego samego święta tak: „Rzekłbym teraz więcej, gdybym nie musiał zakończyć, skoro Słowo zamyka się³ w łonie”⁴. I o męce Pańskiej, gdzie temat brzmi: „Łzy za krew”, a z kolei zakończenie [*peroratio*] jest takie: „Ale już dość, nic bowiem nie schnie prędejsz niż łza”⁵. Wy jednak, łzy bólu, wyschnijcie tak, by przemienić się w płomienie Amora”.

Podrozdział 4

Szczególnie niezwykła odmiana wymowy erudycyjnej

Polega ona na tym, że postanowiwszy wypowiedzieć się w jakiejś sprawie po oratorsku, zachowasz swą myśl i związki rzeczowe zgodne z tymw konceptem, ale oddasz to wszystko cudzymi słowy i za pomocą różnorodnych sentencji innych autorów, dopasowawszy je tak, aby wyrazić swe zdanie, i zespoliwszy je w sposób zdumiewający z osobnych niemal członów. Sposób ten zastosował Lipsjusz w *Politica*⁶. Występuje on dosyć rzadko, ponieważ wymaga pisarza bardzo pojętnego, który by wiele przeczytał i zapamiętał. Objaśnię tę metodę na przykładzie. Założmy, że trzeba rozwinąć ową sentencję czy też raczej Apollińską przepowiednię daną Filipowi Macedońskiemu: „Walcz srebrnymi włóczęgami, a już zwyciężyłeś”⁷. Mógłbyś rozwinąć to wedle mojego wzorca, gdzie najpierw umieszcza się autora przepowiedni, następnie przedstawia sprawę [*expositio*], kolejno podaje uzasadnienie przepowiedni [*causa*] i przykład [*exemplum*], a na ostatek zakończenie [*peroratio*]:

¹ U Horacego (*Ars* 332) pieśni godne zachowania określone są „linenda cedro” (olejek cedrowy uchodził za środek konserwujący).

² Por. Kwiatkiewicz, *Academia verbi abbreviati* (*Sol Marianus*, s. 105).

³ W oryginale gra słów oparta o wspólną etymologię: „includitur” (tu: ‘zamyka się’) i „esset concludendum” (‘wypadałoby zakończyć’).

⁴ Por. Kwiatkiewicz, *Logica coelestis* (*Sol Marianus*, s. 127-128).

⁵ Sentencja retora Apoloniosa cytowana przez Cyclerona (*Inv.* I 56,109; por. Cic. *Part.* 17,57; Quint. *Inst.* VI 1,27).

⁶ Chodzi o *Politicorum libri sex* lub *Monita et exempla politica*. Zob. objaśn. 1 na s. 129.

⁷ Zob. objaśn. 3 na s. 103.

„Walcz srebrnymi włóczyniami, a zwyciężysz” –
wyrocznia Apollina

„Znowu trójnogiem Apollo trzęsie”¹ i wygłasza wyrocznię. Wytyka szaloną żądzę złota i „Demostenesową argentanginę”², podsuwając Filipowi nową broń przeciwko Grekom; jak o tym mówią „odważył się nękać Boga, co trzęsie tajemnicami Kirry”³. Toteż choć „Chryzyp jego ciemnymi czy kłamliwymi wyroczniami nappełnił cały zwój”⁴, Macedończyka „nie zwiódł Febowy trójnóg”⁵. Nie dał mu on „rady na arenie”⁶, lecz bez ryzyka areny natchnął Marsa nową przebiegłością. Przestała już być Grecja jedną i „nieśpieszną rozdarta wojną”⁷, ale nadal „stawała na nogi”⁸, żeby Filip i złoto „mieli co zwyciężać”⁹. Płyne ten wojownik do Delf i się dopytuje, co „doradzą delfickie laury”¹⁰, gdy z trójnoga z wielkim łoskotem dobywa się głos przerastający ludzki i obwieszcza nieśmiertelne: „Srebrną – mówi – walcz bronią, a zwyciężysz wszystko”.

Do broni, Filipie, i to nie zawsze żelaznej, lecz niekiedy złotej. „Niech zwycięża złotem, kto nie zdoła żelazem”. Nie zawsze trzeba bić w mury kaptułatami albo wojennym baranem, lepiej je „obała objuczony złotem osioł”¹¹. Niech zanuci palinodię, ktokolwiek śpiewał: „Złoto oraz dźwięczne błyskotki w walce niepotrzebne”¹² albo że: „Piękny się dzielnych oręż boi mężów, złamać się nie chce”¹³. Wieszczy ten bowiem przeciwstawia się Febowi i wyroczniom. „Rzucono” srebrne „włócznie”¹⁴ – nawet proce balearyjskie¹⁵ celniej wyrzucają

¹ Sen. *Med.* 86 (cytaty w oryginale wyróżniono kursywą). W Delfach kapłanka Apollina zasiadała na trójnogu.

² Nawiązanie do anegdoty, według której Demostenes, odmówiwszy pomocy wojskowej przybyłemu do Aten posłom milezyjskim, został przez nich oskarżony o próbę wyłudzenia łapówki. Następnego dnia, kiedy chciano wznowić obrady w tej sprawie, Demostenes, obwiązawszy szyję wełną, tłumaczyć miał przed ludem, że nie może zabrać głosu, ponieważ cierpi na anginę. Zgromadzeni w odpowiedzi mieli zakrzyknąć, że jest to *argentangina* (*argenteus* – ‘srebro’). U Gelliusza (XI 9), który przytacza tę historię, odpowiednio nazwy greckie: *συνάγχη* (‘angina’) i *ἀργυράγχη* (odpowiednik łac. ‘argentangina’) od *ἀργύρος* (‘srebro’). Jako przysłowie „argentanginam pati” notowane także w: Erazm, Manucjusz 1667.

³ Por. Lucan. I 64-65. Kirra była miastem portowym w Zatoce Korynckiej, przez które wiodła droga do delfickiej wyroczni Apollina.

⁴ Por. Cic. *Div.* II 56,115.

⁵ Verg. *Aen.* VI 347.

⁶ Por. Sen. *Ep.* XXII 1. Zob. też Erazm, Manucjusz 373.

⁷ Hor. *Ep.* I 2,7.

⁸ Por. Flor. *Epit. Proem.* 8.

⁹ Por. Aurelius Augustinus, *De natura et gratia* 61 (PL 44,282).

¹⁰ Por. Sen. *Oed.* 16.

¹¹ Zob. wyżej, s. 124, 256, 265.

¹² Sarbiewski, *Lyriconum libri*, oda I 11,1-2.

¹³ Zob. wyżej, s. 206.

¹⁴ Por. Cic. *Brut.* 78,271.

¹⁵ Por. Verg. *Georg.* I 309. Wyspy Balearyjskie miały być miejscem, gdzie wynaleziono procę.

pociski, „gdy dotyk Midasa zmienia je w złoto”¹. Choćby „żelazo czyniło szkody”, to bogactwo..., itd., i „złoto szkodzi bardziej niż żelazo, zaś wojna, w której walczy się obojgiem”², jest zwycięska, a nawet „samo złoto rokuje lepiej”³:

[...] lubuje się w przeciskaniu poprzez zbrojne strażę
i rozkruszaniu skał ciosem potężniejszym
od gromu⁴.

Przy tym, „gdy brak nadziei, za broń chwyta strach”⁵. Niechże strach podsyci złoto, które, podsunięte wrogowi, zabija go⁶ „jak złoto tolosańskie”⁷. A jeśli „wrogów bardzo często przeraża już sam blask oręża”⁸ – nauczył tego ów pogromca Cymbrów i samego Jugurty, „zwróciwszy szyki na wschód, w efekcie czego niebo zdawało się jakby płonąć od odbitego w hełmach blasku”⁹ – to czegoż nie dokona złoty oręż, sprowadzony i pokazany z bliska, skoro zadaje takie rany ujrzany tylko z dala?

Rzecz pewna, że i dziś „przekłęty głód złota” pokonuje i „zmusza ludzkie serca”¹⁰, aby się poddały, i nie ma „nic tak uświęconego, czego by nie można pogwałcić, nic tak zabezpieczonego, czego by nie można zdobyć, nic tak pewnego, czego nie dałoby się złamać i osłabić za pomocą pieniędzy”¹¹. A jakkolwiek dla większości ludzi „miło pachnie martwy wróg”¹², nie mniej „piękną woń ma zysk”¹³ i moneta, która to woń przywabia owe sepy jak smród zgniłych trupów. Dla niej to „ochoczo bieży kupiec ku dalekim Indiom”¹⁴, daleko bowiem rozciąga się chciwość władza i przyczyna [*causa*¹⁵] „sroższa niż ogień Etny, żarząc się, płonie miłość posiadania”¹⁶. Skłania ona, by „pieniądze

¹ Por. Ov. *Met.* XI 102-111.

² Por. Ov. *Met.* I 141-142.

³ Por. Ov. *Fast.* I 221.

⁴ Hor. *Carm.* III 16,9-11.

⁵ Veg. *Mil.* III 21.

⁶ W oryginale gra słów oparta na wspólnej etymologii: „animet” (tu: ‘podsyci’) i „exanimat” (‘pozbawia ducha’, tu: ‘zabija’).

⁷ Zob. objaśn. 6 na s. 229-230.

⁸ Być może nawiązanie do myśli i frazeologii Kwintyliana (*Inst.* X 1,30).

⁹ Por. Flor. *Epit.* I 38,15. Strategię tę zastosować miał rzymski polityk schyłkowego okresu republikańskiego, Gajusz Mariusz (157-86), podczas wojny z Cymbrami, pokonując ich w 101 r. p.n.e. Zwycięstwo w wojnie z królem Numidii Jugurtą (ok. 160-104) święcił Mariusz w 104 r. p.n.e.

¹⁰ Por. Verg. *Aen.* III 56-57.

¹¹ Cic. *Ver.* I 2,4.

¹² Por. Suet. *Vit.* 10,3.

¹³ Por. Juv. *XIV* 204-205.

¹⁴ Hor. *Ep.* I 1,45.

¹⁵ Niejasne, czy chodzi o „przyczynę chciwości” czy o wspomniane wyżej uzasadnienie.

¹⁶ Boet. *Cons.* II metr. 5,25-26. U Kwiatkiewicza w cytacie „suavior” zamiast „saevior”, co nie wydaje się zamierzone.

szacować ponad wszystko”¹, by ugasić nieugaszone pragnienie chciwości, które wszak trudniej byłoby ci zaspokoić, „niż” napęłnić „beczkę Danaid”².

Przykłady [*exempla*]: I posłuchał Filip Apollina, i więcej „później” wskórał „dając niż wojując”, przez co też powszechnie mu zarzucano, „że nie Filip, ale złoto Filipa pokonało Grecję”³. W istocie ten „przebiegły kupiec Olintu”⁴ do miasta, dzięki położeniu i ludzkiej sztuce nie do zdobycia, wwieziony został na „złotym osle” – doskonale wiedział, że „mieszkaniec Attyki jeszcze umierając wyciąga dłoń”⁵, nawykłą sięgać po każdy zysk i stąd też w Attyce „Wierność kupiona złotem i przekupione prawa”⁶.

Wyroczenie potwierdził później dawny Rzym, w którym według niebezpiecznej obelgi owego Numidyjczyka⁷ „prawie wszystko było do kupienia”⁸ i samo miasto byłoby do kupienia, jeśliby miało kupca”⁹.

Zakończenie [*peroratio*]: Zatem chociażbyś „pokładał wiarę w męstwo, jednak połącz z nim ów podstęp”¹⁰ Apollina i Filipa. Nie słuchaj, gdy cię ktoś przekonuje, „aby nie podstępem i potajemnie, lecz jawnie i oręźnie zemścić się na wrogu”¹¹, nie słuchaj, mówię, bo „zasadki wojenne” i wojskowy podstęp „zdobywają najpiękniejszą chwałę”¹². Stąd „wodzowie Sparty, gdy zwyciężyli poprzez podstęp, zabijali” na ofiarę „wołu, a koguta”¹³ – jeśli dzięki walce; większą ofiarę składali za zwycięstwo bez rozlewu krwi, „której oszczędzanie, choćby była najlichsza, przystoi”¹⁴ władcy. Tak to nawet „najwaleczniejsze” z achajskich plemion „uważało, że” sposób na zwycięstwo, „polegający na kalkulacji i myśleniu, jest bardziej godziwy i właściwszy człowiekowi niż taki, który zasadza się na sile i ciężyznie”¹⁵. Zatem istnieje podstęp w postaci srebra, stosuj go jednak dopiero wówczas, gdy trudno wroga złamać żelazem.

¹ Por. Hor. *Ep.* I 1,54.

² Zwrot przysłowiowy, odwołujący się do mitu o córkach króla Danaosa, Danaidach, które odbywając w świecie podziemnym karę za zamordowanie mężów, czerpały wodę sitem, próbując napęłnić dziurawą beczkę. Por. Hor. *Carm.* III 11,25-27; Sen. *Med.* 748-749. Zob. też Erazm, Manucjusz 587-588.

³ Zwrot zanotowany przez Plutarcha (*Aem.* 12, 6), który odnosi się do przekupstwa stosowanego przez Filipa Macedońskiego równoległe ze strategią otwartej walki, aby podporządkować sobie Grecję.

⁴ Juv. 12,47. Olint – miasto na Półwyspie Chalkidyjskim zdobyte przez Filipa.

⁵ Zwrot notowany jako przysłowiowy. Zob. Erazm, Manucjusz 965.

⁶ Prop. III 13,49.

⁷ Mowa o Jugurcie.

⁸ Nie są to, według Sallustiusza (*Jug.* 8,1), słowa samego Jugurty, ale ambitnych i chciwych Rzymian namawiających go do objęcia władzy w Numidii.

⁹ Tym razem słowa Jugurty zmuszonego opuścić Rzym (Sal. *Jug.* 35,10).

¹⁰ Por. Tac. *Ann.* XIV 36.

¹¹ Por. Tac. *Ann.* II 88.

¹² Thuc. V 9. Por. też Lipsius, *Politicorum libri sex*, s. 193: V 17.

¹³ Por. Plut. *Inst.* 25.

¹⁴ Por. Sen. *Cl.* I 1,3.

¹⁵ Por. Lipsius, *Politicorum libri sex*, s. 193: V 17.

Rozdział X

Ostatnie fundamenty szczególnie podziwianej wymowy: okres retoryczny i znakomite *decorum*

Owe dwa fundamenty zdumiewającej wymowy położyłem wprawdzie na końcu, ale u mówcy zajmują pierwsze miejsce. Cyceron w *Oratorze*¹ niczego nie domaga się i nie zaleca bardziej, niż żeby w oracji świeciła ta bliźniacza gwiazda. Wielu się bez tej chwalebnej rzeczy obeszło, stąd też obeszli się bez pochwały swojej wymowy. Opowiemy tu nieco o tych fundamentach.

Podrozdział 1

Okres retoryczny [*numerus oratorius*]

Jest on konstrukcją słowną – stosowną, kunsztowną i posiadającą miarę, jeśli chodzi o czas trwania wymowy pewnych odcinków, jak też ujęciem myśli w pewien miły uszom period [*circuitus*]. A obawiaj się tu ich sądu, zaniedbując zrobienia im tej przyjemności. Żeby tego uniknąć, zauważ, po pierwsze, że zrytmizowana [*numerosa*] mowa sama przez się tworzy pewne figury, takie jak antytezy [*antitheta*]², człony jednakiej długości [*comparia*]³ i człony o jednakowych spadkach [*similiter cadentes*]⁴. Widać to w owym zdaniu Pliniusza:

¹ Na temat zasady *decorum* zob. np. Cic. *Orat.* 21,70-22,74; 35,122-36,123; o zrytmizowaniu mowy – Cic. *Orat.* 43,147-71,236.

² Zob. objaśn. 6 na s. 151-152.

³ Zob. objaśn. 3 na s. 109.

⁴ Soares (*De arte rhetorica*, s. 195-196) rozróżnia *similiter cadens* (gr. ὁμοόπτων) oraz *similiter desinens* (gr. ὁμοιότῳ). Pierwsze z nich tworzą słowa mające odpowiadające sobie (paradygmatycznie, ale niekoniecznie brzmieniowo) końcówki fleksyjne, jak w przykładach [podkreślenia I.S. na podstawie szczegółowych wskazówek autora]: „Ac primum **quanta innocentia** debent esse imperatores? **Quanta** deinde omnibus in rebus **temperantia**? **Quanta felicitate**? **Quanto ingenio**? **Quanta humanitate**?”; „Hunc ego non **diligam**? Non **admirer**? Non omni ratione defendendum **putem**?” Z kolei *similiter desinens* tworzą słowa mające takie samo zakończenie, czy to ze względu na tożsamość końcówek fleksyjnych, czy takie samo brzmienie – również w przypadku słów nieodmiennych, jak w przykładach: „Itaque non sum praedicaturus, Quirites, quantas ille res domi, **militiaeque**, terra **marique**, **quantaque** felicitate gesserit, ut eius semper voluntatibus non modo cives **assenserint**, socii **obtemperarint**, hostes **oboedierint**, sed etiam venti tempestatesque **obsecundarint**”; „Non modo ad salutem eius **extinguendam**, sed etiam

„Tyle na twarzy rumieńca, ile skromności w sercu”¹. I w tym o Galbie: „Dla innych twardy, a dla siebie miękki, wymagając bojaźni, wymuszał nienawiść, godny powszechnego lęku równie co nienawiści, lecz gdy łgarstwami wojennymi sprowokował śmierć, zabito go naprawdę². Ucz się, czytelniku! Kto się boi umrzeć, niech nie lekceważy śmierci”³. I owo zrytmizowane zdanie: „Drzewo indyjskie⁴ ma szerokie zastosowanie: użycza pnia na burty, gałęzi na wiosła, liścia na żagle, włókien na liny, dostarcza gwoździ, daje olej, wyciska się zeń sok, rozpuszcza się na lekarstwa, wygina na parasole, rośnie na tropajony, pnie się na pomniki”⁵. Podobnie zrytmizowane jest to: „Niebu najlepiej znany z cnót, ojczyźnie z tropajonów, wrogowi zwykle z przelewu jego krwi, a zawsze z wprawy w walce”⁶.

gloriam per tales viros **infringendam**”; „**Audacter territas humiliter placas**”. Inaczej Caussin (*De eloquentia*, s. 389: VII 17), który posługuje się w tym przypadku tylko terminologią grecką, wyróżniając *ὁμοίπτων* i *ὁμοιτέλευτον*. Pierwsze tworzą przynajmniej dwa słowa w pozycji na końcu członu (*coma* / *membra*), mające ten sam spadek lub tę samą ostatnią sylabę, jak w przykładach: „In rebus adversis, cui praesto est consilium, non potest deesse auxilium”; „Nam qui secundis rebus libenter assentiuntur, iidem simul ac se fortuna contristaverit, primi insidiantur”; „Huic igitur socios vestros criminanti, et ad bellum vos cohortanti, et omnibus modis, ut in tumultu effetis, molienti”. Z kolei *ὁμοιτέλευτον* w stosunku do *ὁμοίπτων* jest mniej wyraziste i mniej mile brzmi dla uszu przez to, że dwa słowa są mniej podobne, nie mają takiego samego spadku i brzmienia, jak w przykładzie: „Nam respublica nostra ad hunc statum gloriae pervenit, non multitudine hominum, sed severitate legum” – chodzi tu oczywiście o różnicę w długości przedostatnich sylab w kluczowych słowach (*hominum* i *legum*), a stąd różnice akcentuacyjne. Kwiatkiewicz stosuje zasadniczo tylko kategorię *similiter cadens*, mając jednocześnie na myśli, jak się wydaje, zarówno *similiter cadens* oraz *similiter desinens* w znaczeniu podanym przez Soareza. Por. też objaśn. 4 na s. 289.

¹ Woryginalne: „Tantumque in ore sanguinis, quantum in animo pudoris”. Zob. objaśn. 7 na s. 149.

² Centon z wersów *Elogium Galbae* Tesaura (*Elogia omnia*, s. 249). O surowości cesarza Galby (3 p.n.e. – 69 n.e.) zob. Suet. *Gal.* 6; 9; 12; 14. Jednym z bezpośrednich impulsów do zamordowania Galby miało być niedotrzymanie obietnic i nadziei dotyczących wynagrodzenia żołnierzy. Zob. Suet. *Gal.* 16-17.

³ Woryginalne: „Durus aliis, sibi mollis, metum exigit, odium extorsit, tam omnium timore dignus quam odio: sed dum fictis armis mortem provocat, veris mercatur. Disce Lector: Mortem non spernant, qui mori timent”.

⁴ Chodzi o palmę kokosową. Inspiracji mógł dostarczyć opis Caussina (*De eloquentia*, s. 738-739: XI 130) zaczerpnięty z dzieła włoskiego jezuity Giovanniego Pietra Maffei: *Historiarum Indicarum libri XVI* (Coloniae Agrippinae 1590, s. 309-311), który luźno nawiązuje do Strabona (XVI 1,14).

⁵ Woryginalne: „Arbor Indica innumeris apta usibus, dat truncum in latera, ramos commodat in remos, comam in vela, in rudentes assamenta, clavos praebet, fundit oleum, funditur in sucos, liquescit in remedia, flectitur in umbracula, excrescit in trophaea, assurgit in colossos”.

⁶ Woryginalne: „Coelo e virtutibus, Patriae de trophaeis, hosti e suorum strage saepius, e pugnandi solertia semper notissimus”.

Po drugie, zauważ, że rytmizowanie mowy polega nie na tym, aby budować człony [*cola*] i odcinki [*incisa*] z licznych, jednakowo krótkich zdań albo też wielu zdań o powolniejszym toku, ale tak, by mieszać stopy dłuższe z krótszymi i stosować częstą naprzemienność odcinków czasowych.

Widać to w owej pochwalie wodza: „Nie tyle stopami, ile zwycięstwami przemierzyłeś świat, tak że będąc trybunem, mogłeś być chwilowo wodzem i kiedy nadszedł czas uczyć, wszystko miałeś wyuczone. Tym bardziej trzeba chwalić twoje umiarkowanie, że wychowany wśród wojennych rzezi miłujesz pokój – wygranej nie uznałbyś za zwycięstwo (piękniejsze nad wszystkie triumfy), chyba żeby nie pozostał nikt, kogo trzeba by zwyciężyć”¹.

Zauważ, po trzecie, że period [*periodus*] zamyka się rytmicznie i nadzwyczaj miło kretykiem-dichoreuszem, np.: „Wojnę trzeba przedkładać nad niepewny pokój”²; albo kretykiem-dijambem: „Godzi się być albo nieśmiertelnym, albo chwalebnie umrzeć jako prynceps”³; albo kretykiem-dispondejem lub epitrytem czwartym, a nawet drugim, np.: „Radości mieszają się ze smutkiem”⁴; albo kretykiem i dwoma dowolnymi dwusylabowymi słowami, np.: „Neron był niesprawiedliwym katem dla innych, dla siebie sprawiedliwym”⁵; albo daktylem i jonikiem mniejszym, np.: „Nie wzgardziłeś drobiazgiem, zasłużywszy na największej”⁶; albo spondejem i daktylem, np.: „Złych ludzi spodziewana śmierć przeraża, a nie poprawia”⁷; albo dwusylabowym słowem i jonikiem większym, np.: „Gaj i las nie świecą, chyba że spłonęły”⁸; albo anapestem ze słowem trzysylabowym, z długą pośrodku, np.: „Kość słoniowa służy”⁹, itd.

Zauważ, po czwarte, że oracja staje się rytmiczna, jeśli sentencje są krótkie, krągłe i stosują się do wyżej podanych uwag, jak w poprzednich przykładach i podobnie w tym: „Kto pobłaża złym, szkodzi dobrym”; albo: „Rozrzutnemu

¹ Woryginalne: „Orbem non pedibus magis, quam victoriis peagrasti, ita ut cum tribunum ageres, esse interim dux posses, nihilque discendum amplius haberes tempore docendi. Quanto magis praedicanda moderatio tua, quod innutritus bellicis cladibus pacem ames; victoriam non putes nisi (quod pulchrius est triumphis omnibus) vincendus nemo superfuerit”.

² Woryginalne: „Bellum paci **turbidae praefereendum**” (– U – – U – U).

³ Woryginalne: „Aut esse immortalem, aut gloriose **principem decet mori**” (– U – U – U –).

⁴ Woryginalne: „Laeta **tristibus permiscentur**”; kretyk-dispondej (w przykładzie: – U – – – –; epitryt drugi: – U – –; epitryt czwarty: – – – U).

⁵ Woryginalne: „Nero iniustus aliis **carnifex, iustus sibi**” (– U – U U U).

⁶ Woryginalne: „Minima non aspernabere, qui **maxima meruisti**” (– U U U U –).

⁷ Woryginalne: „Praevisa mors malos terret, non corrigit”; zgodnie ze wskazówką autora, piszącego o spondeju i daktylu (– – – U U), należałoby raczej przyjąć lekcję: „Praevisa malos terret **mors, non corrigit**”.

⁸ Woryginalne: „Lucus et sylva non lucet, **nisi flagrauerit**” (U U – – U U).

⁹ Woryginalne: „Ebur **elephas ministrat**” (U U – U – U).

marnotrawstwu towarzyszy żal”; albo: „Rzadko dobre początki wieńczy podobny koniec”¹.

Zauważ, po piąte, że uszy nawykłe do poprawności razi częsta kolizja lub zbieg głosek syczących czy warczących, podobnie częsty zbieg samogłosek, przez co mowa pełna jest rozziwów, a usta są stale otwarte. Wreszcie należy zadbać, żeby w periodzie nie było czegoś wadliwego i zbyt czecznego.

Podrozdział 2

Zdumiewające *decorum*

Jeśli przykładą się wagę do *decorum*, po grecku *πρέπον*, zyskuje to uznanie, a jeżeli nie, świadczy to o słabości sądu i pozbawia całej chwały. Dlatego należy pilnie rozważyć, co odpowiada miejscu, porze i osobie. Inna powinna być mowa wodza, a inna pryncypsa w todze. Inaczej powinien mówić ktoś ogarnięty szaleństwem, a inaczej człowiek spokojny, odmiennie w radosnych i pomyślnych okolicznościach, a odmiennie w sytuacji przegranej.

Styl gniewny jest krótki i urywany, szaleje razem z szalejącym. Podobnie do pojęcia *decorum* należy zwłaszcza to, żeby do osób i spraw dostosować nie tylko odpowiedni typ mowy [*oratio*] i myślenia [*sententiae*], o czym była mowa w poprzedniej uwadze, ale także właściwe afekty.

Tak samo dobrze przysłużysz się *decorum*, rozpatrując troskliwie wszystkie okoliczności, żeby nie postąpić nieodpowiednio do którejś z nich.

Na tym kończą się fundamenty podziwianej wymowy. Położywszy je w pierwszej kolejności, z łatwością wzniesie się cały jej gmach.

---

¹ W oryginale: „Bonis nocet, qui parcit malis”; „Prodigae largitionis comes est poenitentia”; „Bona primordia raro simili exitu coronantur”.

CZEŚĆ DRUGA

O ODMIANACH SZCZEGÓLNIIE NIEZWYKŁEJ WYMOWY

Jak niejedna na świecie rzecz poza siedmioma cudami zasługuje na podziw, tak samo jest w przypadku wielorakich odmian wymowy, które przedstawiam.

Rozdział I

Pierwsza odmiana szczególnie niezwykłej wymowy: mowa improwizowana [*extemporanea seu subitaria*]¹

Podrozdział 1

Pochwała improwizowanej wymowy

Mowa improwizowana zdumiewa sama przez się oraz dowodzi bystrego z natury umysłu, kierującego się porywami geniuszu. Wiem wprawdzie, że Fabiusz ten rodzaj wymowy nazwał improwizowanym gadulstwem i cyrkowym popisem², wiem, że Plutarch uważał mowy powstałe na zawołanie za wadliwe pod względem początku i końca³, wiem, jak bardzo przed wygłoszaniem mów improwizowanych wzdrażał się mędrzec Epiktet, istnieje bowiem – mawiał on – wielkie niebezpieczeństwo, że zwymiotujesz to, czego nie strawiłeś⁴, wiem, że także Arystydes, którego władca zachęcał do wygłoszenia tego rodzaju improwizowanej mowy, odpowiedział: dziś podaj temat, jutro

---

¹ Treść tego rozdziału została sparafrazowana (z podaniem licznych nowych przykładów) w późniejszej *Eloquentia reconditor* (s. 512-565) Kwiatkiewicza, w rozdziale, którego przedmiot pomyślany został nieco szerzej: *Specimen VIII admirabilis eloquentiae: eloquentia facilis et extemporanea*.

² Zob. Quint. *Inst.* II 4,15.

³ Zob. Plut. *De Lib. Ed.* 9.

⁴ Zob. Epict. *Ench.* 46.

usłyszysz, nie jestem bowiem z tych wymiotujących, ale z tych, którzy postępują jak należy¹ – tak, wiem o tym, jednak przeciw tym cenzorom improwizowanej mowy wystawiam drugą armię. Wszak Herodes Attyk powiedział, że improwizowana mowa więcej znaczy niż konsulat czy pochodzenie z konsularnego rodu². Znana jest pochwała Winicjusza, której można mu pozazdrościć, a którą obdarzył go August: tylko Winicjusz – powiadał on – ma talent w gotówce³. Jest to ów Winicjusz, którego wedle świadectwa Seneki nikt nie prześcignął, gdy chodzi o przytomność umysłu podczas prowadzenia spraw, i cokolwiek mu mogło przynieść długie rozważanie, to dostawał od razu – występując w sądzie, improwizował⁴.

Pochodzenie tej wymowy, w której wielką rolę odgrywa prędkość i przypadek, jest nie byle jakie. Niektórzy wywodzą ją od Anaksymenesa, który uczył wymowy Aleksandra⁵ – i to by tej wymowie już starczyło do chwały. Inni wolą uznać, że początek improwizowanej mowie dał Ajschines⁶, rywal Demostenesa, jeszcze inni, że Perykles, wódz ateński. Ale bardziej słuszne jest przypisywanie pierwszeństwa Gorgiaszowi⁷, a dowodzi tego fakt, że on pierwszy w Atenach w miejscu publicznym odważył się wypowiedzieć owo zwykłe: „Proponujcie!” – świadcząc tym jednym słowem, że gotów mówić od zaraz, o czymkolwiek by się komu podobało⁸. Urosła później bezmierna żądza tego rodzaju sławy, stąd w Grecji w rodzaju tym celował Palemon, Skopelianos, Favorinos⁹, a w Rzymie Isajos Deklamator, który zawsze mówił na zawołanie, lecz tak, jak gdyby długo rzecz obmyślał¹⁰.

Także i Strada chwali bystry i lotny umysł kogoś, kto na polecenie kardynała Medyceusza¹¹ zadeklowował improwizowaną pieśń o machinie dźwięcznie wybijającej godziny czy też o zegarze umocowanym na rusztowaniu. Pieśń

---

¹ Zob. Philostr. *Vit. soph.* II 9,4. Chodzi o Eliasza Arystydesa (117/129-190), przedstawiciela drugiej sofistyki.

² Zob. Philostr. *Vit. soph.* I 25,13. Herodes Attyk (101-177) należał do czołowych przedstawicieli drugiej sofistyki.

³ Zob. Sen. *Con.* II 5. Lucjusz Winicjusz, trybun ludowy z 51 i konsul z 33 r. p.n.e.

⁴ Zob. Sen. *Con.* II 5.

⁵ Anaksymenes z Lampsaku (ok. 380-320), historyk, retor, nauczyciel Aleksandra Macedońskiego. Por. *Suid. Lex.* Ἀναξίμενης.

⁶ Ajschines (ok. 390-315), ateński mówca polityczny, przeciwnik Demostenesa. Zob. też *Z dziejów attycyzmu*, s. 23-52.

⁷ Gorgiasz z Leontinoj (475-375), znakomity retor grecki.

⁸ Zob. Philostr. *Vit. soph.* I, *Praef.*

⁹ Przedstawiciele drugiej sofistyki, celujący w improwizacji. Zob. Philostr. *Vit. soph.* I 8,6; I 21,10; I 25,14-15.

¹⁰ Isajos, grecki retor uczący w Rzymie za czasów Hadriana (I/II w.). Jego talent improwizatorski chwali Pliniusz Młodszy (*Ep.* 2,3). Cały powyższy wyraznie inspirowany rozdziałem z: Cresollius, *Theatrum veterum rhetorum*, s. 210-215. Ogólnej natury wskazówki dotyczące improwizacji w wymowie gromadzi też Kwintylijan (*Inst.* X 7).

¹¹ Giovanni Angelo Medici (1499-1565), kardynał od 1549, papież Pius IV od 1559 r.

ta przyjęta została z wielkim aplauzem i nagrodzona złotym łańcuchem¹.
A oto ona:

Dźwięczna ta maszyna, czas odmierzająca,
milczący z niebem, wiercie, ma zawarty sojusz.
Machina ta na czole ma wyrte krągłym,
co dniem czy nocą słońce porabia na niebie.
Twór cudnej sztuki: ołów w dół ciągnięty bieży,
a liny z kołowrotem toczą swoje brzemię.
Ciężar ten ruchu sprawcą²: oś, kręcona siłą,
zębate bowiem koła do ukąszeń zmusza.
Kręgi z kręgami zwarte pośród tych ukąszeń
języczkiem są wiszącej poruszane wagi.
Spizowy herold z wieży dzwoni, a ruchomy
szytlet czas na żłobionej pokazuje tarczy.
Dzieli i tnie na drobne wskazówka ta życie
całe, i dzień, choć mocny, rozrywa na strzępy.

Podrozdział 2

Specjalne środki pomocnicze i zalecenia na potrzeby improwizowanej mowy

Aby ktoś nie sądził, że mówca wybornie improwizujący nie istnieje, wyposażę go tu w środki pomocnicze, stosowne dla improwizowanej mowy, i podam sposoby jej przygotowania.

Pierwszym pomocniczym środkiem improwizowanej mowy jest ćwiczenie czy to na osobności, w domu, czy to w wąskim gronie osób cokolwiek doświadczonych, gdzie i słuchacz dodaje zachęty do pilności, i sam wstyd poddaje słowa. Zatem wzorem Demostenesa³ ćwiczenia publiczne poprzedzisz ćwiczeniem na osobności. On bowiem, zanim zaczął w Atenach występować w sądzie, zaszył się w jaskini, gdzie zarówno pozbywał się wrodzonych wad, jak i ćwiczył wykonanie [*actio*]. Także ty weź na osobności tezę [*propositio*] czy dowolny temat [*materia*] i, improwizując, przemawiaj, będąc w jednej osobie mówcą oraz słuchaczem, deklamatores i sędzią. Wypowiadaj

---

¹ U Strady pieśń ta wpleciona jest w dialog, który podejmuje kwestię stosowania w narracji historycznej pewnych środków typowo oratorskich czy poetyckich. Zob. Strada, *Prolusio tertia. Muretus, sive De ratione scribendae historiae dialogi pars posterior, quae ad verba pertinet* (Orationes, s. 251 i 252-284).

² U Kwiatkiewicza w tym miejscu zmiana w stosunku do oryginału (tłumaczenie oparte jest na wersji Strady), która nie wydaje się zamierzona: „tempore ad hoc motus”, zamiast: „pondere ab hoc motus”.

³ O Demostenesowych ćwiczeniach na osobności jako wzorze do naśladowania wspomina też Kwintyliusz (*Inst.* X 3,25). Plutarch (*Dem.* 7) podaje, że Demostenes pracował w podziemnym pomieszczeniu, którego niekiedy nie opuszczał przez dwa lub trzy miesiące.

wówczas to, czego wcześniej nie przemyślałeś, a co dotyczy tezy – i postępuj w ten sposób jak najczęściej. W tym dodatkowym ćwiczeniu pomocne są inne rzeczy, których wyuczyliśmy się, poświęciwszy czas na ćwiczenie wymowy. Łatwiej bowiem wywija mieczem ktoś, kto do tego nawykł.

Drugi środek pomocniczy improwizowanej mowy: Mówca, który w ten sposób będzie improwizował, powinien wcześniej, pilnie czytając, zgromadzić wiele treści oraz słów, a także różnorodnych erudycyjnych wiadomości [*sylvae rerum et verborum ac multae eruditionis*]¹. Potrzebne są tu długotrwałe i mozolne studia, przewertowanie dzieł licznych autorów i wybranie z nich ustępów, których można w danej sprawie użyć, argumentując zarówno za, jak i przeciw. Należy to wszystko następnie zachować w pamięci, z której w stosownej porze mógłbyś zaczerpnąć to wszystko, co nagromadziłeś – jakby ze spiżarni. Trzeba zatem za pośrednictwem lektury wyposażać pamięć w bogatą wiedzę historyczną, przykłady, sentencje i wszelkiego rodzaju erudycyjne wiadomości. Że tak postępował i Gorgiasz, dowodzi jego zwykle powiedzenie: „Proponujcie, wypowiem się na każdy temat”.

Trzeci środek pomocniczy: Równie ważne jest jak najczęstsze posługiwanie się miejscami wspólnymi [*loci communes*] mowy. Odnosi się to nie tylko do oratorskich miejsc wewnętrznych i zewnętrznych² oraz, podobnie, do toposów doradzania i odradzania, a mianowicie w zakresie tego, co znaczne i bezecne, możliwe i niemożliwe, łatwe i trudne, miłe i nieprzyjemne³, użyteczne i nieużyteczne, lecz także do znajomości tego wszystkiego, co objęte jest nazwami rodzajowymi cnót i wad, afektów i zdarzeń, wojny i pokoju, życia i śmierci, technik i zdolności. Toteż wiedzę o naturze i właściwościach tego wszystkiego, jak też dużą liczbę sentencji oraz erudycyjnych wiadomości z tym związanych powinien mieć pod ręką i zachowywać w pamięci, a nie brakowało wybitnych a gorliwych umysłów, dokładających starań, aby zgromadzić te rzeczy w wielkiej obfitości. Wiedza ta dostarcza wszak łatwej w użyciu i obszernej argumentacji dla omawianej materii – łatwej w użyciu, ponieważ nic łatwiejszego niż wykład o czymś, co poznałeś od korzenia; obszernej, ponieważ miejsca wspólne można łatwo rozwinąć czy to za pomocą argumentów, sentencji, czy rozmaitych erudycyjnych wiadomości.

Czwarty środek polegałby na tym, żeby miejsce zewnętrzne z przykładów, świadectw, symboli i sentencji, jak też miejsce z podobieństw czy też z podobieństwa dostosowanego do danej rzeczy, dzięki częstemu ćwiczeniu uczynić

---

¹ Zalecenie to autorzy współcześni Kwiatkiewiczowi (zob. np. Giuglaris, *Ariadne rhetoricum*, s. 37–44; Veranius, *Pantheon argutae elocutionis*, t. 1, s. 42–52) powtarzali przede wszystkim za Ciceronem (np. *De Orat.* III 92–93, 103) i Kwintylianiem (*Inst.* X 1,5 i 131).

² Zob. objaśn. 4 na s. 153.

³ W wydaniu z 1672 r. i w kolejnych konsekwentnie „przyjemne” (*iucundum*), co wydaje się jednak błędem w kontekście całego zdania, w którym należałoby się raczej spodziewać słowa *iniucundum*.

łatwym i gotowym do użycia – w zgodzie z tym, co powiedziano wyżej o ich zastosowaniu. Bez trudu bowiem zrealizujesz zamiar, wypowiadając się obszernie i zdumiewając odbiorcę, jeśli, dobrawszy sentencję do sprawy, którą trzeba przedstawić wymownie, a przy tym bez przygotowania, postępować będziesz według reguł chreī¹, podając ową sentencję, potwierdzając jej słuszość za pomocą uzasadnienia, które przyszło akurat do głowy, przeciwnieństwa, podobieństwa, przykładu itd. Mógłbyś też objaśnić wybraną sentencję miejsce po miejscu za pomocą jakichś przykładów opartych na indukcji [*inductiones*]; podobnie mógłbyś do przykładu, historii, symbolu czy hieroglify dostosować *apodosis* i użyć jakiegoś uzasadniającego ją argumentu, jaki by ci przyszedł na myśl – dowiódłbyś, że nic prostszego, nic bardziej chwalebne go.

Tak właśnie niejeden z najznakomitszych polskich obywateli, biorąc „rozbieg” i natchnienie od tej sentencji: „Miłość to coś pełnego niespokojnych obaw”, radził zaniechać elekcji nowego króla za życia poprzednika. Stąd wnioskował: „Nasza miłość do obecnego władcy nakazuje poniechać elekcji nowego. Kochamy, kogo raz wybraliśmy, i chcemy, by długo, bez uszczerbku, szczęśliwie nam panował. Zasłużył na to swoją miłością ku ojczyźnie, zasłużył dzięki nieprzespanym nocom i trofeom”, itd.

Piąty środek: W porę na myśl przychodzi także alegoria, którą wprowadza się do tezy [*propositum*], utworzona w oparciu o coś, czego liczne właściwości są zarówno znane, jak i użyteczne, gdy chodzi o samą tezę; podobnie alegoria erudycyjna, oparta na porównaniu² z Kamillem³, Cezarem itd. Odnosi się do tego to, o czym była mowa wyżej w rozdziale IV o zastosowaniu alegorii. Z pewnością jest to znakomity środek pomocniczy dla znakomitego i lotnego umysłu, a przy tym mógłby służyć ozdobie improwizowanej mowy.

Szósty środek pomocniczy improwizowanej mowy to specjalne wewnętrzne toposy oratorskie [*loci oratorii intrinseci*], czyli wyliczenie części, nagromadzenie skutków i następstw, podobieństwa, porównania i przeciwnieństwa [*partium enumeratio, effectuum et consequentium congeries, similitudines, comparata, contraria*]. Nikt nie zaprzeczy, że one same przez się dostarczają rozległej materii mowy, przystępnej także dla mniej pojętnego umysłu, i to na pierwszy rzut oka czy też przy minimalnym wysiłku umysłowym. W ten sposób niejeden, wszedłszy do kwitnącego ogrodu, bez chwili namysłu przechodzi do jego pochwały w oparciu o wyliczenie części: „Dziś wreszcie zdaje mi się, że jestem Hortensjuszem⁴, skoro temat poddano mi ogrodowy, a może raczej

¹ Zob. objaśn. 5 na s. 142.

² Chodzi tu nie tyle o formalne porównanie, ile o zastosowanie metafory / antonomazji, jak w przykładzie: „Krócej Strada o Belgii: «Tyle już dziesięcioleci szturmowano tę Troję, a nie zdobyto»” (zob. wyżej, s. 104, 224). Samą alegorię rozumie autor jako rozbudowaną (faktycznie albo potencjalnie) metaforę (*metaphora continuata*).

³ Markiem Furiuszem Kamillem.

⁴ Tu podobna jak wyżej (s. 283-284) gra słów wynikająca z odwołania się do etymologii imienia.

Roscjuszem¹ wśród róż, jako że widownię i scenę przystrajają kwiaty. Dalejże, jeśli sądzisz, że jakikolwiek kwiat czy cokolwiek z attyckiej barwy i wdzięku wymowa zataiła, aż do głębi rozchyl kielich jej kwiatu i chwał. Czego tu nie widać? Spójrz na grządki – na nich zieleni rozkwita feerią mieniącego się kwiecica, jak gdyby wymalowana mistrzowskim pędzlem natury. Cóż za purpura róż! Jaka mleczna droga wypisana na rabatkach rzędem bielejących kwiatów! Jaki blask lilii! Jakaż wspaniała odmiana! Jakiż majestatyczny zawój głowy! Jakie prążkowane szeregi srebrzących się liści! Jak filigrany z wolna przechodzą w wybujałość, jakże w krąg wywinięte czarki, jak subtelne z głębi migocą pręciki, jak prężą się na nich główki w aureoli pyłku! Jakże woń, jak wspaniała biel, choćbym milczał, kwiat ten wysławiają!² Ależ ku niebu strzelają korony drzew! Jakże opowiem, jaki na nich urodziwy przepych liści, dostatek owoców? Tu perska jabłoń³ itd., tu platan osłania przed słonecznym żarem szeroko rozpostartymi konarami, tu miękko, rozpościerając przepyszne kiście, pną się łodygi winorośli, tu słodkie śpiewy ptasząt i wdzięczny szmer przemykającego potoku”, itd.

Życzliwą mowę wyprowadzisz również z podobieństwa, porównując dobrodziejstwa mecenasa z promieniami rozsiewanymi przez słońce albo nawet twierdząc, że jego ręka nową jest na ziemi odmianą rogu obfitości czy też Nilem życiodajnym nie tylko dla Egiptu.

Podobnie mówca, który ma improwizować, doradzając coś lub odradzając, najpierw, pomyślawszy, powinien rozpatrzyć przychodzące do głowy zalety i wady rzeczy, którą ma doradzać lub odradzać, i prędko przejść do wystąpienia, zbudowanego w oparciu o nagromadzenie skutków i następstw.

Podrozdział 3

Najbardziej charakterystyczne środki pomocnicze improwizowanej mowy

Po pierwsze, gdy zostanie ci zaproponowana jakakolwiek teza albo gdy ją wynajdziesz, korzystając z wyżej podanych metod, sprowadzisz uzasadnienie, które przyszło ci naprędce na myśl, do ogólnego twierdzenia lub sentencji, chyba że uzasadnienie to będzie miało już taką postać. Potem przedstawisz najpierw ową sentencję, objaśnisz za pomocą synonimicznych myśli i porównania, które przyszło ci na myśl, czy erudycyjnego stwierdzenia albo także, gdy trzeba, opisu rzeczy, o której mowa, jak w przykładzie trzecim. Następnie przejdziesz do uszczegółowienia. Z pomocą tego sposobu improwizowaną mowę można uczynić o tyle obszerniejszą, o ile liczniejsze są przychodzące

¹ W oryginale gra słów wynikająca z odwołania się do etymologii imienia: „Roscius” – „rosa” (‘róża’). Chodzi tu zapewne o aktora Kwintusa Roscjusza Gallusa (134-62), którego zawodowy kunszt był przysłowiowy. Zob. Cic. *Brut.* 84,290.

² Fragment o liliach zaczerpnięty od Caussina, *De eloquentia*, s. 740: XI 133.

³ Tj. brzoskwinia.

na myśl dowody służące potwierdzeniu tezy. Do niektórych z nich możesz zastosować powyższy sposób, a inne przedstawić krótko. Objąsńiam to na przykładach:

Mowa improwizowana, w której ktoś na poczekaniu doradzał albo mógł doradzać rozerwanie związku czy też sprzysiężenia wojskowego zgubnego dla państwa. W pierwszym przeblýsku myśli przyszedł mu do głowy następujący argument, odpowiedni dla obecnej sprawy: „Skoro ojczyzna już jest znękana i wyczerpana, dlaczego nękać by ją mieli i wyczerpywać jeszcze bardziej jej obywatelę?” Przyszedł do głowy i ten: „Strząsnięcie jarzma nałożonego im przez wodzów przynosi ujmę ich imieniu”, itd. Te argumenty, które naprędce przysły do głowy, natychmiast sprowadził do ogólnej sentencji. Najpierw do tej: „Skoro w obowiązku obywatela leży chronienie ojczyzny przed wszelką niedogodnością, to z pewnością nie godzi się narażać jej na niebezpieczeństwo, ale raczej ścierpieć stratę własnej korzyści niżli publicznego dobra. Podobnie nie należy aż tak ląknąć nagród, żeby przez to ojczyzna zmierzała do zguby”. Dla wzmocnienia tego łatwo przychodzi do głowy porównanie do synów i ich *pietas* względem rodziców. Następnie sentencje, jak ta: „Dobro publiczne powinno stać przed prywatnym”. Podobnie w jednej chwili sprowadził do owej ogólnej tezy drugi argument: „Żołd w sławie piękniejszy jest niżli żołd w pieniądzu, a jeśli żołnierzowi niemiła jest nędza, to tym bardziej niemiła powinna być ujma dla imienia”.

Następnie od tych ogólnych sentencji, które objaśnił, przystąpił do zapowiedzianej sprawy i tak, niemalże natychmiast, rzekł: „Złóćcie wreszcie broń, a gdy nie chcecie złożyć, skierujcie ją ku gardłom wrogów. Tylokrotny zwycięzca powinien wprawić się teraz w pokonywaniu siebie – przywołać się do porządku i nie łamać więcej przysięgi złożonej władcy i wodzom. Wyczerpany skarb, znękana nasza wspólna rodzicielka – ojczyzna. Któż by jej przyczyniał nowego powodu do żałoby? Czyżby brakowało wroga, który by ojczyznę zdławił, gdyby nie zrobili tego obywatele? Nie tego nazwę obywatelem, kto szczyści się tym, że w ojczyźnie się urodził, lecz tego, kto tyleż korzysta ochoczo z jej wygód, co chroni przed stratami. Cóż po tym, że ona by nawet rosła, jeślby rodzony syn żelazem prui jej wnętrzości? Wszak nie okazuje się on ani synem, ani obywatelem. Nie Eneasze to, komu tak nieśpieszno, by wynieść Anchizesa z trojańskiej pożogi¹, a nawet wtrąca w jeszcze większą”, itd.

Improwizowana mowa przeciwko sędziowskiej chciwości. Gdybyś chciał improwizując ugodzić w sędziego, który jest łasy na podarki, i wyperswadować mu zadawnioną wadę, mógłbyś ci przyjść do głowy taki argument: „Przecież wada ta, gdziekolwiek się o niej rozgłasza, okrywa tego sędziego hańbą”. Argument ten mógłbyś sprowadzić do owej ogólnej tezy: „Godzi się, by człowiek szlachetny odchodził ze sprawowanego urzędu sławniejszy, a nie bogatszy”. Sentencję tę przyozdobić mógłbyś następnie synonimicznymi myślami w ten

---

¹ Eneasze wyniósł swego ojca Anchizesa na plecach z płonącej Troi.

oto sposób: „Czy do honorowego urzędu doszedłeś z woli Fortuny, czy dzięki zasługom, kimkolwiek jesteś, bacz, by swego imienia usilnie nie nabłyszcząć złotem, na które bez opamiętania się łaszczysz, ale czynami, które by cię uświetniły. Blask złota jest krótki i przemijający, blask *virtus* – wieczny. Jeśli podarki napływają same, bądź pośród nich niby Tantal¹ w wodzie – nic z nich nie powinienes uszczknąć, prócz zwycięstwa nad sobą. Skoro strzeżesz głosu prawa, wyobraź sobie, że tkwi w tobie tebański sędzia², nie aspiruj do wespażjańskiej gąbki³. Prędko wyciekają bogactwa, co napłynęły w powodzi nieprawości, a chciwość nazbyt często do tych potoków złota wprowadza niebezpieczeństwo żelaznej nędzy”, itd.

Przykład trzeci. Gdybyś chciał improwizując odwieść kogoś od poświęcenia się służbie wojskowej, mogłoby przyjść ci do głowy takie uzasadnienie: „Wojna jest miła dla tych, którzy jej nie zaznali”. Można to wielorako wzmocnić w oparciu o podobieństwo z kimś, kto ma zamiar żeglować po morzu, niepamiętny burz, a także z wędrowcami nieświadomymi trudności drogi, itd. Mogłbyś zatem powiedzieć tak, zaczynając od opisu wojny: „Zdaje mi się, że ktoś, komu żelazo jest miłe, nie widział nigdy wroga ani z bliska, ani z daleka i nigdy się nie naraził na niebezpieczeństwa wojny. Powinien ujrzeć walczące wręcz oddziały wrogów, nacierające z jednej i drugiej strony wojska, zwarte w gwałtownym uścisku dłonie przeciwników oraz tarcze tarczom «i oszczepy odgrzające się oszczepom»⁴. Powinien ujrzeć, jak wokół śmigają pociski, grzmia armaty, błyskają miecze, zgrzytają puklerze i oręż, wała się szeregi, a z pewnością wybyłby się ochoty do wojowania. Tak to puszczają się na wodę ci, których nigdy nie nękały żadne burze, żadne nimi nie miotaly nawałnice, ledwie słyszeli ich nazwy – wreszcie, kiedy za późno, chcą na brzeg i przeklinają pragnienie żeglowania i lekkomyślne modły. A wszak niektórzy, co im się sprzyrzyło, że się urodzili pod szczęśliwą gwiazdą, nie upieraliby się, aby jak Ulisses przewędrować świat, gdyby pod uwagę wzięli uciążliwość dróg, niedostępność miejsc, bezlitosne gdzie indziej okrucieństwo nieba. A tak, niedoświadczeni, garną się niemal do wszystkiego i niemal wszystko im miłe. Toteż nawet ci się nie dziwię, że tak bardzo chce ci się lechickiego Marsa. Nie zdarzyło ci się jeszcze tego doświadczyć, od czego teraz miałbyś stronić. Spróbuj, a na koniec powtórzysz poniewczasie za Tulliuszem: «niech oręż ustąpi todze»”⁵.

---

¹ Tantal za wyjawienie boskich tajemnic miał być skazany na wieczny głód i pragnienie w świecie podziemnym: stojąc w wodzie, nie mógł jej zacerpnąć, a nad jego głową rosnęło drzewo, które unosiło gałęzie, gdy sięgał po owoce.

² Zob. objaśn. 8 na s. 102.

³ Na temat cesarza Wespazjana, mającego opinię łasego na pieniądze, krążyła plotka, że na wpływowe stanowiska powoływał najbardziej chciwych urzędników, używając ich jak gąbek, które gdy napęczniały, wyciskał, stawiając przed sądem w procesie o zdzierstwa. Zob. Suet. *Ves.* 16.

⁴ Lucan. I 7.

⁵ Cic. *Off.* I 22,77.

Przykład czwarty. Ktoś, kto uznał, że srożące się tak długo niebo i klimat to zły dla naszej ojczyzny omen, ciągle powracał do tego w improwizowanej mowie poprzez synonimiczne myśli, nawiązawszy do owej sentencji moralnej: „Powietrzne czy niebieskie znaki to pogróżki nieba i wyrok rychłej Bożej kary, zagrażającej światu”. Rzekł zatem: „Niech zadrzy świat! – Wygraża mu niebo. Niech drży ojczyzna, co sama pędzi w przepaść! Czyżby to gniewne oblicze nieba – obym był złym prorokiem – było zwiastunem rychłej zguby? Nie znoszę wszak astrologów i sam wróżbiarstwa nie uprawiam¹, ale cóż to za omen dla tej mroźnej Północy: złowieszczy wygląd nieba i zima na wiosnę. Czarne znaki widzę na tym obliczu niebios niby na karcie, żelaznym jakby wyrte rylcem. Wszystko, co przechodzi zwykłą kolej rzeczy, niezwykłą wróży karę. Rzadko zdarzało się, by eter² z takim czołem nie ugodził ziemi. Smutek nieba poprzedza żaloszny zachód świata – stąd też ta żałoba gwiazd to właśnie zwiastun, zapowiedź ludzkiej zguby. Niebieskie czy powietrzne znaki to częsta przyboczna straż czy zwiastun gniewu niebios. Tylekroć widzieliśmy, jak na pogrzebach władców i królestw niebo długowłosą zapalało żagiew³; niczym nowa, lecz fatalna Faros przyświecała ona na niebie państwu, które jak statek pełen kosztownego dobra do ostatniej zmierzało katastrofy. Tak oto zawsze zagłada ziemską szła za pogróżkami niebios i złowieszczymi znakami zguby. Cóż więc teraz...”, itd.

Podrozdział 4

Pokazuje się tu w praktyce, jak za pomocą sentencji o ogólnym charakterze rozwiązać będące obecnie w powszechnym użyciu mowy

Po pierwsze, jeśli byś chciał, improwizując, pozdrowić znamienitego gościa, mogłabyś przyjść ci do głowy choćby taka sentencja: „Cieszyć się obecnością znamienitych gości to mieć udział w szczęściu”, albo ta: „Chyba się tak nie zdarza, żeby towarzystwu najznakomitszych gości nie towarzyszyła pogoda ducha”. Potwierdziwszy zaraz słuszność owych sentencji w oparciu o podobieństwo ze wschodem słońca rozpraszającego ciemności albo o jakieś inne, już z tego tylko miałbyś nadzwyczaj dogodny wstęp do pochwały gościa, niezależnie, czy chwaliłbyś jego zalety moralne, czy cokolwiek innego, co mu przynosi chwałę. Albo zapewne taka sentencja mogłaby ci przyjść do głowy: „Przybycie znakomitych gości ducha napęlnia radością, a językowi dodaje swady – jedna i druga wzrasta zaś odpowiednio do wspaniałości tamtych”. I zaraz mógłbyś przejść do szczegółowej pochwały gościa, np.: „O twej niekwestionowanej wielkości świadczy już sama sława twoich przodków,

¹ Astrologię określano mianem *iudiciaria* ('orzekająca'), jak tutaj, czy też *prognosticatrix*, *divinatrix* – odróżniając ją od astronomii.

² *eter* – zob. objaśn. 7 na s. 283.

³ Zob. objaśn. 4 na s. 284.

świadczą też odznaki honorowych godności, którymi cię zasłużenie wieńczy i zdobi *virtus*".

Po drugie, tak samo zyska na tym mowa eucharystyczna czy dziękczynna. W ten sposób ktoś niedawno wezwany przez króla i niespodziewanie obsypany dobrodziejstwami, nie mając czasu na obmyślenie podziękowań, uciekł się do owej ogólnej myśli: „Szczególny to przywilej władców – wrogów podbijać żelazem i uzbrojoną ręką, obywateli łaskawością”. W tym miejscu, które objaśnił, wskazując na siebie, rzekł, że sam dzisiaj w ten właśnie sposób został zawojowany, jak gdyby stanowił cel dla królewskiej łaskawości itd. Albo mógłby sięgnąć po takie porównanie: „Przez dłonie i umysły władców prześwieca natura słońca – wschodzi ono bowiem nieproszone¹ (jak przecież napisano pod jego symbolem). Toteż opromieniają one swą szczodrobliwością nawet niezasłużonych. Aby nie szukać długo – nowe szczęście i twa królewska szczodrobliwność poddają mi mój własny przykład”, itd.

Po trzecie, z tego źródła bardzo obficie płyną też powinszowania. Gdy improwizując, winszował będziesz Nowego Roku albo obchodów jakiegoś święta, nawiąż pokrótce do owej tezy: „Dla przyjaciela czy klienta nie ma okresu posuchy, jeśli idzie o życzenia i wyrazy uznania...”, itd., „ale i teraz nie...”, itd. Albo mogłaby przyjść ci na myśl także taka sentencja: „Już choćby sama pora sprzyja improwizowanej mowie, zwłaszcza że niesie ze sobą życzenia szczęścia czy też zapewnia im ciągłość”. Podobnie winszując urodzin lub imienin, mógłbyś mieć na podorzędu owo miejsce: „Gdy upodobamy sobie czyjeś życie, to i urodziny, a nawet samo jego imię, pieszczotę uszu, rozkosznie obraca się w myślach”. Albo to miejsce: „Skoro chętnie przyznajesz, że jesteś czymś klientem, dlaczego miałbyś się przy tym nie radować, że on jest klientem niebian, ty zaś, dzięki tej klienteli niebian...”, itd.

Po czwarte, łatwo w ten sposób na poczekaniu wzbogacić także materię weselną, mówiąc coś ogólnie o korzyściach płynących z przyjaźni i powinowactw albo też o skarbie, jakim jest stały przyjaciel. Przy oddawaniu wienca mógłbyś np. odwołać się do tego: „Przychylne i pełne oddania dusze mają własne ozdoby na uwieńczenie głowy swojego przyjaciela”, albo tego: „Kwitnący wieniec to piękny symbol żywej i wiecznie kwitnącej przyjaźni”, itd. Przy oddawaniu pierścienia podobnie mógłoby przyjść na myśl to: „Pierścień, symbol wieczności, słusznie uchodzi też za rękojmię i zadatek wiecznej przyjaźni”, albo to: „Dusze wiąże się zaręczynowym pierścieniem jakby złotymi okowami”.

Po piąte, na pogrzebach króluje głównie miejsce wspólne: nawiązuje się mianowicie albo do nieodwracalności wyroku śmierci, albo do władzy śmierci nad całym rodzajem ludzkim i twardej tyranii, którą jednak trzeba znieść, albo do toposów pocieszenia [*fontes consolationis*] – o nich wszystkich mówi się wszędzie wokół, także w *Suada civilis*².

¹ W oryginale annominacja: „non exoratus exoritur”. Por. wyżej, s. 206.

² Zob. *Z dziejów attycyzmu*, s. 60.

Po szóste, łatwo stworzyć na tej podstawie również improwizowaną pochwałę, np. wszedłszy do jakiegoś ogrodu i spostrzegłszy jego grządki obsadzone tysiącem gatunków kwiatów mógłbyś, improwizując, pytać, co piękniejsze: gwiazdy na niebie czy kwiaty w ogrodzie. Wyszedłszy od tego zagadnienia [*argumentum*], ktoś improwizował tak: „Świetny i kwiecisty temat mowy przypadł mi w udziale. Cóż bowiem świetniejszego niż niebo i kwitnącego bujniej niż ogrody? Waham się jednak, któremu z nich przyznać pierwsze miejsce albo ocenić gorzej. Gdy kwiat stawiam wyżej niż gwiazdy, niesprawiedliwy jestem dla niebios, gdy gwiazdy stawiam nad kwiatami – niewdzięczny dla ziemi. Wolałbym wszak skrzywdzić ziemię, zwłaszcza że wpływ nieba i gwiazd dzięki cudownej mocy przyczynia ziemi tak obfitych plonów. A jednak łatwo przeciwstawiłby jej ktoś również moc ziół i kwiatów, których zbawienny sok dostarcza leków, a barwa oraz woń sycą i orzeźwiają zmysły. Cóż zatem rzec na to podwójne dowodzenie? Może raczej obydwą postawić wysoko, a żadnego nad drugim?¹ Ale i nieba nie da się unieść wyżej, i nie wymagają tego kwiaty, skoro ziemia, w której głęboko tkwią, nie znosi ich wyrwania czy wynoszenia poza jej łono. Winienem jednak wysoko postawić jedno i drugie, bo nikt nie chciałby zarówno nieba bez gwiazd, jak i ogrodu bez kwiatów. Jednak ponure są ogrody pozbawione barwy kwiatów, jak i niebo pozbawione blasku gwiazd”, itd.

Podrozdział 5

Inny szczególnie charakterystyczny środek pomocniczy improwizowanej mowy

Chodzi tu mianowicie o okoliczności [*circumstantia et adiuncta*] rzeczy, miejsc, czasu i osób, o czym mówiłem tylekroć. Mając zatem na poczekaniu wypowiedzieć się na jakikolwiek temat, prędko pomyślawszy, przejrzyś co piękniejsze, łatwiejsze do rozwinięcia i bardziej nadające się do wyprowadzenia akuminu właściwości oraz okoliczności rzeczy będących treścią mowy, w zależności od tego, czy miałbyś przyoblec je w alegorię, czy nie, czy rozpocząłbyś od przydatnego w tej chwili miejsca wspólnego, czy też od razu od jakiejś okoliczności. Jest to sposób najlepszy, najłatwiejszy i w najwyższym stopniu odpowiedni, aby amplifikować jakąś rzecz i traktować o niej z zastosowaniem akuminu, budząc podziw zdolnością improwizowania.

Przykłady ilustrujące ten sposób podawałem wyżej i sięgam do nich teraz. Tak właśnie ktoś pozdrowił delegatów sędziowskich w nawiązaniu zarówno do okoliczności czasu, jak i innych: „Nareszcie powróciliście, a z wami sprawiedliwość. Wolałbym jednak, abyście byli tu mieszkańcami, a nie gośćmi, i abyście spędzali tu lata, a nie tylko lato². Zbyt często już oskarżałem wlekącą

¹ W oryginale gra słów pokrewnych: „efferam” (tu: ‘postawić wysoko’) i „praeferam” (‘postawię wyżej’).

² W oryginale annominacja: „non aestates [...] sed aetates”.

się w chłodzie zimę, zbyt często ociągające się słońca, które wracając tu z wami, długo odmawiały pociechy, dopóki maj, wielkością przerastający każdy sierpień¹, nie przyniósł jej w obfitości. Miasto to zaczyna pięknie kwitnąć, owionięte waszym dziedzicznym blaskiem i aromatem Bużeńskiej Róży”², itd.

Z tych samych okoliczności z powodzeniem wywiedziono również powinuszowanie imienin wielmożnego pana Wojciecha X: „Niejedna nas dziś ostroga skłania, abyśmy cię uczili. W nasze talenty wymierzono ich chyba tyle, ile włóćni w Wojciecha³. Prusy nie dręczą już nimi twego patrona, a nas wciąż przynagla potrzeba okazania elementarnej ogłady. Bo też w imionach własnych tkwi zniewalająca siła, zwłaszcza gdy przylgnęły do największych – że ty taki jesteś, świadczy ogromny autorytet, jakim cieszysz się na sarmackim forum”, itd.

Podrozdział 6

Inny prosty środek pomocniczy improwizowanej mowy

Ośmielę się przedstawić środek najprostszy, zwłaszcza gdy za temat mowy miałbyś miejsce wspólne. Wówczas bowiem, objaśniwszy sentencję za pomocą peryfrazy, która przyjdzie ci do głowy, obszernie można rozwinąć rzecz choćby bez przygotowania dzięki nagromadzeniu [*congeries*] podobieństw i przykładów, które zewsząd zbiegają się z tematem. W ten sposób niemal na poczekaniu, a z pewnością bez namysłu niejeden rozwijał ową sentencję „Wielu z nizin dostało się na wyżyny”:

Dotychczas niewidoczni niespodzianie się wybijają, a to wskutek zdumiewającej natury Fortuny, która się tak zabawia. Ani narodziny w mroku nie stoją na przeszkodzie, żeby ktoś ujrzał słońce, ani ubóstwo, żeby zawładnął Baktrą⁴ albo skarbcem Persji. To pewne, że i cebula morska rodzi czasem różę⁵, z lichej konchy dobywa się perłę, a górskie żyły wśród nieużytków ukrywają złoto. Przemierz w pamięci poszczególne wieki, przejrzyj historie rodów – wszędzie dostrzeżesz nędzę, co niespodzianie okryła się purpurą. Przypatrzyć się jeszcze raz Rzymowi, świadectwa nagłej odmiany losu dostarczy Kwinkusz, dyktator – z oracza, triumfujący rolnik, który (Sarb[iewski]):

---

¹ W oryginale gra słów pokrewnych: „Maius” oznaczać może zarówno miesiąc maj, jak i przymiotnik „większe”, stąd pleonastyczne wzmocnienie: „Maius maior”.

² Odwołanie do herbu Poraj, którym pieczętowała się rodzina Bużeńskich. Zob. objaśn. 7 na s. 167. Na temat czasu obrad Trybunału Koronnego zob. objaśn. 4 na s. 171-172.

³ Mowa o włóćniach, od których zginął św. Wojciech. Zob. objaśn. 4 na s. 182.

⁴ Baktra – stolica Baktrii, starożytnej krainy położonej w Azji Mniejszej, która przez krótki okres w starożytności była bogatym i silnym państwem.

⁵ Cebula (urginia) morska to dziko rosnąca roślina śródziemnomorska, która ma białe, drobne, zebrane w grono kwiaty. Polemiczne odwołanie do przysłowia: „Cebule morskie nie rodzą róży”, zwyczajowo przypisywanego Teognisowi z Megary. Zob. Erazm, Manucjusz 362.

Znużone wiódł wczoraj woły,
dziś nadaje prawa wspaniałym Kwirytom,
zaś Gabie noszą i Cures¹
jarzma, co na wolich spoczywały karkach².

Mam dobyć więcej z historii, wysłanniczki dawnych czasów? Kolebkę Tullusa Hostylliusza przyjął wiejski szalas, Tarkwiniusza Priskusa do tronu zrodził kupiecki stragan, Serwiusz Tulliusz od niewolnika doszedł do władzy, Warron na urząd konsula dostał się z masarskiego kramu³. Decjusze pochodzą z plebejskiego rodu⁴, siedmiokrotnie Rzym widział konsula Mariusza, co wcześniej był oraczem⁵. Co często zgina się na trofeum, zgina się także w łuk – boski wizerunek przedstawia ten Merkury⁶, co „był niegdyś pnem figowym, nieprzydatnym drewnem”⁷ – jak śpiewa Wenuzyjczyk. Wspomnij poza tym na Agatoklesa⁸, a nabierzesz respektu dla Fortuny, o której ów król, spłodzony przez garncarza, pamiętał i częstokroć tak do siebie wołał: „Ja, król Sycylii, wyznaję, że spłodził mnie garncarz”⁹.

Pamięć i pióro kieruję na kroniki polskie. Wspomina się tu Piasta, którego do kierowania państwem Fortuna odwołała od pługa. Pszczoły wytwarzające miód i uprawa ogrodu nauczyły go, jak zerwać słodki owoc trudu, królewskie jabłko. I ty także, Przemyśle, na tronie? Lecz nim zostałeś władcą, byłeś kowalem

---

¹ Gabie (Gabii), miasto w Lacjum, podporządkowane Rzymowi za panowania króla Lucjusza Tarkwiniusza Pysznego; Cures – starożytna stolica plemienia Sabinów podbitych przez Rzym w 290 r. p.n.e. Pod władzą Rzymu oba miasta zostały stopniowo upodrzędzone do roli wiosek.

² Sarbiewski, *Lyriconum libri*, oda I 2,17-20.

³ Mowa tu o trzech królach rzymskich, panujących wedle tradycji w latach: 673-642 (Tullus Hostylliusz); 616-579 (Tarkwiniusz Priskus); 578-535 (Serwiusz Tulliusz). Gajusz Terencjusz Warron – konsul z 216 r. p.n.e. Przykłady te podaje Waleriusz Maksymus (III 4), który umieszcza je w rozdziale *O tych, którzy nisko urodzeni, doszli do sławy*. Por. też Engelgrave, *Lux evangelica*, t. 1, s. 36.

⁴ Z wywodzącego się w warstwy plebejskiej starożytnego rzymskiego rodu Decjuszy pochodził m.in. konsul Publiusz Decjusz Mus (IV w. p.n.e.) i jego syn o tym samym imieniu, również konsul (295 p.n.e.). Zob. Juv. 8,254.

⁵ O niskim pochodzeniu Mariusza, konsula w latach 107, 104-100 i 86 p.n.e., pisze Plutarch (*Mar.* 3).

⁶ W oryginale „e ligno Mercurius”; polemiczne odwołanie do zwrotu przysłowiowego. Zob. objaśn. 4 na s. 149.

⁷ Por. Hor. *Serm.* I 8,1. U Horacego mowa o drewnianej rzeźbie Priapa w ogrodzie Mecenasa.

⁸ Agatokles, tyran sycylijski, panujący w Syrakuzach w latach 317-289, który urodzić się miał w rodzinie garncarza, a w młodych latach zarabiał na życie nierządnie. Do władzy doszedł, postępując z bezwzględny okrucieństwem i dopuszczając się licznych zdrad. Zob. Iust. 22,1-23,2; por. też Engelgrave, *Lux evangelica*, t. 1, s. 38.

⁹ Por. Aus. *Epigr.* 2,5-6.

złota, a i kowalem swego losu, skoro nowy złoty wiek sobie wykuleś na domowym kowadle¹.

Warto też zasięgnąć rady w rocznikach kościelnych. Ileż to razy Rzym lichą fortunę opieczętował i wywyższył Pierścieniem Rybaka!² Świat ujrzał i czcił biskupa Sykstusa, syna garbarza³, podobnie Moguncja – Willigisa, którego ojciec był woźnicą, a który za sprawą obrotu koła Fortuny otrzymał elektorską infułę⁴. Tak oto wszędzie nagła łaskawość Fortuny ostatnich zrównywała z pierwszymi”.

Podrozdział 7

Pozostałe środki pomocnicze improwizowanej mowy

Kolejna pomocna w improwizowanej mowie strategia wymaga, żebyś mając mówić na jakikolwiek temat, podzielił go, pomyślawszy prędko, na pewną liczbę punktów albo sprowadził do pewnej liczby argumentów, albo żebyś zastosował podział retoryczny [*distributio oratoria*], o ile to możliwe – sam już ten podział pozwoli bowiem z łatwością rozwinąć temat. A gdyby poszczególne punkty można było, improwizując, wzmocnić właściwym im materiałem dowodowym i przedstawić z energią i z zastosowaniem podręcznego zestawu figur [*lumina*] słownych oraz myślowych, świetny mówca zyska znakomite dowodzenie. Dlatego mając zaimprovizować mowę, sprowadź ją do określonej liczby pewnych punktów i rozwiń każdy z nich. W ten sposób można, improwizując, wygłaszać kazanie, wnosić o coś czy też wyrażać opinię na zgromadzeniach, a także wypowiadać się w większości spraw. Na przykład jeśliby trzeba było pilnie podjąć jakiś temat, po krótkim namyśle przychodzi mi do głowy pewna liczba argumentów na poparcie słuszności tezy, zatem je rozwinę. Podobnie, rzeczy odmienne lepiej będzie podzielić na punkty, natomiast jednakowe rozczłonkować, odwołując się do liczniejszych uzasadnień, motywów, sposobów robienia czy osiągnięcia czegoś, liczniejszych przykładów, skutków, niedogodności, korzyści czy wzorców postępowania.

---

¹ Zob. Ines, *Lechias*, s. 38-41 (*Premislaus seu Lesco I*), 74-76 (*Piastus*). Por. też Engelgrave, *Lux evangelica*, t. 1, s. 38. Przemysł albo Leszko – legendarny władca polski, były złotnik wyniesiony na tron po odparciu wrogiego najazdu (według różnych podań: Aleksandra Macedońskiego, Rzymian lub Morawian) dzięki fortelowi, który obmyślił.

² Zob. objaśn. 2 na s. 262.

³ Chodzi być może o papieża (tj. biskupa Rzymu) Sykstusa I, sprawującego urząd za Hadriana (w drugiej i trzeciej dekadzie II w.), według tradycji syna pasterza, albo papieża Sykstusa V (1521-1590), także wywodzącego się z ubogiej rodziny. Kompendia gromadzące przykłady wysokich urzędników kościelnych pospolitego pochodzenia wymieniają ich właśnie obok m.in. Willigisa. Zob. np. Beyerlinck, *Magnum theatrum vitae humanae*, s. 116-117.

⁴ Woryginalie „infulae Septemvirates”. Willigis albo Wilhelm (X w.), arcybiskup Moguncji, którego ojciec był woźnicą (arcybiskup Moguncji był jednocześnie elektorem, nazywanym *septemvir*, Moguncji).

Inny środek pomocniczy improwizowanej mowy to ujęcie rzeczy należącej do tematu w postaci zagadnienia; dodaje on też oracji większej okazałości. Z pewnością improwizowana mowa wypadnie tym obszerniej, im liczniejsze przywołasz przychodzące ci do głowy racje za jednym lub drugim sposobem rozwiązania kwestii. Przypatrz się na koniec przykładowi z podrozdziału czwartego, gdzie pojawia się kwestia [*problema*]: „Co piękniejsze – gwiazdy na niebie czy kwiaty w ogrodzie?”

Oprócz tego szczególnie pomoże improwizowanej mowie, zwłaszcza gdy chodzi o improwizowaną odpowiedź, jeśliby dobrze zachować w pamięci słowa tego, komu trzeba odpowiedzieć lub zbić jego zarzuty. Bowiem gdybyś najpierw odparł poszczególne dowody przeciwnika, a następnie wzmocnił własne dzięki dodatkowym argumentom, to ktoś by nie uznał, że masz tu na poczekaniu wiele do powiedzenia?

I wreszcie pomaga, gdy uzasadnienia jakiejś tezy, które ci przyjdą na myśl, sprowadzisz do sylogizmu, a poszczególne jego przesłanki przedstawisz efektowniej, dodając, jeśli sprawa na to pozwoli, uzasadnienie większej i mniejszej przesłanki – w ten bowiem sposób sprawa od ręki zostanie przedstawiona obszernie i zyska uznanie.

Temu zaś, aby rzecz przygotowywana niemal z chwili na chwilę ujęta była w słowa nieprzypadkowe, a wysłowienie wypadło szczególnie znakomicie, służą ćwiczenia, czytanie ksiąg, częste używanie łaciny, stosowanie figur, zapadających w pamięć sentencji, a także metafor i alegorii. Gdy umysł jest wyćwiczony i lotny, przyjdą one do głowy z ogromną łatwością, a nawet podsuną je obficie okoliczności sprawy.

Rozdział II

Druga odmiana wymowy wprowadzającej w podziw: mowa przygotowana na każdą okoliczność¹ i występująca w rozmaitych wariantach stylu

Podrozdział 1

[Dwa warianty wymowy przygotowanej na każdą okoliczność Wariant pierwszy]

Tej odmianie też nie brakuje uznania, niezależnie, czy okazujesz wszechstronne przygotowanie improwizując, czy przewidziałeś wystąpienie i przeznaczyłeś czas na zastanowienie się. Z kolei odmianie wymowy obmyślanej z wyprzedzeniem służy to wszystko, o czym mówiliśmy w pierwszej części dzieła. W tym miejscu dodaję nową odmianę podziwianej wymowy. Ma ona dwa warianty: jeden jej wariant to wypowiedź na poczekaniu, czy to gdy przewidzi się wcześniej sprawę, czy się improwizuje – jednakowo zachwycająco w poszczególnych i we wszystkich punktach, z uwzględnieniem wielu okoliczności i złożonej tematyki; drugi wariant to w najwyższym stopniu trafna wypowiedź na wskazane tematy za pomocą raz tego, a raz innego sposobu², czyli stylu: erudycyjnego, alegorycznego, sentencjonalnego, pełnego finezji [*stylo acuto*], spokojnego, gwałtownego, rwanego albo rozlewnego, attyckiego czy azjańskiego – mówi się jak Tulliusz albo jak Pliniusz, jak Seneka albo Puteanus i pozostali świetni mówcy³.

Czy jednak to, że występuje w dwóch wariantach, nie stoi na przeszkodzie, żeby budziła podziw? Z pewnością ktoś, kto przoduje w obydwu, budzi o tyle większy podziw, o ile trafia się rzadziej. Co do pierwszego wariantu, prym wiedli tu niegdyś Perykles i Gorgiasz, czego świadectwem jest to ich powiedzenie: „Proponujcie, wypowiem się na dowolny temat”⁴. Oznaczało ono

---

¹ W oryginale „versatilis in omnes partes”, co można tłumaczyć jako „przebiegła pod każdym względem” (bez negatywnego nacechowania), „zdolna dostosować się do każdej sytuacji”.

² Zalecenie, które pojawia się m.in. u Cyserona (*Orat.* 6,20-7,23; *De orat.* III 210-212) i Kwintyliana (*Inst.* X 2,23; XI 1,4; XII 10,58-71).

³ Seneka – Seneka Młodszy zwany Filozofem (ok. 4 p.n.e. – 65 n.e.). Zob. też *Z dziejów attycyzmu*, s. 29-30, 37-40, 57, 65. Puteanus – zob. *Z dziejów attycyzmu*, s. 54-56, 65-66.

⁴ Zob. objaśn. 8 na s. 310.

bowiem, że byli przygotowani, aby mówić o czymkolwiek. Przodował także Karneades, który jednego dnia obsypał sprawiedliwość niezwykle pochwałami, a następnego niesłuchanie ją zganił¹. Przodował i Demostenes, który z tego względu zdawał się językiem wieść wojnę i zawierać pokój²; do której by z dwóch różnych rzeczy nie chciał, do tej by przekonał. Na pochwałę takiego mówcy można przywołać słowa wypowiedziane o kimś przez poetę: „obracaj, na którą stronę zechcesz, a będzie piękne”³.

Podrozdział 2

Reguły i przykłady wymowy przygotowanej na każdą okoliczność.

[Reguła pierwsza]

Stosują się tu trzy reguły. Pierwsza mówi o tym, że można z łatwością i budząc uznanie argumentować zarówno za, jak i przeciw; druga, że podobnie łatwo i skutecznie można przemawiać w każdych okolicznościach; trzecia, że, podobnie, w dowolnej materii.

1.

Jeśli chodzi o regułę pierwszą, to służy jej po pierwsze ćwiczenie się w kwestiach spornych [*exercitatio problematica*]. Polega ono na wynajdywaniu racji za i przeciw oraz odpięciu zarzutów przeciwko nim⁴ co najmniej tak, żeby robiło to wrażenie, a następnie na znajomości tego, co zgodnie z oratorską tradycją służy wyprowadzaniu przeciwnika z równowagi, o czym poniżej. A zatem albo uprzedza się tu czytając myśl i przemawiając za nią racje, przy czym należy wyolbrzymić bądź umniejszyć trudność kwestii, uwzględniając ewentualnie coś innego, czego wymaga sprawa, albo też dostosowuje się styl i afekty do tematyki mowy, zgodnie z tym, co zostało powiedziane w części I.

Toteż jeśliś na początek chciał przemawiać za i przeciw w owej kwestii: „Kto miał większą rację: Katon, że należy zburzyć Kartaginę, czy Scypion Nazyka, że należy ją zachować?”⁵, za myślą Scypiona mogłyby ci przyjść

---

¹ Karneades z Cyreny (ok. 214-129), akademik, wybitny przedstawiciel sceptycyzmu; według relacji Lucjusza Furiusza: „wysłany przez Ateńczyków do Rzymu, w obecności Galby i Katona Starszego, największych ówczesnych mówców, dysputował obszernie na temat sprawiedliwości. Nazajutrz jednak podważył to, co mówił, podając przeciwstawne argumenty i ganiąc sprawiedliwość, którą dzień wcześniej chwalił – nie z powagą filozofa, którego opinia powinna być pewna i niepodważalna, lecz jak gdyby ćwicząc się po oratorsku w roztrząsaniu czegoś z przeciwnych punktów widzenia; miał on zwyczaj tak postępować, aby zbijać argumenty ludzi przytakujących wszystkiemu” (Cic. *Rep.* III 6).

² Zob. wyżej, s. 250 i objaśn. 2 na s. 80.

³ Por. Prop. IV 2,22.

⁴ Por. Quint. *Inst.* X 5,20; XII 1,34-35; XII 2,25; XII 8,10-15.

⁵ Opinie rzymskich mężów stanu, Marka Porcjusza Katona Starszego (234-149) i Publiusza Korneliusza Scypiona Nazyki (zm. 147 p.n.e.), które zostały tu sparafrazowane, omówił Plutarch (*Cat. Ma.* 26-27; zob. też Plut. *De capienda* 3; Flor. *Epit.* I 31). Temat

do głowy następujące racje: „Ponieważ należy się obawiać, że po zburzeniu Kartaginy upadnie rzymskie męstwo, uwiędnie w zbytku i w bezczynności, uwolniwszy się od obaw przed największym wrogiem, nie chciałbym upadku Kartaginy za cenę śmierci czy zagłady rzymskiego męstwa. Niech stoi, aby nie padło także ono. A przy tym Rzym panował tym pewniej, im bardziej był niepewny. Wśród niebezpieczeństw znika przecież sam strach przed zagrożeniem, przeciwko któremu walczy się, robiąc stały użytek z miecza. Za to bezczynność to rdzewiejący oręż. A nawet, jeśli wierzyć Tertulianowi, więcej ran zadały rzeczypospolitej togi niż zbroje¹. Przecież w czasie pokoju wraz ze zbytkiem plenią się w niej wszelakie występki i zmuszeni jesteśmy wówczas powtarzać za Juwenalisem:

Dziś cierpimy przez długi pokój; zapanował
zbytek sroższy od miecza, dręcząc podbity świat².

Także Sparta mądra była pod tym względem. Wszak wrogie miasto, które ich wódz gotów był zburzyć, Lakonowie woleli zachować jako osełkę dla swej młodzieży. Stąd, ilekroć widzieli wrogie im miasto obrócone w gruzy, podnosili ów pełen męstwa okrzyk: «Przepadły młodzieńcze zapasy»³.

Do tych racji mógłbyś dołączyć na przykład to: „Wielbię Katonowego ducha, lecz bardziej myśl Scypiona. Tamten rozumował dzielnie, ten rozsądnie. Wolałbym jednak, by Kartagina ocalała, gdyby nie mogła paść, nie gubiąc Rzymu. Ale jest tak...”, itd.

Za zdaniem Katona przemawiają następujące racje: „Podoba mi się Katon i jego opinia, skoro spodobała się Rzymianom, w tym także Scypionowi⁴. Do jej sformułowania nie skłoniło go próżniactwo, ale rozsądek – przystoi on Katonowi⁵. Kochamy zwycięstwa? A jednak dopiero takie jest najpiękniejsze, gdy nie zostaje nic do pokonania. Przy tym podbicie największego wroga to najwyższa chwała, podobnie jak hańbą byłoby nie móc go rozgromić i pokonać. Takiej zaś chwały Rzym miałby się wyrzec? A jakże wielkim złem jest ktoś, kogo ty i twoi rodacy musicie się wiecznie bać! Raczej go zniszcz, aby to

---

ten podjął także Engelgrave w jednym ze swych emblematów, w którym występują niektóre przywołane poniżej argumenty i cytaty. Zob. Engelgrave, *Festum tertium Paschae*, s. 463-464.

¹ Quintus Septimius Florens Tertullianus, *Liber de pallio* 5 (PL 2,1048). Tertulian (zm. 240), łaciński pisarz wczesnochrześcijański.

² Juv. 6,292-293.

³ Plut. *Apoph. Lac.* 233d. Por. Erasmus Roterodamus, *Apophthegmatum opus*, s. 107-108: *Laconum innominatorum apophthegmata* II 23-24.

⁴ Tu zapewne mowa o Publiusz Korneliuszu Scypionie Emilianie (185/184-129), który od 147 r. p.n.e. dowodził wojskiem rzymskim w III wojnie z Kartaginą, a po jej klęsce ją zburzył.

⁵ Plutarch (*Cat. Ma.* 1) wywodzi przydomek Katona od przymiotnika *catus* – ‘bystry, przemyślny’.

inni bali się ciebie. I nie brak tu przykładów – nazbyt często dawał je Rzym, a kiedy nie dał, to żałował”.

W tym miejscu mógłbyś zbić usłyszaną nieco wcześniej argumentację Scypiona: „Jeśli się komuś podoba Scypionowe zdanie, to z pewnością ani Rzymianom, ani mnie. Jest ono wprawdzie piękne, ale na pozór. Przejawia coś z męstwa, ale nie rzymskiego. Nie wiem, co miałoby być bardziej rzymskie, jak takie podbicie świata, żeby nie pozostał żaden wróg. I po co wskazujesz mi Spartan, jak gdyby Sparta mogła się równać z Rzymianami? O Juwenalisa, co skarży się na zło wynikłe z długiego pokoju, nie dbam. Przecież zagłada Kartaginy wiecznego pokoju wcale jeszcze nie przyniosła – inni wymierzają w nas oręż czy też nas napadną. Nawet ów Afer¹ nie sprzeciwia się Rzymianom, co niejednego mieli wroga poza Punijczykami, toteż męstwo można by ćwiczyć także na innych”. Oto, jak wszechstronnie przygotowany okazuje się tu mówca, argumentując za i przeciw!

W ten właśnie sposób mógłbyś także przekonywać, że w Rzeczypospolitej lepsza jest elekcja władców niż władza dziedziczna – i na odwrót. Za elekcją mogłyby przyjść do głowy następujące racje: „Ja również sądzę, że ktoś, kto ma panować nad wszystkimi, powinien być wybrany spośród nich, a koronować powinno się nie tylko ród, ale i zasługi. *Virtus* ceni się więcej niż rzecz daną z natury. Miękką to droga, co do pryncypatu wiedzie przez kołysek i przez pieluchy na królewski piedestał² – urodzić się księciem to otrzymać powszechne poparcie w wyborach, choćby było się najgorszym. Niechże korony nie kosztują tyle, żeby można było je kupić na królewskie urodziny razem z innymi zabawkami itd. Jeśli władcę się wybiera, można wyłonić najlepszego i najodpowiedniejszego dla królestwa, w wieku stosownym i zdatnym do panowania, a zasada sukcesji osadza na tronie byle kogo, o ile tylko urodził się w karmazynie. Często posadzi tam dziecko czy niemowlę, a nawet kobietę. Z pewnością elekcja dawała większy pożytek nawet w owych czasach herosów, a pryncepsi wybierani byli na potrzeby pokoju i wojny według przejawów *virtus* i tężyzny fizycznej. Nie inaczej jest na świecie z najwyższą władzą po dziś dzień. W ten sposób Rzym obiera cesarza, a świat władcę”³. Mógłbyś dodać, że nawet bezkrólewia [*interregnum*], kiedy to walczą pretendenci do tronu, nie należy obawiać się bardziej niż szkód wynikłych z zasady sukcesji.

Za naturalną sukcesją władców przemawiają następujące racje: „Od takiego królestwa, w którym sukcesora nigdy nie brak, z dala trzymają się niebezpieczeństwa bezkrólewia, a wszak sprowadzają one większe zło niż dziecko u władzy. Milczą wówczas prawa i sprawiedliwość, a najwięcej znaczą siła

---

¹ Publiusz Terencjusz Afer (ok. 185-159) pochodzący z Kartaginy wyzwoleniec Publiusza Terencjusza Lukana, jeden z dwu rzymskich komediopisarzy, których utwory się zachowały.

² W oryginale annominacja: „fascias” (‘pieluchy’) i „fascies regios” (‘insygnia władzy królewskiej’; tu: ‘królewski piedestał’).

³ Tj. cesarza Świętego Cesarstwa Rzymskiego.

i samowola. Jakie to wówczas zabiegi i jaka ambicja, i to przez jakie bezprawie i sztuczki? Spójrz na Germanię! Gdy umiera cesarz, wszyscy w widocznym strachu, włącznie z Rzymem w osobie papieża, który sam tego zła doświadcza. Dodaj, że także miłosierdzie jest po obu stronach większe – po stronie poddanych względem dziedzicznego władcy oraz po jego stronie względem poddanych, podległych mu na mocy dawnego prawa. Nawet gdy Fortuna panujących starzeje się w jednej gałęzi rodu, to obowiązuje tu przecież prawo dziedziczenia. Na tyle ona żyje w potomstwie, że choćby los, dając nieme znaki, dotknął nas, pozostawiając nieletnich następców tronu, uważamy za godziwe służyć pierworodnym – wiemy, że rodzą się do panowania. Twa ojczyzna powinna być ojczyzną królów, żeby nie była zmuszona szukać sobie obcego władcy. Za berło chwycić powinien ktoś, komu, ledwie się narodził, purpura ściele drogę do królewskiego tronu”.

Kolej na odparcie zarzutów: „Można wybrać najlepszych, ale czy się wybiera? Gdy przyglądasz się tej sprawie i bierzesz pod uwagę przeszłe doświadczenia, widzisz, że to fałsz. Rzadko kiedy w elekcji nie dochodzą do głosu czyjeś osobiste sympatie – większość ludzi wybiera, nie kierując się interesem Rzeczypospolitej, ale własnym. A już pominę to, że wybory często wiążą się z korupcją i zwolenników pozyskuje się obietnicami i podarkami, czego byś może nie uniknął nawet w lepszych czasach”, itd.

2. Objasnienie innego sposobu wymowy przygotowanej na każdą okoliczność – skoro już powiedziało się o pierwszym

Po drugie w wymowie tej przydaje się zebrać razem w obrębie jednej i tej samej oracji sprzeczności dotyczących jednej i tej samej rzeczy, wykorzystując erudycję albo coś innego.

Widać to, po pierwsze, w pochwalie i naganie ognia: „Świat ogniowi winien jest pochwałę, lecz nie wiem, czy jakikolwiek inny żywioł oskarżano częścię. Chwałę iluż to bowiem miast pogrzebał on w popiele? Wcześniej były miasta, a teraz marny proch i – jak to ów sławny mąż powiada – trupy społeczeństw¹. Było wspaniałe Ilion, były Pergamony², ale mało co wślawiło je bardziej niż pożar i ogień, który je zgubił. Stąd Balde:

Teraz falują zboża,
gdzie stały Pergamony³.

To pewne, że Kartaginie i Numancji⁴ nie tyle zaszkodził Rzym czy Scypion, a mitycznemu światu nie tyle Faeton, ile płomienie, Rzymowi nie tyle

¹ Por. Verg. *Aen.* II 325.

² Ilion – Troja; Pergamon – twierdza trojańska

³ Balde, *Poema de vanitate mundi*, s. 34. Jakob Balde (1604-1668), poeta niemiecki.

⁴ Podczas III wojny punickiej Rzymianie po zajęciu Kartaginy podpalili miasto. Zob. App. *Pun.* 128-129. Według Florusa (*Epit.* I 31) Kartagińczycy, poddając się Rzymianom,

bezbożny Nero, ile ogień naśladujący trojański pożar¹. Sprawił on, że niejedną tam «pobliski spłonął Ukalegon»². Dotychczas Efez opłakuje swój cud, a właściwie cud świata, świątynię, że tak powiem, Diany, której sławę w tak krótkim czasie zgasił ogień³. Zawinił tu Herostrates, co nie chcąc, by potomność zapomniała jego imienia, dopuścił się zbrodni i tylko dzięki niej zajaśniał wśród płomieni. A gdybyś szukał owych świetnych prac Apellesa? Wszak w ogniu rozbłysły jeszcze świetniej⁴. Tak to ogień na świecie niejedną stworzył Troję.

Ale dość nagan, skoro żywioł ten – i to nawet częściej – okazuje się zbawienny. Dotąd Syrakuzy są mu wdzięczne za statki Marcellusa spalone dzięki wynalazkowi Archimedes⁵. Dotąd wdzięczny jest też Herkules, którego stos uświetniły Eta i płomienie⁶. Feniks zawdzięcza mu życiodajny popiół⁷, złoto czystość, zmiękczone nim żelazo przybiera rozmaite kształty i daje różne korzyści. A ileż światła nocnym płomieniom zawdzięczają hołdownicy Mądrości, trudzący się przy Arystofanesowej lampie?⁸ Iluż Argonautów ogniom roznieconym na Faros⁹ zawdzięcza port i szczęśliwy kurs? Najwyższą Bożą moc jedną się kadzidłem, ale kto tu cokolwiek zdziała bez ognia? Także ołtarze dzięki niczemu innemu nie jaśnieją piękniej, jak tylko dzięki płomieniom, a uroczysta wrzawa nie zna oprawy piękniejszej niż triumfalne ognie”, itd.

---

sami podpalili miasto. Numantyjczycy, skonfliktowani z Rzymem z powodu udzielenia schronienia Segidanom pokonanym przez Rzymian, walczyli z nim przez jedenaście lat, po czym oblężeni przez Publiusza Korneliusza Scypiona Emiliana, doprowadzeni do desperacji głodem i żądaniem bezwarunkowej kapitulacji, popełnili honorowe samobójstwo (133 p.n.e.), paląc cały swój dobytek. Zob. Flor. *Epit.* I 34.

¹ Zob. objaśn. 6 na s. 84.

² Por. Verg. *Aen.* II 311-312. Ukalegon – metonimia Troi (dosłownie: ‘dom Ukalegonta’, jednego z doradców Priama).

³ Efeską świątynię Diany (zob. objaśn. 6 na s. 129) podpalił w 356 r. p.n.e. szewc Herostratos.

⁴ Pliniusz wspomina o sławnym dziele Apellesa (a właściwie wspólnym: Apellesa i Protogenesa) strawionym przez ogień. Powstało w efekcie rywalizacji obydwu malarzy pod względem subtelności kreski, a spaliło się podczas pożaru domu Cezara. Zob. Plin. *Nat.* XXXV 81-83.

⁵ O nieudanym oblężeniu Syrakuz (213 r. p.n.e.) przez Marka Klaudiusza Marcellusa, późniejszego ich zdobywcę, pisze Liwiusz (XXIV 34), wymieniając liczne maszyny wojenne wynalezione przez Archimedes⁵ i zastosowane z powodzeniem przez Syrakuzyńczyków, nie wspominając jednak o wykorzystywaniu maszyn zapalających. Wzmiankują o nich dopiero średniowieczni historycy w oparciu o zaginione fragmenty *Historii rzymskiej* Kasjusza Diona. Zob. np. Tzet. *Chil.* II 118-127.

⁶ Zob. objaśn. 1 na s. 137.

⁷ Zob. objaśn. 2 na s. 77.

⁸ Zwrot przysłowiowy na określenie pilnej pracy naukowej. Arystofanes z Bizancjum (ok. 257-180) był wybitnym filologiem starożytnym, kierownikiem Biblioteki Aleksandryjskiej. Zob. Var. *De ling. Lat.* V 9; Erazm, Manucjusz 454.

⁹ Zob. objaśn. 6 na s. 129.

Widać to, po drugie, w naganie i pochwalę wody: „Ostygnie już sława wody, gdy zaraz wykażę, jak zaszkodziła¹ ona światu. Nad jej niestałością ubolewa Lizymach², co dręczony palącym pragnieniem, zmuszony był kupić niewolę za odrobinę wody i w pucharze doświadczył morskiej katastrofy, której ofiarą była wolność. Wśród katuszy Tantala nie ma sroższych niż wynikające z braku wody. Pochłonęła ona chwałę Narcyza i Hiacynta³. Arystotelesa zabrał Stagirze Euripos. Trackiemu wieszczowi zaszkodziła nawet sama przepowiednia wody⁴, chociaż Egipt jej pragnie. Wojska Antoniusza wygubiły nie tyle wrogie oddziały, ile straszliwa zaraza z trujących wód⁵. A co byś dopiero powiedział na to, że nigdzie nie ma raf, mielizn i Syrt⁶, a tylko w wodach – pochłonęły one tyle obładowanych wielkimi skarbami statków i tyleż rzeźwią, co mordują⁷. Ale niechże i wody mają swoją chwałę, choć niejednemu ją zabrały razem z morskim wieniec⁸. Aż nazbyt często ich wzburzone nurty rozsiewają perły, a nawet wzbierają złotą falą w Hebrze i Tagu, obdarzając świat bogactwem. Jakich to bogactw wraz z mułem nie przyniosły miastom sam Ganges i Paktolos⁹, ojczyzny złota? Jakich to chorób nie uleczyły brzegi Bajów, razem z leczniczą wodą przynosząc uzdrowienie?¹⁰ Nic innego nie obmywa z pierwotnego grzechu, jak tylko żywioł wody, nic prędzej nie oczyszcza z win, jak łzy”, itd.

¹ Woryginalie gra słów oparta na pokrewieństwie: „refero” (tu: ‘wykażę’) i „intulit” (forma indicativi perfecti activi czasownika „infert”: ‘przynosi’, tu: ‘zaszkodziła’).

² Lizymach (ok. 355-281), jeden z diadochów, który po śmierci Aleksandra Macedońskiego zarządzał Tracją, miał poddać swe wojsko z powodu braku wody, otoczony wrogimi siłami (zob. Plut. *Ap. Reg.* 183e).

³ Hiacynt pojawia się tu zapewne omyłkowo. Zob. przykład na s. 240-241.

⁴ Zdanie niejasne. Woryginalie „wieszczowi Trazei” („Thraseae vati”). Wiadomo, że Publiusz Kłodiusz Trazea Petus miał swojego „wieszczą”, Juniusza Rustyka, który został skazany na śmierć przez Domicjana za opublikowanie pochwalnych poematów m.in. na cześć Trazei (zob. Suet. *Dom.* 10), jednak nic więcej nie wiadomo o okolicznościach jego śmierci. Gdyby przyjąć lekcję „Thraciae vati” albo „Threicio vati”, chodziłoby o Orfeusza. Jego głowę, po rozszarpaniu ciała, menady wrzuciły do Hebru. Wcześniej nieszczęście zapowiedziane zostało znakiem wróżebnym wilgotnej, „zapłakanej” („lacrimosa”) pochodni weselnej. Zob. Ovid. *Met.* X 1-10, XI 1-53.

⁵ Mowa o incydencie podczas wojny Antoniusza z Partami, kiedy zachorowało wielu jego żołnierzy po napiciu się wody ze słonej rzeki. Zob. Plut. *Ant.* 47.

⁶ Wielka i Mała Syrta to zatoki u wybrzeży Libii niebezpieczne dla żeglarzy z powodu mielizn.

⁷ Woryginalie annominacja: „reficiunt” (tu: ‘rzeźwią’) i „interficiunt” (tu: ‘mordują’).

⁸ *morski wieniec* (*corona navalis*) – wieniec przyznawany za wyjątkowe zasługi podczas morskiej bitwy.

⁹ Rzeki Hebros w Tessalii, Tag w Hiszpanii, Paktolos w Azji i Ganges w Indiach słynęły ze złotonośnych piasków.

¹⁰ O rzymskich Bajach, miejscowości położonej w Zatoce Neapolitańskiej, jako miejscowości uzdrowiskowej, choć jednocześnie znanej jako miejsce rozpusty, pisało wielu autorów (zob. np. Sen. *Ep.* 51).

Widać to, po trzecie, w połączeniu pochwał i nagan większej liczby rzeczy: „Noc sprowadza sen, ale to pora występków i zasadzek, splugawiona zbrodnią. Słynne są mroki Areopagu¹, lecz Kymerii² nienawistne. Dzień jaśniej w słońcu, lecz nazbyt często mu blasku ujemuje Tyestesowa³ kuchnia. Wspaniałe dachy i zwyczaj noszenia szat chronią przed surowością klimatu, ale nie zapobiegają pysze. Jabłko Fenelli promieniało złotem, lecz uzbrojone w ukryte w głębi ostrza zgubiło Kennetha⁴. Kreteńska winorośl⁵ czy winny krzew Falernu⁶ przyniosły więcej strat niż wydały owoców. Nie zawsze winorośl [*vites*] była życiodajna [*propinarunt vitam*]⁷; być może otrzymała taką nazwę, byś wiedział, że trzeba unikać [*vitandum*] jej nadużywania. Nektar ten w pucharze Kirke nierzadko degeneruje⁸, a kampańskie wino jednego Hannibala pobawiło mocy⁹. Cóż więcej? Pragnie się radości, która zabiła Sofoklesa¹⁰, tak jak śmiech – Zeuksisa¹¹, zaś owoc winnego grona – Anakreonta¹², itd.

---

¹ Ateński Areopag, ferując wyroki w sprawach gardłowych, obradował w nocy dla zachowania obiektywizmu. Zob. np. Luc. *Herm.* 64; Alexander ab Alexandro, s. 217; Erazm, Manucjusz 545. Zob. też objaśn. 6 na s. 116.

² „Cymeriae tenebrae” (‘kymeryjskie cienie’) to utarty zwrot oznaczający ciemnotę umysłową, wywodzony od warunków klimatycznych panujących w krainie Kymerów, którzy podbili ziemie rozciągające się od Bosforu do Jonii; miały one być spowite w mroku z powodu stałego zachmurzenia. Zob. Erazm, Manucjusz 915-916; por. też Hom. *Od.* XI 14-19.

³ Tyestes – syn Pelopsa i brat Atreusa, z którym walczył o tron Myken. Atreus zamordował jego synów i podał mu do zjedzenia (temat tragedii Seneki *Thyestes*).

⁴ Historię tę, opowiadającą o zemście Fenelli na szkockim królu, który zginął zabity pociskami maszyny uruchamianej po dotknięciu złotego jabłka tkwiącego na ręku posagu, przytaczano często w celach egzemplarycznych. Zob. Cardanus, *De rerum varietate*, s. 754; Cornelius a Lapide, *Commentaria in Duodecim Prophetas Minores*, s. 318.

⁵ Nazwa „wino kreteńskie” (*vino Creticum*) stosowana była często jako synonim małmazji (*vinum Malvaticum* albo *Malvasiae* – od miasta portowego Μονεμβασία na Peloponezie, skąd je transportowano od czasów średniowiecza do krajów Europy Północnej), produkowanej m.in. na Krecie.

⁶ Chodzi o pierwszorzędne złociste wino *Falernum*, tłoczone w starożytności w kampańskich winnicach regionu Falernus u stóp górskiego łańcucha Massicus (dziś: Monte Massico).

⁷ W oryginale annominacja: „*vites*” (‘winorośl’) i „*vitam*” (‘życie’).

⁸ Czarodziejka Kirke, mieszkanka wyspy, do której zawinął okręt Odyseusza, zamieniła jego towarzyszy w wieprze, poczęstowawszy ich magicznym napojem. Zob. Hom. *Od.* X 230-243.

⁹ Zob. objaśn. 2 na s. 102.

¹⁰ Sofokles według niektórych podań miał umrzeć z radości po zwycięstwie, jakie odniosła jego tragedia w jednym z agonów. Zob. Val. Max. IX 12. ext. 5.

¹¹ O śmierci Zeuksisa ze śmiechu, gdy malował posładki, pisze Festus (209,252). Zob. też Erazm, Manucjusz 1248.

¹² Zob. Val. Max. IX 12. ext. 8.

3.

Po trzecie, aby ten gotowy na każdą okoliczność sposób wyrażania się uczynić łatwiejszym w praktyce, pomocne jest czytanie i znajomość historii, sentencji, praw, zwyczajów. Tak samo wykorzystywanie argumentacyjnych toposów podobieństwa czy równości. Toteż nakłaniając w Polsce do elekcji nowego króla jeszcze za życia jego poprzednika, można było przywołać przykład Zygmunta, ukoronowanego przez Polaków w wieku lat dziesięciu, za życia i za zgodą króla ojca¹, podobnie przykład Ferdynanda III, który koronował na króla Rzymu swego syna Ferdynanda IV².

4.

Po czwarte, wypowiedź drugiej strony opozycyjną w stosunku do pierwszej tworzy się łatwiej, ponieważ liczne argumenty w owej wcześniejszej mowie same domagają się odparcia ze strony adwersarza. Zauważ, że można czasem ośmieszyć myśl poprzednika, podejmując jego słowa, np. wcześniej ktoś stwierdził, że dzięki elekcji można wybrać najlepszego władcę. Mógłbyś odpowiedzieć: „Rzeczywiście można, ale czy zawsze wybiera się najlepszego?” Tak samo można wskazać, że w dowodzeniu poprzednika zawiera się i skrywa coś, czego tamten nie przewidział.

Lecz skoro ta sztuka wymowy przygotowanej na każdą okoliczność umożliwić ma wypowiadanie się za i przeciw, trzeba dysponować wypróbowanymi miejscami i sposobami zbijania argumentacji [*refutatio*]. Wskażę ci je teraz w paru słowach.

Po pierwsze, w przypadku próby wyprowadzenia z równowagi [*confutatio*] tępi się ostrza pocisków przeciwników poprzez ton pełen oburzenia i jednocześnie uprzedzającą grzeczność jakiegoś zapytania [*interrogatio*]. Tak samo, wywody beczelnych sofistów częstokroć obala co bardziej finezyjne [*argutior*] zapytanie albo dowodzenie [*interrogatio vel argumentatio*].

Po drugie, przeciwnie racje należy z dużą częstotliwością lekceważyć, umniejszać, przedstawiać jako dwuznaczne, czasem wykazać, że są wzajemnie sprzeczne i ani nie można ich uznać, ani nie dotyczą danej sprawy czy osoby.

Po trzecie, niekiedy uderza się naraz w wiele słabych racji, niekiedy atakuje się je z osobna i aby mowa wyprowadzająca przeciwnika z równowagi [*confutatio*] pełna była zapału oraz ducha, włącza się do niej dialogi, ironię, zastrzeżenia, zdania przyzwalające, krótkie a zapadające w pamięć stwierdzenia [*dialogi, ironiae, subiectiones, concessiones, concise vibratae propositiones*] i wszystko, co tylko wzmacnia jej płomiennność.

Po czwarte, dobrze wyprowadzić przeciwnika z równowagi [*confutatio*] poprzez nagromadzenie argumentów, które mają wielką moc i impet, a przez

¹ Zygmunt August (1520-1572) koronowany został na króla (1530) w wieku dziewięciu lat za panowania Zygmunta Starego (1467-1548).

² Ferdynand IV Habsburg (1633-1654), król Czech (od 1646) i Węgier (od 1647), najstarszy syn cesarza (od 1637) Ferdynanda III (1608-1657), został na króla rzymskiego koronowany w 1653 r.

to zapadają w pamięć. Tak właśnie Ciceron w obronie Celiusza, kiedy mówi: „Co do samej zbrodni, to brak poszlak – w sprawie nie ma żadnego dowodu. Gdy chodzi o rzekomo zawartą umowę, żadnego śladu, że rozmawiali, gdzie i kiedy to było. Nie wskazano żadnego świadka, żadnego wtajemniczonego. O całą zbrodni donosi wrogi, szalony, okrutny, występny dom, zaś dom, który miałby być dotknięty tak niegodziwą zbrodnią, pełen jest poczucia obowiązku, sumienności itd. Dlaczego niby Celiusz miałby ją truć? Żeby nie zwrócić złota? Czy je wziął? Żeby zatuszować przestępstwo? Czy mu je ktoś zarzucał?”¹

Po piąte, nie należy się zatrzymywać przy zbijaniu wielu błahych zarzutów, ale rozprawić się dorywczo z pojedynczymi, jak Ciceron w obronie Plancjusza².

Po szóste, wyprowadzanie przeciwnika z równowagi [*confutatio*] pięknie i skutecznie łączy się z poważną argumentacją i uszczypliwą ironią, co właśnie robi Ciceron w mowie przeciwko Pizonowi³. Podobny efekt daje nagromadzenie przykładów, jak w mowie w obronie Milona, w rozdziale siódmym⁴.

Zauważ, że prawie wszystko to jest w jednym przykładzie Kwintyliana, gdzie w ten sposób broni się ślepcę oskarżonego o zabójstwo ojca: „Więc ślepiec zaplanował zabójstwo ojca? Z kim? Na czyje zdał się oczy, mając przejść przez cały dom? Kogo sobie obrał za przewodnika, będąc sam w sypialni? Z sobą – przypuszczam – naradza się z sobą, jest samowystarczalny, rozmawia z człowiekiem dobrze przygotowanym. Bo dlaczego miałby szukać współnika winy? Może wiedzieć wszystko: na początek, kiedy zapada noc, następnie skrupulatnie sprawdzić, czy wszyscy domownicy śpią, pewnie stąpać po chwiejnych stopniach i całą swą obawę pokrywać zatroskaną miną. O, jakże to mało znaczyć mieć oczy w chwili trwogi! Nie powiedział on sobie: «Wyruszam sam, nocą. Ale kiedy dotrę?» Mógłbyś sądzić, że mieszka w domu, gdzie

---

¹ Por. Cic. *Cacl.* 22,55-23,56. Celiusz oskarżony był (56 p.n.e.) m.in. o próbę otrucia byłej kochanki, Klodii, aby zatuszować fakt pożyczenia od niej klejnotów przeznaczonych na opłacenie zabójstwa Diona, posła z Aleksandrii.

² Por. Cic. *Planc.* Gnejusz Plancjusz został oskarżony (54 p.n.e.) przez kontrkandydata na urząd edyla kurulnego (Marka Juwencjusza Laterensa, który przegrał z nim w wyborach) o korumpowanie wyborców na podstawie *lex Licinia de sodaliciis* (uchwalonej w 55 r.) wymierzonej przeciwko klubom wyborczym (ich działalność sprowadzała się do zorganizowanego i nielegalnego pozyskiwania głosów wyborców).

³ Por. Cic. *Pis.* Mowa Cicerona (z 55 r. p.n.e.) jest niezwykle zjadliwą odpowiedzią na mowę Lucjusza Kalpurniusza Pizona, który, odwołany z prowincji Macedonii m.in. na wniosek Cicerona, zaatakował go, zarzucając mu pyszałkowatość i tchórzostwo polityczne.

⁴ Por. Cic. *Mil.* 7. Tytus Anniusz Milon sądzony był za zabójstwo przeciwnika politycznego, populara Publiusza Klodusza Pulchra. Zachowana mowa jest nietożsama z rzeczywistością, którą Ciceron wygłosił w sytuacji wielkiego wrzenia politycznego (52 r. p.n.e.) spowodowanego śmiercią Klodiusza. Mówca nie wybronił oskarżonego, który musiał udać się na wygnanie.

wszystkie drzwi są otwarte, a przestrzeń oddzielająca ojca i syna jest przeciętna. Jakże się mylisz! Jakaż to odległość? – Wielka i trudna do przemierzenia. Cóż robisz, ślepoto, nie poradziwszy się? Pierwej noc się skończy. A co jeśli z kolei starzec by czuwał? A co jeśli macocha? «Naprzód, znajdę próg, popchnę drzwi, a zawias nie zaskrzypi, ugodzę śpiącego ojca, a domownicy nie będą czuwać. Obym wyszedł bezpiecznie, oby mnie nikt nie widział!» Tego to sobie życzą, ale ci, co widzą – ślepiec powinien zwątpić w powodzenie nawet w porze nocnej, która pozwala tak wiele sobie obiecywać”¹, itd.

5.

Po piąte, zauważ też, że gdybyś chciał się w ten sposób ćwiczyć w dowodzeniu za i przeciw w sprawach, które nie są ani chwalebne, ani naganne, możesz użyć nadarżających się argumentów, zawierających ledwie jakiś powierzchowny czy pozorny wniosek i opartych na jakiejś analogii. Tak właśnie ślepy Asklepiades² na pochwałę ślepoty powiedział, że „dzięki niej człowiek od razu posiada orszak³, a nawet stałeś się przez to podobny do wieszczu Tejrezjasza albo do Homera⁴. Owa noc, co spowija czoło, to jakby noc po dniu”. W ten sposób ktoś inny na pochwałę starości: „Każdy, kto nienawidzi śmierci, zmierza do starości⁵. A sama siwizna jakież wymusza szacunek! Z pewnością nie mniejszy niż niegdyś w Sparcie, gdzie siwą głowę otaczano taką czcią, że aż przeszło to do przysłowia: «Jeśli się starzeć, to tylko w Sparcie»⁶. Na koniec, by starości do chwały nic nie brakło, jaśniej też w purpurze, wybija się na zgromadzeniu Kwirytów, a «senat [*senatus*] słodkie ma imię od starości [*senium*] wzięte»”⁷. Podobnie na pochwałę chorób: „Gorączka zabija, lecz częściej tylko trawi i wygotowuje szkodliwe humory. Dręczy cię artretyzm? Pozbawiony władzy w rękach niewiele roztrwonisz. Cierpisz na niemoc nóg? Nie musisz bać się haniebnej ucieczki. Inne choroby przykuły cię do łóżka? Masz skąd wziąć koronę cierpliwości”. W ten sposób na pochwałę mroku: „Nawet ciemnościom nie brak chwały i pożytku. Pozbawiają cię one wprawdzie światła, lecz zasłaniają przed wrogiem. Noc nie jest ci niemiła, a wszak spowija się w ciemność, pożadasz skarbów, a wszak chowasz je w ciemnościach”. Podobnie na pochwałę wszelkich wrogów: „Także zaciętość wroga przynosi ci pożytek, przyczyniając ci chwały, a twojej chwale żniw. Nigdy laur triumfalny nie przypadłby ci w udziale, gdyby nie splótł go dla ciebie wróg.

¹ Quint. *Decl. maior.* 1,7.

² Asklepiades z Fliuntu (IV/III w.), filozof grecki reprezentujący szkołę eretryjską.

³ Tj. ktoś musi go prowadzić.

⁴ Parafraza przykładów przywoływanych przez Cyncerona (*Tusc.* V 39,113-115). Zarówno mityczny wieszczek Tejrezjasz, jak i Homer byli ślepcami.

⁵ Por. wyżej, s. 95.

⁶ Wiadomość o szacunku Spartan wobec ludzi wiekowych zanotował Cynceron (*Sen.* 18,63-64) i Plutarch (*Apoph. Lac* 235c-235d), który odnotowuje także wskazane przysłowie (*Apoph. Lac.* 235e). Zob. też Erazm, Manucjusz 1487.

⁷ Por. Ov. *Fast.* V 64.

Nigdy nie wzniosłyby się tropajony, gdyby bestialstwo wroga nie stało ci na drodze. Czy padłbyś dzielnie z ręki wroga, czy mężnie go powalał, zdobywasz laur”.

Podrozdział 3

[Reguła druga i trzecia]

Co do reguły drugiej, to dotyczy ona tego, że można przemawiać doskonale w dowolnych okolicznościach, choć inaczej podczas żałoby, inaczej gdy wszyscy się radują, inaczej zwracając się do władcy, inaczej do obywatela, inaczej erudycyjnie, a inaczej prosto, inaczej w Rzymie, a inaczej w Utopii. Do reguły tej należy także to, że na ten sam temat można mówić w coraz to inny sposób, zależnie od zmieniających się okoliczności sprawy, czasu, osób czy miejsc.

Toteż na przykład inaczej należałoby przyozdobić powitanie króla w imieniu uniwersytetu, inaczej w imieniu duchowieństwa, inaczej w imieniu wojska. Przedstawiciel uniwersytetu mógłby bowiem powiedzieć: „Jako ostatni z czcicieli przypadamy do stóp twojego majestatu, co wszystko napędza blaskiem, o ile cokolwiek może być ostatniego w tych pochwałach i czci, którym żaden wiek nie przyniesie końca. Nasz Apollo stanął daleko i nie mógł przedrzeć się przez zbity wieniec tyłu wiwatujących tłumów, w swym pragnieniu pocieszając się tylko tym, że gdzie przemawiają czyny władców, tam nawet nie potrzeba mówców. Ale przebił się wreszcie, a po wiwatach najlepszych obywateli prawie nic nie pozostało mu do zrobienia dla ciebie, wstępującego na tron, jak rozplątać się w modłach. Chcemy i możemy błagać, aby twe szczęście wraz z tobą ujęło berło i aby razem z tobą ukoronowano twoją *virtus*. Napelnij swymi dokonaniem*ami* kroniki¹ wieczności”, itd.

A w imieniu duchowieństwa tę samą rzecz mógłbyś przedstawić dla odmiany na przykład tak: „Ojczyzna rozbrzmiewa oklaskami, także ołtarze skłaniają, aby uczciły twój majestat, o najszcześniejszy z królów! Duchowieństwo z obowiązkowego trybutu zwalnia święty immunitet, a jednak nadal, skoro ziemskie trony każą cię czcić, płaci podatek koronowanej głowie. Skoro czcimy Bożą moc, to i boskie moce ziemi. Ten jeden trybut uiszczamy chętnie, skoro nakazuje on kult ziemskiego majestatu, który stanie w obronie świątyń i ołtarzy”, itd.

Inaczej pozdrowiłbyś tego samego króla, gdyby wcześniej ogłoszono żałobę: „To także po królewsku – szeroko promieniować blaskiem nawet wśród żałobnych cieni odzianej w czerń ojczyzny. Gdzie indziej Feb² ukazuje się po przejściu chmur, tu miło świeci nawet w chmurach. Oto nowa właściwość słońca, którego naturę przejęłyście, światłości królestw, użyczając łaskawie wszystkim światła waszej własnej gwiazdy. Taki macie charakter, że pogodniej znosiscie żałobę w sercu niż jakiegokolwiek chmury w państwie. Dzisiejsze szczęście tego

¹ W oryginale annominacja: „factis” (‘dokonaniem*ami*’) i „fastos” (tu: ‘kroniki’).

² Feb – Słońce.

miasta, do którego zstąpiłeś nie tyle z drogi, ile z majestatu, do tych słów dołącza przysięgę wierności, najjaśniejszy królu”, itd.

Ale liczniejszych przykładów nie podaję. Gdzie indziej objaśniałem bowiem tylekroć wspomniane okoliczności, że możesz z tego wywieść prawidła nawiązywania do jakiegokolwiek z nich.

Gdy chodzi o regułę trzecią, sztuka wymowy przygotowanej na każdą okoliczność słynie także z tego, że pozwala się wypowiadać składnie i w sposób godny pochwały na każdy temat, tj. w sprawach świętych lub świeckich, dotyczących historii czy polityki, filozofii czy teologii.

Pomogą ci w tym szczególnie dwie rzeczy. Po pierwsze, znajomość dziedzin nawet dla ciebie obcych czy też odległych od twoich zainteresowań. Jeśli się z nimi nie zapoznałeś, a chciałbyś napisać przedmowę albo dedykację pracy o tematyce filozoficznej, albo też ją pochwalić czy w podobny sposób napisać o czymś innym, to powinieneś się przynajmniej starać poznać podstawy tych dziedzin od specjalisty. Po drugie, wzoruj się na widocznych wszędzie przykładach autorstwa tych, którzy pisali na tego rodzaju tematy. Myślę tu o dedykacjach rozpraw filozoficznych czy teologicznych albo o przedmowach itd. Szczególnie zwróć uwagę na to, że z terminów stosowanych w owych naukach [*scientiae*] czy dziedzinach wiedzy [*artes*], choćbyś dobrze ich nie zgłębił, możesz i powinieneś wydobyć pewne myśli czy akumina [*sensus et acumina*]. W ten bowiem sposób, nawet nie mając specjalistycznej wiedzy, mógłbyś powiedzieć coś na dany temat, zyskując uznanie, zwłaszcza wykorzystując do tego erudycję. Objasnię to na przykładzie.

Zdarzyło się mianowicie, że ktoś chcący wykazać, że wszystkie nauki są chwalebne i sławne dzięki swym badaczom, przedstawił następującą rzecz o filozofii, naukach ścisłych [*mathesis*], medycynie i teologii:

Także dyscyplinie filozoficznej nie brak nagrody chwały. Razem z Antoninem¹ wdarła się bowiem na tron, w osobie Platona uhonorowana została łodzią przez króla Sycylii², wiedziona w królewskim orszaku w osobie księcia perypatetyków, bogata dzięki Aleksandrowi³, dzierżyła też królewskie insygnia razem z Trismegistosem⁴, a był i ktoś⁵, kto uważał, że niczyja głowa niegodna

---

¹ Markiem Aureliuszem Antoninem, cesarzem rzymskim w latach 161-180, znanym filozofie stoickim.

² Mowa o przybyciu Platona w gościnę (367/366) do tyrana Syrakuz, Dionizjosa II, na przysyłanym po filozofa trójrzędowcu. Zob. Plut. *Dio* 13.

³ Mowa o Arystotelesie, który był nauczycielem Aleksandra Wielkiego. W uznaniu zasług Filip Macedoński miał odbudować Stagirę i ufundować szkołę. Zob. objaśn. 1 na s. 217.

⁴ Hermes Trismegistos, synkretyczne bóstwo okresu hellenistycznego, utożsamiane m.in. z egipskim bogiem Thotem i greckim Hermesem. Uznawany był za postać historyczną: identyfikowano go z egipskim władcą i patronem filozofii.

⁵ Tj. Platon, w którego dialogu pojawia się stwierdzenie, że gwarancją szczęśliwego państwa są rządy władcy-filozofa. Zob. *Rep.* 473d-e.

jest diademem, o ile wpraw ta nauka nie dopuści jej do korony. Jednak już same niebiosy, o których traktuje w sposób jasny, mogą otworzyć przed filozofem mleczną drogę, chociażby z atramentu, a trzy księgi *O duszy*¹ mogą natchnąć życiem drogę nieśmiertelności. Wszak nawet samo nie dość zbadane złożenie ciągłości² [*compositio continu*] pisze jej ciągłe panegiryki, a dociekanie nieskończoności [*infinitas*] – panegiryki prawie nieskończone. Kategoria ilości [*quantitas*] obiecuje jej wielkość, czasu [*tempus*] – wieczność imienia, miejsca [*locus*] – rozległość sławy. Na koniec, by użyć terminologii filozofów, byt myślny [*ens rationis*]³ obdarza filozofa chwałą, szczególnie zasługującą na tę nazwę.

A naukom ścisłym [*mathesis*], co z reguły fałszu⁴ [*regulae falsi*] dobywają najczystsza prawdę, a złotą prawdę ze złotej zasady trzech⁵ [*regula trium*], czy kiedykolwiek brakowało godnej ich zapłaty? Powiedzą Syrakuzy, jakie honory oddał Archimedesowi Marcellus, który docenił niebiański geniusz w jego wynalazkach⁶ i jaką ów Archimedes, z pomocą mistrza-nieba [*artifex*] i Dedalowej sztuki [*ars*]⁷, wybudował machinę, co wyobrażała niebo⁸. Imienia Aratos⁹ także żadna potomność nie zaorze¹⁰, zapisał wszak swoje imię na niebiosach, których gwiazdy przeniósł na ziemski firmament. Takich to właśnie ludzi płamy odkryte na słońcu uchronią przed mrokiem i zapomnieniem. Innym aplauz, dotychczas im wzbroniony, szykują genialne badania nad kwadraturą koła¹¹. Jeszcze innym nieustający trud stale poruszającej się maszyny [*machina perpetuo motrix*]¹² nieustannie dedykuje *Oratora*¹³.

¹ Tytuł dzieła w trzech księgach św. Tomasza z Akwinu.

² Chodzi o zagadnienie podzielności tego, co jest nieskończeniem ciągłe.

³ Zob. objaśn. 3 na s. 149.

⁴ Chodzi o stosowaną w arytmetyce metodę dedukcyjną, polegającą na podstawianiu wielkości, o których wiadomo, że są fałszywe, aby dotrzeć do prawdziwych. Zob. Schott, *Cursus*, s. 35-36.

⁵ Zob. objaśn. 3 na s. 172.

⁶ Zob. objaśn. 5 na s. 329.

⁷ Tj. architektury.

⁸ Zob. objaśn. 3 na s. 127.

⁹ Aratos z Soloj (zm. 245 p.n.e.) był autorem poematu astronomicznego *Fajnomena* zachowanego w przekładach na łacinę autorstwa Germanika, Cyserona oraz Awienusa, przyswojonego literaturze polskiej przez Jana Kochanowskiego.

¹⁰ W oryginale gra słów: „Aratos” i „exarabit” (‘zaorze’).

¹¹ Problem wykreślenia za pomocą liniału bez podziałki i cyrkla kwadratu o polu równym powierzchni danego koła został sformułowany w starożytności przez szkołę pitagorejską.

¹² *nieustający trud stale poruszającej się maszyny* – tj. dążenie do wynalezienia mechanizmu, który raz uruchomiony mógłby pracować w nieskończoność (*perpetuum mobile*); pierwsze wiadomości o próbie jej skonstruowania sięgają przełomu średniowiecza i renesansu.

¹³ *nieustannie dedykuje „Oratora”* – metaforycznie: rozślawia (zapewne w nawiązaniu do *Oratora* Cyserona).

Cóż dopiero w dziedzinie medycyny, która takie bogactwa wyprasza *Aforyzmami* Hipokratesa¹, że dorównują one – ku zazdrości Persji – majątkowi bogacza Krassusa. Czczył ją też Dionizjusz² w swym królestwie oraz Konstancjusz³ i Hadrian⁴ na cesarskim tronie. Za tę fatalną dla chorób wiedzę starożytność, oprócz Pajeona⁵, do rzędu bóstw zaliczyła także Eskulapa⁶, skoro podając innym zioła, święcili triumf, jednocześnie ratując ciało i zażegnując niebezpieczeństwo śmierci.

Nie pominę też prawników, którzy oprócz tego że umieścili na niebie Iwona⁷, parającego się tą profesją, królują również poza niebem.

A teologia? Mieszkańcy niebios uświęcili ją własnymi imionami. Do tego Augustyn dał jej przenikliwość [*acumen*], ojcowie dowody [*argumenta*], Tomasz⁸ wszystko. Zawsze boskością przewyższa ona inne nauki, zarówno wówczas gdy granic łaski nie przesuwają poza granice wolnej woli, jak i wykładając o Bogu w ciele, a jeszcze wspanialej o Bogu samoistnym albo też w osobach.

Lecz o ileż honory oddawane wymowie wyprzedzają inne! Słyszeliśmy, że w Atenach obdarzono ją tronem, wozem imperatorskim w osobie Diona⁹, laurami Nestora¹⁰, złotymi posągami Gorgiasza¹¹; rzymskimi *fascēs* – Tulliusza¹²; królestwami i koronami w osobie Proajresiosa¹³, itd.

---

¹ Hipokrates z Kos (zm. ok. 370 p.n.e.), prekursor wiedzy medycznej, autor m.in. *Aforyzmów*, zbioru mądrości z zakresu wiedzy o człowieku.

² Być może chodzi tu o tyrana Syrakuz Dionizjosa. Nepos (*Di.* 2) w żywocie Diona wzmiankuje o wykorzystaniu medyków przez Dionizjosa Młodszego, gdy ważyły się losy jego przyszłej władzy, do uśpienia ojca, Dionizjosa Starszego, który we śnie zmarł.

³ Chodzi być może o Flawiusza Waleriusza Konstancjusza Chlorusa I, cesarza rzymskiego w latach 293-306, ojca Konstantyna Wielkiego, albo też o syna Konstantyna, Konstancjusza II, po śmierci ojca panującego w latach 337-361.

⁴ Cesarz rzymski Publiusz Eliusz Hadrian był znany m.in. jako opiekun uczonych.

⁵ Wspominany m.in. w *Iliadzie* (V 401-402; V 899-904) jako uzdrowiciel Hadesa i Aresa.

⁶ Eskulap to syn Apollina i Koronis, biegły w naukach lekarskich, potrafiący wskrzeszać nawet umarłych. Po śmierci został wyniesiony na niebo i umieszczony wśród gwiazd. Zob. Hyg. *Astr.* II 14.

⁷ Św. Iwo z Bretanii (1253-1303), prawnik.

⁸ Tj. św. Augustyn z Hippony, ojcowie Kościoła i św. Tomasz z Akwinu.

⁹ Diona z Prusy (40-115) na swym triumfalnym wozie miał posadzić cesarz Trajan. Zob. Philostr. *Vit. soph.* I 7,4.

¹⁰ Nestor – mityczny król Pylos, słynący z długowieczności i pięknej wymowy. Zob. Hom. *Il.* I 247-252; IV 293-294.

¹¹ Gorgiasz miał być uhonorowany złotym posągiem, który stanął w delfickiej świątyni po ogłoszeniu przezeń mowy podczas igrzysk pytyjskich. Zob. Philostr. *Vit. soph.* I 9,2.

¹² Cyzeron urząd konsula, bo na niego tu z pewnością się wskazuje, pełnił w 63 r. p.n.e.

¹³ Proajresjos (276-366), sofista ateński, miał z kolei otrzymać w Rzymie spiżowy posąg naturalnej wielkości z napisem „Ε Βασιλεύουσα Πῶμῃ τον Βαιλεύοντα των λόγων”

Do wskazówek tych stosują się wstępy filozoficzne, takie jak kilka podanych wyżej.

Podrozdział 4

Drugi wariant wymowy przygotowanej na każdą okoliczność: pozwała się ona wypowiadać w sposób godny pochwały za pomocą dowolnego stylu

Sztuka ta umożliwia to podwójnie. Po pierwsze, kiedy przemawia się, naśladując styl znakomitych autorów, to znaczy raz na modłę Tulliusza, innym razem Lipsjusza albo Puteana, kiedy indziej Pliniusza albo Seneki itd. W ten sposób przemawiać nie potrafiłby nikt, chyba że dzięki lekturze owych autorów przyswoił sobie ich stylistyczną normę. Przykład takiej wymowy można jednak znaleźć w *Allocutio III* Guinigiego¹, gdzie autor ten doskonale opowiada pewną historię w stylu cycerońskim; także Famiano w *Prolusiones Academicae* (*Academia secunda*)² z powodzeniem naśladuje styl różnych poetów. Po drugie, kiedy zmienia się styl, wyrażając nawet jedną i tę samą myśl, tj. raz krótko i zwięźle, innym razem bujniej, raz z zastosowaniem akuminu [*acute*], a kiedy indziej erudycyjnie, to spokojnie, to z większą gwałtownością.

Załóżmy, że właśnie tak zróżnicowanym stylem trzeba wyrazić np. taką myśl: „Unikaj beczynności, z której bierze się rozwiązłość”. Mówca, którego tu kształcimy, następująco odda tę myśl w zróżnicowanym stylu. Na początek w stylu zwięzłym i operującym krótkimi zdaniami [*stylus pressus et concissus*] wyrazi się tak: „Słusznie nienawidzi się wszelkiego zepsucia, ale już najbardziej beczynności. Kto się jej nie obawia, powinien się bać, że wystawi na pośmiewisko wstyd: słabnie on, jeśli ktoś słabnie z powodu beczynności³. Ten szczególnie wróg pobawia *virtus* mocy, toteż i skromność nie ma się bezpiecznie, kiedy poddajesz się miękko temu pociskowi próżniactwa”. Zaś w stylu alegorycznym [*stylus allegoricus*] tę samą myśl odda się tak: „Kto nie znał zepsucia, wpoila mu je nauczycielka Gnuśność. Nigdy się bardziej nie spodziewaj katastrofy Wstydu, niż kiedy trafiasz na mieliznę beczynności. Po tym Oceanie Spokojnym bezpiecznie nie pożeglujesz: burzy się on i często rodzi inne jeszcze burze⁴. Nazywa się «Spokojny», ale się na niego nie zdawaj – splugawiony jest narodzinami miłostek [*veneris*], Wenus się narodziła w tych stojących

---

(„Król świata, Rzym, królowi wymowy”), cesarz rzymski nadał mu honorową godność dowódcy wojsk. Zob. Eunap. *Vit. soph.* 492.

¹ Zob. Guinigi, *Allocutio III Tursellinus, sive Dialogi pars tertia. De comparatione M. Tullii Ciceronis et Publii Vergilii (Allocutiones, s. 66-87)*.

² Zob. Strada, *Prolusio sexta. Academia secunda, sive De stylo poetico, qui tum admotis rursus ad oculos Poetis, tum exemplis ad eorum imitationem conformatis, tum demum iudicio de singulis prolato, qualis esse debeat, ostenditur (Orationes variae, s. 340-369)*.

³ Woryginalne gra słów pokrewnych: „marcet” (‘słabnie’) i „emarcescat” (‘słabnie’).

⁴ Woryginalne gra słów pokrewnych: „aestuat” (tu: ‘burzy się’) i „aestus” (‘fale’, tu: ‘burze’).

wodach. Jeśli ci miła woń *virtus* i sławy, uciekaj od tych mielizn! Wszystko, co bez ruchu, to zazwyczaj cuchnie «i psuć się zaczynają nieruchome wody»”¹. A tę samą myśl w bujniejszym stylu [*stylus amplior*] wyrazi się następująco: „Mało co bardziej szkodzi *virtus*, mało co łatwiej zabija wstyd, niż gdy ktoś pozwala na jakiś czas odwieść się od postanowienia życia w *virtus* na manowce lenistwa, ze ścieżki pracy – nad przepaść nieróbstwa. To właśnie jest owa macocha *virtus*, rafa skromności, skażenie tego, co czyste, katastrofa wstydu, zarzewie rozwiązłości, podnieta zbytku, morderczyni powściągliwości. Kto raz pozwolił sobie na beczynność, tego lęk przed karą nie odwiedzie od straszliwych zbrodni, nadzieja na nagrodę nie zachęci do uczciwości, a piękno *virtus* nie sprawi, że umiłuje czystsze życie. Któż by zatem jeszcze chciał ulegać bezwładowi beczynności? Któż chciałby wpaść w leniwe otępienie?” W stylu erudycyjnym [*stylus eruditus*] to samo można by wyrazić tak: „Któż by się nie bał beczynności? Haniebny to błąd: rodzi Sardanapalów². W tej Kampanii³ znajduje się królestwo Wenus. Żadnemu Ajgistosowi⁴, co się oddał lenistwu, nie brakło własnej Fedry⁵. Nawet Hannibala nic innego nie zmiękczyło, aby go wreszcie złamać, jak tylko kampanijski wypoczynek. Droga *virtus* nigdy nie jest miękko wyścielana, a skromność na łonie gnuśności nigdy nie wypoczęła dobrze. Zatem ktokolwiek kwiat [*flos*] ten ma w cenie, niech się tej Flory [*Flora*]⁶ boi”. W stylu opartym na akuminie [*stylus acutus*] można by oddać to samo w ten sposób: „Gdy komuś czas mija w beczynności, temu już uwiadł wstyd. Jest on z pewnością zaróżowiony, lecz róża ta kocha się w cierniach trudów i trosk, a czerwieni się dopiero na słowo «beczynność». A jeśli beczynność karmi ognie Kyprydy⁷, to te same płomienie są szkodliwe dla róż – w nadmiernym skwarze kwiaty palą się i więdną”.

---

¹ Por. Ov. *Pont.* I 5,6.

² Los Sardanapala, ostatniego króla Asyrii, opisuje Justynus (*Epit.* I 3). Przeciwno królowi, który był tak zniewieściał, że ubierał się w kobiece szaty i przebywał wyłącznie w towarzystwie swych nałożnic, rządząc za pośrednictwem namiestników, zawiązano spisek, a on sam, w obliczu zagrożenia, popełnił samobójstwo, rzucając się w ogień (co Justynus uznał za jedyny męski czyn Sardanapala).

³ Zob. objaśn. 2 na s. 102.

⁴ Ajgistos nie wyruszył pod Troję razem z królem Agamemnonem, ale jako kochanek Klitajmestry, żony władcy, wspólnie z nią przygotował spisek przeciwko Agamemnonowi, podstępnie zamordowanemu w łaźni po jego powrocie z wojny.

⁵ Fedra, córka Pazyfae i Minosa, wskutek interwencji Wenus, mszczącej się na potomstwie Feba (Pazyfae była jego córką) za wyjawienie Wulkanowi jej romansu z Marsem, zakochała się w swym pasierbie Hippolitosie, a odrzucona doprowadziła do jego śmierci.

⁶ Rzymska nimfa czy też bogini sprawująca pieczę nad kwitnieniem. Jej imię wywodzi Owidiusz (*Fast.* V 195-274) od słowa *χλωρός* ('zieleniejący', 'kwitnący'). Tutaj jako antonomazja i metonimia na oznaczenie sielskiego wypoczynku.

⁷ *ognie Kyprydy* – pożądanie. Kypryda – Wenus, która przyszła świat na Cyprze, gdzie też znajdowała się główna siedziba jej kultu.

Abyś jednak sprostą tej drugiej dziedzinie wymowy nacechowanej przezornością i dostąpił chwały, jaką się z nią wiąże, na początek dla ułatwienia przeciwicz w praktyce wszystko to, co w pierwszych rozdziałach zostało powiedziane o stylu bujnym [*amplus*], alegorycznym [*allegoricus*], opartym na akuminie [*acutus*] czy erudycyjnym [*eruditus*].

Rozdział III

Trzecia odmiana wymowy: wymowa uczona, cechująca się nadzwyczajną ogładą

Wymowa uczona mogłaby być zarówno wymową improwizowaną, jak i wymową przygotowaną na każdą z okoliczności, które to właśnie przed chwilą omówiliśmy – chodzi jednak o to, że nie ma ona zwyczajnego charakteru i nieczęsto się jej używa. Można by ją z drugiej strony nazwać nadzwyczajną, ale w innym znaczeniu niż się tu przyjmuje. Abyś zatem tę trzecią odmianę wymowy odróżnił od pozostałych, uwzględnij te wskazówki:

1. Wymowę uczoną [*scholastica*] można tu przeciwstawić wymowie obywatelskiej [*civilis*], o której gdzie indziej¹. Owa wymowa uczona może być zwyczajna, tj. mieć za temat sprawy, o których na ogół oratorowi przychodzi mówić; lecz gdyby traktowało się o nich w sposób niezwykły, czyli tak, jak powiem za chwilę, to mieścić się to będzie w nowej odmianie zdumiewającej wymowy. Wymowa uczona może też być nadzwyczajna, może ona mianowicie mieć zaskakujący temat, przez co masz rozumieć wynalezienie [*inventio*] niepospolitej tezy [*propositio*] i argumentacji [*argumenta*], albo też nadarza się materia mowy, która narusza porządek i utarty zwyczaj, gdy chodzi o samego mówcę i o większość przypadków.

2. Ażeby ta odmiana wymowy cechowała się nadzwyczajną ogładą (a dzięki temu budzi podziw), nie należy zabiegać o nic innego, jak właśnie o to, by wsparła się na dziesięciu fundamentach zdumiewającej wymowy, które zostały obszernie przedstawione w pierwszej części tej książeczki. Ważne jest tu zatem przede wszystkim wynalezienie zaskakującej tezy [*inventio propositionis*], o czym mowa w rozdziale III i VIII. Ważne jest tu wszystko, co powiedziano o niezwykłym połączeniu tematów i okoliczności, a także o różnych sposobach rozwijania tematu w sposób zaskakujący, ważne są też zdumiewające spostrzeżenia [*sensus admirabiles*], niezwykły akumen, niezwykła i trafnie dobrana erudycyjna wiedza oraz inne rzeczy, o których już mówiliśmy. Sprawiają one, że uczona [*scholastica*] wymowa cechowała się będzie nadzwyczajną ogładą niezależnie od tego, czy jej temat będzie zwyczajny, czy też nadzwyczajny.

---

¹ Tj. w podręczniku *Suada civilis*.

3. Wzory takiej wymowy to *Panegiryk* Pliniusza, *Mowy* Giovaniego Battisty Ferrariego, panegiryki napisane przez ojca Pawła Kuhna, takie jak *Łuk pokoju*, *Królewskie trofeum* czy *Nieśmiertelne dzięki*¹, a także większość panegiryków współczesnych autorów. Ale nawet w moich oracjach można dopatrzeć się choćby cienia tego rodzaju wymowy: odsyłam cię tu do *Mariańskiego mówcy* czy też *Panegiryków dla Najświętszej Dziewicy Matki i Jej Świętych Czczycieli*². Nie chcę przy tym przypisywać sobie choćby odrobiny zasługi, jeśli chodzi o zdumiewający styl, ani też jeszcze chętniej żebrać u czytelników o tę nietrwałą, zbutwiałą cząstkę chwały, a jedynie dać ci wytyczne.

---

¹ Trzy panegiryki Pawła Kuhna (zob. objaśn. 8 na s. 117) pod tymi tytułami (*Arcus pacis*, *Trophaeum regale*, *Immortales gratiae*) opublikowano w zbiorze: *Plinius Polonicus. Illustres e Societatis Iesu Polona oratores in honorem gratiamque Perillustris ac Magnifici Domini D. Stephani a Leszno Leszczyński* [1667], s. 1-109.

² Zob. objaśn. 5 na s. 88.

Rozdział IV

Czwarta odmiana znakomitej wymowy: mowa obywatelska albo polityczna o nadzwyczajnym charakterze

Także wymowie obywatelskiej [*civilis*] nie brak wspaniałości, jeśliby opierała się na pewnych zasadach. Z kolei pod nazwą „obywatelska” masz rozumieć wymowę mającą zastosowanie podczas sprawowania poselstw albo też stosowaną w kurii i na obradach senatu, albo wymowę wodza, a częstokroć silniej zagrzewa ona żołnierzy do walki niż dźwięki trąb, albo też taką, która ma miejsce podczas wywiązywania się z oratorskich powinności, obejmujących powitania, powinszowania, podziękowania, mowy pogrzebowe itd.

Ponieważ właściwym miejscem, aby o nich mówić, była *Swada obywatelska* (celowo tak właśnie zatytułowana), poświęciłem temu całą tamtą książeczkę, dlatego w tym miejscu nie odgrzewam obmierzłej kapusty¹ i po raz wtóry jej nie łykam. Chciałbym ci tylko przypomnieć, że mówcy obywatelskiemu [*civilis*] podziw i uznanie jedna nie tyle uczona [*scholastica*] odmiana wspaniałej wymowy, ile odmiana obywatelska [*civilis*], z wielką pilnością ukształtowana tak, by uwzględnić reguły rządzenia państwem. Dlatego przydatne będzie tu zapoznanie się bliżej z Tacytem² i sekretami jego sztuki, a także z *Politica* Lipsjusza³ albo Chokiera⁴, jak też innymi dziełami tego rodzaju. Także z historią twego królestwa i innych państw, a ponadto słuchanie, gdzie się tylko da, i czytanie dzieł polityków, ażeby dla zdobycia uznania wydobyć z ich mów wszystko, o czym wiadomo, że zjednało im uznanie.

---

¹ Zob. objaśn. 4 n as. 81.

² Korneliusz Tacyt (zm. ok. 120 r.) był autorem żywotu swojego teścia Agrykoli (*De vita et moribus Agricolae*), dziełka poświęconego Germanii (*De origine et situ Germanorum*), wymowie (*Dialogus de oratoribus*) oraz prac historycznych (*Historiae* oraz *Annales*). O stylu Tacyta zob. *Z dziejów attycyzmu*, s. 29-30, 38, 57.

³ Zob. objaśn. 6 na s. 301.

⁴ Jean de Chokier de Surler (1571-1656), belgijski prawnik i historyk, wydał m.in. licznie wznawiane *Thesaurus politicorum aphorismorum* (1610), *Tractatus a legato* (1624) czy *Syntagma repetitae editionis de commutationibus beneficiorum* (1632).

Tutaj się, Czytelniku, zatrzymaj i słuchaj

To tyle, jeśli chodzi o niepospolitą wymowę, bo też i nie wiem, jaki Momus zwraca uwagę na plebs czy oratorską hołotę tak, jak na najlepszych obywateli i arystokrację tego Lacjum¹, czy też, jak ich nazywa dawny poeta: „Ludu niepokalaną kwiata i rdzeń wymowy”².

Zatem jeżeli mierzysz jak najwyżej, od plebsu trzymaj się z dala. Przecież także dla Tulliusza nie dość było być obywatelem rzymskim, chyba że takim, który by dzierżył urząd konsula w gronie najwyższych urzędników państwa. A wszelako takim bądź pretorem miejskim albo konsulem³ w Rzymie, abyś nie wzbraniał się też przed władzą prokonsularną⁴ w Attyce. Przecież także Rzymianin Tulliusz uważa, że nieattycki sposób wymowy jest tłusty i niesmaczny⁵. A poza tym, jeżeli tę naszą metodę zaczepiasz, Teonie czy Timonie⁶ albo też jakiś cenzorze z rodziny Katona⁷, to w niejedną godzisz kark, jakby chciał Kaligula⁸, bo też i w niejedną głowę. Przymierzasz się do zamachu na umysłowość naszych czasów, jakkolwiek ostrze umysłu wysilasza tylko przeciwko mnie jednemu. Mylisz się, utożsamiając z wymową nadętą i przynoszącą wstyd zwyczaje panujące w wieku erudycji i odmianę swady oszlifowaną na pilniku współczesnego sądu. Chociaż i dawna odmiana ma swoją rację, to i nowości (o ile jakaś tu jaśnieje czy błyszczy) nie brakuje powabu. Podobnie nic nie zdobywa sobie prędzej sceny i widowni, jak właśnie coś, co jak najbardziej cechuje nowość czy niezwykłość.

---

¹ *obywateli i arystokrację tego Lacjum* – metonimicznie: najlepszych mówców posługujących się łaciną.

² Por. Enn. *Ann.* IX 305. Odwołanie także u Cicerona (*Brut.* 15,58).

³ Konsul – w czasach rzymskiej republiki urzędnik w stojący na czele państwa, przysługiwała mu najwyższa władza w Rzymie, a poza nim w czasie wojny. Był to urząd jednoroczny i kolegialny (corocznie wybierano dwóch konsulów. Pretor miejski (*praetor urbanus*) to w czasach rzymskiej republiki urzędnik, w którego kompetencji spoczywała najwyższa jurysdykcja cywilna i karna w Rzymie. Istniał poza tym urząd pretora zajmującego się sprawami cudzoziemców (*praetor peregrinus*), a także urzędy pretorów zajmujących się poszczególnymi dziedzinami sądownictwa. Był to urząd jednoroczny.

⁴ W czasach republiki rzymskiej urząd zarządcy i dowódcy wojskowego prowincji (prokonsulat) otrzymywało się na okres roku (poza wyjątkowymi przypadkami) po sprawowaniu konsulat.

⁵ Zob. *Z dziejów attycyzmu*, s. 40-46.

⁶ Teon – kąśliwy krytyk (zob. objaśn. 2 na s. 119). Timon – przysłowiowy mizantrop, tytułowy bohater dialogu Lukiana (*Luc. Tim.*).

⁷ Tj. nazbyt surowy krytyk – w odwołaniu do postaci Marka Porcjusza Katona Starszego (234-149) o przydomku *Censorius*, byłego cenzora słynącego z surowych obyczajów.

⁸ Kaligula miał pewnego razu wyrazić życzenie, by naród rzymski miał jeden kark (aby móc za jednym zamachem ściąć mu głowę). Zob. Suet. *Cal.* 30.

Przecież i róża symbolizuje wiosnę, a wszelako niegdyś zaczęły być w cenie także zimowe róże, dar słany przez Egipt¹. Zachwycił się nimi dawny Rzym, gdyż nie weszły jeszcze w zwyczaj, ponieważ były nowe. Żebyś jednak nie ćwiczył na mnie na próżno ręki i jałowego umysłu Momusa, tak cię, aczkolwiek zgodnie z zasadami chrześcijańskiej nauki, przeklinam, jak wieszcz z Bilbilis² oratora Fуска – chociażbyś jako mówca się ode mnie różnił, to obyś wciąż jednak:

Na rynku budził podziw i w pałacu króla,
a podwoje niech palmy najliczniejsze zdobią³.

---

¹ Tj. róże z barwionych opiółków rogowych. Zob. Plin. *Nat.* XXI 3.

² Tj. Marcjalisa, pochodzącego z miejscowości Augusta Bilbilis w Hiszpanii.

³ Por. Mart. VII 28,5-6. Zob. też objaśn. 2 na s. 76.

ANEKS

François Vavas seur
Do wykształconego Czytelnika¹

[...]²

Zatem styl wymowy powinien być jednolity i spójny, a nie stanowić mieszaniny liczniejszych odmian. Należy zaś wzorować się na jednym albo nie naśladować w ogóle, aby z powodu wielości nie powstał chaos. Słowem, pozostaje do rozważenia drugie zalecenie – żeby postawić przed sobą kogoś wyjątkowego i wybitnego, w którego byśmy stale z całą uwagą i w skupieniu się wpatrywali, którego naśladowalibyśmy od najlepszej strony i do którego chcielibyśmy się całkowicie upodobnić w mowie.

Kogóż to zaś, gdyby przeszukać całą starożytność, dzieje i ogromną liczbę mówców, już nie powiem, że postawilibyśmy wyżej niż Tulliusza, ale choćby z nim porównali? Któż to czy wśród Greków, czy Rzymian miał większą wiedzę, jeśli chodzi o wszystkie normy, zalecenia i reguły, na których opiera się wymowa? Kto był biegłyjszy we wszystkich dziedzinach pisarstwa, czy to w epistolografii, czy w oratorstwie, czy w rozważaniach dotyczących retoryki i filozofii? U kogóż to, czytając bądź słuchając, widzieliśmy większą rozwagę w wydawaniu sądu, przenikliwszy umysł, żarliwszy zapał, większą pilność, pracowitość i wytrwałość? Tak że jeśli przyjrzeć się temu wszystkiemu z osobna, to on ze swoimi umiejętnościami zdaje się najwspanialszym z istniejących wzorem wymowy dla następnych epok, które wszystkie te przymioty zawdzięczają tylko jemu i nikomu innemu.

Jakkolwiek potem tyle wieków wyraziło mu swe uznanie, ile upłynęło od jego aż do naszych czasów, to owa niebiańska chwała nieomal boskiego męża stałaby się daremna, gdyby nie podjęto koniecznej jego obrony przeciwko tym, których nie satysfakcjonuje wymowa jedyna w swym rodzaju i jak dotąd najlepsza, mimo że upłynęło już tyle czasu. Niektórzy go bowiem ganią, a żeby nie zdawało się, że ganią tylko oni, dowodzą, że także w jego czasach nie wszyscy go aprobowali, że jego styl mowy nie podobał się Brutusowi czy tym, którzy zaliczani byli do attycystów. Ci, co tak mówią, powinni by stanąć koło Brutusa i attycystów, a sami by tyleż od nich odstawali, co tamci od Cyncerona. A skoro tym naszym krytykom tak daleko do Brutusa oraz pozostałych pod względem znakomitości i wyjątkowości wymowy, jak oddaleni są od niego nie tyle o lata, ile wieki, z jakiego powodu, dlaczego, słusznie gardząc ich pismami, mielibyśmy się bać ich sądu na temat człowieka tej miary?

---

¹ W aneksie zamieszczono fragment listu poprzedzającego zbiorowe wydanie oracji (1646) François Vavas seura (1605-1681), francuskiego jezuita, teologa, kaznodziei i poety. Autor podejmuje w nim różne zagadnienia stylistyczno-literackie. Źródło przekładu: F. Vavas seur, *Opera omnia*, Amstelodami 1709, s. 181-185.

² W pominiętej wstępnej części listu autor traktuje nt. konieczności naśladowania w wymowie pojedynczego stylistycznego wzoru.

Brutus nie uznawał stylu wymowy Tulliusza? Ale uznawał Attyk, który uchodził za rozsądnego, przenikliwego i prawdomównego sędziego w tych sprawach. Uznawali Cezar, Sulpicjusz, Lukcejusz, Celiusz, Plankus¹ i inni, których imiona jeślibyś w listach wymazał, to i tak nie potrzebowałbyś żadnych dodatkowych dowodów, żeby móc przysiąc, iż napisał je Tulliusz. Uznawał Kwintylian, który orzeka, że to nie tyle człowiek wymowny, ile wzór wszelkiej wymowy². Uznawał Pliniusz Młodszy³, który, nie zadowolwszy się tym, jak wysławiali się współcześni, przywrócił, na ile posługiwał się nią sam, wymowę Cyncerona, już wówczas uległą złym wpływom czasów i jakby zanikającą.

Nie uznawali attycyści? A jacy to? Może ci wyposzczeni, wychudli, zabiedzeni, nie mający pojęcia, cóż to jest attycyzm, który według swych deklaracji naśladowali, albo czym Ajschines różni się od Lizjasza, a od nich obydwu Demostenes. A wszak ci trzej, nadzwyczaj do siebie nawzajem niepodobni, mówili po attycku – każdy to przyznaje. Znakomitą to dziś, doprawdy, mamy zdolność oceny, jeśli mamy słuchać przeciwników Tulliusza, którego jednako czcili, jednako podziwiali, jednako tłumnie i wśród oklasków sławili sędziowie i lud, zaś tamtych niemal nikt wówczas nie brał na adwokatów, a jeśli wziął, to ich wyśmiewał albo gdy zaczęli mówić, opuszczał, nad co nie wiem, czy jest coś bardziej żalosego.

Czy też jeśli zamiast raczej wytykać im błędy w odwołaniu do Tulliusza, mamy w oparciu o ich opinię lekkomyślnie uznać, że Tulliusza trzeba zganić? Czyż Cynceron uznał roszczenia attycystów, których ostro i uczenie zganił w trzech miejscach: w księdze *O sławnych mówcach*, po drugie – w *Oratorze* i po trzecie – pisząc *O najlepszym rodzaju mówców*, i czy im nie pokazał, jak mało wiedzą o sobie i o prawdziwych attycystach? Czyż uznawał Brutusa, którego jak go rozsądnie ocenił, tak szczerze, co o nim myśli, napisał do ich wspólnego przyjaciela Attyka?

„Brutus, powiada, przesłał mi swoją mowę wygłoszoną na Kapitolu⁴ i prosił, abym ją bezstronnie ocenił i poprawił, zanim ją opublikuje. Mowa zaś, jeśli chodzi o treść i formę, napisana jest tak elegancko, że nie da się bardziej”⁵. Czy nie dostrzegasz, jak jej przyznaje jedynie elegancję, która u mówcy jest wymogiem elementarnym i przypisanym stylowi prostemu? „Ja jednak, wypowiadając się w tej samej sprawie, przedstawiłbym temat bardziej płomiennie. Znasz osobę mówiącego”⁶. Zobacz, jak wskazuje, że przeciwnie, brakuje jej siły, powagi i obfitości, których wymagały zapał i osoba takiego bohatera.

---

¹ Nazwiska adresatów korespondencji Cyncerona zgromadzonej w zbiorze *Epistulae ad familiares*.

² Kwintylian (*Inst.* X 1,112) podaje, że w ten sposób sądzili o Cynceronie jego współcześni.

³ Zob. Plin. *Ep.* 1,20.

⁴ Po zamordowaniu Cezara.

⁵ Cic. *Att.* XV 1a,2. Por. *Z dziejów attycyzmu*, s. 22-23, przypis 4.

⁶ Por. Cic. *Att.* XV 1a,2.

„Toteż poprawić jej nie mogłem. Nasz Brutus bowiem ułożył mowę tak, że wyborniej się nie da – według tego, jakiego rodzaju chce być mówcą i co sądzi o najlepszym rodzaju wymowy”¹. Ależ bynajmniej wcale przy tym nie obstaje i się nie obawia wyrazić z uznaniem o czymkolwiek w mowie Brutusa z wyjątkiem elegancji! „Lecz ja jestem całkiem inny, słusznie czy niesłusznie”². Jak najślusniej, mój Ciceronie, i ani ty nie wątpisz, że tak jest, cokolwiek byś mówił, ani też nie wątpię ci, którzy nie chcą popełniać błędów. „Chciałbym jednak, abyś przeczytał mowę, jeśli jeszcze tego nie zrobiłeś, i upewnił mnie, co do twego własnego o niej sądu”³. Zrobił to przecież i w listach dał do zrozumienia, że obaj są tego samego zdania. „Choć obawiam się, żebyś kierując się swym przydomkiem, nie zbłądził i ferując sąd nie stał się hiperattykiem. Ale jeśli wspomnisz na Demostenesowe gromy, to zrozumiesz, że można jednocześnie mówić po attyku i z mocą”⁴. Niepotrzebnie obawiał się o sąd Attyka, który zarówno odpisał Cycleronowi, zapewniając o tym, o czym mówię, jak i usilnie go namawiał, aby orację napisaną przez Brutusa ułożył jednak od nowa i wydał jako mowę niby wygłoszoną przez tamtego⁵. A czymże to było, że wołał mowę Cycrona, jeśli nie krytyką oracji Brutusa?

Ale wcześniej mówiłem o tym, co sądził Attyk według Cycrona. Teraz będzie mowa o tym, jak mało sam Cyceron zgadzał się zarówno z tym, co Brutus pisał, jak i jego opinią. Co widać także na podstawie tego, że wykazawszy w *Mówcy* i niektórych innych pismach, że Brutus mu nie dorównywał, sam się nic nie zmienił, a przeciwnie, utwierdził w swym sądzie jeszcze bardziej i wołał zostać przy swoim zdaniu oraz tym, co myśleli pozostali, niż zgodzić z Brutusem i garstką innych. Napisał bowiem nawet do Attyka tymi słowami: „Zdarza się to również złym mówcom”⁶. A myślisz, że inaczej w przypadku Brutusa, utalentowanego i wykształconego? O czym przekonaliśmy się w związku z edyktem. Napisałem na twoją prośbę. Mnie się podobał mój, a jemu – jego. Przecież nawet gdy prawie przez niego poproszony napisałem dedykowaną mu pracę o najlepszym rodzaju wymowy, nie tylko mnie, ale też tobie napisał, że to, co się podoba mnie, nie znajduje jego uznania. Dlatego pozwól, proszę, by każdy pisał za siebie. Każdy ma własną narzeczoną, ja mam swoją. Każdy się kocha po swojemu, ja po mojemu”⁷. I w ten sposób do Lepty: „Ogromnie się cieszę, że tak bardzo podoba ci się mój *Mówca*. Wszak przekonuję się, że w księdze tej zawarłem cały mój sąd na temat wymowy. Jeśli jest ona taka, jak piszesz, że ci się zdaje, to ja też cokolwiek znaczę. Jeśli jest

¹ Cic. *Att.* XV 1a,2.

² Por. Cic. *Att.* XV 1a,2.

³ Cic. *Att.* XV 1a,2.

⁴ Cic. *Att.* XV 1a,2.

⁵ Zapewne nawiązanie do listu, którego fragment cytowany jest poniżej (Cic. *Att.* XIV 20,3).

⁶ Tj. to, że uważają, że wszyscy inni są gorsi od nich.

⁷ Cic. *Att.* XIV 20,3.

inaczej, nie mam nic przeciwko, ażeby mój osąd chwalono o tyle mniej, ile braków ma ta książka”¹.

Dlatego w obliczu takiego autorytetu starożytności ci Brutusowie i tym podobne wyrzutki uciekają się do uzasadnienia niby do twierdzy. Oskarżają mianowicie Cyncerona o jakieś słowne rozpasanie i wybujałą wymowę, na której się ani specjalnie nie wykarmiła Rodos, gdzie właśnie z tego względu słuchał pilnie Molona, ani też styl, o którym sądził, że jest najlepszym korektorem tego błędu², ani się nią nie napawał w dojrzałym wieku, który zwykł odrzucać wszystko, co zbyt wiele i co kipi od młodzieńczej swobody i nadmiernego żaru. Chyba że przypadkiem to tę właśnie czcżą rozlewność mowy ganili w nim także starożytni.

Ale więcej mieliby do powiedzenia nasi ludzie, jeśli by zwrócili uwagę na to, co istotne i o czym również, jak widzę, przekonany był Pliniusz Młodszy, mianowicie, że nawet Tulliusz więcej wygłosił niż wydał. Można to poznać po mowach *W obronie Mureny* czy *W obronie Warena*, „w których krótkie i niejako nagie potępienie niektórych zbrodni wyrażone jest wyłącznie za pośrednictwem ich nazw”³. Mogliby zaś zarówno starożytni, jak i dzisiejsi ludzie zastanowić się, co robią, gdy to, co powinno uchodzić za najlepsze i specyficzne u mówcy, a być może będące dlań wszystkim, uznają u Tulliusza za godne ciężkiej nagany i potępienia. Cóż innego, u licha, jeśli nie obfitość i dostatek, już nie mówię, że pozwala uznać mówcę za szczególnie biegłego, ale że w istocie rzeczy i naprawdę czyni go mówcą? Albo też ze względu na jaką to jedną rzecz oracja, która przecież ma być wypracowana i poniekąd strojna, różni się od domowej i codziennej mowy bardziej niż ze względu na wielkość, wspaniałość oraz dostatnie i bogate wyposażenie? Gdzież ma być miejsce dla amplifikacji, która powiększa rzeczy albo też pomniejsza (znana wprawdzie pod inną nazwą, ale uznawana za amplifikację), jeśli by mówca chciał mówić zwięźle i pokrótce? Skąd wziąć tak liczne i tak rozmaite figury, jeśli by nie zrodziła ich i nie podsunęła jakaś żyzna i płodna bujność talentu? Jak z kolei rozmieścić ozdoby, każdą we własnym blasku, uwydatnić je i sprawić, by przyciągały wzrok, jeśli by mowa nie unosiła się, nie rosła, nie stawiała się wspanialsza i świetniejsza dzięki wielkiej scenie i wielkiej okazałości słów i myśli? Już sam okres retoryczny czy też zdanie, które przy zrytmizowaniu i wzajemnemu powiązaniu członów zawiera się między pierwszym a ostatnim słowem, czyż samo przez się nie tworzy pewnej wielkości – ograniczonej i nieprzekraczającej miary?

---

¹ Cic. *Fam.* VI 18,4.

² Styl w podwójnym znaczeniu, jako ‘styl wymowy’ i jako metonimia – w znaczeniu ćwiczenia sztuki wymowy dzięki częstym ćwiczeniom pisemnym (*stilus* to rylce do pisania, którego drugim, spłaszczonym końcem wymazywano błędy). Por. Cic. *De orat.* I 33,150-152; I 60,257. Apollonios Molon – nauczyciel retoryki.

³ Plin. *Ep.* I 20,7.

Niektórzy nasi Lakonowie nawet nie rozumieją, że zwięzłość w mowie jest czymś tak mało chwalebny, że Arystoteles w trzeciej księdze, gdzie wyklada reguły sztuki, wyśmiewa owych uczonych retorów wyznających m.in. tę zasadę, że część narracyjna [*narratio*] powinna być zwięzła¹. Wszak skoro Tulliusz lepiej niż inni wypowiadał się obszernie, potrafił poruszyć odbiorcę, czerpał ze skarbcza historii i starożytności, w stosownej chwili odchodził od tematu, sprawę dotyczącą konkretnych osób i czasu sprowadzał do twierdzeń ogólnych, a powagę łagodził nadzwyczajnym wdziękiem, to uważam, że przyniósł nam, jak nikt przed nim i po nim, jakieś bogactwo naturalne: dostatek i obfitość, pełne mocy, a pozbawione elementów zbędnych, służące omawianiu wszystkich zagadnień wedle ich znaczenia. A przez to w takim stopniu prześcignął wszystkich, jacy tylko do tej pory byli, mówców, w jakim mówcy prześcignęli pozostałych ludzi.

Dlatego pamiętam, że jeszcze kiedy się tym zajmowałem i poświęcałem temu pilne studia, bo przed paroma laty całkiem od tego odszedłem, zwykłem porównywać Tulliusza z Wergiliuszem, tak że skoro od obydwu nic nie mogło być doskonalsze w rodzaju, który reprezentowali, a jeden nie ustępował drugiemu, przyjąłem, że jeśli chodzi o owego poetę, największe znaczenie ma sztuka, a jeśli o tego mówcę – natura. I że z tego względu trudniej jest naśladować Cyserona niż Marona – to bowiem, czym obdarza i co wydaje z siebie natura, nie posiada reguł, natomiast posiada je to, co wytwarza sztuka (przecież sama sztuka nie jest niczym innym, jak zbiorem pewnych sprawdzonych reguł).

W niczym zatem nie krzywdzą Cyserona jego przeciwnicy, którzy starali się zwalczać go dawnym i nowym orężem. Raczej właśnie jego przyjaciele popierali kłamstwo. Po pierwsze chłopcy, którym daje się go do czytania, są jeszcze w wieku, gdy nie mają żadnego rozeznania w tym, co dobre, a każdy wówczas, gdy ma już jakąś zdolność oceny, odkłada go i prawie nic z niego na całą resztę życia nie zachowuje prócz poczucia przesyty i nudy. Następnie dorośli mężczyźni, choć sądzą, że jest on przecież najlepszym wzorem mówcy do naśladowania, to za mało go znają, a przez to zarówno sami naśladowują go źle, jak i powstrzymują czy odstraszą resztę od podobnego przedsięwzięcia, i w ogóle hańbią wszelkie naśladowanie, które tak mało gorliwcom wychodzi na korzyść.

Czyż nie widzimy, że bez wątpienia błądzi się tu na rozliczne sposoby i że mało brakuje, by naśladowanie uchodziło za niewarte zachodu? Cóż w tym nadzwyczajnego wyliczyć poszczególne słowa i pedantycznie przetrząsnąć, i nie użyć żadnego, którego wcześniej nie znaleźliśmy w pismach Cyserona? Przecież w odniesieniu do wielu z nich dotąd się wątpi, czy to sam Tulliusz użył ich w zachowanych pismach, i może znacznie liczniejszych użył w pozostałych, które utraciliśmy, a sięgnąłby po nieskończenie wiele innych, gdyby wymagał

---

¹ Por. Arist. *Rhet.* 1416b.

tego temat i konieczność. Jakież to nierozsądne przepisywać słowo w słowo wyrażenia i kopiować tylko periody. Przecież nauczywszy się tego, moglibyśmy zarówno bardziej oględnie, jak i bez ogródek naśladować i dokładnie oddać każdą stronę, nie uroniwszy żadnego słówka. Kiedy zaś piszemy rzeczy, których on nie tykał, jak dzieła historyczne, komentarze czy scholia, to jakaż to bezmyślność naśladować raczej to, co pisał, a co należało do odmiennego i całkowicie innego gatunku, niż zwracać uwagę na to, co zalecił dla tego gatunku, który uprawiamy?

Jak zatem będziemy naśladować? Po pierwsze, nie mam zamiaru podawać reguł naśladowania, ale pokazać, że źle się przysługują Cycleronowi ci, którzy niewłaściwie go naśladowują. Jednak zarówno błędy, które przedstawiłem, jak i wskazane zalety, będące odwrotnością błędów, mają znaczenie przepisu oraz pewną moc zasady, bo przecież każdy pojmuję, że w konsekwencji jedne należy pielegnować, a drugimi wzgardzić i ich poniechać. Zatem jeśli ktoś chciałby zaoszczędzić trudu, nie będę go zatrzymywać dłużej, ponieważ uważam, że wielka liczba reguł jest szkodliwa, natomiast praktyka jest niezbędna. Podam tylko tę, która mogłaby zastąpić jakieś wielkie retoryczne dzieło, jeśli by właściwie ją pojąć: niechże w istocie naśladowuje się Cyclerona, ale tak, jak Cycleron naśladował Demostenesa, u którego w żadnym z rodzajów mowy nie ma nic wartego pochwały, czego by tamten nie oddał w swych oracjach. Niech naśladowuje Cyclerona tak, jak on sam siebie naśladował, gdy powtarzał te same słowa oraz powiedzenia i stosował te same ozdoby mowy [*lumina dicendi*], a także gdy wracał trzykrotnie i częściej, jednak rozmaicie i odmiennie, do wszystkich myśli, ogólnych zasad, sposobów dowodzenia czy odpowiednio obszernego przyozdabiania, których wcześniej już raz użył.

Przy tym sądzę, że doskonały naśladowca powinien wziąć pod uwagę nie tylko to, co Tulliusz zrobił, ale czasem także, i to zwłaszcza, co by zrobił, gdyby był na naszym miejscu, to znaczy jeśli mówiłby na ten sam temat, będąc w tym samym wieku, przed podobnym audytorium, w tak wielkim albo tak nielicznym gronie osób, w królestwie, a nie w republice, w szkołach, a nie przed sądem, w senacie albo z trybuny publicznej [*Rostra*]. I dlatego, że się posłużę tym przykładem, jestem mocno przekonany, iż attycki rodzaj wymowy, nie taki, jak go niemądrze i na miarę swego rozumu pojmowali tamci, ale rzeczywiście i właściwie attycki, Cycleron odsunął od mównic i ław sędziowskich jako zbyt wątył a delikatny dla uszu sędziów oraz tłumu i przeznaczył go do szkół. Ma on bowiem być elegancki, nacechowany rozsądkiem i pozbawiony jakiegokolwiek wady, a tam traktuje się o sprawach bardzo przenikliwe i subtelnie.

Mówię, jak myślę. Ale inni, którzy będą mieli więcej czasu i chęć zbadania tego, mogą ocenić nasze przypuszczenie. A przy tym świadom jestem tego, że zarówno tę rzecz, jak i niektóre inne kwestie, o których wspomniałem, ująłem pokrótce i że można to było zrobić obszerniej. Było ich doprawdy nazbyt dużo, tak że pouczyłem o dwóch jedynie – że powinniśmy zawsze stosować

jeden styl wymowy i że ma to być styl Tulliusza – a już nieomal skomponowałem orację, chcąc napisać list. Pozostaje, wykształcony Czytelniku, cieszyć się, o ile okaże się, że tę postać czy wzór wymowy, którą przedstawiłem, oddałem w oracjach zbudowanych zgodnie z regułami sztuki. Jeśli niedostatecznie, to się nie zdziwię, że to, co pisałem kiedy indziej czy też przy różnych okazjach, napisałem inaczej, niż mi się teraz zdaje. Tak samo nie zdziwię się, że nie odtworzyłem zalet i ideału wymowy zawartego w pismach rzymskiego mówcy, skoro sam nigdy przecież nie byłem usatysfakcjonowany, uchwyciwszy ową formę w myśli czy też w procesie rozumowania, a mając wyrazić ją po swojemu, w postaci gorszej i zbyt niedoskonałej. Samemu zaś zagadnieniu ani nie pomogę, jeżeli w tych moich mowach ukazałem to, co mam za najlepsze, ani nie zaszkodzę, jeśli nie ukazałem.

Indeks

W skorowidzu uwzględniono postaci historyczne, biblijne, mitologiczne oraz literackie, a także nazwy geograficzne i astronomiczne występujące w *Phoenix rhetorum*. Zindeksowano ponadto stwory znane z mitów.

- Aaron 101
Absalom 106, 242
Achates 191
Achelous 131
Achilles 103, 115, 118, 145, 216, 218
Achim 162
Achiwowie 224
Adam 160, 228, 273, 284
Adriatyk (Adria) 224
Afra, św. 162
Afryka, afrykański 85, 258, 266
Agatokles 321
Agesilaos 238
Agnieszka z Rzymu, św. 151
Ajaks 216, 240, 265
Ajgistos 125, 340
Ajschines 310
Akademos 120, 232
Akteon 162
Akwilinus (Aquilinus) 160
Akwilon 181, 185, 287
Alanus 133, 161
Albrizzi Luigi 176, 298
Aleksander VII, papież 223
Aleksander Macedoński 107, 113-114, 117, 120, 124, 127-129, 133, 138, 141, 147, 150, 167, 210-223, 256-257, 274, 288-289, 295, 310, 336
Aleksandryjczycy 123
Aleksy, św. 99, 180, 295
Alfons X Mądry 269
Algidus 286
Alkida zob. Herkules
Alkinoos 95, 103
Alpy 101, 266
Alvarez Emanuel 135
Ambroży z Mediolanu, św. 87, 91, 151
Amfion 126, 132
Amor, Miłość 88, 137, 146, 152, 186, 196, 198, 241, 248, 251, 263, 299, 301, 313
Amyntas 221
Anacharsis 104
Anakreont 331
Anaksymenes 215-216, 310
Anchizes 315
Andrzej, św. 277, 282
Andrzej Żórawek (Świerad), św. 181, 296
Anglia 122
Anna, św. 272-273, 281
Anomianus 161
Antikyra 123, 230
Antioch IV Epifanes 86, 156
Antioch V Eupator 105
Antoni z Padwy, św. 239-240
Antonius (Marcus Antonius) 125, 137, 250, 330

Antygonis 122
 Anzelm z Canterbury, św. 152
 Apelles 97, 132, 216, 257, 296, 329
 Apollo, apoliński, Feb, Słońce 86, 103, 113, 116, 125, 133-134, 137, 149, 154, 191, 201, 253, 257, 301-302, 304, 335
 Arabia, Arabowie, arabski 77, 81, 123, 214, 219, 254, 258
 Aratos z Soloj 337
 Archelaos 122
 Archimedes 127, 236, 268, 329, 337
 Areopag 116, 171, 331
 Argo 168
 Argonauci 329
 Argus 131, 161
 Ariofarnes 247
 Arkadia, arkadyjski 123, 189
 Arktos 186
 Arystarch 270
 Arystofanes z Bizancjum 329
 Arystoteles 77, 78, 110, 122, 161, 216-218, 291, 330, 36
 Arystydes 118, 309-310
 Arystydes (Aelius Aristides) 245
 Asa 106
 Asklepiades z Fliuntu 334
 Asyria, Syria, Asyryjczycy, Syryjczycy 121-123, 131, 149
 Atanazjusz z Aleksandrii, św. 86, 90
 Ateny, Ateńczycy, ateński 80, 84, 115, 119, 121, 123, 145, 214, 215, 220, 310, 311, 338
 Atlanci 187
 Atlas 95, 107, 181, 187, 228, 265
 Attalos 149
 Attyka, Attycy, attycki, attycyzm 76, 79, 80-81, 112, 123, 208, 232, 244, 304, 314, 324, 345, 208, 232, 304, 345
 Attyla 93, 122, 279
 Aufidus 266-267
 Augustyn z Hippony, św. 90, 92, 119, 274, 302, 338
 Aulus 159
 Aurora, Jutrzenka 187, 296
 Aurory ludy 139, 213
 Austria 268, 282
 Auzoniusz (Decimus Magnus Ausonius) 321
 Awern 117
 Azja, Azjaci, azjański 123, 127, 167, 169, 174, 208, 212-213, 221, 245
 Azyniusz Pollion (Caius Asinius Pollio) 280
 Babilon 130, 257
 Bachus, Liber, Bromiusz 124-125, 151, 174, 234
 Baje 330
 Baktra 213, 310
 Balde Jakob 328
 Baran, konstelacja 108, 265
 Barberini Francesco 132
 Barclay John 146
 Bauhuysen Bernard van 108, 152-153, 160, 165
 Bazyli Wielki, św. 228, 255
 Belgia 80, 104, 110, 202, 224
 Bellerofont 194
 Bellona 85
 bełskie województwo 186
 Benedykt, św. 109, 187-188
 Beocja 213, 214
 Bertio Alessandro 89
 betlejemski 191
 Biderman Jakob 127, 164
 Boecjusz (Anicius Manlius Severinus Boethius) 303
 Bolesław I Chrobry 156
 Bolesław II Śmiały 158, 276
 Bolesław III Krzywousty 293
 Bonawentura, św. 207, 279
 Borgiasz Franciszek zob. Franciszek Borgiasz
 braclawskie województwo 186
 Branderburczycy 96
 Briareos 102, 260
 Bromiusz zob. Bachus
 Brutusowie 155
 Brześć, województwo brzeskie 185, 206
 Buzyrzys 247
 Bużeński 320
 Caussin Nicolas 236-237, 243-245, 270-271, 288, 306, 314

Cecylia, św. 277
 Cecylia Renata Habsburżanka 201
 Celiusz (Marcus Caelius Rufus) 333
 Centaur, konstelacja 284
 centaur 203, 258
 Ceres 104, 124
 Cetegus (Caius Cornelius Cetegus) 146
 Charidemos 122
 Charyty zob. Gracje
 Cheroneja 212, 214, 219
 Chimera 194
 Chiron 103, 218
 Chodkiewicz Anna Aloyza z Ostrogskich 297-298
 Chodkiewicz Karol 154
 Chokier de Surlet Jean de 344
 Chosroes 127, 236, 257
 Chryzyp 122, 302
 Cressolles Louis de (Ludovicus Cressollius) 309-310
 cudnowskie pola 200
 Cyceron Kwintus (Quintus Tullius Cicero) 128
 Cyceron Marek (Marcus Tullius Cicero) 76, 85, 122, 125, 128, 132, 141, 157, 160, 163, 174, 176, 223, 229, 234, 247, 250, 262, 277, 289, 300-303, 305, 316, 324, 333-334, 338-339, 345
 Cyceron Marek, syn (Marcus Tullius Cicero) 164
 Cyklady 225
 Cylicyjczycy 123
 Cymbrowie 303
 Cyprian z Kartaginy, św. 85, 174
 Cyrus II 78, 103, 124, 266
 Czarnieccy 168, 288
 Czarniecki Stefan 173-174, 182, 230
 Czterej Koronaci, św. 277

 Damokles 238
 Danaidy 304
 Dania 244
 Daniłowiccy 168
 Dares 147
 Dariusz III 150, 212-214, 254
 Dawid 242
 Decjusze 321
 Dedal 337
 Delfy, delficki 116, 191, 302
 Demokryt 129, 177, 218
 Demostenes 80, 121, 244, 250, 302, 310-311, 325
 Diogenes z Synopy 203
 Diomedes 224
 Dion z Prusy 338
 Dionizjos II 336, 338
 dobrzyńska ziemia 184
 Dodoński las 130
 Dolopowie 224
 Domicjan (Titus Flavius Domitianus) 97, 104, 120, 153
 Don (Tanais) 214
 Doria Giovanni Andrea 166
 Doryforos 257
 Drexel Jeremiasz (Hieremias Drexelius) 238-239
 Droga Mleczna 229
 Duns Szkot zob. Jan Duns Szkot

 Efez, Diana z Efezu 150, 257, 329
 Eforos 118
 Egipt, egipski 90, 122, 213, 257, 314, 330, 346
 Eleazar, wojownik 87,
 Eleazar, męczennik 94
 Elias 91, 106, 242
 Elizjum, Elizejskie Pola 79, 126
 Elżbieta, matka Jana Chrzciciela 163
 Emanuel Filibert 269
 Eneasz 265, 315
 Enkelados 260
 Ennius (Quintus Ennius) 345
 Ennodiusz 223
 Enoch 96
 Ens Gaspar 147
 Entellus 147
 Epifaniusz z Salaminy, św. 175
 Epiktet 309
 Erazm z Rotterdamu 152
 Eryk II Pamiętny 244
 Erymant, erymancki 123, 186, 189
 Erytrea 123
 Eskulap 338
 Eta 329

Etezeje 236, 238
 Etiopia, Etiopczycy 122, 178
 Etna 123, 258, 303
 Eufrat 212-214
 Euripos 161, 291, 330
 Europa, europejski 87, 197, 227 268
 Euryjalus 246
 Eurysteus 104, 125
 Euzebiusz z Vercelli, św. 86, 174
 Ezdrasz 108
 Ezechiasz 98, 149

 Fabiusz Kunktator (Marcus Fabius Maximus Cunctator) 93, 107, 114, 140, 145
 Fabiusze 117, 127
 Faeton 84, 133, 177, 196, 328
 Falaris 101, 118, 258
 Falernus 331
 Faros 129, 182, 196, 257, 317, 329
 Faselis 259
 Faun 106
 Faustyn, św. 174
 Favorinos 310
 Fawoniusz 238
 Fazis 123
 Feb zob. Apollo
 Fedra 125, 340
 Feliks, św. 96-97
 Fenella 331
 Fenicjanie 287
 feniks 77-79, 81, 144, 182, 275, 329
 Ferdynand I Medyceusz 290
 Ferdynand III Habsburg 196, 200, 280, 332
 Ferdynand IV Habsburg 332
 Ferrari Giovanni Battista (Ioannes Baptista Ferrarius) 87-88, 98, 127, 152-154, 158, 179-180, 187-188, 196, 198, 226, 231, 233-234, 241, 251-252, 297, 299, 343
 Fidiasz 257, 277
 Filip Macedoński 103, 124, 120, 210-216, 219-221, 256, 301-304
 Filip II Habsburg 269
 Filostrat 310
 Flakkus (Flaccus) 160
 Flawiusz Wojownik (Flavius Bellator) 122
 Flora 340
 Florus (Lucius Annaeus Florus) 112, 302-303
 Franciszek Borgiasz, św. 179-182, 283, 287
 Franciszek Ksawery, św. 87, 133, 158, 181, 187, 229, 241, 288, 295-296
 Franciszek z Asyżu, św. 276
 Frygia, Frygowie, frygiski 175, 193, 229
 Fryksos 97
 Fulgencjusz z Ruspe, św. 85, 234
 Furie 117, 133
 Fuskus 346

 Gabie 321
 Gabriel Cezarinus 226
 Galba (Servius Sulpicius Galba) 117, 135, 306
 Galilea 284
 Galia, Gallowie 107, 110, 122, 258 280
 Ganges 102, 221, 246, 254, 265, 278, 330
 Ganimedes 238
 Gargano 294
 Gdańsk 186
 Gelliusz (Aulus Gellius) 80-81, 302
 Gembicki Andrzej 206
 Gerion 206, 260
 Germania 328
 Giganci, gigantomachia 133, 181, 193, 225, 240, 260-261
 Giuglaris Luigi (Aloysius Juglaris) 84-91, 98-99, 107, 118, 141, 151-152, 156, 165, 173-176, 192, 194-197, 202, 204-205, 255, 262, 298
 Goci, gocki 195, 230
 Goliat 242
 Gonzaga Alojzy, św. 153, 182, 188
 gordyjski 133, 169
 Gorgiasz 310, 312, 324, 338
 Gorgona 115
 Gracje, Charyty 97, 130, 237, 246, 259
 Grecja, Grecy 80-81, 123, 129, 213-216, 220-221, 256, 277, 280, 302, 304, 310

gryf 186
 Grzegorz Cudotwórca, św. 84, 99, 157, 277
 Grzegorz z Nazjanu, św. 84, 175, 236-237
 Guinigi Vincenzo (Vincentius Guinissius) 104, 108, 164, 180, 235, 243, 259, 339
 Gyges 270
 Gymneci 259

 Hadrian (Publius Aelius Hadrianus) 141, 268, 338
 halicka ziemia 185
 Halys 213
 Hamilkar Barkas 267
 Hannibal Barkas 93, 101, 107, 115-116, 120, 124, 128, 266-267, 331, 340
 Harmonia 110
 Hebros 221, 330
 Hegezjasz z Magnezji 150
 Hektor 224
 Helena (trojańska) 220
 Helena, matka Leszka Białego 104
 Helena, św. 99, 275
 Heliogabal (Marcus Aurelius Antoninus Elagabalus) 258
 Hellespont 214
 helmińska ziemia 185
 Hemus 225
 Henoch 158
 Herkules, konstelacja 284
 Herkules, Alkida 104, 116, 118, 125-126, 159, 170, 185, 189, 196, 219-220, 221, 224, 228, 251, 265, 329
 Herkules, rzut w grze w kości 133
 Herkulesa Słupy 261
 Hermes Trismegistos 336
 Hermione 229
 Herod 192, 252
 Herodes Attyk 310
 Herodiada 192, 274
 Herostrates 329
 Hesperus, ciało niebieskie 246, 269
 Hesperyd 126, 274
 Hiacynt 330
 Hilary z Poitiers, św. 152, 175

 Hipokrates z Kos 338
 Hippokrene 159
 Hippolitos 125
 Hiszpania, Hiszpanie 258, 269, 280, 291
 Homer 122, 216, 334
 Honoriusz (Flavius Augustus Honorius) 153
 Horacy, Wenuzyjczyk (Quintus Horatius Flaccus) 82, 113, 118, 133, 135, 302-304, 321
 Hortensjusz (Quintus Hortensius Hortalus) 284, 313
 Hydaspes 123, 213
 Hydra 118, 123, 224, 281
 Hymenajos 196
 Hymettos 123
 Hyrkania 123, 213

 Ignacy Loyola, św., Kantaber 188, 197-198
 Ikar 82
 Ilion zob. Troja
 Imolus 123
 Indie, Indowie, indyjski 123-124, 158, 174, 178, 213, 228, 269, 296, 303, 306
 Indus 221
 Ines Albert 95-96, 104, 133, 144, 148-149, 156, 158-162, 198, 202, 226, 293
 Innocenty X, papież 207
 Insubria 174, 205
 Iris, Taumantyda 131
 Isajos Deklamator 310
 Ischomachos 122
 Itaka 122
 Italia 137, 202, 230, 267
 Iwo z Bretanii, św. 338
 Izabela Portugalska 182, 246
 Izokrates 118

 Jabel 289
 Jacek, św. 240-241, 274
 Jagiellonowie 151-152, 202
 Jalemus 136
 Jan II Kazimierz Waza 86, 153
 Jan III Waza 195

- Jan Chryzostom (Ioannes Chrysostomus), św. 90, 147, 151, 156, 174, 175, 243
- Jan Chrzciel, św. 96, 157, 192-193, 233, 274
- Jan Duns Szkot 279
- Janus 85, 274, 279
- Jasna Góra 200
- Jazon 104, 107, 168-169, 288
- Jeruzalem, Salem, jerozolimski 85, 129, 188, 187, 249-250, 299
- Jerzy, św. 186
- Jesse 144
- Jezus Chrystus 122, 154, 159, 177, 180-181, 188, 190-191, 195-197, 203, 206-207, 231, 234, 241, 250-251, 262-264, 275, 280-281, 283-284, 286, 297, 301
- Joram 140
- Jowisz, Jupiter 83, 161, 174, 183, 193, 208, 236, 246, 256-257, 280
- Jowisz, ciało niebieskie 135
- Jozafat 158
- Jozue 96
- Józef, patriarcha 96
- Józef, św. 154, 204
- Jubal 280
- Judaszk Iskariota 107, 152, 251-252
- Jugurta 303-304
- Juliusz Cezar (Caius Iulius Caesar) 114-115, 142, 187, 205, 231, 283, 299, 300, 313
- Junona, Saturnijka 131-132
- Jupiter zob. Jowisz
- Justynus (Marcus Iunianus Iustinus) 112
- Juwenalis (Decimus Iunius Iuvenalis) 81, 142-143, 145-146, 229-230, 237, 244, 256, 303-304, 326-327
- Kain 154,
- kajstryjskie źródło 123
- Kaligula (Caius Iulius Caesar Germanicus Caligula) 120, 151, 154, 345
- Kalisz, województwo kaliskie 183, 184, 281
- Kambyzes 125
- Kamieniec 186
- Kamillus (Marcus Furius Camillus) 254, 313
- Kampania, Kampanczycy, kampani 102, 120, 123-124, 128, 331, 340
- Kandyd 162
- Kanny 113, 266-267
- Kanon Andrzej 118, 120, 125, 166 168
- Kantaber zob. Ignacy Loyola
- Kantabria 269
- Kapadocyjczycy 123
- Kapitol, kapitolini 78, 88, 119, 169, 173 239, 256, 282, 291
- Kapua 124
- Karneades z Cyreny 325
- Karnkowski Stanisław 281
- Karol V Habsburg 120-121, 268
- Karowie 229
- Kartagina, Kartagińczycy 85, 113, 128, 174, 266-267, 325-328
- Kasjopeja, konstelacja 172
- Kastalijskie Źródło 253
- Katarzyna z Aleksandrii, św. 182, 277
- Katarzyna Jagiellonka 195
- Katon Młodszy (Marcus Porcius Cato Utcensis) 96, 120
- Katon Starszy (Marcus Porcius Cato Censorius) 325-327, 345
- Katylina (Lucius Sergius Catilina) 125, 146, 250
- Kaukaz 214
- Kazimierz Jagiellończyk, św. 139, 206-207, 240
- Kenneth 331
- Kirke 331
- Kirra 302
- Klara z Asyżu, św. 164
- Klaudian (Claudius Claudianus) 95, 100, 110-111, 140, 153
- Klaudiusz (Tiberius Claudius Drusus Nero Germanicus) 88, 241-242
- Klemens VIII, papież 206
- Klemens, św. 182, 277
- Klemens Aleksandryjski, św. 122
- Kleopatra 163, 258
- Klodia 333
- Klodiusz (Publius Claudius Pulcher) 146
- Kolchida 107, 123

Koniecpolscy 278
 Konstancja Habsburżanka 86
 Konstancjusz 338
 Konstancjusz II (Flavius Iulius Constantius) 158
 Konstantyn Wielki (Caius Flavius Valerius Constantinus) 104, 167
 Konstantynopol 243
 Konsus 116, 127, 133
 Korynt 123, 264
 Kostka Paweł 146, 282
 Kostka Stanisław, św. 146, 179-181, 186, 200, 282-283, 287
 Kostkowie 200
 Kraków, województwo krakowskie 183
 Krassus (Lucius Licinius Crassus) 135
 Krassus (Marcus Licinius Crassus) 120, 125, 338
 Kreta, Kreteńczycy, kreteński 122-123, 189, 264, 331
 Krezus 119
 Kryspin (Crispinus) 135
 Krzycki Wojciech 201
 Kserkses 122
 Kserkses I 213
 Kuhn Paweł 117, 152, 154, 157, 179, 182, 343
 Kurcjusz (Quintus Curtius Rufus) 129, 138, 150
 Kures 321
 Kuriusz (Manius Curius Dentatus) 125, 254
 Kwinkcjusz Cyncynatus (Lucius Quinctius Cincinnatus) 286, 320
 Kwintylijan (Marcus Fabius Quintilianus) 81, 303, 309, 333-334
 Kwiryci 116, 286, 321, 334
 Kydnos 224
 Kyllar 225
 Kymeria, Kymerowie 143, 247-249, 331
 Kypryda zob. Wenus

 Labbé Pierre 88
 Lacjum, Latynowie, latyński 80, 102, 174, 208, 270, 286, 345
 Lakonowie, lakoński, lakonizm 194, 326
 Lamech 289
 Lampis 122
 Lapici 125, 203, 258
 Latynowie, latyński zob. Lacjum
 Laurenty, św. 202, 274
 Lechici, lechicki 78, 183, 185-186, 191, 232, 254, 265, 295, 316
 ledejski 144
 Leonides 219
 Lerna 123
 Leszczyńscy 78
 Leszczyński Stefan 77-79
 Leszczyński Wacław 77
 Leszek Biały 104
 Lew, konstelacja 274, 284
 Liban 122
 Liber zob. Bachus
 Libitina 240
 Lipsjusz Justus 107, 129, 133, 205, 289, 301, 304, 339, 344
 Lira, konstelacja 158
 Litwa 184, 207
 Liwiusz (Titus Livius) 142, 293
 Lizymach 256, 330
 Lizyp 167
 Loreto 243
 Lua Mater 127
 Lublin, województwo lubelskie 183, 275-277
 Lubomirscy 166, 278
 Lubomirska Zofia z Ostrogskich 200
 Lubomirski Jerzy Sebastian 199
 Lubomirski Stanisław 200
 Lucjusz Aureliusz Kommodus (Lucius Aurelius Commodus) 245
 Lukullus (Lucius Licinius Lucullus) 120, 122
 Lucyfer zob. Wenus, ciało niebieskie
 Lucyna 135
 Ludwik XIII Sprawiedliwy 98, 107, 118, 159, 172
 Ludwik z Tuluzy, św. 88, 91, 165
 Lukan (Marcus Annaeus Lucanus) 95, 302, 316
 Lumello Anna Bentia di 173
 Luna 272
 Lugdunum zob. Lyon

- Lykus 148
 Lyon 256

 Łabędź, konstelacja 172
 łączyskie województwo 184

 Macedonia 117, 128-129, 210-211, 214, 219, 220-221, 256, 295
 Machabeusze 86, 105, 156
 Maksym z Turynu (Maximus Taurien-sis), św. 163
 Maksymilian III Habsburg 268
 Maniliusz (Marcus Manilius) 140
 Maniusz, ojciec (Titus Manlius Torqu-atus) 208-210, 249, 251
 Maniusz, syn (Titus Manlius Torquatus) 208-210, 249, 251
 Maniusz Marek (Marcus Manlius) 239
 Maniusz Tytus (Titus Manlius) 286
 Mantuańczyk 88
 Marcellus (Marcus Claudius Marcellus) 245, 329, 337
 Marcyn z Tours, św. 152, 158, 229
 Marcjalis (Marcus Valerius Martialis) 76, 105, 118-119, 135, 149, 346
 Marek Aureliusz Antoninus (Marcus Aurelius Antoninus) 245, 336
 Margarita del Caretto 163, 173
 Maria Magdalena, św. 162, 233
 Mariusz (Gaius Marius) 303, 321
 Marpezyjska Skała 256
 Mars, Marsowy 93, 145, 151, 201, 202, 221, 254, 261, 261, 271, 279-280, 291-292, 302, 316
 Marsjasz 137
 Mascolo Giovanni Battista (Ioannes Bap-tista Masculus) 96, 105-106, 194, 239-241
 Masynissa 132
 Matka Boska 140, 154, 181, 186, 190, 201, 205, 272-274, 281-283, 286, 296, 301, 343
 Maur 88
 Mauzolos 257
 mazowieckie województwo 186
 Mecenaz (Caius Cilnius Maecenas) 101, 118
 Mecjusz (Geminus Metius) 208-210

 Medea 251
 Media 213
 Medici Giovanni Angelo zob. Pius IV
 Mediolan 204
 Megarejczycy 258
 Mehmed Abazy pasza 133
 Memfis 123, 187
 menady 125
 Merkury 85, 149, 161, 321
 Michał Archanioł, św. 276, 294
 Midas 97, 293, 303
 Mieszko II 156, 164
 Mieszko III Stary 95
 Mikołaj z Myrry, św. 97
 Militiades 115
 Milon (Titus Annius Milo) 333
 Minerva, Pallas, 83, 103-104, 161, 167, 220, 258, 274, 277, 280
 Minos 257
 Minotaur 189
 Moguncja 322
 Mojżesz 98, 184
 Momus 119, 270, 277, 345-346
 Monti Cesare 204-205
 Morawy 293
 More Thomas 148, 202
 Moskale, moskiewski 157, 200, 205, 224
 Murad IV 114, 157
 Muzy 103, 108, 125, 132, 137, 149, 200, 234, 253, 274

 Nachszon 159
 Narcyz 241, 330
 Natura 215
 Nazaret 284
 nemejski 189
 Neron (Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus) 84, 120, 132, 137, 139, 187, 257, 258, 299, 307, 329
 Nerwa (Marcus Cocceius Nerva) 84, 104, 122
 Nestor 338
 Niedźwiedzica, konstelacja 168-169, 186, 284, 288
 Nil 90, 101, 115, 123, 213, 314
 nimfy 103, 253
 Niobe 133

Noe 106, 154, 159
 Nonnius (Nonnius) 137
 nowogrodzkie województwo 185
 Numa (Numa Pompilius) 100, 116, 119
 Numancja 328
 Numidia, numidyjski 132, 258

 Ocean, Okeanos, Ocean Spokojny 210, 241, 239
 Oktawian August (Caius Iulius Caesar Octavianus Augustus) 101, 114, 120, 201, 274, 300, 310
 Olimp 89, 162, 168, 178, 185, 256
 Olimpia, olimpijski 186, 211, 212
 Olimpias 150
 Olint 304
 Orfeusz 114
 Orion 256
 Orkus 198
 Osman II 139, 205
 Ostrogski Janusz 199
 Oton (Marcus Salvius Othon) 139, 149
 Owen John 152, 161, 253-254
 Owidiusz (Publius Ovidius Naso) 81, 111, 135, 144, 147, 185, 211, 254, 303, 334, 340
 Ozyrys 121, 124

 Pajeon 338
 Pakatus (Lucius Pacatus Drepanius) 146, 298
 Paktolos 97, 123, 254, 330
 Palamedes 131
 Palemon 310
 Palinur 227, 226
 Panna, konstelacja 263
 Parki 102
 Parmenion 214-215
 Parnas 123, 137
 Parrazjos 136, 257
 Partowie 88, 123, 161
 Parys 238
 Paulin z Noli, św. 88
 Paweł Pustelnik, św. 155
 Pawłowski Daniel 181, 281-282
 Penelopa 125
 Pergamony 328

 Perillos 141, 258, 265
 Perseusz 115, 239, 256, 274
 Perseusz, konstelacja 232
 Persja, Persowie 121, 123, 129, 213-214, 236, 320, 338
 Persjusz (Aulus Pesius Flaccus) 82
 Perykles 80, 115, 122, 244, 310, 324
 Perypat 79
 Piast 321
 Pietrasanta Silvestre 137, 227
 Piłat 147
 Piotr Apostoł 107, 251, 262, 274, 282
 Piotrowin 276
 Pius IV, papież 310
 Pizon (Lucius Calpurnius Piso) 333
 Placentyni 147
 Plancjusz (Cnaeus Plancius) 333
 Platon 336
 Plaut (Titus Maccius Plautus) 134
 Pliniusz Młodszy (Caius Plinius Caecilius Secundus) 84, 97-98, 100, 127-128, 140, 149, 164, 170, 179, 190, 233, 270, 300, 305-306, 324, 339, 343
 Pliniusz Starszy (Caius Plinius Secundus) 126, 258
 Plutarch 117, 120, 150, 211-212, 216, 304, 309, 326
 Plutus 104, 159
 płockie województwo 184
 podlaskie województwo 186
 Podole 228
 Polikarp ze Smyrny (Policarpus Smyrnensis), św. 175
 Polikrates 137
 Poliksena 121
 Polska, Polacy, polski 81, 104, 107, 110, 114-115, 117, 126, 129, 130, 165, 167-169, 173, 183-186, 188, 191, 195, 201, 207, 227, 229, 264-265, 276, 287, 295, 313, 321, 332
 Południe 262
 Pomona 103
 Pompejusz Wielki (Cnaeus Pompeius Magnus) 117, 300
 Pont, pontyjski 122-123, 254
 Pontanus Jakob 80, 112
 Pontyk (Ponticus) 149, 226

- Pontylian (Pontilianus) 162
 Potoccy 167
 Poznań, województwo poznańskie 183
 Północ 226, 262, 317
 Praksyteles 258
 Proajresjos 338
 Prokrustes 258
 Propercjusz (Sextus Propertius) 304, 325
 Proteusz 118
 Prusy 320
 przemyska ziemia 185
 Przemyśl (Leszko) 321-322
 Przemyśl II 95-96
 Pstrokońscy 166-168
 Pstrokoński Stanisław 166-168
 Ptolemeusz 257
 Punijczycy, punicki 93, 119, 123, 140, 266-267, 327
 Puteanus Erycjusz 80, 208, 324, 339
 Pyrrus, król Epiru 137
- Rakoczy Jerzy II 200
 rawskie województwo 184
 Regillus 286
 Rodos 130, 257, 261
 Romulus 110
 Roscjusz (Quintus Roscius Gallus) 314
 Rosjanie zob. Moskale
 Różyccy 287
 Rufun (Flavius Rufinus) 95
 ruskie województwo 185
 Rycheza, żona Mieszka II 164
 Ryłski [Samuel] 232
 Rzym, Rzymianie, rzymski 85, 93, 107, 110, 113, 116-118, 123, 126, 128, 132, 138, 141-142, 155, 174, 184, 187, 204, 209, 223, 228, 241, 259, 262, 264, 266-267, 274, 279, 282-283, 286, 293, 304, 310, 320-322, 326-328, 335, 345-346
- Saavedra Fajardo Diego 290
 Sabejowie, sabejski 124, 219-220
 Sagunt 128
 Salem zob. Jerozolima
 Sallustiusz (Caius Sallustius Priscus) 101, 141, 144-145, 304
- Samnici 286
 Samson 144
 San Martino d'Agliè Filippo 204
 Sandomierz, województwo sandomierskie 183
 Sapieha Elżbieta z Radziwiłłów 163
 Sapieha Kazimierz Lew 86, 90, 100-101, 110, 114-115, 139, 163-164, 166, 170, 206-207, 268
 Sapieha Teodora Krystyna z Tarnowskich 96
 Sapiehowie 261
 Sarbiewski Maciej Kazimierz 93, 102, 123, 142, 162, 185, 191, 206, 238, 246, 254, 269, 302, 321
 Sardanapal 340
 Sardynia 85, 105, 174, 288
 Sarmacja, Sarmaci, sarmacki 133, 138, 171, 178, 185, 202, 224, 230, 265, 274-275, 320
 Saturn, ciało niebieskie 135
 Saturnijka zob. Junona
 Scewola (Caius Mucius Cordus Scaevola) 117, 126, 248, 278, 293
 Scholastyka, św. 109
 Scypion Afrykański Młodszy (Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus) 132, 326, 328
 Scypion Afrykański Starszy (Publius Cornelius Scipio Africanus) 267
 Scypion Nazyka (Publius Cornelius Scipio Nasica) 325-327
 Scytowie, scytyjski 104, 228, 254
 Sedecjasz 155
 Sejan 229
 Seleukos 126
 Seneka Filozof (Lucius Annaeus Seneca) 87, 135, 144, 206, 237, 247, 251, 270, 302, 304, 324, 339
 Seneka Retor (Lucius Annaeus Seneca Rhetor) 179, 299, 310
 Sennacheryb 149
 Serwiusz Tulliusz (Servius Tullius) 321
 sfinks 121-122
 Sieradz, województwo sieradzkie 184
 Skopelianos 310
 Skorpion, konstelacja 276, 284

Smoleńsk, województwo smoleńskie 185
 Smyrna 245
 Sofokles 331
 Sokrates 231
 Sparta, Spartanie 113, 117, 199, 265, 304, 327, 334
 Spinola Karol, bł. 176-179
 Stacjusz (Publius Papinius Statius) 110, 126, 144
 Stagira 330
 Stanisław, św. 276
 Stefan I Batory 198
 Stefan, św. 188, 274, 297
 Stenelus 225
 Stentor 118
 Stesichoros 127
 Stilichon (Flavius Stilicho) 95, 100, 113
 Strada Famiano 104, 224, 229, 230, 235, 252, 260, 310-311, 339
 Stratius Antonius 280
 Stratonikos 147
 Strymon 123
 Suriusz 148
 Swetoniusz (Caius Suetonius Tranquillus) 303
 sybarycki 102, 125
 Sybilla 187
 Sycylia 258, 321, 336
 Syjon 249
 Sykstus, papież 322
 Syrakuzy 127, 329, 337
 syreny 127, 237, 246
 Syria, Syryjczycy zob. Asyria
 Syrty 330
 Szreniawa 201
 Szwedzi, szwedzki 195, 200

 Święci Młodziankowie 98
 Święte Cesarstwo Rzymskie 199, 327

 Tacyt (Publius Cornelius Tacitus) 138, 141, 146, 304, 344
 Tag 330
 Tamerlan 122
 Tanais zob. Don
 Tantal 133, 268, 316, 330
 Tarkwiniusz Priskus (Tarquinius Priscus) 321
 Tarkwiniusz Pyszny (Lucius Tarquinius Superbus) 121, 262
 Taumantyda zob. Iris
 Tauros 123
 Teby, Tebańczycy, tebański 90, 102, 121, 125, 132, 214, 215, 220, 316
 Tejrezjasz 334
 Telefos 115, 224
 Temida 176
 Temistokles 115
 Teodektes 79
 Teodozjusz I (Theodosius Flavius) 113, 119, 298
 Teodozjusz II (Theodosius Flavius) 243
 Teon 119, 345
 Teopomp 118
 Terencjusz (Publius Terentius Afer) 124, 327
 Tereus 225
 Tersytes 118, 145, 257
 Tertullian 326
 Tesauro Emanuele 84-87, 92, 94, 98, 105-108, 140, 144, 151, 156-161, 194-195, 241-242, 249, 280, 289, 306
 Tessalia, Tessalowie, tessalski 123, 215, 220-221, 224, 258
 Tezeusz 189
 Tibur 105, 126
 Timon 435
 Timoteos 256
 tolosański 229
 Tomasz z Akwinu, św. 85, 109, 161, 279, 291, 337-338
 Tomasz z Canterbury, św. 90
 Tomi 254
 Toruń 200
 Tracja, Trakowie, tracki 123, 199, 212, 215, 220-222, 247-248, 330
 Trajan (Marcus Ulpius Traianus) 104, 108, 121, 122, 128, 149, 164, 170, 179, 233, 270, 293, 300
 Transylwania 200
 Trazo 234
 Trazymen 113, 267, 288
 Trofonios 136
 Troja, Ilion 104, 116, 145, 220, 224, 257, 315, 328, 329
 Trzebiczy 291

Trzebicki Andrzej 110
 Trzebicki Stanisław 198-199
 Tukidydes 304
 Tullus Hostiliusz (Tullus Hostilius) 116, 321
 Turek, turecki 227
 Turyn 203
 Tyber 93, 110
 Tyberiusz (Tiberius Claudius Nero) 92, 119
 Tyestes 331
 Tyfon 124, 260
 Tygrys 212-214
 Tymantes 136
 Tyr, Tyryjczycy 123, 187
 Tytus (Titus Flavius Sabinus Vespasianus) 85, 87, 89, 104, 116, 119, 153, 157, 262
 Ukalegon 329
 Ulisses 127, 216, 224, 316
 Urszula, św. 165
 Utopia 335
 Vasquez Gabriel 193
 Vittorio Amadeo I de Savoia 91, 98, 173
 Waga, konstelacja 173, 276
 Waleriusz Korwin (Marcus Valerius Corvinus) 291
 Waleriusz Maksymus (Valerius Maximus) 96, 145
 wareckie pola 109-110
 Warron (Caius Terentius Varro) 321
 Warszawa 195
 watykański 161
 Watyniusz (Publius Vatinius) 250
 Wawrzyniec zob. Laurenty, św.
 Waza Aleksander 154
 Waza Zygmunt Kazimierz 201-202
 Wąż, konstelacja 284
 Wegecjusz (Publius Flavius Vegetius Renatus) 303
 Wejher Ernest 246
 Wenus, Kypryda 99, 124, 145, 160, 177, 237, 240, 253, 257, 339-340
 Wenus, ciało niebieskie (Gwiazda Zaranna, Lucyfer) 89, 187, 196
 Wenuzyjczyk zob. Horacy
 Wergiliusz (Publius Vergilius Maro) 89, 118, 124, 142, 147, 245-246, 302-303, 328-329
 Weronensi 147
 Werres (Caius Verres) 119, 157, 250
 Wespazjan (Titus Flavius Vespasianus) 84-85, 104-105, 316
 Wezuwiusz 123
 Wielkie Księstwo Litewskie zob. Litwa wielońska ziemia 184
 Willigis 322
 Wilno 184
 Wincenty z Saragossy, św. 182
 Winicjusz (Lucius Vinicius) 310
 Wisła 241
 Wiśnicz 199
 Wiśniowiecki Jeremi Michał Korybut 113-114, 182
 Witeliusz (Aulus Vitellius Germanicus) 106, 258
 Władysław IV Waza 86, 89, 114, 117, 133, 138, 140, 152, 154-157, 201, 205, 228, 295
 Wojciech, św. 182, 276, 320
 Wołyń 186
 Wrocław 200
 Wyspy Szczęśliwe 196, 255
 Zachariasz 193
 Zamojscy 117, 167, 278
 Zatoka Arabska 254
 Zefir 225, 245
 Zeuksis 136, 257, 331
 Zodiak 108, 161, 172, 183, 185, 188, 228, 265, 269, 274, 276
 Zoroaster 126
 Zuzanna 155
 Zygmunt I Stary 332
 Zygmunt II August 332
 Zygmunt III Waza 195
 Żelisław 293
 Żmudź 186
 Żółkiewski Stanisław 154, 205
 Żórawek Andrzej zob. Andrzej Żórawek

Spis treści

Wykaz skrótów	5
Wprowadzenie	17
Z dziejów attycyzmu	21
Nad stanem badań	21
Źródła antyczne	40
Wiek XVI-XVIII – wybrani autorzy	49
Ujęcie Kwiatkiewicza	59
Wybrana literatura przedmiotu	69
Uwagi do przekładu	71
Jan Kwiatkiewicz, <i>Feniks retorów</i>	75
Prześwietnemu ... Panu Stefanowi z Leszna Leszczyńskiemu	77
Do życzliwego, a nawet i niechętnego Czytelnika	80

CZĘŚĆ I. FUNDAMENTY NIEPOSPOLITEJ WYMOWY

Rozdział I. Pierwszy fundament niepospolitej wymowy: zdumiewające spostrzeżenia	83
1. Niepospolite myśli oparte na finezyjnie dobranych uzasadnieniach	83
2. Spostrzeżenia wywiedzione z paradoksów i co znakomitszych hiperboli	87
3. Niepospolite spostrzeżenia w oparciu o pełen uroku spór czy też niezgodę słów i rzeczy	90
4. Spostrzeżenia oparte o ważne stwierdzenia i sentencje	92
5. Spostrzeżenia oparte o zdumiewający akumen albo rzucone tu i ówdzie argucje	96
6. Spostrzeżenia oparte o ukryte myśli	98
Dodatek. Sposoby na to, by spostrzeżenia błahe i oczywiste uczynić doniosłymi	99

Rozdział II.	Drugi fundament niepospolitej wymowy: zdumiewająca erudycja i efektowne jej zastosowanie.	112
1.	Szczególnie wyborne sposoby erudycyjnego pisania	112
2.	O zastosowaniu sentencji i ich tworzeniu w sposób niepospolity.	138
Rozdział III.	Trzeci fundament szczególnie niezwyklej wymowy: akumen oratorski.	148
1.1.	Reguły akuminów oratorskich.	148
1.2.	Źródła akuminów albo argucji szczególnie służących wymowie dalekiej od pospolitości	150
2.	Cztery odmiany finezyjnej i niepospolitej wymowy	179
2.1.	Pierwsza odmiana finezyjnej wypowiedzi: oracja	179
2.2.	Druga odmiana finezyjnej wypowiedzi: elogium	194
2.3.	Trzecia odmiana finezyjnej wymowy: inskrypcja.	198
2.4.	Czwarta odmiana finezyjnego stylu: dialogi.	208
Rozdział IV.	Czwarty fundament niepospolitej, szczególnie zdumiewającej wymowy: niezwykle ozdoba, jaką jest alegoria i co znakomitsze figury stylistyczne	223
1.	Wybrane uwagi dotyczące alegorycznego stylu	223
2.	Przykłady szczególnie zdumiewającej alegorii	231
3.	Zdumiewająca ozdoba stylu, czyli pewne figury	232
Rozdział V.	Piąty fundament niepospolitej wymowy: przepiękne doborowe opisy	235
1.	Pierwszy rodzaj zadziwiającego opisu [w stylu historycznym]	235
2.	Drugi rodzaj opisów [w stylu oratorskim]	239
Rozdział VI.	Szósty fundament szczególnie zdumiewającej wymowy: niezwykle afekty.	244
1.	Szczególnie zdumiewający sposób czy też metoda rozbudzania afektów	245
2.	Przykłady afektów łagodnych	247
3.	Afekty gwałtowne albo <i>pathetici</i>	250
Rozdział VII.	Siódmy fundament szczególnie zdumiewającej wymowy: zastosowanie niepospolitej amplifikacji	253
1.	Niepospolita amplifikacja krótsza	253
2.	Amplifikacja dłuższa	263

Rozdział VIII.	Ósmy fundament dalece niepospolitej, niezwyklej wymowy: wzajemne połączenie treści i okoliczności . . .	272
	1. Niezwykły dobór okoliczności do pojedynczej tezy .	272
	2. Niezwykłe połączenie okoliczności pomiędzy sobą .	275
	3. Niezwykły akumen powstały z połączenia różnych treści	280
	4. Niezwykłe tezy powstałe z połączenia różnych treści	281
	5. Niezwykłe argumenty przydatne w uzasadnianiu tezy, powstałe z połączenia różnych treści	282
Rozdział IX.	Dziewiąty fundament niepospolitej wymowy: wielorakie i zaskakujące rozważanie podjętego tematu	285
	1. Liczne sposoby, które podziwiany mówca stosuje podczas argumentacji czy też omawiania tematu mowy	285
	2. Trzynasty i czternasty sposób komponowania oracji, bardzo łatwy, efektowny i często stosowany przez podziwianych mówców	293
	3. Ostatni sposób na to, by tok mowy, zwłaszcza panegirycznej, uczynić niepospolitym	295
	4. Szczególnie niezwykła odmiana wymowy erudycyjnej	301
Rozdział X.	Ostatnie fundamenty szczególnie podziwianej wymowy: okres retoryczny i znakomite <i>decorum</i>	305
	1. Okres retoryczny	305
	2. Zdumiewające <i>decorum</i>	308

CZĘŚĆ II. O ODMIANACH SZCZEGÓLNIE NIEZWYKŁEJ WYMOWY

Rozdział I.	Pierwsza odmiana szczególnie niezwyklej wymowy: mowa improwizowana	309
	1. Pochwała improwizowanej wymowy	309
	2. Specjalne środki pomocnicze i zalecenia na potrzeby improwizowanej mowy	311
	3. Najbardziej charakterystyczne środki pomocnicze improwizowanej mowy	314
	4. Pokazuje się tu w praktyce, jak za pomocą sentencji o ogólnym charakterze rozwijać będące obecnie w powszechnym użyciu mowy	317

5. Inny szczególnie charakterystyczny środek pomocniczy improwizowanej mowy	319
6. Inny prosty środek pomocniczy improwizowanej mowy.	320
7. Pozostałe środki pomocnicze improwizowanej mowy.	322
 Rozdział II. Druga odmiana wymowy wprawiającej w podziw: mowa przygotowana na każdą okoliczność i występująca w rozmaitych wariantach stylu	324
1. [Dwa warianty wymowy przygotowanej na każdą okoliczność. Wariant pierwszy]	324
2. Reguły i przykłady wymowy przygotowanej na każdą okoliczność. [Reguła pierwsza]	325
3. [Reguła druga i trzecia]	335
4. Drugi wariant wymowy przygotowanej na każdą okoliczność: pozwala się ona wypowiadać w sposób godny pochwały za pomocą dowolnego stylu	339
 Rozdział III. Trzecia odmiana wymowy: wymowa uczona, cechująca się nadzwyczajną ogładą	324
 Rozdział IV. Czwarta odmiana znakomitej wymowy: mowa obywatelska albo polityczna o nadzwyczajnym charakterze	344
[Do Czytelnika]	345
Aneks: François Vavas seur, <i>Do wykształconego Czytelnika</i>	347
Indeks	355